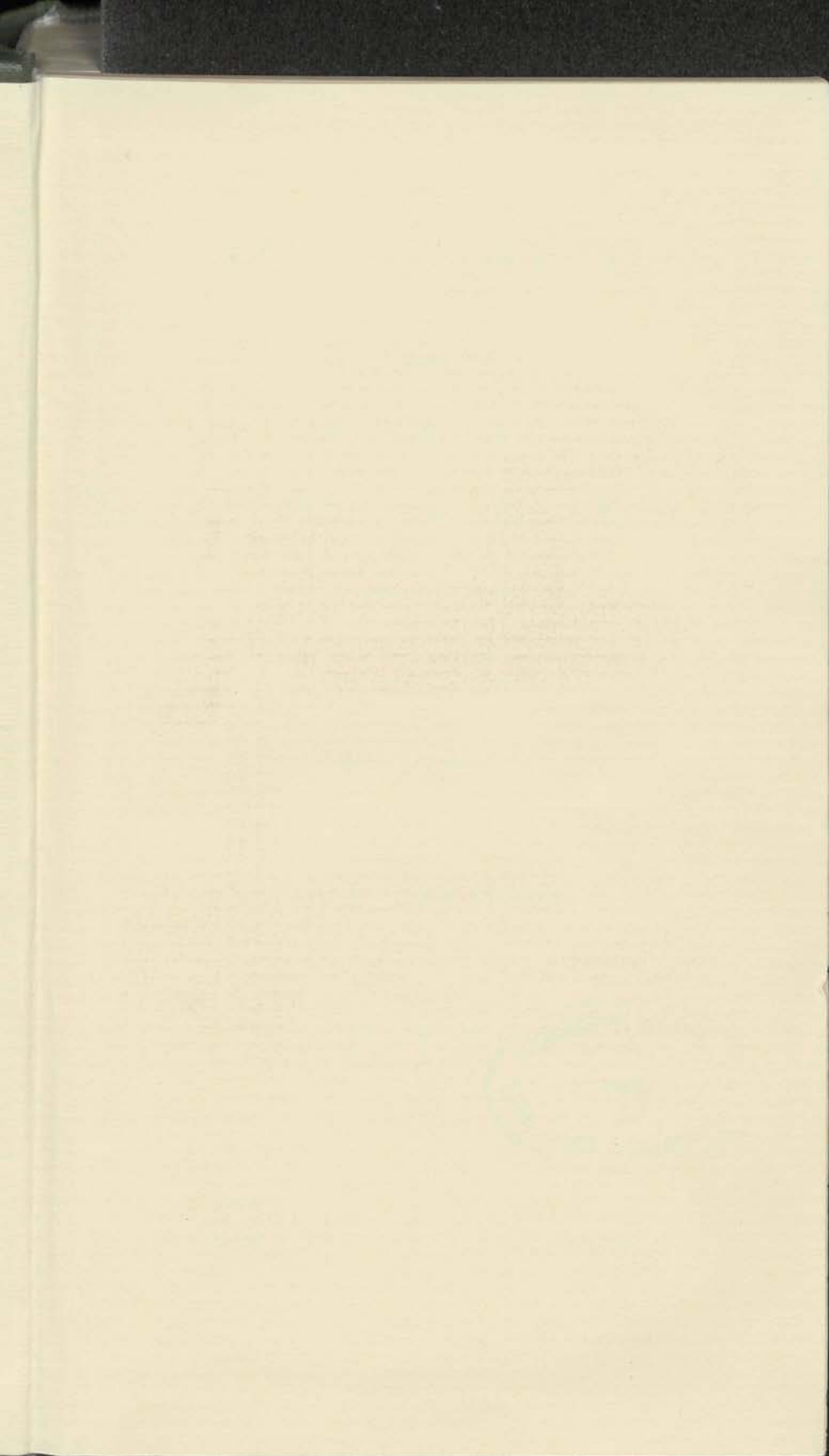


BIBLIOTHEEK KITLV



0106 5026







# TIJDSCHRIFT

23<sup>5</sup>  
VOOR

## INDISCHE

### TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN  
EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE

VAN

**Dr. PH. S. VAN RONKEL.**

DEEL XLIII.



BATAVIA.  
ALBRECHT & Co.

's HAGE.  
M. NIJHOFF.

1901.







# I N H O U D.

BLADZ.

Van oud-Batavia, losse mededeelingen, (eerste reeks) door Dr. J. BRANDES . . . . .	1
Nini-Towong door Dr. G. A. J. HAZEU . . . . .	36
Dagverhaal van eene reis van den resident van Bali en Lombok, vergezeld van den controleur voor de poli- tiekke aangelegenheden en de poenggawa's Ida Njoman Bandjar en Goesti Njoman Raka naar Karangasem en Kloengkoeng van 11 t/m 26 April 1998 (met een kaartje.)	108
Rapport van de reis van den controleur Schwartz naar Bangli. (met een kaartje.) . . . . .	124
Dagverhaal van eene reis van den resident van Bali en Lombok vergezeld van den controleur voor de poli- tiekke aanrakingen en de poenggawa's Ida Bagoes Gelgel en Goesti Ktoet Djlantik naar Tabanan en Badoeng, van 17 Juli t/m 5 Augustus 1899. (met een kaartje en een geslachtslijst.) . . . . .	132
Bijdragen tot de kennis der folklore van West-Borneo door L. G. WESTENENK (vervolg). . . . .	159
Eenige te Batavia inheemsche speel- en kinderliedjes, mededeeling H. VON DEWALL. . . . .	182
De Historie van een oudgast, door Dr. F. DE HAAN .	195
Dwerghert-verhalen buiten den Archipel, door Dr. J. BRANDES . . . . .	226
Een Plattegrond van Batavia van 1632 door Dr. J. BRANDES (met een kaartje) . . . . .	249
Vervolg der Dwerghert-verhalen buiten den Archipel, door Dr. J. BRANDES . . . . .	275
Aanteekeningen over de Bodha's van Lombok, door J. C. VAN EERDE . . . . .	290
Rapport naar aanleiding van de Nota betreffende het Tenggergebied van den heer H. M. LA CHAPELLE op-	

70

genomen in deel XLI van het Tijdschr. v. I. T. L. en V. door Ch. E. BODEMEIJER . . . . .	310
Rapport van den heer G. G. L. VON FREIBURG . . . . .	331
Vergelijkende woordenlijst in het Hollandsch, Ceramsch en Alfoersch (Bonfia) door wijlen C. J. F. LE COQ d'ARMANDVILLE . . . . .	347 <sup>9</sup>
Babad Banjoemas. Volgens een Banjoemaasch Handschrift beschreven door J. KNEBEL . . . . .	397
Het verhaal van den held Samā' oēn en van Mariah de Ko- ptische (Hikajat Samā' oēn), door Dr. Ph. S. VAN RONKEL. . . . .	444
Opgaven omtrent verschillende Hindoe-oudheden voorko- mende in de Contrôle-afdeeling Prapag, afdeeling Te- manggoeng, Residentie Kedoe, door J. VAN AALST . . . . .	482
Arya Panangsang's rechten en pogingen tot herstel daarvan, mededeeling door Dr. J. BRANDES. . . . .	488
Een Hebreeuwsch woord van Maleischen oorsprong? Mede- deeling van Dr. Ph. S. VAN RONKEL. . . . .	492
Van Oud Batavia. Losse mededeelingen door Dr. J. BRANDES. . . . .	493
Rapport van eene reis van den Controleur voor de politieke aangelegenheden vergezeld door den Poenggawa van Soekasada Goesti Njoman Raka van 27 Januari t/m 7 Februari 1900 (met een kaartje en een plattegrond) . . . . .	554
Aanteekeningen op de lijst der voornaamste overblijfselen uit den Hindoetijd op Java door Dr. R. D. M. Verbeek (Verh. Bat. Gen. deel XLVI) door Mr. W. F. HAASE. . . . .	561
Aanteekeningen aangaande de gewoonten der Papoeas in de Dorehbaai, ten opzichte van zwangerschap en ge- boorte door J. L. VAN HASSELT. . . . .	566
Extract uit een rapport van 1881 van den controleur van Soengei Pagoe en XII Kota's aan den Assistent-Resi- dent der XIII en IX Kota's. . . . .	569
Nog eenige Javaansche piagēms uit het Mohammedaansche tijdvak afkomstig van Mataram, Bantēn en Palembang door Dr. J. BRANDES (Zevende vervolg) . . . . .	577
Hindoestāni en Maleisch. Mededeeling van Dr. Ph. S. VAN RONKEL. . . . .	583

## TABLE DES MATIÈRES.

BLADZ

Notices sur l'ancien Batavia (première série) par M. le Dr. J. BRANDES . . . . .	1
Le jeu Javanais Nini-Towong par M. le Dr. G. A. J. HAZEU . . . . .	36
Journal de voyage du résident de Bali et Lombok, accompagné du contrôleur pour les affaires politiques et les fonctionnaires Balinais Ida Njoman Bandjar et Goesti Njoman Raka à Karangasem et Kloengkoeng du 11 jusqu'au 26 Avril 1898 ( <i>avec une carte</i> ). . . . .	108
Rapport de voyage du contrôleur Schwartz à Bangli ( <i>avec une carte</i> ). . . . .	124
Journal de voyage du résident de Bali et Lombok accompagné du contrôleur pour les affaires politiques et les fonctionnaires Balinais Ida Bagoes Gelgel et Goesti Ktoet Djilantik à Tabanan et Badoeng, du 17 Juillet jusqu'au 5 Aout 1899 ( <i>avec une carte et une table généalogique</i> ). . . . .	132
Communications sur le folklore de l'Ouest de Bornéo, par M. L. C. WESTENENK (suite). . . . .	159
Quelques chansons d'enfants en vogue à Batavia, communication de M. H. VON DEWALL . . . . .	182
Histoire d'un colon, par M. le Dr. F. DE HAAN . . . . .	195
Contes de cerf nain en dehors de l'archipel Indien, par M. le Dr. J. BRANDES . . . . .	226
Plan de Batavia de 1632, par M. le Dr. J. BRANDES ( <i>avec une carte</i> ). . . . .	249
Suite des contes de cerf nain en dehors de l'archipel Indien, par M. le Dr. J. BRANDES . . . . .	275
Notices sur les Bodhas de Lombok, par M. J. C. VAN EERDE . . . . .	290
Rapport de M. Ch. E. BODEMEIJER sur le mémoire de M. H. M. LA CHAPELLE concernant le pays de Tengger, (Vol XLI du „Tijdschr. v. I. T. L. en V.,”) . . . . .	310
Rapport de M. G. G. L. VON FREIBURG . . . . .	331
Vocabulaire comparatif hollandais-indonésien de Céram-indonésien des Alfouras de Bonfia par feu M. C. J. F. LE COCQ d'ARMANDVILLE . . . . .	345
Chronique du Banyoumas, par M. J. KNEBEL . . . . .	397
La légende du héros Samãsoën et de Mariah la femme	



copte (Hikāyat Samā <sup>s</sup> oēn) par M. LE Dr. Ph. S. VAN RONKEL . . . . .	444
Description des antiquités hindoues dans le district de Prapag (résidence de Kedou) par M. J. VAN AALST. . .	482
Les droits d' Arya Panangsang et ses efforts pour les faire valoir, communication de M. LE Dr. J. BRANDES. . .	488
Un mot hébreu d'origine malaie? Communication de M. LE Dr. Ph. S. VAN RONKEL. . . . .	492
Notices sur l'ancien Batavia, par M. le Dr. J. BRANDES.	493
Rapport de voyage du contrôleur pour les affaires politi- ques M. SCHWARTZ, accompagné du fonctionnaire Balinais de Soekasada Goesti Njoman Raka du 27 Janvier jusqu'au 7 Fevrier 1900. (avec une carte et un plan.).	554
Apostilles concernant la „Liste des restes les plus im- portants de l'époque hindoue à Java par M. le Dr. R. D. M. VERBEK." (Transactions du Bataviaasch Ge- nootschap, tome XLVI) par M. le Dr. W. F. HAASE. . .	561
Notes sur les coutumes des Papous du golfe de Doreh concernant la grossesse et l'enfantement, par M. J. L. VAN HASSELT . . . . .	566
Extrait d'un rapport de 1881 du contrôleur de Soengai Pagoe et XII Kota à l'assistant-résident des XIII et IX Kota. . . . .	569
Piagëms Javanais, par M. le Dr. J. BRANDES (Septième suite). . . . .	577
Les langues hindoustanie et malaise. Communication de M. le Dr. Ph. S. VAN RONKEL. . . . .	583



# VAN OUD-BATAVIA.

## LOSSE MEDEDEELINGEN,

(EERSTE REEKS)

DOOR

**Dr. J. BRANDES.**

*Vergl. Deel XLII, bl. 105.*

Uit het belangwekkende stukje van Dr. F. de Haan over Kota Tahi bleek onlangs opnieuw welk een interessant gedeelte van de oude stad Batavia de Zuid-Oosthoek van de Zuider-voorstad is. De manhaftige verdediging van de redoute Hollandia heeft naar alle waarschijnlijkheid de nog jonge stad van den ondergang gered. Zij bracht de belagers tot stilstaan en verschafte daardoor de gelegenheid omgekeerd aanvallend te werk te gaan, en den vijand door uitvallen te verdrijven. Het laat zich volmaakt goed begrijpen, dat de plaats langen tijd met een zekere reverentie is beschouwd.

De plaats had ook om nog een andere reden veel voor boven andere gedeelten van de stad. Nu nog kan men er zich een voorstelling van maken hoe schilderachtig dit punt lag, en zoo is het dan ook evenzoo zeer goed nog te vatten, waarom die plek, evenals het overige Zuidelijke gedeelte van de Zuider-voorstad, eene gezochte plaats was voor rustige, ruime buitenverblijven, tuinen, zooals men het noemde, voor hen, die zich de stukken grond daar in eigendom konden verwerven. Reeds vóór de komst der Hollanders had dat gedeelte van de groote rivier, dat de Zuider-voorstad omzoomt, zijn aantrekkingskracht uitgeoefend, en de Hollanders vonden er dan ook den hof van den Pangeran van Djakarta (= Djajakarta), die moeielijk ergens anders kan hebben gelegen. Als men zich voorstelt

hoe oudtijds de groote rivier, die ook dicht bij hare monding niet geheel recht liep (zij is recht gelegd), juist om het stuk, dat later de Zuider-voorstad werd, een heerlijke bocht maakte, dan kan men het zich verklaren hoe ook de keuze van Djakarta's pangerans die uitgezochte plek bestemde voor hun dalen, die, evenals zoovele andere vorstelijke lustverblijven in den Archipel, men denke bijvoorbeeld aan het heerlijk Soeroaso in de Padangsche bovenlanden, schilderachtig moet hebben gelegen op den rand van de rivier, die ook door de Hollanders fraai wordt genoemd. De juistheid van de gissing van Swaving, in zijn Batavia's Sanitaire geschiedenis, onder het bestuur van de Oost-Indische Maatschappij, in Nederlandsch Tijdschrift voor geneeskunde 1878, dat de „uitnemende plaisante plaats," die eenmaal lag waar thans de huizen staan aan de Zuidzijde van de Riebaldsgang, en waar men tijdens het beleg van 1628 de pinangtuin van kapitein Hendrick Lievensz vond, op den door hem gepubliceerden plattegrond (van 1623?), den Hof moet voorstellen, dien de Nederlanders bij het contract van 1616 van den Pangeran van Djakarta verkregen, schijnt nog niet te ontkennen te zijn, en voor de geschiedenis van de stad Batavia, in hare wording en opkomst, is de ligging van dien hof, en het reeds bebouwd zijn van den rivieroever tot op dien afstand van zee, zeker niet zonder beteekenis geweest, zijt ook al dat men van daar tot aan het strand toenmaals nog geen onafgebroken of doorlopende reeks van huizen of kampongs aantrof.

Toen de Hollanders, nadat de Pangeran verjaagd was, hun stad begonnen te bouwen, veroorzaakte toch onwillekeurig het reeds bewoond zijn van dat gedeelte van het terrein, dat later de Zuider-voorstad heette, dat de strekking van de stad, daar het kasteel het punt van uitgang was en moest zijn, van Noord naar Zuid, en totaan den omgebogen rivierarm, liep. Wel is er ook een plan (dat van 1623?), waarop de ontworpen stad korter wordt voorgesteld, maar spoedig groeide de bevolking zeer aan, en men deed, vooral onder



Koen, zeer veel moeite haar uit te breiden, en menschen te lokken, en ware de Mataram niet op zoo onverstandige, en zooals uit den uitslag bleek, verwaten manier tegen de jonge stichting opgetrokken, vermoedelijk zou de geschiedenis van de stad Batavia als zoodanig, een eenigszins ander verloop hebben gehad. Daarin behoeft men zich echter niet te verdiepen.

De bevolking van de nieuwe stad nam snel toe. Men vond er niet alleen Hollanders. Spoedig keerden ook de Chineezzen terug, die reeds vóór de komst der Hollanders te Jakarta in groote menigte gevonden werden. Men vond er Javanen, en Japanders (Japaneezen), en nog verschillende andere soorten van volken vertegenwoordigd. Er waren vrije menschen (mardikers) en slaven, ook een groot getal Compagnie-slaven.

Zooals van zelf sprak, waren dezen in den eersten tijd, daar men ze zich voornamelijk door het recht van verovering verwierf, vooral afkomstig uit landen in die gewesten, waar de Hollandsche wapens zegevierden over die der Portugeezzen, dus inwoners van de streken, waar dezen de overheerschers waren. Dit blijkt telkens en telkens weer, maar vindt ten slotte zijn volledige bevestiging in het feit, dat op den plattegrond van Batavia van 1650 (Clement de Jonghe) er aan den Oostkant van de stad, zoowel een Bandaasch kwartier, als een Malabaarsch dito is aangeduid. Slechts een paar plaatsen behoeven hier aangehaald te worden om het volkomen duidelijk te maken voor wie zulks nog verlangen zou.

Als aangewezen zijn daartoe de beide volgende.

Coen aan Heeren XVII, aan boord van't schip Mauritius, ten anker bij St.-Helena, 20 Juni 1623 (De Jonge, Opkomst IV, bl. 280).

Lange jaren is 't, dat zeer ernstelijk d'opkoop en versameling van slaven op alle quartieren gerecommandeert hebben, maar 't is overal versloft, versuijmt en met seer schone blauwe bloemkens geexenseert, uijtgesondert dat op ons vertreck gelijk voren geseijt is, omtrent 1500 sielen, met de schepen den Beer, Nieuw-Seeländt ende Tholen van de cust Coromandel bequamen, en dat noch meest kinderen.

Dagregister 1627, bl. 322, 16<sup>en</sup> d<sup>o</sup> (Juni 1627).

Item arriveert alhier uijt 't vaerwater bij Noorden Malacca 't jacht Arnemuiden in comp<sup>ie</sup> van een verovert Portugees navet, St. Anthonio genaemt, comende van Cotchin, groot 150 lasten, ophebbende omtrent 750 Malabarsche slaven, soo mannen, vrouwen als kinderen, en voorts met rijs, provisiën en de andere waeren van weijnich emporto geladen. In gemelte Arnemuiden waren de veroverde goederen, met een Portugees fregat, mede van Cotchin, Bon Successo genaemt, overgescheept, zijnde 't gemelte fregat om sijn wel beseijltheijts wille bij de vlote in't vaerwater gebleven.

Zooals men ziet, hebben beide plaatsen betrekking op voorvallen uit den tijd vóór de belegering van Batavia van 1628, en noemen zij slaven uit Engelsch-Indië afkomstig, van de kust van Coromandel (Oostkust) en van die van Malabar (Westkust), en tevens in vrij groote getale. Weer elders wordt ook gesproken van Klingaleezen (een Noordelijker gedeelte van de kust van Coromandel), maar bij deze namen dient men wel in het oog te houden, dat zij in dien tijd, hoe vaak ook zeer juist toegepast, schier even dikwijls promiscue, door elkander, worden gebezigd, of in elkanders plaats worden gebruikt, waarvoor als sterkste voorbeeld hier slechts behoeft gewezen te worden op de benaming van de oudste Europeesche handleiding voor het Tamil d. i. voor de taal van de kust van Coromandel, van Philippus Baldaeus, in zijne Naauwkeurige beschrijving van Malabar en Coromandel, derzelver aangrenzende rijken en het machtige eiland Ceijlon, 't Amsterdam 1672, welke door den schrijver „Inleijdingh tot de Malabaarsche spraakkunst” werd betiteld. Waar gesproken wordt van Malabaren kan men er verzekerd van zijn, dat daaronder ook andere soorten van Engelsch-Indische menschen begrepen waren, en dit geldt mutatis mutandis zonder twijfel ook van die verdere termen, waarnevens nog weer anderen het vermelden waard zouden zijn, in het bijzonder die van Tajjolen.

Zie hier een paar plaatsen met dezen laatsten naam,



allen voorkomende op bl. 365 van het Dagregister van 1628, met eene toelichting er bij, die ontleend is aan Nieuhoff, Brasiliaensche reise, enz., bl. 113, en bevestigd wordt door een plaats in de Oost-Indische spiegel, te vinden achter de Reizen van Nicolaas de Graaff na de vier gedeeltens des werelds als Azië, Afrika, Amerika en Europa, enz., Amsterdam 1701, bladz 10 en 11.

11<sup>en</sup> ditto (October 1628) attrapeerden den viandt een Tajoles, Comp<sup>ea</sup> slaeff, die om waetter te haelen wtghevaren, ende sich over de riviere in de tuijnen beghaff om groente te plucken; sloegen hem doot, als oock een Chinees, des nachts door haer in den tuijn van den predicandt Daneker (gevonden), die savondts sijn tijdt versnijmpt hadde om binnen te comen, hem in een coeques boom begheven hebben te slaepen, bij haer gesien en doot gesteecken.

Op ditto (12 Oct. 1628) is een van de coewachters, sijnde een Tajoles, aende Westsijdde van de stadt tusschen de reduijtt Zeelandt ende thuijs van den ontfangers door de Javaenen achtterhaeldt ende doot gesmetten.

Op d<sup>o</sup>. (13 Oct. 1628) bevonden een Tajoles, slaeff van de Comp<sup>e</sup>. sich in den tuijn van Hendrick Lievense aen een coeques boom ghehanghen heeft, oock werde dwers van de reduijtt Hollandt over de rivier een slaeff, die daar om gras te haelen geghaen was, van de Javaenen utt haar legher doot geschootten."

En bij Nieuhoff.

D' Inwoonders der stad Paliakatte (deze stad ligt op de grens van het gebied der Tamils en der Telugu's, dus op de kust van Coromandel, aan de Zuidergrens der Klingaleezen) zijn meest Mestyçen en Kastyçen. Mestyçen worden die kinderen genoemd, welker ouders met buitenlanders getrouwt zijn: als wanneer een Hollander een Indianin, of een Indiaen een Hollantsche vrouwe trouwt. De kinderen uit zulk een huwelijk geboren zijn Mestyçen. Maar de kinderen dezer Mestyçen worden Kastyçen genoemd. Aldus zijn aldaar verscheidene inboor-

lingen, inzonderheit die Thiolen genoemd worden, aen Hollandtsche vrouwen getrouwt: van gelijken ettelijke Hollanders met vrouwspersonen der Thiolen. Waaruit veel Mestyçen en Kastyçen voortgekomen zijn.

De plaats bij de Graaff luidt als volgt.

Want de levensmaniere so van de Hollandse, Oost-Indise, Kastice als Mistice vrouwen is in 't gemeen (de goede uitsgesonderd) so pragtig, so hovaardig en weelderig, dat zij nauwlijks weten hoe sij haar sullen aanstellen. Bij de Hollandse vrouwtjes verstaan wij diegene, die met de schepen uit Holland zijn gekomen; bij d' Oost-Indise Hollandse, die in Oost-Indien van een Hollandse vader en moeder zijn geboren; en die gemeenlijk met de naam van Liblabs kinderen genoemd worden; vermids 't meestendeel (gelijk men seid) een slag van de meulen heeft. Bij de Kastice worden verstaan sodanige kinderen, die van een Hollandse vader en Mistice moeder, en bij de Mistice die van een Hollandse vader en swarte moeder zijn voortgekomen. . . . Deze Oost-Indische vrouwtjes zijn bijna te lui, . . . ja zij zijn niet bequaam, of om beter te zeggen te lui, dat zij haar eigen kinderen sullen opvoeden, maar bevelen deselve sodra sij geboren sijn, aan een swarte Min of een slavenhoer, die deselve soogt en opvoed; waarom de kinderen veel liever bij haar swarte Min en bij de slaven en slavinnen willen zijn, dan bij haar ouders, vermids sij alle haar manieren van leven van jongs hebben ingesogen, want sij spreken so goed Mallebaars, Bengaals en basterd Portugees, als de slaven en slavinnen, dat te weeg brengt, dat sij tot haar jaren gekomen zijnde, nauwlijks een goed duijts woord konnen uiten, of eenige redenen voortbrengen of 't selve is met een lipse, tijolyse of bastaard Portugesen vermengd, om welke reden sij ongaarne met imand d' Hollanders taal sullen spreken;" enz.

Men behoeft er niet aan te twijfelen, Tayoles is in die plaatsen van het Daghregister van 1628 gebruikt op een zelfde wijze als Malabaarsch, Koromandelsch, Klingaleesch elders, te minder



nog, omdat in het gedeelte waarin de naam voorkomt, men die anderen mist, die men er toch zooveel eerder had verwacht te ontmoeten, en dat, terwijl blijkt, dat eigenlijk alle slaven, die vat bijzonders ondervinden, allen Tajjoles zijn, er slechts van dezen gewaagd wordt en niet van Malabaren of enz., die er dan toch in een belangrijk aantal iets tevoren waren ingevoerd.

Nadat op deze wijze iets omtrent de bewoners van Batavia tijdens het beleg van 1628 is gereleveerd, volgen thans enkele plaatsen, die kunnen doen zien hoe ongeveer de stad er op dat oogenblik uitzag. Daarvoor worden hier bijeengeplaatst enkele mededeelingen over de stad in hare wording uit de tijden kort vóór en niet lang na het beleg. Men vergelijkte daarbij den plattegrond van Frans Flors van Berkerode, Afteyckening hoe den Coninck van Java Major, onderleijt heeft d' stad Batavia te vermeersteren, met belegeringe, van den 25<sup>sten</sup> Augustus 1628 tot den 3<sup>den</sup> December, door Leupe, met een daarbij behoorende, zeer waardevolle, oude toelichting, uitgegeven in de Bijdr. T. L en Vk., Nieuwe Rks. II, en verder nog een of meer andere kaarten van latere dagteekening, waarop men wat betreft de punten, die hier van het meeste belang zijn, zich gemakkelijk zal kunnen orienteeren met hetgeen in vorige losse mededeelingen werd opgelezen.

Het eerste citaat wordt ontleend aan den brief van den G. G. aan Heeren XVII, 3 Jan. 1624 (de Jonge, Opkomst, V, 281).

Sedert de heer generael Goens vertreck, hebben de stadt aan d' Oostzijde van de riviere ruijm een dardepart uitgeleijt, met een gracht ende aerde beginnen 't omsingelen ende te sluijten, gelijk UEd. in nevensgaende pourtraict van Batavia sien sullen. De gracht is wijt 13 vadem ende in 't midden 1<sup>1/2</sup> diep, d'aerde wal heeft drie roeden aanleggens, 15 voet hoogte ende omtrent een roede cruijns. Van dit voorleden drooge mouson is d<sup>o</sup> wal begonnen ende gebracht tot op 190 roede in de lenghde, met twee cleene bolle

wercken daer ingereekent ende heeft gecost omtrent 161.000 realen van achten aan arbeidsloon, welke somma de vermogende Nederlantse burgerije, Chineesen ende Japanders gewillich opgebracht hebben ende groot leven onder de arme Chineesen verweert heeft, alsoo sij alle tvoorsz. gelt met haeren arbeit in corten tijt weder ingetrocken hebben. Tgeene noch tot voltrekkinge van voorsz. wal aen de Oost zijde van de stadt naer 't fort toe gebreect, synde ruym noch een darde part, hoopen wij met Godes hulpe 't aenstaende drooge mouson buijten Comp<sup>s</sup> last aff te maecken ende hiermede zal de stadt tegen d' aencompste van den Mataram (welck men van die cant apparentst, doordien het hooge lant is, te verwachten heeft) in redelijke deffentie gebracht wesen.

Voorts vindt men in den brief van den G. G. aan Heeren XVII, 27 Jan. 1625 (de Jonge, Opkomst, V, 91),

Sedert Meij 1623, dat wij de stadt Batavia begonden nijt te leggen ende met een aerde wal te besluijten (gelijk in onse voorgaende geadviseert is) sijn bij liberale inwil- linge van de Nederlantsche, Chineesche en Japansche bur- gerije deser stede, tot op desen dach toe gecollecteert twee en tseventich duijsent ses honderd guldens.

Waerinne de Chineesche burgerije gecontribueert heeft. . . . .	f	60700.
Item de Nederlantsche burgerije. . . . .	„	10300.
Item de Japansche natie. . . . .	„	1600.
Item resteert noch aen de geconsipieerde te innen omtrent. . . . .	„	5000.
	f	77600.

Met welke penningen d'oostzijde van de stadt, beginnende van de rivier aff tot bijcans aen 't plain van 't fort, sijnde ruijm drie hondert roeden, met een aerden wal en gracht beslooten is, costende tsamen aen arbeidsloon f 67.700.

Item twee steene reduijten in de bollewerken van voorsz. wal in calcq en steen opgetrocken. . . „ 10800.



Item voor de stadts ende een brugge over de  
stadts gracht. . . . . „ 2300.

Item voor 't graeven van burghwallen tot op-  
hooging en gerieff van de stadt. . . . . „ 11600.

Item voor 't ophoogen van verscheijden straten. „ 3200.

---

f 95600.

Alle welke wercken 18.000 glds meer bedraegen als de ge-  
consipieerde collecten uijtbrengen, die de burgerije versocht  
heeft tot op een beteren tijdt verschooten werden; wij heb-  
ben goetgevonden sulex 't avoyeren en 't surplus nijt d'or-  
dinarij incompsten soolange te verschieten, hoopende dat  
UEd. tselve niet quaelijck nemen sullen.

Hiermede is de stadt in redelijck deffentie ende voor  
d'ingesetenen ongelijck geriefelijck als te vooren, soodat wij  
voortaan ophouden sullen den burger met eenige nieuwe  
wercken meer moeijelijck te vallen.

Om de gemeente noch in meerder leven t' onderhouden,  
mede omdat het een noodich werck was, hebben wij een  
schoole in de stadt opgerecht, daer de Nederlantsche en de  
Javaansche jeucht in de fundamenten van de Christelycke  
religie geïnstrueert, in alle goede zeeden opgetrocken ende  
alsoo tot bequame instrumenten van de Republicq gefat-  
sonneert mochten worden, ende om sulek een werck  
huijten sonderlinge beswaringe van de Comp<sup>e</sup>. te doen,  
mitsgaders tot soulaes van de burger, hebben wij een lo-  
therij tot desen eijnden doen oprechten, die onge-  
veer sooveel rendeeren sal als dit gebouw sal comen te  
kosten, sijnde 't meerendeel van desen inlegh bij Comp<sup>e</sup>  
dienaers, soo hier van landt, als van de schepen ende van  
andere quartieren gefourneert; eenige burgers die van yer-  
mogen sijn, hebben daer mede van haeren overvloet wat  
toegetijkent. 'T gemelte gebouw is ses en dertigh  
vadem langh en vijff vadem wijt, van twee verdiepingen  
met een solder in calek en steen opgetrocken, sal om-  
trent 20 duisend glds. comen te kosten. T'en sal niet

alleen tot een schoole van knechtgens, maer oock tot een vrouwenhoff, dienen, daer de meijskens onder 't gouvernement van bequame maitressen, schickkelijck opgetroeken ende in allerhande feminine handtwercken gestileerd sullen worden, sijnde naest de kerek een van de allernoodichste ende dienstichste wercken, die men in Batavia soude mogen voornemen.

Noch hebben wij uijt de donatien (tot een kerekelijck gebouw van langerhandt versamelt) een kerekhoff begrepen ende een propere provisionele kerek daerop gerecht, alsoo 't onde hujs, daer men duslange den dienst in gedaen heeft, voor d' aenwassende gemeente veel te cleen viel. In somma wij hebben alle middelen aengewent, om met verbeteringhe van stadt ende met de minste beswaringh van de Compe gedurende desen slappen tijdt, d' onvermogende ghemeente in gestadich werck ende de burgerije in 't generael in ommeslagh ende leven te houden. 't Verleeden drooge mouson, heeft den brandt tot twee reijzen, de stadt dapper getreft, veel rieden hujsen weghgenomen, de burgers wat ten achteren gestelt ende nochtans, door den nieuwen aanbouw, alsmede wat leven gecauseert, invoegen dat Batavia verscheijden tegen spoeden in sijn progres 't voorleeden jaer uijtgestaen heeft. In den brief van den G. G. aan Heeren XVII, 9 Nov. 1627 (de Jonge, Opkomst, V. 116).

T' casteel Battavia ligt in sijn vier punten met goede aerde gordijnen gesloten, uijtgesondert aen zeeant met een stercke houte pallissade, alwaer 't voornemen is met den eersten een goet sterck steenen hujs van d'eeene punct tot d'ander te trecken, van twee verdiepingen hoogh, boven plat. De punct Robijn is massijff met aerde opgevult van een hoochde ende circumferentie als den Diamant ende in calck en steen opgetroeken tot onder de borstwering, welke binnen een maent 1 à 2 mede in effect hoopen te brengen. Bejde de zeebolwreken leggen alleen in aerde met opgezette sooden, leger ende van minder ommevangh als de twee landtpuncten, welke tsijner tijt almede in steen



sullen dienen opgetrocken, gelijk oock de gordijnen, doch eer daertoe comen, sullen alvoren tgeprojecteerde groote hujs aen de zeeant ende dan nog eenige andere packhujsen ende commoditejten binnen 't fort gemaekt dienen, alsoo tegenwoordich van pakhuisen ende logiementen vrij wat sober, nae den grooten ommeslach, versien sijn.

De versterckinge van de stadt aen d' Oostsijde is, Godt loff, dese somer voltrocken, geslooten sijnde van de castelsgracht aff tot op de groote rivier Zuytwaarts op, met een doorgaande eerde wal ende een goede gracht, soodat van die kant geen ommesien meer is; de stadt van binnen, te weeten tusschen de groote rivier ende gemelte wal, is mede van straten, burchwallen en de grachten nae behooren ende tot groot grieff van d'inhabitanten gefatsoeneert. Van 't stadthujs is d' eerste verdiepinge volmaect, boven pladt, leck- ende brantvrij, waermede de burgerije haer noch lange jaeren sullen connen behelpen, totdat eens de couragie becomen om 't bovenwerk mede te voltrecken. Ende dewijle publijque wercken aen dese cant niet meer resteert, is de meeninge toecommende drooge tijt d' uijtleggh van de stadt aen d' overzijde bij westen de rivier voor te nemen, ende die vooreerst tot bevrijdinge met eene goede gracht te omsingelen, ende dan voorts nae tijtsgelegenheit, vermogen ende aenwasch van de burgerije met binnenwercken 't accommodeeren.

De volgende plaatsen sijn uit den tijd na het beleg van 1628.

Uit het Verhael van de 2<sup>e</sup> belegeringhe der stad Batavia, in 't Coninckrijk van Jacatra A<sup>o</sup> 1629 (Bijdr. T. L. van Vk., III, bl. 302.)

Interim waren doende om ons tegen de comste van Mataram met alle noodige preparaten te versien om wel op ons voordeel te wesen. Alle redujten ende wachtplaatsen wierden naar gelegentheid versterckt en tegen 't geschut ende schietgeweer versien; met 5 nieuwe redujten of houten wambuisen, van heele clapperboomen opgezét,

wierde de stadt versterckt, tusschen de reduijt Hollandija ende Gelderlant, met de reduijt de Sterre, ende de punt Utrecht wiert vergroot ende versien met 2 halve cartouwen; de andere 4 wierden aan de Suijt-Westzijde begrepen van de stadt, namentlijcken, Vijanen tusschen Seelant ende Brabant, omtrent midden in des Predicant Danckaerts thuijn, op de cant van de cleijne dwarsrivier, Bommel, Weesp, ende Buren, tusschen de reduyt Seelant en het hujs van den Generalen ontvanger een roede of twee van de oude stadtsgrachten; dese reduyten waren noch qualijk voltrocken als't volck van den Mataram verscheen; de Chineesen besorgden de clapperboomen ende bij't volck van de schepen wierden die opgericht; de pannen dacken becostichde de Comp<sup>e</sup>; grooten dienst hebben dese wambuijsen gedaen ende een groote versekeringe voor't beestijael van de Comp<sup>e</sup> ende borgerij gegeven.

Daghregister 1634, bl. 274.

20 ditto (Maart) heeft den Gouverneur Generael ende Raden van India geaccompangneert met verscheijden principale officieren de nieuwe steene reduyten, waermede de Westzijde van de stadt beset is geworden, met displosie van eenige stucken geschudt en verscheijde charges van musquets geintytuleert ende gebabtiseert, t'weeten

De nieuwe steene punt ende reduyt in de wandeling Costverloren genaemt, Seelant.

De oude steene reduyt voor desen Seelant genaemt, Utrecht.

De nieuwe steenen reduyt staende op de roeiinge van de eerste stadtsdwarsgracht, Vrieslandt.

De nieuwe steene reduyt resondeerende op de Westersfacie van de punt de Diamant, Overijssel.

De nieuwe steene reduyt naest aende seecant gelegen, Groeningen.

Daghregister 1634, bl. 281.

Den 2<sup>e</sup> April heeft den Ed. Hr. Gouverneur Generael geaccompangieert met de Raden van India ende andere



gequalifyceerde officieren alle rondeelen ende puntjens staende in de Ooster muren van Batavia met displosie van eenige charges van musquets herdoopt ende vernaemt te weeten

Het puntgen naest aen het casteel ende bij suijden het groote nieuw packhuijs gelegen, Amsterdam.

Het rondeel naest aan voorseijde punt gelegen, Middelburch.

Het puntgen ofte reduytgen daeraen volgende, Delft.

Het midden rondeel, Rotterdam.

Het puntgen off reduytgen tusschen het midden ende het suijdelykste rondeel, Hoorn.

Het suijdelykste rondeel, Enckhuijsen.

Het puntgen tusschen het suijdelykste rondeel ende de punt Gelderlandt, Vianen.

Het puntgen ofte reduytgen tusschen de punt Gelderlandt ende het rondeel Orangnen, Catsenellebogen."

Uit deze aanhalingen, die wij hier in extenso geven, opdat een ieder zelf en dadelijk zien kan, wat de plaatsen leeren, ontwaart men, omtrent de oude stad om en bij 1628, o. a. dat de stadswal (en dus ook de stad) in 1623 werkelijk aangelegd was of liep „van de rivier af tot bijkans aan 't plein van 't fort," en in 1627 „van 't kasteelsgracht af tot op de groote rivier Zuidwaarts op, . . . met een goede gracht," dus werkelijk doorliep tot aan de rivier, zooals boven reeds werd gezegd. Van de Oostzijde was de stad beschermd door een doorlopende wal met een gracht, die haar begin nam in de Zuider-Kasteelsgracht, en waaraan van Noord naar Zuid te vinden waren de bolwerken en redouten Vriesland, Groningen, Gelderland en Holland. Het laatste lag in de onmiddelijke nabijheid van de rivier.

De richting van die burgwal was toenmaals, men zie slechts de kaart van Berkerode, een andere dan zij later was, en men op de plattegronden, van 1650 af, gewaar wordt. Zij liep niet parallel met de (recht gelegde groote) rivier, maar naderde de Tijgersgracht, die reeds bestond, naar het Noorden, steeds meer en meer, zoodat zij op de nieuwere kaarten gemakkelijk aangeduid zou kunnen worden door



een lijn te trekken langs een liniaal, die men tegen de  
 punt Robijn eenerzijds en het verlengde van de Ooster-  
 stadsbuitengracht anderzijds aanlegt. Zij liep dus schuin,  
 waar zij later recht liep. De ruimte tusschen de wal en  
 de Tijgersgracht in de stad was dus ook zooveel minder  
 dan later, en de Kaaimansgracht, alsook de Binnenstads-  
 gracht, die men later binnen de stadsmuur ten Oosten  
 van de Tijgersgracht vond, bestonden nog niet. Ter hoog-  
 te van waar men nu de brug van Pintoe bésar vindt,  
 die haar naam te danken heeft aan de vroeger Nieuw-  
 poort of groote poort, evenals Pintoe këtjil ontleend  
 is aan de Diestpoort, dus daar waar men thans het  
 station Staatspoor (voorheen Oosterspoor) ziet, liep een dwars-  
 gracht, die die burgwal met de rivier verbond, en aan de kerk,  
 welke opgebouwd was op een eilandje, vlak aan de rivier  
 en ten Zuiden aan die gracht gelegen, zijn naam van Kerk-  
 dwarsgracht te danken had. De Tijgersgracht in het  
 Noorden aansluitende aan de Steenhouwersgracht (de latere  
 Amsterdamsche gracht), ten Zuiden van het Kasteelsplein  
 (voorheen de Markt), liep in het Zuiden niet door tot aan  
 de rivier, zooals later, maar had, ten Zuiden van genoemde  
 Kerkdwarsgracht, aan den Oostkant, naast zich een zich naar  
 't Zuiden evenzeer van haar verwijderende, wël doorlopende  
 gracht, waarvan de richting nu nog in de Buiten-Kaaimans-  
 straat te onderkennen is. Ter hoogte van waar zich thans  
 de Koestraat bevindt, waren beide deze grachten, de Tijgers-  
 gracht en die andere, weer met elkander verbonden door  
 een dwarsgrachtje, van waar uit, tussehen hen beiden, en  
 parallel aan de Tijgersgracht, nog een grachtje liep, dat  
 in het Noorden mede op de Kerkdwarsgracht uitkwam.  
 In de richting van de Tijgersgracht lag in het Zuiden van  
 de stad, tegen de rivier aan, het Ziekenhuis, ten Westen  
 waarvan de redoute Brassenburg stond, en ten Oosten waar-  
 van men tot op de in de rivier uitmondende Binnengracht  
 een open ruimte had. Aan het Zuideinde liep uit de Tijgers-  
 gracht een dwarsgrachtje naar het Westen, dat zich weer

vertakte, en onder anderen door Kapitein Hendrick Lievensz zijn pinangtuin in de rivier, ten Westen, uitmondde.

Hoe al deze grachtjes heetten, bleek mij tot nog toe niet, behoudens van ééne, waarop hier de aandacht te vestigen is, de Tajolesche gracht. Er moet of mede bedoeld zijn het grachtje dat parallel liep met het Zuidelijke gedeelte van de Tijgersgracht of die in de rivier uitmondende gracht binnen de wal, welke eenmaal liep waar thans de Buiten-Kaaimansstraat is, vermoedelijk wel de laatste, om redenen die dadelijk blijken zullen.

Men heeft daarvoor te letten op eenige bijzonderheden, die medegedeeld zijn in het Daghregister gehouden in 't Casteel Batavia van 't passeerende daar ter plaatse als over geheel Nederlandsch-Indië, over 1628, door Mr. J. E. Heeres in 1896 gepubliceerd, dat verscheidene bijzonderheden over de belegering van Batavia in dat jaar levert van elders te voren niet bekend, of althans minder uitvoerig verhaald.

Het is niet noodig het geheele beloop in herinnering te brengen. Er dient slechts gewezen te worden op de afsnijding van een gedeelte der stad, om haren omvang te beperken, en op den eersten uitval, die van 27 Augustus, die dienen moest om de Javanen uit het afgesneden gedeelte te verdrijven, waar zij zich tusschen het Ziekenhuis en de redoute Hollandia genesteld hadden, en zoo die belaagde sterkte te ontzetten.

Voor het eerste zie men het Daghregister 1628, bl. 345.

Adij 26<sup>en</sup> dito (Augustus 1628) alsoo op gisteren avondt door rappoordt van wttgesonden paerde en ander volck verston den, hoe een groote meenichte ontelbaer Jaevaenen in diverse tuijnen ontrent een vierendeel van een mijl buijttende stadt geleghen, sich geopenbaert hadden, ende op huijdden middach vernaemen hoe versz. Jaevaenen haer alreede met vliegende vaendels in goede ordre int gesichtt van de stadt langhs de Heerenwegh verthoonden, alwaer hem begonden te verstercken, oock legher te slaen, ende dewijlle de sobere gestaltenisse en swackheijdt der borgherjesoodanigh is, dattet qualick mogelijk sij, 't eirguydt



van de stadt gelijk dat teghenwoordigh is, behoorlick ende naer heijsch van saecken, daermede te besetten ende teghen indrangh van den viandt te beschermen en te behouden, ook dat men daer benefens sonder incommodatie ende beswaringhe, sooveel coppen vant casteels guarnisoen niedt souden vermoghen af te steecken, daermede alles in de stadt naer heijsch wel bewaerdts soude connen worden, wert oversulekxs, geresolveert dat men een gedeelte van de stadt te weten van de Kerckdwersgraff suijtwaerts op tot de grootte riviere toe afsnijden, de gebouwen ende huijssen daerop staende raseeren en slechttten sal, om bij weghe van gemelte afsnijdinghe den resteerenden omvangh van de stadt, des te onbeerpender te mooghen verseecken en beschermen. 't Welck dadelijck bij den handt genomen ende int werck gesteldt werde, soodat de burghers die in dat quartier woonden met al heun goedt soo veel mogelijk in 't beste deel van de stadt troecken, gelijk mede d' Engelsche die over de riviere woonden, van selfs haer wooninghe verlietten en abandonneerden.

Den bedoelden uitval vindt men *ibidem*, bl. 346, beschreven, terwijl de tweede, die van 22 September, waarbij Hollandia opnieuw bevrijd werd, en tevens de vijand, voor dat jaar, voor goed uit de onmiddellijke nabijheid der stad verjaagd werd, voorkomt op bl. 358.

Op bl. 346 vindt men het navolgende, waarbij in 't oog gehouden moet worden, dat met de „Stadspoorte” bedoeld is wat anders de Landpoort heette, en leidde naar den Heerenweg (of Jakatrasche weg), en dat de tuin van Speex lag aan den overkant van de rivier, iets Oostelijker dan de stad.

Adij 27<sup>en</sup> dito (Augustus 1628) desen verleeden nacht tot dattedt dach was geworden, hadden de Javaenen ons gestadich in allarm gehouden, vermits t'schriekelick geroep, getrommel ende t'schietten, datse ontrent de reduijt Hollandia, de stadspoort ende voorts langhs de rivier, nevens de stadt deden. Vernamen den viandt desen nacht over de rivier in de verlaetten stadt gecomen was, voort siec-huijs



tegen de straedt aen, die nae de poort loopt, een beschan-  
singhe opgeworppen, daer seer sterk inlaghen, haer vaendels  
van woeijen, die stadtspoordtte ingenomen ende voorts de  
voorsz. reduyt sochten aff te snijden, waerop se den geheelen  
nacht continuelyek met roers hadden geflanqueert, d'onse  
van de reduyt haer soo geweerd, dat nauwelicks geen cruijdt  
en loodt meer hadden. Beijde de stuxkens laghen onder  
de voedt, door t'breecken van de affuijten gevallen, in  
voughen de reduytte geen buijtenweer met schietten meer  
conde doen, waerover de Heer Generaal dadelijk ordon-  
neerde dat cappiteijn Jacob van der Plaetten, die met  
sijn comp<sup>ie</sup> soldaetten de wacht bij de borgerije in de stadt  
hadden, tot ontsettinge van de reduytte, ende om den viandt  
te sien wederom wtt zijn nieuw gemaecte legherplaats  
te drijven, daernae toe te ghaen, ende den viandt aan  
te tasten. Den Gouverneur Jaecques Lefebure, werde een  
weijnich nae dese gegeven last, door gemelte Heer Gene-  
rael met 25 musquettiers ende 25 pieckeniers tot assistentie  
en om voorts op alles behoorlick ordre te stellen, derwaerts  
gesonden; dan comende bijdt stathuijs vondt van der  
Plaetten met zijn volck daer noch staende, die hij be-  
laste voorts naer den viandt te marscheren langs de Taijoles-  
gracht, en den Gouverneur Lefebure nam den wech langhs  
de Tighersgracht om ten einde van de selve aen d'uijtcompste  
van beijde de grachtten (waertusschen des viants nieuwe  
legherplaats was) denselven gelickelik aen te tasten. Dan  
dit geschiede heel anders vermits cappiteijn van der Plaetten  
sijnen last niet volchde, ende troeck op en langhs de wal  
van de stadt, daermede sooveel tijdt consumeerde dat den  
Gouverneur Lefebure (die hiervan niet wist en mejnde den  
anderen wech genomen hadde om alsoo gelickelik van beijde  
de sijdden den viandt aan te tasten), ten eijnde van sijnen wegh  
comende sich bevondt dicht aen t' werk van den viandt, die  
met roers op hem begonden te schietten, waerover den voor-  
noemden Gouverneur zijn volck courageerende (alhoewel van  
der Plaetten noch niet vernam), evenwel medt den cleijnnen

troup die bij hem hadden resolveerde met een goede couragie den viandt te bestoocken, gelick geschiede. Eijndelick naer harden wederstandt, clouck gevecht van d' onse en dattet wel een halff quartier van een ure geduerdt hadde, werden soo aengetast, dat den viandt op de vluchtt creghen en sloeghen hem wtt sijn werek sich in twee trouppen verdeelende; de grootste pertije, die int aensien wel 4 à 5 hondert man sterck was nam den weg al schermutcheerende dicht voor d' onsen over langs t' sieckenhuijs de riviere passeerende, d' ander troup van den viandt sijnde ongevaerlick 150 à 200 man, namen de vluchtt langhs de poort ende over de stadtswal, waerontrendt cappiteijn van der Plaetten medt sijn comp<sup>ie</sup> ende eenighe burghers ondertusschen gecommen waeren, de poortte geslootten en alleenlick maer t' clinckett open sijnde, conden de Javaenen daar zoo haast niet deur commen oft wierdender veele onder de voedt geschootten ende in de poort doodt geslaghen, gelick de Gouverneur Lefebure aen d' ander sijdde tot aende riviere haer ingelicks vervolchde en doode, soodat ter plaetsen den viandt sich begraven hadde, ende in de poortte als daer ontrendt over de 100 dooden Jaevaenen gevonden wierden, nitgesondert die in de riviere verdroneken ende ghequetst ontvlucht sijn. Des viandts legber dat in den tuijn van Specx lach, dit gerucht boorende quam met vliegghende vaendel langhs de Heerwegh nae de stadt, om haer volck t' assisteeren, marcheeren, dan vernemende deselve mits disordrewt de stadt vluchtteden, dat geslaghen waeren, rettireerde weder om nae heun legherplaetsen, verlieten de stadt. Van d' onse sijnder 4 soldaetten gebleven ende eenighe gequetst alle van den troup van den Gouverneur Lefebure, die maer 50 coppen sterck sijnde groot pirijekel geloopen hadden om van den viandt die machtigher in stadt was, als men meijnde (ende omdat den capp<sup>n</sup> van der Plaetten tot assistentie niet voort quam), van overompeldt ende geslaghen te werden, dan den almooghenden die alles naer sijn welgevallen bestierdt, gaff den soodanighen versaecht hardt, ende d' onse sulcken couragieu-sen gemoedt, datse seer disordentelicken de stadt ruijnden



ende haer aenslaech met groot verlies van de haere te niédit liep. //

Nae dat den viandt aldus seer confussilicken geslaghen was, rettireerde wederom nae den tuijn van Speexs daer heun legherden, haer beschansende, van den verseijde tuijn aff recht over t' veldt tot aent bos toe, met aerde, cocquesboomen en andre matteriale van affgebrooeken huijsen, een borstweringhe voort legher opwerpene. d' Onse braecken voorts aff alle tuijnen, steenen en andre huijsen die in de verlaeten stadt stonden, opdat deselve int aenstaende ons gheen hinder en den viandt daer voordeel door bequame. De reduijt Hollandia wierdt van cruijdt, loodt, volck en andersints opnieuw versien ende alles werde tot better deffentie geprepareert, alsoo men wel sach den viandt niet om een vlieghende tocht te doen hier quam, maer sijnne meijninghe was de stadt medt beleegheringhe ende approches aen te tasten en te verdueren.

Met hetgeen de plattegrond van van Berkenroode te zien geeft, en in het hierboven medegedeelde te lezen is, is het gemakkelijk Jacques Lefebure en Kapitein van der Plaetten op hun uit- en aanvalstocht tegen de Javaansche verschansing te volgen, maar ziet men tevens dat één der twee genoemde grachten de Tayolesgracht moet hebben geheeten, want waar Lefebure de Tijgersgracht volgde, moet van der Plaetten, die trouwens het doel zocht te bereiken over de burgwal, Oostelijker hebben gelooopen, want anders hadden zij den vijand bij het Ziekenhuis, hetzij daar vóór gelegerd, zooals het Daghregister zegt, hetzij er naast te vinden, n.l. tusschen het Ziekenhuis en Hollandia, zooals van Berkenroode hem op zijn kaart localiseert, niet van twee kanten kunnen aanvallen, en het meest waarschijnlijke dunkt het mij dan ook, dat het de in de rivier uitmondende gracht was, aan welke de naam van de Tayolesgracht toekomt, een naam, die na het boven reeds opgemerkte over Malabaarsch, Coromandelsch, Klingaleesch en Tayoles, geen verklaring meer zal behoeven.

Een indirecte aanwijzing tot de juistheid van de identi-



ficeering schijnt men te kunnen vinden in den lateren toestand van de stad, toen deze haren definitieven vorm had gekregen, de rivier was recht gelegd, de Kaaimansgracht gegraven, de Stadsbinnen- en buitengracht verlegd en gemaakt waren. Toen toch lag in het verlengde van genoemde Tayoles-gracht (de Buiten-Kaaimansstraat) de Kaaimansgracht, waarvan een gedeelte de Malabaarsche gracht heette, naar het Malabaarsche kwartier, dat in den Zuid-Oosthoek van de verkleinde stad lag, evenals blijkbaar reeds vroeger en te voren, de Tajolen of Tajolezen, d. z. de Malabaren, gevestigd moeten zijn geweest in den Zuid-Oosthoek van de nog niet verkorte stad, dicht naar de rivier toe, maar in de onmiddellijke nabijheid van de plek, die er hier voor aangewezen werd.

Uit dit alles blijkt intusschen nog iets anders, en dat schijnt zeer aardig te wezen. Als men nu goed toeziet, dan bespeurt men, dat de zoo beroemde redoute Hollandia, die aan het einde van de stadswal, vlak bij de rivier lag, ook lag aan deze oude Tajoles- (of Malabaarsche) gracht, in of bij de wijk der Tajolen, in of bij de wijk dus, waarin of waarbij de Javanen zich verschansten, toen zij de rivier overgestoken, in de stad gedrongen waren. Men mag vragen of de Javanen dien naam niet hebben gehoord, en of zij niet geweten hebben, dat die buurt zóó heette, en dat het fort Hollandia daaraan paalde. Het antwoord op die vraag kan slechts bevestigend uitvallen, want inderdaad is in de legende bij hen Hollandia en het fort van de wijk of gracht der Tajolen, Tajoli, één en hetzelfde. Tajoli, Tahi oli of Tahi oeli immers is voor Javaansche ooren „gekneede drek,” een uitdrukking, die ons dadelijk aan de legende herinnert van het schieten met die zelfstandigheid, door de bezetting van het fort Hollandia, nadat de looden en andere kogels opgeraakt waren, men zie o. a. in de Babad Tanah Djawi, bl. 252, en bij Valentijn IV, 1e stuk, bl. 93, en nu nog leeft bij hen als scheldwoord, zij 't dan ook in onderling afwijkende vormen (*trajoli*, *triyoli*, *tayoli*, *tiyoli*), naar het schijnt, de naam

der Tajjolen in hun *tayoli* voort, een uitdrukking welke ontstaan tot nog toe niet verklaard werd, maar nu, als al het hier veronderstelde juist is, waarschijnlijk tevens de verklaring geeft van de wording der legende van Kota Tabi, die dan langs een zeer begrijpelijken weg opgekomen is.

Tot aanvulling van het in een vroegere mededeeling gegeven overzicht over de namen der bolwerken, punten, enz., ontvangt de lezer hier nog een tabel, die lager begint dan de vorige, om zóó wat gegeven werd zooveel mogelijk te completeeren.

Men heeft daarbij het volgende te observeeren.

Het huis van Majoor Vogel werd tot redoute ingericht tijdens de belegering van 1628, toen men daarentegen de Brassenburg (de redoute van Jan de Brasser van de kaart van 1623) raseerde. Deze laatste lag aan het einde van wat men nu noemt de Buiten-Nieuwpoortstraat, bij de brug van Glodok, en Vogel's woning vond men op de Noord-Oosthoek van den viersprong, gevormd door het elkander snijden van de Tijgersgracht en Kerkdwarsgracht.

De redoute Buuren in 1629 opgericht, lag bij het latere Vierkant (het Huis van den Generalen ontvangh van te voren), men zie daarvoor de kaart van 1650 (Clement de Jonghe). Het is een ander Buuren dan wat men genoemd vindt in de plaatsen, die beneden uit het Plakaatboek en het Dagregister zullen worden medegedeeld.

Men houde wel in 't oog, dat de latere bolwerken meereendeels niet op dezelfde plek lagen als de ouderen, die hier in de tabel er nevens geplaatst worden, zooals men zien kan uit citaten hierboven gegeven. Ook bleek daar duidelijk dat de namen veranderd werden, zoodat men Utrecht eerst vond aan den Oostkant van de stad, en later aan de Westzijde; evenzoo ging het met Friesland en Groningen, en het nieuwe Gelderland is een ander dan het oude, het nieuwe Zeeland geenszins hetzelfde als het vroegere, evenals er ook twee Hollandia's hebben bestaan,

het eene gelegen in het Zuid-Oosten der Zuider-voorstad en het andere in het Zuid-Westen van de Oosterstad.

Uit de opgave van het jaar 1634 blijkt, dat er ook op de kaart van 1650 een fout in de namen en de plaatsing daarvan gemaakt is. Het Delft van de kolom voor 1650 had cursief moeten zijn. Enkhuizen in 1634 en Enkhuizen in 1739 dwingt tot de gevolgtrekking, dat ook dat Delft behoort op de plaats, waar men Delft aantreft zoowel in 1634 als 1739.

Wat men tusschen haakjes vindt, is aanvulling om de reeks volledig te krijgen, of uit een andere bron ontleend.

In 1634 waren er zeker meer punten dan in de kolom voorkomen, vgl. de kolom voor 1650. Slechts de namen in de citaten boven voorkomende werden in deze kolom opgenomen.

1628	1629	1634	1650	1739
		Oosterstad.		
		Amsterdam	Amsterdam	Amsterdam
Vriesland	Vriesland	Middelburg	Middelburg	Middelburg
		Delft	—	Delft
Groningen	Groningen	Rotterdam	Rotterdam	Rotterdam
		Hoorn	—	Hoorn
Gelderland	Gelderland	Enkhuizen	Delft	Enkhuizen
		Vianen	—	Vianen
Utrecht	Utrecht	Gelderland	Gelderland	Gelderland
		Catzenel-	—	Catzenel-
		lenbogen		lenbogen
(Huis van		Orangen	Orangien	Oranje
Vogel)			Nieuwpoort	Nieuwpoort
Brabant	Brabant		Hollandia	Hollandia
			Grimbergen	Grimbergen
		Zuider-voorstad.		
Utrecht	Utrecht	Gelderland		
		de Sterre		
Hollandia	Hollandia			
Brassenburg				



		Westerstad.		
			Diest	Diest
	Vianen		Nassau	Nassau
	(Costverlo-	Zeeland	Zeeland	Zeeland
	ren)*			Oost-Fries-
				land
Seeland	Seeland	Utrecht	Utrecht	Utrecht
				(Leiden)
	Bommel	Friesland	West-Fries-	West-Fries-
			land	land
	Weesp	Overijsel	Overijsel	Overijsel
				(Kampen)
		Groningen	Groningen	Groningen
			Zeeburg	Zeeburg
			Kuilenburg	Kuilenburg
	Buuren		Buuren	(Vierkant)

Boven werd er gewaagd van twee redouten Buuren. Het eene lag in het Noorden van de Westerstad, bij het huis van den Generalen ontvangh of op de kaart van 1650 bij het Vierkant en de punt Kuilenburg, zie de citaten uit 1629. Het andere daarentegen in het Zuid-Oosten. Men overtuige zich zelf door de volgende plaatszen te lezen.

Daghregister 1634, bl. 455.

„11<sup>en</sup> dito (Dec 1634) des nachts naer het ondergaen van de maen hebben haer de Jaevaenen soodanich verstout dat door de graften sijn gekomen in de buitenstadt ende wegh genomen hebben twee peerden ende drij coebeesten toecomende Baucke de Boer ende naerdatselve in groote stillicheijt dicht onder de redout Buyren genaempt, hadden weghgeleijt sonder van de onse eens gesien ofte gehoort te werden, soo sijn wederom gecomen met intentie om int hujs van Ambrosius van de Keer die mede groote partijen coebeesten ende buffels is houdende, te comen ende van gelijcken te pleghen, maer alsoo gemelten Ambrosius een

sijnder slaven met een musquett op schiltwacht hadde staen ende dito Jaevaenen het vier van de brandende lont sagen, waerdoor onraet waeren vermoedende, te meer de slaeff saporangh begon te roepen, soo sijn deselve stillekens weghgegaen.

Daghregister 1637, 4 Mei, bl. 170 (men zie ook nog ibid. 13 Mei, bl. 228).

Op dato savonts vertreckt van hier naar Crawangh onse Capt der Nederlantsche borgerij Jacob de Harder met eenige tingangs ende omtrent de helft van onse alhier sijnde vreije Mardijekers, neevens Comp<sup>ie</sup>s jacht de Bardes ende 8 soldaetten t'haerder deffentie, om paggerhoudt te haeken ende daermee de Oost voorstadt van de reduyt Buijren tot des punts Gelderlants gracht te beslujten ende voor een aenval diffenciff te maecken, als andere plaetsen behoorelijck te versien ende verbeteren. (Sub 13 Mei leest men, omme de voorstadt aen d'Oostzijde van de reduijt Bueren tot de pundt Gelderlandt daermede te beslujten, enz.)

Ned.-Ind. Plakaatboek, II, bl. 99, 1645, 22 Juni.

Verbod tegen het laten los loopen van varkens „van de stadspoortte aff regt uijt in de Heerestraet tot de brug toe, nochte oock op de buijenbarm, ende voorts buijen langs de Heereweg.” De poenaliteit was verbeurdverklaring van de varkens „ten proffijte van het hospitael van de comp. ofte der soldaten van de poort ende reduijt Buuren, bijaldien de varkens bij deselve geattrapeert worden”.

Daghregister 1659, bl. 65 (1 April).

De reduyt Buijren, als leggende onder het canon der stadt ende tussehen de twee groote nieuwe buijen gemaecte sterecten, Batenburgh ende Jaecatra, is bij haer Ed<sup>e</sup>. althans ondienstig geoordeelt door die van de militie te laten bewaken, deshalven de besetters in te trecken ende over 't guarnisoen te verdeelen, doch met dien verstande, dat gemelte punt Buiren echter sal blyven staen in sijn geheel ende voortaan op deselve Comp<sup>ie</sup> leerbereijders . . . ende die plaetse beneden om deselve langhs den . . . kant met

knijpen als andersints, tot het leerbereijden vereijssende, bequam te doen maecken.

Dagregister 1659, bl. 164 (12 Augustus).

Ten jongsten is mede bij haer Ed<sup>e</sup>, op nominatie van heeren schepenen, vier wijkmeesteren gecoren over de twee wijken deser stadts voorstadt, namentlijk over de wijk van de punt Buren tot de punt Gelria den basaerwachter, Jochem Bartelsz. ende den burger Jan Kloppenburgh, ende over de wijk van Geldria tot de punt Amsterdam de burgers Hendrick Seron ende Paes Marinus.

Dagregister 1659, bl. 185 (5 Sept).

5 d<sup>e</sup> (Sept.) comt den heer advocat fiscael van India, nevens twee gecommiteerde uijt den achtbaeren raed van justitie ende den opperchirurgijn van's Comp<sup>s</sup> hospitaal, ende maeckt haer Ed<sup>e</sup>. bekent, hoe een soldaet, bescheijden op de punt Buuren, van de morgen, nevens andere soldaeten doende sijnde hem in de groote rivier te wassen, door de stroom van gront gedreven ende soo versmoort was, onaangesien van d' andre alle deivoiren wierden gedaen om hem te helpen, ja, dat weijnigh scheelde, off soude noch een van de helpers mede te gronde genomen hebben, die hij soodanigh gevat hadde, dat eer hem onder 't waeter daarvan conde ontslaen, ten meerendelen al schier bujten adem was.

Dagregister 1659, bl. 186.

9 do (Sept.) omtrent de middaech, ontstont onder de punt Buiren, bujten in de voorstadt, een subijten brant in de arakbranderie van Songhou, Chinees, die in een weijnich tijts de bamboese woninge, nevens omtrent 40 groote martavanen met stercken arak ende partie swarte suiker, 't eenemael vernielde, bujten welek verlies den Chinees geen sonderlinge schade meer geschiet zij.

Ned. Ind. Plakaatboek, II, bl. 338 (1660, 17 Sept).

De jurisdictie van den Bailluw omvatte (in 1660) „de stadt, soo alsse met haer mueren beslooten is, mitsgaders de voorstadt (bedoeld is de Zuider-voostad), gelijk deselve gelimiteert ende afgesloten is, mitsgaders de groote rivier



ende de gracht Buuren, streckende van tegen over de pundt Geldria, voorbij de oude redout Buuren tot in de voorsz. groote rivier.?"

Daghregister 1665, bl. 137, (16 Juni).

Omdat de reduyt Buyren, buiten de nieuwe poort staende ende die nu tot een leertouwerije wert gebruiect, begint bouwvallig te worden, soo is goet gevonden de gemelte leertouwerije te verplaetsen omtrent de zaeg- en coreumolen van de Comp<sup>e</sup>, — dezen lagen onder de redoute Batenburg, Dagregister 1659, bl. 223, — alwaer beter gelegentheit ende het waeter vers is, ende is wijders goetgevonden het contract, met de leertouwer gemaakt ende hiervoren onder 5 deser aengehaelt, te approberen, staende hetselve onder dato deser in het resolutie boek geinsereert.

Daghregister 1666, bl. 151.

21<sup>de</sup>. (Sept.) is bij haer Ed<sup>e</sup>. goetgevonden de bouwvallige schoole in de voorstadt onder de reduijt Buuren te vernieuwen en den schoolmeester toe te staen om t' sijnen coste een hujs op hetselve erf te maeken om selve in te wonen.

Daghregister 1671, 29 Sept., bl. 424.

Soo is mede goetgevonden een plaats in de voorstadt buiten de Nieuwpoort op Comp<sup>ies</sup> erf onder de reduijt Buuren tot een school op te rijmen en deselve te setten op een steenen voet, etc., met een cleijn huijsjen daerachter of ter zijden tot logijs van den schoolmeester.

Daghregister 1672, bl. 241 (9 Sept).

En alsoo de heer Cornelis Speelman staende vergaderingh versogt heeft om op sijn eigen kosten een brugh te laeten maeken buiten over de groote rivier, even boven de reduijt Buren, ende ingesien wesende, dat deselve brugh nergens ongerieff toe sal cummen geven, soo is sijn Ed. sulx geacordeert.

De redoute Batenburg, boven vermeld in het citaat uit het Dagregister van 1659, bl. 65, vindt men verder

Daghregister 1659, bl. 56.

„22 (Martius) Des avonts wert in vergaderinge van India goetgevonden den capiteijn, Johannis Hartmaus, nu van Ceijlon gekomen, aen de Westsijde deser stadt aen de poort Diest te leggen ende 't gesach over d<sup>e</sup>. poort, als de punten Nassau, Middelburch, — bedoeld schijnt te zijn Zeeland, dat aan de Zuid-Westhoek, tusschen Nassau en Utrecht lag, zie boven, — Uijtrecht, ende Middelsteijn aen te bevelen, als de twee forten, gelegen buijten dese stadt, Batenburch ende Rijswijk.

Daghregister 1659, bl. 69.

8 d<sup>e</sup> (April) Onder 't fortie Batenburch, daer de chimpan legt, een houte brugge met een valdeur in 't midden, tot 't deurschieten der boots, over de groote rivier te doen maeken, ende de geintresseerdens, die voor dato daertoe vrijwillig hebben gepresenteert een donatie te geven, gesamentlijk door den lauddrost ten platten lande te doen aenspreken, als die verder daeraen mochten gelegen zijn, ende op nieuws ijder laten tekenen, om alsdan 't geen meerder als 't gene, dat sullen comen te teekenen, mochte comen te kosten, door de Comp<sup>e</sup>, die daer althans gestagdigh een chiampan ende twee slaeven houden moet tot de overvoer van haar volck, soo van de kruijtmolens, aldaer onder Batenburgh gemaect, als verdere onderhande sijnde molens, breder bij de resolutie, daerover getrocken, naer te sien.

Daghregister 1659, bl. 223.

10 d<sup>e</sup> (Nov.) Mettet openen der poort deses casteels rijdt den Gouverneur-Generaal ende eenige heeren raden van India te paert buijten naer Noortwijk aen de dam tot verleijdinge der groote rivier, om te besisichtigen, hoe 't werek aldaer stont, 't welck alles wel bevonden; soo hebben haer Ed<sup>e</sup>. in 't wederkeren op 's Comp<sup>s</sup>. molenwerff onder de redout Batenburgh de sluijs, die eenigen tijt tot lossinge van 't waeter, dat van de groote rivier door de nieuwe gracht naer de molens quam lopen, laten toemaeken om 't waeter op te dringen ende alsoo de cruijtmolen,

saegh- en korenmolens weder aen 't gaen te helpen, gelijk 't ook noch des namiddags effect sorteerde ende alle drie aen 't malen quamen.

Ned. Ind. Plakaatboek, bl. 325 (1659, 21 Nov.).

Verpachting van den korenmolen, „onder de redout Batenburgh gemaect.”

Daghregister 1661, bl. 39 (15 Febr.).

Van de matrosen, bosschieters, die bij den constabel mayoor in 't casteel bescheijden waere, 124 in getal, zou men er voortaan gebruiken in

Jaccatra . . . . .	4
Rijswijk . . . . .	4
Noordwijk, nevens den constabel . . . . .	1
Anké . . . . .	2
Batenburg geen . . . . .	—
Vijfhoek . . . . .	1
Zoutelande . . . . .	1
Maronde . . . . .	1

---

14

Daghregister 1663, bl. 158 (24 April).

De reduyt Batenburg, gelegen buiten de Nieuwpoort deser stede, sal tot een krujddkelder geappropriert werden.

Daghregister 1663, bl. 239 (15 Juni).

Noch is verstaan, dat het krujdhuijs, of de krujdtoren, waertoe de redout Batenburg, albereids geëmployeert is geweest, sal gemaect worden niet met een verwulff, gelijk het project voor deesen is geweest, maar met een dicht houte kap en een Chinees pannendaek gedeckt, om redenen, als in de resolutie staen geëxpresseert.

Batenburg was ook de naam van de tuin of buitenplaats, die eenmaal lag op het terrein, waar vroeger het oude Hollandia in de Zuider-voorstad, in de Zuid-Oosthoek, had gelegen. Men vindt haar aangewezen op de plaat VI (bl. 16) in Heijdt, Schauptatz, 1744, waar men ook een afbeelding



van het huis kan zien. Dit lag met het front naar het Noorden, en keek uit op een breed pad langs het water (gracht zeggen wij), dat aan het andere uiteinde uitkwam bij de Jassenbrug (thans Djambatan Senti, omdat er indertijd een tol geheven werd van één centje?). Op die gracht lag ook de arakbranderij, waarvan het Daghregister en Heijdt gewagen, en merkwaardigerwijze is ook thans, misschien wel nog altijd, die zelfde plek door zulk een stokerij ingenomen. Speelman (G. G. 1681—1684) zou het huis hebben laten zetten. Later woonde er Camphuijs (G. G. 1684—1691) na zijn aftreden, zie Valentijn, IV, 1<sup>e</sup> stuk, bl. 93, en daar maakte deze Rumphius's Amboynsch Kruidboek, naar de door hem aangehouden copie, weer voor verzending naar Holland gereed, en schreef hij hem de brieven, die Leupe, in zijn opstel Rumphius, Verh. Kon. Akad. van Wet., afd. Letterk., XII, bekend maakte. Tot op het oogenblik, dat de stad door de Europeanen verlaten werd, schijnt daar een buiten Batenburg te vinden te zijn geweest. Ten minste ontwaart men op een kaart van Batavia van 1820, Schetse van de stad Batavia, voorsteden en Chinesesche kamp, dienende ter aanwijzing der Rivieren en Grachten, welke volgens het in dato 4 Augustus 1820 door de Commissie tot onderzoek der ongezondheid van de stad Batavia aan den Heer Resident ingediende Rapport moeten worden uitgediept, uitgegraven of gedempt, S. Tromp, 21 Oct. 1820, in de hoek, waar het oude Hollandia lag, nog den naam „Huis Batenburg,” en nu nog kan men aan het einde der Buiten-Kaaimansstraat, aan den rivierkant, het restant van een korten, ronden, van boven er bolvormig uitzienden pijler vinden, die eenmaal met stuc bedekt was, en naar alle waarschijnlijkheid daar indertijd een deel uitmaakte van een landingsgelegenheid voor de huizinge Batenburg, of van een balustrade aan den rivierkant om het in 't water loopen of doorrijden te voorkomen, waarvoor zulk een pijler, goed gewit, ook op zichzelf en alleen staande kan waarschuwen. *thuis men vindt*  
 Bij Heijdt vindt men, bl. 18, het volgende.

Gleich über der Riviere stehet ein Gartenhausz (f), Badenburg genannt. Dieses Hausz und Garten ist durch den ehmaligen General-Gouverneur Speelmann (1681—1684) in einer plaisanten Situation erbauet und angeleget, jenem auch der Nahmen Badenburg gegeben worden, welchen es nach bis daher behalten hat. Unter denen Bäume zur Rechten praesentiren sich verschiedene Häuser (g), welches Chinesische Aracks Brandereij- und Farbereijen sind.

Over de arakbranderijen en het grachtje, waarop men ze aantrof, geeft het Ned. Plakaatboek, X, bl. 26 en 28, 1776, 11 en 19 Juni, nog een bijzonderheid, die wij hier evenzeer vermelden.

Wordt geordonneert en gestatueerd dat, in zoo verre niet bereids geschied is, in 't geheel zullen moeten worden afgebroken de ondervolgende opstallen te weten...., buiten de stad, onder de jurisdictie van den Baljuw en den Drossaerd der Bataviasche ommelanden: 1° behalven de twee warongs of winkels in de Zuider-voorstad bij de Jassebrug, op het grachtje naar de araksbranderijen, die gepermitteerd worden daar en zoodanig, als deselven thans zijn, te mogen laten blijven, alle de overige...enz., en... de twee bovengemelde warongs of winkels in de Zuider-voorstad bij Jasseburg, op het grachtje naar de arakbranderijen.

Het grachtje vindt men duidelijk aangegeven op de plattegronden van 1650, 1731, 1750, 1770, 1781, en 1792. Op dien van 1820 komt het niet meer voor, en ook nu palen de huizen en erven daar, bijv. de genoemde arakbranderij, direct aan het water.

Voorts zie men nog de aanhalingen over de redoute Buuren boven reeds gegeven.

De verklaring van den naam der Nase-Coning-Strasz, deel LXII, bl. 126, medegedeeld, gaf Heijdt zelf reeds, op bl. van zijn Schanplatz. Hij zegt daar: Zur Linken des Cypiers Wohnung (op de plaat No II, waar men het stadhuis



vindt met zijne beide door de cipers bewoonde vleugels of aanbouwsels) befindet sich eine steinerne Brücke, über den Canal (Tijgersgracht), welche nach der Nasse-Conings-Strasz und der Edlen Compagnie Ampachts oder Handwercks Quartier führet, dit door de volgende noot toelichtende: Die Nasse-Conings-straat oder Strasz hat dahero ihren Nahmen, weilen in derselben durch die Chinesen der gelbe Reijsz verkauffet, weleher auf Malayisch Nasse-Coning genennet wird.

Den naam van de straat trof ik inmiddels ook nog aan in een allerinteressantst boekje van den boekverkooper Hofhout, Bataviasche historische, geographische, huishoudelijke en reis Almanach of nuttig en noodzakelijk handboek voor hun, die naar Oost-Indië varen of kundigheid van die gewesten begeeren, opgesteld, bijeenverzameld en uitgegeven door Johannes Hofhout, boekverkooper te Rotterdam (ook onder den titel Nieuwe beschrijving van geheel Oost-Indië, benevens een relaas van de oprichting en het bestuur der Oost-Indië Compagnie, derzelver koophandel, scheepvaart, bezittingen en landbouw, grondligging en opbouw der stad Batavia, huishouding en levenswijs der Hollanders en andere volkeren aldaar, raad om lang en gezond in Indië te leven; doormengt met vele bijzondere verhalen en wetenswaardige zaken, die nog bij geen andere schrijvers vermeld zijn, benevens een reistocht door Java's gebergten naar het warme bad Tjipanas; waaragter een compleet Maleitsch en Nederduitsch woordenboek, alles nuttig en noodzakelijk voor hen die naar Oost-Indien varen of eene volkomene kunde dier gewesten begeren. Bijeen verzameld, opgesteld en uitgegeven door Johannes Hofhout boekverkooper te Rotterdam). In beiden ontbreekt het jaareijfer van de uitgave, doch in den kalender, dien men er in aantreft, is het hoogste jaartal 1788, zie sub 21 Juli, en het boekje verscheen dus, vermoedelijk niet lang daarna. Op bl. 28 leest men er in een opsomming van de namen der straten te Batavia, „ . . . . . , de Prinse-, de Hospi-



taal-, de Nasi-Koni-, de Quartieren-, de Utrechtsche-, en Nieuwpoort-straat."

Ten opzichte van de Jan Fermentstraat en den persoon naar wien de straat genoemd werd, kan evenzoo nog het een en ander ter zake dienende in het midden worden gebracht.

Ten eerste, dat het Dagregister gehouden in 't Kasteel Batavia van 't passeerende daar ter plaatse als over geheel Ned.-Indië, sub. d<sup>o</sup> 19 Juni 1668, bl. 105, mededeeling doet van een brand, die er plaats had, en daarbij tevens de ligging nauwkeurig uitwijst. Men leest daar: „19 d<sup>o</sup> (d. i. Juni 1668) voorleden nacht omtrent de klokke drie uren, sijn in de eerste dwerstraet aan de Oostsijde van de Tijgersgracht (genaemt de straet van Jan Ferment, omdat sijn Ed. die wel meest bebout heeft) 4 steene pedacken ofte woningen afgebrant, niet sonder groot pericul, dat de huijsen daar omtrent staende mede souden sijn aengesteken geworden."

In het citaat uit Nieuhoff, die tot in 1670 te Batavia was, zie bl. 297 van zijn boek, waar hij zegt: „Dus verre zij van het eilant Java en Batavia gesproken. Vervolgens zal ik mijne reize na het Vaderlandt vervorderen. Na wij den klaer en van alles voorzien waren, lichtten wij, na het gegeven zeijn, den zeventienden van Wintermaent, des jaers zestien hondert en zeventigh, het anker voor de zee van Batavia, en gingen met de lantwint, onder seijl", is de uitdrukking „gewesen," waarop de aandacht gevestigd werd tegenover het jaartal 1699, wël juist. De fout schuilt aan de andere zijde; in plaats van 1699 heeft men 1669 te lezen, zooals bl. 380 bij Valentijn, IV, 1<sup>e</sup>. stuk, te vinden is. Jan Ferment vroeg en kreeg zijn ontslag als landdrost in dat jaar, waarop hij naar Europa ging. Het Dagregister geeft onder 1 October 1669, zie bl. 423, „in plaetse van den E. Joan Ferment, die naer het vaderlandt vertreckt, tot landdrost over Batavia's ommelanden te stellen den E. Vincent van Mook, die om dat ampt

te beter waer te nemen, zijn wooninge sal moeten hebben buiten de muren van de stad," waaruit tevens blijkt, dat Jan Ferment in een huis in de stad verblijf had gehouden, waarin kort na zijn vertrek een gedeelte van het in 1669 te Batavia gearriveerde gezantschap van Makassar logeerde, zie Dagregister 1669, 16 Dec. bl. 476. „Voor den middagh zijn door d'E. Maximiliaen de Jongh, jongst geweest president in Ternaten, den E. ontfanger generael, Joan van Wesenhagen, ende den licentmeester, Ocker Ockersz, daer toe expres gecommitteert, van boort gehaelt ende aen landt gebracht de Macassaerse princen en grooten, mitsgaders de Bonese bontgenoten, gisteren van Macasser hier ter rheede gekomen; en zijn deselve bij provisie gehuijvest en gelogieert geworden op de navolgende wijze. De Bongise bontgenooten bij Radja Palacca in 't huijs, daer de heer landdrost, Jean Ferment, uijt naer het vaderlandt vertrocken is. De volmagtigde princen en rijxraeden van Goa in twee pedacken, in de straet daer de vrouw van Radja Palacca voor desen gewoont heeft. Quitcil Callamatta en Singhadja Salo in den thuijn van den heer Gouverneur Generael aan de Oostsijde buiten en onder ofte nabij het Casteel."

Behoudens de huizen in de Jan Fermentstraat en het zooeven ook genoemde, waarvan de ligging niet is aangegeven, doch bij de Nieuwpoort schijnt gezocht te moeten worden, bezat hij er nog meer. De hieronder volgende aanhalingen uit het Dagregister, waarvan de eerste ons met de ligging van bedoeld huis bij de Nieuwpoort schijnt bekend te maken, kunnen dat doen zien.

Dagregister 1659, 23 Aug. bl. 170.

Van middagh stort een buitenmuur van de pedacken van d'heer landtdrost, Jan Ferment, staende bij de lantpoort, nevens sijn woninge, in, waeronder een Chinese vrou dood blijft, sijnde anders sonderlinge geen schade geschiet, dan dat bij den eijgenaer met het hermacken can geboet werden."

De „lantpoort" kan in 1650 moeielijk iets anders zijn dan de Nieuwpoort, daar toch bij de landpoort van het Kasteel geen



particuliere huizen stonden, en van de oude landpoort, die van het Zuider(voor)stadsgedeelte oudtijds naar den Heeren (of Jakatra-weg) leidde geen sprake meer kan zijn.

Daghregister 1669, 9 Juli, bl. 359.

Na de middagh is in Raede van India goetgevonden een pleijn te roijen buijten de poort Diest, soo tot meerder uijtsicht voor de gemelte poort, als om mettertijt daer een merckt, of passer te begrijpen tot gerijf dergener, die daerbuijten wonen en van tijt tot tijt seer sijn toenemende; gelijk mede goetgevonden is, dat van het voornoemde pleijn of langs de rivier tot aen de vaert Molenvliet een bequame weg sal worden gemaeckt en vooreerst tot aen de nieuw gegraven Siry-gracht, tegenover het bolwerck Hollandia gelegen, blijvende het vorder noch wat uijtgesteld; en alsoo met het maecken van het voorsz. pleijn het erf van den landdrost, Jan Ferment, voor een groot deel sal moeten werden weggenomen, soo is goetgevonden, hetselve hem geheel af te handelen om dan het overschot, daerdoor merckelijck verbeterd sal sijn, weder aen den meestbiedende te verkoopen.

Daghregister 1670, 26 Sept., bl. 158.

Nae den middagh is in Raede van India goetgevonden te approberen de royingh van twee wegen buijten de poort Diest, d'eene met de Renosters en d'andere met de Jonckersgracht responderende, opdat sich een ijder in 't bouwen van hujsen daerna kan reguleren.

Daghregister 1670, 30 Sept., bl. 160.

Na den middach is in Raede van India goetgevonden het marcktveld, al voor lange beraemt te maecken buijten de poort Diest, nu te laten voortgaen en tot dien eijnde aen te nemen om afgebroocken te worden 15 pedacken voor de somma van 1500 rds.

Daghregister 1671, 28 Juni, bl. 355.

Cort voor den middagh ontstaet een vehemente brant buijten de Diestpoort, 't welck sijn begin hadde genomen recht tegenover de punt Nassau in een bamboese hujsje, met atap gedeckt, alwaer met visch etc. braden de vlam



in de oly zij gevlogen, waerdoor wel omtrent 200 van die slagh huijssjes in de asse sijn geraeckt, en, ten waere door de goede voorsorghe van den heer Speelman, de brand soude nog verder gevlogen sijn, maer 't is Godt danck nogh gestuijt en daerbij gebleven.

Daghregister 1671, 28 Juli, bl. 387.

Alsoo d'erven buijten de Diest-poort (voor desen van den naer huijs vertrocken landdrost Jan Ferment affgecoght) al een wyl gelegen, tot een pleijn off marcvtvelt is affgeroyt, soo is in Raede van India goetgevonden de overige stucken van deselve erven morgen aghtermiddagh ten 3 uren op het stadhuijs naer voorgaende gommesslagh door den secretaris deser vergaderinghe, ten overstaen van gecommiteerden uijttē raed van justitie en de schepenen, bij d'opveijlinghe aen de meest biedenden voor d'E. Comp<sup>e</sup> te laten vercopen.

Daghregister 1671, 31 Juli, bl. 389.

De erven, waervan op 28 deses bij resolutie is mentie gemaect om te vercopen, hebben volgens rapport gerendeert een somma van 3050 rd<sup>s</sup>., in 41 parceeltjens van ongeveer ijder 14 voeten breed ende 6 roeden diep, etc.

Deze aaneengeschakelde reeks van citaten geeft te gelijkertijd ook eenigszins aan, hoe zich het gedeelte der stad buiten de Diestpoort is beginnen te ontwikkelen.

J. BRANDES.

WELTEVREDEN, Februari 1900.

# NINITOWONG.

DOOR

Dr. G. A. J. HAZEU.

Sedert men ertoe gekomen is de vergelijkende ethnographie en cultuurgeschiedenis systematisch te beoefenen, wordt er door hen die zich aan deze wetenschappen wijden, rusteloos gezocht naar het materiaal, waaruit men zich een beeld van den beschavingstoestand, van het geheel der zeden en gewoonten, voorstellingen en begrippen van de volken in hunne verschillende ontwikkelingsstadiën zal kunnen vormen. En ook hier geldt het axioma: om het tegenwoordige te begrijpen, moet men weten hoe en waaruit het werd. Waar nu monumenten en inscriptie's, oorkonden en geschriften uit vroeger tijden over waren, daar lag het materiaal al gereed, slechts wachtend op den oudheidkundige of den taalvorscher, die deze stomme getuigen uit een verleden zou doen spreken.

Doch waar dit alles ontbrak of in te geringe hoeveelheid aanwezig was, daar moest men zich wel met een vergelijkend onderzoek van het tegenwoordige vergenoegen, trachtend daaruit gegevens te verzamelen die een terugblik in het verleden zouden mogelijk maken. En daarbij bleek langzamerhand, hoeveel kostbaar materiaal soms verborgen lag in schuilhoeken, die men te voren onverschillig was voorbij gegaan; door de ontdekking van een reeks verrassende feiten kwam men tot het inzicht, dat de beschouwing van schijnbaar onbeduidende hedendaagsche gebruiken dikwijls hare niet te onderschatten waarde heeft voor de kennis van vroegere beschavingstoestanden. Men behoeft het belangrijke hoofdstuk „Survival in Culture” in Tylor's baan-

brekend werk „Primitive Culture” (1) slechts te lezen, om zich hiervan te overtuigen.

Zoo hebben dan ook verschillende ethnologen gewezen op de dikwijls uit dit oogpunt niet geringe waarde van volks- en vooral van kinderspelen. Die spelen toch, oorspronkelijk copiëen van ernstige handelingen, dikwijls ook van religieuse plechtigheden, blijven voortleven lang nadat de gebruiken, die zij nabootsten, hunne beteekenis verloren hebben of verdwenen zijn, waardoor zij ons meermalen een authentiek beeld geven van gebruiken en plechtigheden uit lang vervlogen tijden. Tylor noemt daarvan treffende voorbeelden, en Wilken heeft er eenige aangevoerd, ontleend aan volken van onzen archipel (2).

Ook Dr. SNOUCK-HURGRONJE wijst in „De Atjèhers” (deel II p. 211) op dit verschijnsel: „zij (de spelen der kinderen) vormen (dus) ook een klein museum der ethnographie van het verleden” zoo resumeert deze geleerde zijne opmerkingen over de waarde van kinderspelen voor den ethnograaf. En daarop laat hij volgen: „Op Java ziet men hiervan een aardig voorbeeld in de *ni Towong*”, waarna — ter illustratie dus van het boven gezegde — een korte beschrijving wordt ingelascht van het min of meer bijgeloovig spel, dat in een gedeelte van midden-Java Dolanan nini Towong genoemd wordt, doch elders op Java ook, onder andere namen, bekend is.

Door deze opmerkingen aangespoord heb ik, tijdens een verblijf in de Vorstenlanden, getracht wat meer aangaande dit spel te vernemen. En hoewel het mij niet mocht gelukken het te zien spelen — het begint reeds zeldzaam te worden, althans te Jogja en te Solo — slaagde ik er toch in een tamelijk duidelijke beschrijving van de Dolanan nini

(1) „Primitive Culture, Researches into the development of mythology, philosophy, religion, art and custom, by Edward B. Tylor”, London 1871. Vol. I p. 63 sqq. Over de „wet der overleving” in den godsdienst zie Tiele: De Plaats van de godsdiensten der natuervolken in de godsdienstgeschiedenis, p. 22

(2) „Primitive Culture” I p. 65 sqq. Wilken: „Animisme” p. 156. Zie ook Ind. Gids 1880 II p. 654.



Towong (te Jogja) of Towok (te Solo) op te teekenen, die ik later nog kon aanvullen met mededeelingen uit eenige andere streken van Java, waar dit spel — zij het ook onder andere namen — eveneens nog voorkomt.

In de Europeesche literatuur over Java wordt—uitgezonderd de zoeven geciteerde beschrijving van DR. SNOUCK-HURGRONJE — slechts hier en daar zeer terloops van het bedoelde spel of van ni Towong melding gemaakt.

Het Javaansche Woordenboek spreekt er kortelijks over s.v. „*kědok*” en noemt het een bijgeloovig kinderspel. Hiernaar verwijst Dr. VAN DER TUUK in de „Vragen ter opheldering van oud-Javaansche Woorden,” (1) zonder er iets aan toe te voegen dan dat *Towok* of *Toök* op Bali en ook in 't heidensch-Javaansche gedicht „Sri-Tandjoeng” de naam is van een widadari.

RAFFLES in zijn „History of Java” (Vol. I p. 345, ed. v. 1817) spreekt over een „amusement, principally of children”, dat hij aldus beschrijft: „A cocoa-nut shell is carved with the features of a man, and affixed to the top of a reversed basket, covered with cloth. This basket, after being for some time exposed bij the side of a river or under a large tree, in order, as is supposed, that some supernatural spirit may enter into it, is brought again into the house, and rocked according to the swaying motion of the Javan dance bij two children, to the music of the gamelan. An amusement of this kind is termed *brindung*.” Dat hier hetzelfde spel bedoeld is als de dolanan ni Towong van Jogja, zal straks uit de beschrijving ten duidelijkste blijken. Trouwens, naar ik uit goede bron vernam, is de nini van ons spel in het Sëmarangsche ook thans nog wel bekend als ni *Brëndoeng*. Raffles' beschrijving is tevens het oudste bekende bericht aangaande dit spel, dat blijkbaar in zijn tijd reeds evenzoo gespeeld werd als thans nog geschiedt.

Verder maakt de heer WISELIUS (in Tijdschr. v. Ned.

(1) Tijdschr. Bat. Gen. XXV p. 136. Zie ook het »Soerabajasch Handelsblad” van 23 Juli 1878.

Indië 1872, II p. 21) nog gewag van „*njai Tãwã*” (onjuiste schrijfwijze voor *Towok*?) als de „beschermeilige van de keukens, die als zoodanig in 't bijzonder vereerd wordt door de kokki's. Zij zorgt dat de spijzen niet aanbranden en het brandhout goed droog zij, mits men haar op malëm Djoemahat en vooral Djoemahat-lëgi „eenige offers brengt, bestaande in het aanbieden van bloemen en het besmeren van eenig keukengereedschap met boreh.” Bovendien wordt één dag in 't jaar ter eere dezer njai een groot feest gevierd: „men neemt dan een gajoeng (klapperdop) met daaraan vastgehechte steel, en schildert daarop met bedak neus, mond enz; daarna wordt dit voorwerp heen en weer geschud onder het roepen van: nini Tawa!” De schrijver voegt er aan toe dat kokki's vast geloof aan de hulp van deze vriendelijke beschermgeest haar maar al te dikwijls eigen krachtsinspanning doet versmaden.

Bijna volkomen eensluidend met WISELIUS' bericht is wat men leest in VAN HIEN's werk: „De Petangan's of Tellingen der Javanen” (deel I p. 26), waar onder de vele besproken geesten van Java ook genoemd wordt „*njai Tãwã* of *njai Towong*,” een geest die zich vertoont in de gedaante eener oude vrouw met een breed, doch goedig gezicht.” Ook hier wordt zij als de beschermgeest der keukens voorgesteld.

Behalve het weinige hier geciteerde is er — voorzoover mij bekend — tot heden niets over ni *Towong* in druk verschenen, en een eenigszins gedetailleerde beschrijving van de Dolanan nini *Towong* werd nog niet gegeven. Daarom waag ik het hier 't voornaamste uit mijn eigen aantekeningen omtrent dit spel mee te deelen; vervolgens stel ik mij voor op enkele belangrijke trekken de aandacht te vestigen en, voorzoover mogelijk, een verklaring te beproeven, in verband met wat ons van elders bekend is aangaande de oude animistische voorstellingen van de Javanen en van de Maleisch-Polynesische volken in 't algemeen.

Ik begin met het spel te beschrijven eenvoudig zooals het mij te Jogja werd verteld, zonder eenige commentaar.



Daarna zal ik in 't kort meedeelen, wat ik uit andere streken van Java nog daaromtrent vernam, echter alleen voorzoover het voor ons doel belangrijke bijzonderheden of verschillpunten aanbiedt.

De „Dolanan nini Towong” is een spel, uitsluitend voor meisjes; jongens mogen er niet aan deelnemen. Men „maakt nini Towong” (1) slechts op een der dagen van de lichte maan (tusschen den 10den en den 15den van de maand), en bij voorkeur op een *malém Djoemoengah*, of nog liever op een *malém Anggàrà-kasih* (= *Sëlàsà-kliwon*). Alleen oude vrouwen, in 't bijzonder oude jonkvrouwen (*prawan toewà*) mogen of kunnen „anggawe nini Towong.” Wanneer dus iemand — hetzij ter vervulling van een gelofte (wat vroeger vaak voorkwam), hetzij alleen ten genoege van zijn dochtertjes — „nini Towong wenscht te maken”, dan roept hij daartoe de hulp in van een of meer zulke oude vrouwen, aan wie hij tevens de geheele leiding van het feestje opdraagt. Deze gaan dadelijk in den voormiddag aan 't werk om — soms geholpen door eenige jonge meisjes uit de buurt — een pop te maken, die nini Towong zal voorstellen. De materialen zijn: een oude, versleten waterschepper (*siwoer of gajoer*) die het hoofd; een dito vischfuik (*woewoe* of *iljir*) of ook wel een *koekoesan*, die den romp, en eenige padi-stengels (*mërang*) of een paar bezems (*sapoe sada*), die de armen voorstellen. (2) Met behulp van kalk, bēdak en roet wordt aan 't geïmproviseerde hoofd een menschelijk aanzien gegeven, en 't lichaam wordt bekleed en opgesierd (*di-paèsi*), zooals men dat een bruid pleegt te doen. Ten slotte wordt de pop geplaatst op een *lebok* of *tampah* (een wan van

(1) „Anggawe ni T.” Dit is tot technischen term geworden. We zouden het kunnen weergeven met: „nini-towongtje-spelen.”

(2). De *siwoer* moet zoo oud zijn, dat het gat waarin de steel bevestigd was veel te groot geworden is, zoodat de schepper waggelt op zijn steel (*oglak-aglek*). Ook de *koekoesan*, die vroeger meer dan een fuik voor 't doel gebezigd werd, moet erg versleten zijn: „*poëtjoeke wis bolong, ing pinggir-pinggir pating slabrek*”, zoo zeide mijn zegsman.



gevlochten bamboe), waaraan ze stevig wordt vastgebonden, zoodat men ze daaraan kan optillen en dragen. 't Is wenschelijk dat al de genoemde ingrediënten, maar vooral de *siwoer* (*gajoer*) en de *woewoe* (*itjir*) of *koekoesun*, expresselijk voor dit doel tevoren gestolen worden: de meisjes toch meenen dat alleen dan hun „*dolanan nini Towong*” gelukken kan (*sagèd 'ndados*). En bijzonder in hun schik zijn ze, als ze bij hun diefstal op heeterdaad betrapt worden en de bestolene hen flink uitscheldt: dan zal zeker alles goedgaan. (1)

Men zorgt dat de pop vóór zonsondergang gereed komt, liefst reeds in den namiddag.

Zoodra de zon onder is, nemen de oude vrouwen de pop in de armen (*di-ëmban*, *di-bopong*), en dragen haar, vergezeld van de jonge meisjes uit de buurt, in optocht naar een *boemi bânâ batari*” d.i. een plek, die bewoond wordt door geesten (*dédëmit*), en welke men daarom als „heilig” (*ang-kër-angkër*, *wingit*, *wërit* of *sangar*) beschouwt. Zulke plaatsen zijn bv.: een sedert lang uitgedroogde put (*soemoer mati*), een levende haag rondom de *këbon* (*dadahan*), vooral ook een plek die overschaduwde wordt door een heel ouden, breedgetakten boom, een zgnd. „*kajoe kawak*”, en natuurlijk ook een begraafplaats (*pëdjaratan*). Op den weg daarheen zingen of neuriën de meisjes: „*Pädä 'mboewang botjah badjang!*” al maar door, steeds op denzelfden deun. Heeft men de heilige plek bereikt, dan wordt de pop daar neergezet; de oude vrouwen branden wierook en leggen een uit bloemen en vruchten bestaande *sadjen* (offer) er bij, terwijl een van haar „het woord doet” (*andjawab*) (2), d.w.z.

(1). Vroeger, zoo heet het, placht men deze zaken alleen dan te stelen, als men zelf geen aan de vereischten beantwoordende *siwoer* etc. bezat. Immers men moest dan wel tot stelen zijn toevlucht nemen omdat niemand gaarne aan een ander zijn eigen voor 't doel geschikte materialen afstond.

(2). „*Andjawab*” (afleiding van het Arab. جواب antwoord, repliek) wordt tegenwoordig veel gebezigd als technische term, aanduidende: het woord richten tot (den geest of den god aan wien men een offer brengt, om dezen mee te deelen met welk doel men offert en wat men van hem hoopt te verkrijgen). Het brengen van een offer geschiedt „*mawi andjawab*” of „*boten mawi andjawab*”.

den op die plek vertoevenden geest (meestal *bahoerëksâ* genoemd) aanspreekt en zijn hulp en zegen inroept. „Moge door Uw zegen de *widâdari nini Towong* afdalen in de pop, die ik hier voor haar heb neergezet; moge zij straks met ons meegaan naar de „latar” van NN., en moge dan ons spelletje lukken (*ndadi*).” Zoo ongeveer spreekt zij. (1)

Daarna keert men gezamenlijk naar huis terug, echter niet zonder iemand achter te laten ter bewaking van de pop: immers zij is zoo mooi uitgedost met kleeren en sieradiën, licht zou de een of andere snoodaard (*doerdjânâ*) haar kunnen stelen! Intusschen verbreidt zich overal in den omtrek het gerucht, dat er dien avond ten huize van N. N. een „*dolanan nini Towong*” zal zijn; en weldra stroomen van alle kanten de meisjes toe en verzamelen zich op het erf van dezen N. N.

Is het ongeveer acht uur geworden, zoodat de maan reeds hoog aan den hemel staat, dan gaat men weer in optocht naar de plek waar de pop was achtergelaten, terwijl de

---

Welk van beide in een gegeven geval behoorlijk is, wordt er steeds uitdrukkelijk bij verteld.

(1). Een 30 of 40 jaar geleden ging deze handeling anders in haar werk. Toen was zij in twee afzonderlijke deelen gesplitst: Terwijl de meisjes er bij waren zeide de oude vrouw niets dan: „*Danjang përkolongan sing bahoerëksa kene! ukoe doewe karëp 'mboewang botjah badjang soepôjâ dadjâ*. Daarop keerden allen gezamenlijk terug naar huis. Doch terwijl dan de meisjes op de latar bij elkaar zaten, ging een der oude vrouwen — nu ongemerkt en geheel alleen — nog eens naar de plaats waar de pop was achtergelaten; riep daar gekomen de geesten van 't Oosten, 't Zuiden, 't Westen en 't Noorden achtereenvolgens aan, en sprak (*andjwab*): „*Danjang toewâ, boeboeote desâ anoe! Rewang-rewangânâ olehkoe doewe sêdjâ dolanan, soepôjâ di-idinânâ bisâ dadi, di-ang-sloepânâ pârd-widdâdari sêkêti koerang sawidji; mangsloepâ dolanakoe iki. Sallahoe ngalaihî wasalam*”. Daarbij zeide zij ook nog uitdrukkelijk tot hoelang zij dien avond wenschte te „*dolanan*”, bv. tot middernacht —. Zoo vertelde mij een oude Jogjasche vrouw, die het wist van haar moeder. In vroeger tijd mochten dus de meisjes niet weten, wat er tusschen den geest en de oude vrouw werd afgesproken. Op het raadselachtige *widdâdari sakêti koerang sawidji* komen we later terug.



meisjes neuuriën, op denzelfden eentonigen deun als straks:  
 „Pàdà moepoe botjah badjang!” (1)

Bij de bedoelde plaats gekomen, spreekt een der oude vrouwen: „Bok pënganten! Ik noodig U uit om mee te gaan naar gindschen „latar”, om wat te spelen met de meisjes. Ik heb al een *kind* voor U gereedgezet.” Op het bewuste erf namelijk is — behalve eenige andere, straks te noemen zaken — ook een *gaṅdik* (een steenen cylinder, waarmee op een *pipisan* 't een of ander, vooral medicijnen, wordt fijngewreven) klaargezet, waaraan men eenigszins de gedaante van een klein kind gegeven heeft, o. a. door hem in luiers te wikkelen (*anggedong*): de aldus toegetakelde *gaṅdik* noemt men: „het kind van nini Tōwong.”

Daarop neemt men de pop op, haar dragend bij de *tampah* waarop ze is vastgebonden, en brengt haar naar het voor deze gelegenheid helder schoongeveegde erf van den reeds genoemden N. N.

Hierbij heeft men er wel op te letten dat men een anderen weg kiest dan dien, langs welken te voren de pop naar de heilige plaats gebracht was.

Volgens algemeen gevoelen is de pop nu „zwaar” (*antëb*) omdat ni Tōwong er reeds in is afgedaald.

Op het erf gekomen, zet men nini Tōwong neer op een nieuwe mat, met het gezicht naar 't Oosten in de richting van de maan. Vier of vijf oude vrouwen zitten rondom haar en houden de *tampah* vast, waarop de pop is vastgebonden. Van tijd tot tijd houdt een van hen een gereedstaand potje met brandende wierook onder de *tampah*, zoodat ni Tōwong „di-

---

(1) Vroeger werd, vóór men de pop ging halen, eerst nog mënjan gebrand voor den bahoerëksa van de later, terwijl de oude vrouw andjawab: „Sing bahoerëksa ing later kene! akoe doewe karëp dolanan nini Tōwong, rëksanèn, ädjä woeroek soedi gave.” Men maakte dus den beschermgeest van de later bekend met wat men van plan was, en smeekte hem daarbij zijn bescherming te verleenen, en vooral geen moeilijkheden daaraan in den weg te leggen. „Ädjä woeroek soedi gave” is een zeer gewone afweringsformule.



oekoepi" (bewierookt wordt). (1) Vlak vóór haar is gereed-gezet: een aarden pot (*péngaron*), waarin water en bloemen, en soms ook nog wel een klein stukje spiegelglas (*kátjã*) is gestoken; een spiegeltje (*pangilon*); een potje met *wědak*; de boven besproken in luiers gewikkelde *gandik*, en een olie-lampje (*tjěloepak*). Bovendien moet er voortdurend *koetoe* (ongemengde wierook) worden gebrand: men heeft vooral te zorgen dat deze niet uitdooft („*koetoege ora kěnã mati*”). De meisjes plaatsen zich achter en aan weerszijden — alleen vlak vóór nini Towong mag zich niemand bevinden, „want zij moet steeds de maan kunnen zien” — en roepen haar 't welkom toe met de woorden: „*Bok lãrã* (of *pěnganten*) *sirã bagejã*” of „*Bagejã, bagejã, bok lãrã lagi tókã!*”

Nu kan het feest beginnen. Terwijl de oude vrouwen de *tampah* steeds vasthouden, gaan de meisjes allerlei liedjes zingen, slechts begeleid door het slaan met een *ilir* (de bekende vlagvormige vuuraanblazer) op een *boejoeng* (een groote aarden waterkruik). „*Taboehanipoen nini Towong, boejoeng kělajan ilir*”, zoo zegt men.

De meest bekende van deze liedjes zijn de volgende. (2)

- 1) *Lir-ilir goenan̄ti*  
*saboek tjĩnde lir goenan̄ti*  
*gilang-gilang lajone*  
*lajone si Pãtrã (3) oegoeng*  
*tak-oegoeng dening dewã*  
*alah dewã dene (dening) soekmã.*

(1) Soms wordt n. T. ook wel geplaatst op eenige over 4 lage paaltjes gespannen touwtjes; of ook wel, men legt een langen doek (*běngkoeng*) onder de *tampah*, die dan aan weerszijden door een aantal meisjes wordt vastgehouden.

(2) Deze liedjes heeten „*ilir-ilir*”, misschien naar de zoeven genoemde *ilir*. Ik deel ze eenvoudig mede zooals ik ze hoorde, doch zal ze niet vertalen. Een woordelijke vertaling zou de beteekenis toch niet ophelderen; en den eigenlijken zin weer te geven van deze ongetwijfeld zeer verbasterde rijmpjes is mij in vele gevallen niet mogelijk.

(3) Volgens anderen „*poetra*”.

Widādari toemoeroenā  
goemroebjoeg barəng sasangā  
soerakā, soerak ije!

En verder:

- 2) *Lir ilir-ilir*  
landoere wong soemilir  
tak-idjo rojo-rojo  
tak-sənggoeh tēmanten anjar.  
Botjah angon penekən blimbing koewi  
loenjoe-loenjoe penekən  
gawe masoeh dodotirū  
dodotirū koemitir bədah ing pinggir  
domānā, djloematānā  
gawe sebā mēngko sorē  
moempoeng gēde rēmboelane  
moempoeng djēmbar kalangane  
soerakā, soerak ije!

Ook zingt men wel:

- 3) *Ilir-ilir goeling*  
goelinge soekmā katon  
rāgā-rāgā moelijā  
sapanən dajohira  
ādja soewe-soewe ndalan  
mēsakake sing adolan  
sing dolan bok lārā dewā (1)  
alah dewā dening soekmā  
widādari toemoeroenā  
roentoeng-roentoeng barəng sasangā  
soerakā, soerak ije!

Zoo zingt men dikwijls geruimen tijd achtereen; telkens na elk liedje weerklinkt een luid: „Ijo ije!” Onderwijl noodigt men nini Towong herhaaldelijk uit zich te spiegelen in het water van de pəngaron of in het gereedgezette spiegeltje; men houdt het haar voor met de woorden:

(1) Of *dolane dolan dana*.

„Ngilo(wâ), ngilo(wâ) bok pënganten!” En dan: „Wis ajoe, bok pënganten!”

Eindelijk, als het gezang lang geduurd heeft, krijgen de oude vrouwen, die de *tampah* vasthouden, de gewaarwording dat „ni Towong bade andados,” d. w. z. zij voelen dat er leven komt in de pop, dat ze op 't punt is „bezield” te worden. Zoodra men dit bemerkt, houdt het ilir-ilir gezang op, en de meisjes manen nu de widâdari aan om toch voorzichtig te zijn in haar bewegingen, opdat ze zich niet stoote; want dat zou haar schoonheid kunnen afbreuk doen. Zij zingen:

- 4) Alon, alon!  
 wong ajoe adjâ kësandoeng,  
 jen kësandoeng wong ajoe soedâ warnane.  
 wolak walik grombjang (of pak Bomâ bok Sirânâ).

En dan volgt nog een liedje:

- 5) Krandjang apëngajoen-ajoen, sarilah!  
 ðëmën wonge ora ðëmën soewarane, sarilah!  
 bapak tjarang gantoeng, sarilah!  
 bapak!

Daarop vertellen de meisjes in een versje hoe de widâdari, alvorens te gaan dansen, toilet maken:

- 6) Këmbang mënoer, widâdari agek poepoer  
 këmbang këngâgâ, widâdari akeh tékâ  
 këmbang mëlati, widâdari akeh sësœri  
 këmbang bawang, widâdari akeh dandan  
 këmbang tjëtet, widâdari pādâ 'ndjoged.

Onderwijl begint ni Towong, steeds vastgehouden door de oude vrouwen die nu zijn gaan staan, langzamerhand sneller wordende bewegingen te maken: weldra springt zij op en neer (*andjolâ-djolâ*), en de vrouwen hebben moeite haar vast te houden. Nu geeft dus ni T. duidelijk haar aanwezigheid in de pop te kennen: „ni T. wis dadi,” zoo



zegt men. En de meisjes vuren haar nog aan tot dansen, tot „zwaaien en zwieren,” zingende:

- 7) *Tjéplak épring  
djémplang, djémpling!  
mas! andjogedâ!  
mas! angigêlâ! (1)*

En ni Towong, aangevuurd door der meisjes opwekkend gezang, danst en springt al lustiger.

Nu — terwijl dus de widadari hare aanwezigheid in de pop duidelijk te kennen geeft — nu worden allerlei aardigheden uitgehaald. Nu begint de eigenlijke pret.

Een der meisjes bv. neemt de *gandik*, „het kind van ni Towong”, stilletjes weg, verstopt ze ergens en zegt dan: „Ni Towong! Anakmoe tak-djoepoek”. Eindelijk wordt het kindje weergevonden en laat men het aan ni Towong zien met de woorden: „Giloë, anakmoe kêtémoe!” Ook houdt men haar wel

(1) Volgens mijne boven reeds genoemde bejaarde zegsvrouw geschiedde vroeger het „*andadi*” van nini Towong op een eenigszins andere manier. Toenmaals ging dit aldus in zijn werk: Zoodra de meisjes met de vrouwen op de heilige plek gekomen waren om de pop te halen, begon men daar reeds het liedje „*Lir-ilir goenanî*” etc. te zingen, omdat men overtuigd was dat juist door het zingen van dit liedje de *widdari* overgehaald werd in de pop af te dalen, zoodat deze dus „beziel” werd en zich uit zichzelf bewegen kon (dus volgens Javaansch spraakgebruik; dat daardoor ni Towong *'ndadi*). Daarna noodigde een der oude vrouwen de (nu in de pop aanwezige) widadari uit om mee te gaan naar de later, met de woorden: *Bok pênganten of bok lârâ!* *Ajo pûdâ dolan mênjang latar, mêngko moempoeng padang boelan.* Ni Towong antwoordde door met 't hoofd te knikken (*manggoet*). Onmiddellijk daarop begaf de oude vrouw zich op weg in de richting van de later; nini Towong volgde haar uit eigen beweging, op haar beurt gevolgd door de meisjes, die haar stennden en bij de armen in de goede richting voorttrokken (*labjang anoedoehake dalan*), welke leiding zij dringend noodig had. Onderweg werden steeds de bekende liedjes gezongen. Als men op de later gekomen, na nini T. verwelkomd te hebben haar het spiegeltje voorhield, dan zong men daarbij het liedje: „*Botjah angon penekên*” etc. — In vroegeren tijd dus hielden de telkens gezongen liedjes verband met de handeling, terwijl het „*ndadi*” van nini T. reeds op de heilige plek geschiedde. Thans is dit verband verbroken.

haar kind voor en zegt: „*Giloe anakmoe nangis!*” waarop een der meisjes het in haar armen neemt en het quasi tracht te sussen door een der bekende slaapdeuntjes (wiegeliedjes, zonden wij zeggen) te zingen: bv. „*Lelâ, lelâ lelâ-ledoeng, kembang kalak, kembang gađoeng*” etc. (1)

Nini-Towong is intusschen om zoo te zeggen geheel gelijk een levend wezen geworden: de vrouwen houden de tampah nog wel vast, maar zij voelen dat ze geleid worden door den wil en de bewegingen van de widâdari, die de pop bezielt.

Een vaste aardigheid is het ook, dat de meisjes ni Towong plagen en bespotten, in de hoop dat zij hen zal achternaloo- pen. Ze roepen dan: „*ni Towong ãlã! Roepamoe kãjã siwoer!*”

Ja ze zingen zelfs een formeel spotliedje (*pojokan*), dat aldus luidt:

- 8) *Ni Towong, ni Towong!*  
*gajoer-gajoer ginontong*  
*ginontonge teloe gandik*  
*idërênã njang donđongan (of bombongan)*  
*ramekênã (bo)tjah dolan. (2)*

En dan roepen ze: „*ni Towong! akoe ojakên!*” En deze boos geworden, jaagt de meisjes achterna (3) tot in de kèbon:

(1) Dergelijke „wiegeliedjes” beginnen alle met „*lelâ-lelâ*” en worden dan ook daarnaar genoemd. En zijn er een groot aantal; dikwijls bevatten zij toespelingen op veel oudere toestanden. In 't belang van de Javansche folklore zou het zeker de moeite loonen deze liedjes te verzamelen.

(2) Thans schijnt men meestal zich niet meer bewust waarom men met dit rijmpje de nini bespot, maar mijn meergenoemde bejaarde zegsvrouw noemde het nitdrukkelijk een „*pojokan*”, vertelde ook dat ni Towong altijd boos werd over dit liedje, omdat 1) haar naam erin genoemd wordt (wat niet mag), 2) de *gajoer* waarvan haar hoofd gemaakt is (gajoer = siwoer) er in vermeld wordt.

Dit versje is blijkbaar verknocid, en zonder twijfel oud. In plaats van *ginontong* wordt ook wel opgegeven: *kinontong*, *binontong*, *dinontong*, en ook wel *binopong*, ja zelfs *kinaydoet*. Is de beteekenis misschien: „door velen gedragen”? In plaats van *teloe gandik* hoort men ook: *teloeng gandik* of *gandek*, en ook *lãlã gandik*. Ik durf niet gissen naar de beteekenis. *Bombongan* of *dondongan* beteekent „tuin” (kèbon).

(3) d. w. z. de vrouwen, die de pop vasthouden, bewegen zich in de richting, door Ni Towong aangewezen. Vroeger—zoo verhaalt men—kon Ni T. geheel alleen loopen, zonder dat ze vastgehouden werd, maar dat gebeurt thans niet meer.



de meisjes verdeelen zich, de een loopt hier, de ander daarheen; ni Towong wordt „bingoeng,” achtervolgt nu eens de een, dan weer de ander, zonder er ooit een te krijgen: het is erg „rame!”

Daarna is er nog een andere aardigheid. Men gelooft, om zoo te zeggen bij overlevering, nog steeds dat ni Towong meer weet dan de menschen. En zoo is het nog altijd gebruik, dat men haar allerlei vragen doet. Zoo bv. vraagt iemand uit den kring die ziek is: „Ni Towong! akoe larã, 'ndjaloe k tãmbã; godong sing tak-pèlik òsikh' èndi?” Dan wijst zij door een hoofdknik in een bepaalde richting (in vroeger tijd door zelf er heen te loopen) het boomblad of de plant aan, die men als geneesmiddel moet aanwenden. Op dezelfde wijze duidt zij ook aan waar een verloren voorwerp te vinden is, of wijst den dief aan die het gestolen heeft. Ja op verlangen geeft zij zelfs aan het meisje te kennen wie haar toekomstige bruidegom zal zijn, of licht de bruid in over het aantal kinderen dat haar is toegedacht. Dit alles verschaft aan de meisjes en aan de talrijke toeschouwers een groote pret, die tot laat in den nacht, tot 12 of 1 uur dikwijls, voortduurt. Eindelijk zegt een der oude vrouwen: „Nu is het genoeg. (1) Gaat nu uiteen.” En daarmee is het spel uit. De pop, die nini Towong voorstelde, wordt óf op 't dak van 't huis geworpen, óf ook wel naar de vroeger genoemde heilige plaats teruggebracht, opdat — zooals een der oude vrouwen er uitdrukkelijk bij zegt — de widãdari die er in afgedaald was weer naar haar gewone verblijfplaats zal kunnen terugkeeren.

Soms haalt men later de *siwoer* en de *woewoe* of *koekoesan* van de plaats waar de pop was neergeworpen weg, om ze nog eens voor hetzelfde doel te kunnen gebruiken. (2)

(1) Vroeger, toen men van te voren nauwkeurig met den *dãnjang bahoerèksã* afspraak tot hoelaat men de afdaling van ni T. wenschte, (zie p. 42 noot) verliet ni T. op het bepaalde uur uit zichzelf de pop. Deze, dan niet meer bezielde, kon natuurlijk niet meer loopen of zich bewegen: ze viel neer op den grond (*ambroek*) en zoo kwam er van zelf aan 't spel een einde.

(2) In vroeger tijd — toen ni T. nog uit zichzelf op het afgesproken uur de



Nog dient vermeld, dat—volgenszeggen van „degenen die het weten”—men niet ééns, maar drie-of zevenmaal „nini To-wong maken” moet; doet men dit niet, dan handelt men niet zooals het behoort (*botèn ilok*). Nadat men voor de derde of zevende maal ni-To-wong gemaakt heeft, behoort men een slamĕtan ter eere van de geesten te geven (*gawe slamĕtan, mĕmoele pārâ lĕlĕmboet*). Maar dit geschiedt tegenwoordig slechts bij hooge uitzondering.

Te Solo spreekt men van ni To wok (zooals men weet, wisselen ingeslikte *k* en *ng* meermalen af aan 't eind van een woord: *fo-wok* is dus een—waarschijnlijk oudere—nevenvorm van *fo-wong*). Het ni-To-wok-spel hier wijkt niet noemenswaardig af van het ni-To-wong-spel te Jogja, althans voor-zoover ik kon nagaan, want men weet er te Solo veel minder van te vertellen dan te Jogja (1). Begint het spel in laatstgenoemde plaats reeds zeldzaam te worden, te Solo schijnt men tegenwoordig bijna nooit meer ni-To-wok te maken. Alleen was er nog niet lang geleden een prinses, kangdjĕng ratoe Timoer geheeten, dochter van den verban-nen Soesoehoenan Pakoe-Boewânâ VI (bijgenaamd Sinoe-woen Bangoen Tâpâ), die dikwijls „*kĕparĕng lĕlangĕn ni To-wok*” voor de kinderen van prijaji's. Sinds haar dood komt het uiterst zelden meer voor.

In MADIOEN (speciaal te Magĕtan) (2) is het spel bekend niet alleen onder den naam nini To wok, maar ook onder dien

---

pop verliet (zie de vorige noot), was het adat de *siwoer* en de *woewoe* te bewaren nadat men de pop uit elkaar gehaald had.

(1) In 't algemeen is Jogja in vele opzichten nog onderwetscher dan Solo; dit blijkt zoowel uit de hofgebruiken en de kleeding van de prijaji's als uit bepaalde gewoonten en eigenaardigheden van den minderen man, en gedeeltelijk ook uit de onder 't volk levende verhalen.

(2) De Heer J. Knebel, oud ass-resid. van Magĕtan, had de goedheid mij een Javaansche beschrijving van het spel zooals het te Magĕtan nog voorkomt te zenden, terwijl ik reeds vroeger van denzelfden welwillenden gever een verzameling liedjes had ontvangen waarin ook de bij dit spel gezongene voorkwa men.

van nini Edok en nini of kaki Diwoet, al naar gelang van den geest of de widādari die in de pop afdaalt; doch dit maakt weinig uit, want — althans tegenwoordig — schijnt men die namen door elkaar te gebruiken. Het „maken van ni Towok” geschiedt hier ongeveer op dezelfde wijze als te Jogja: het werk wordt opgedragen aan eene oude vrouw die „*loewas sari*” is en bekend staat als der zake kundig: haar noemt men dan de „*doekoen*” van de dolanan ni T.

De benooidigde *iroes* of *siwoer* neemt zij liefst stilletjes weg bij een harer geburen, die weduwe (*rāndā*) is, en dan maakt zij de pop op de bekende wijze, slechts met deze afwijking, dat haar om de heupen een lang touw wordt gebonden, waarvan de uiteinden aan weerszijden afhangen. De *doekoen* maakt dat alles geheel alleen en in 't geheim in orde: niemand mag er iets van weten. Tegen 8 uur, als de pop op de latar is neergezet — van een tocht naar een heilige plek wordt hier niet gesproken — en de sadjen bet hoorlijk gereed staat, roept zij de jonge meisjes uit de buurt bijeen en beveelt hen een der einden van het zoeven genoemde touw beet te pakken.

Daarop gaan de meisjes zingen, begeleid door 't slaan op een *djoen* (grootte aarden waterkruik met nauwen hals) of een *bokor*. De liedjes, die hier gezongen worden, zijn de volgende:

1. *Nji Diwoet, kaki Diwoet! Gajoer-gajoer kinanḍoet; kinanḍoet tətali ganḍok, rameknā tjah dolanan, soerakā soerak ijo!*

2. *Nji Towong, kaki Towong! Gajoer-gajoer kinontong; kinontong tətali ganḍok, rameknā botjah dolanan, soerakā soerak ijo!*

3. *Nji Edok, kaki Edok! Edok-edok kətakon, kətakon tawone ganḍek, oebəngnā mənjang bombongan, rameknā botjah dolanan, soerakā soerak ijo!*

4. *Ki Diwoet, kaki Diwoet! Djogedā tjokat-tjakoet, ki Diwoet oḍag-aḍeg, tapihe momohan gəḍeg, ora lali olehe aḍeg, soerakā soerak ijo!*



5. *Liriliri, sida goeri awoh santri, poelbelan awoh prawan, soerakå soerak ijo!*

6. *Rijo-rijo, soempinge kênangå idjo, larang kembang poes gedang, soerakå soerak ijo!*

7. *Lir-ilir goenanå, saboek tjinde lir goenanå, kelang-kelang ngêlajoni, dede dewå dede loekoeng, teroekoeng barêng asangå, soerakå soerak ijo!*

8. *Lir-ilir, landoere bok soemilir, dak-idjo rojo-rojo, dak-sêng-goeh pênganten anjar; boljah angon menekå blimbing koewe, loenjoe loenjoe menekå, di-ngo ngoembah dodotirå, koemilir bedahe pinggir, dondomånå djloematånå, dak-enggo seba mêngko sore, soerakå soerak ijo!*

9. *Lir-ilir goelinq, goelinge soemå-soekartå, orog-orog dak-balijå, ådjå soewe soewe ånå datan, mësakå ke sing adolan, sing dolan boklårå dewå, dede dewå dede loekoeng, teroekoeng barêng asangå, soerakå soerak ijo! (1).*

Onderwijl zien de meisjes scherp toe, dat geen jongen, als meisje vermomd, zich listiglijk onder haar mengt en zoo ni Towok nadert: want als dat gebeurt, dan „lukt het niet”. Verder gaat het hier als te Jogja: wanneer de pop eindelijk uit zichzelf bewegingen maakt en opspringt (*moemboel-moemboel*), beschouwt men dat als een teeken dat de widådari is afgedaald (eigenl. binnengegaan) in de pop (*iroes dipoen-asloepi widådari*), dat dus *nini Towok* (of *liwoet* of *Edok*) *dadi*, en dan volgen de gewone aardigheden.

Als het spel uit is, moet de *iroes* (bedoeld is de pop) gebracht worden naar de begraafplaats of naar een *panggenan ingkang wingit*, terwijl de onde vrouw, die dit doet, daarbij zegt: „Zie zoo, ga nu maar naar huis. Kom, ik

(1) De eerste drie van deze liedjes zijn blijkbaar variatie's op het thema, dat we te Jogja als *pojokan* van *nini Towong* leerden kennen (*istali gandok* is al evenmin duidelijk als *istloeng gandek*). Het vierde is te vergelijken met het p. 47 vermelde *mas andjogedå* etc; 't 7de, 8ste en 9de komen bijna woordelijk overeen met de *ilir-ilir* liedjes van Jogja. Toch schreef ik ze op, omdat misschien vergelijking van de verschillende lezingen later van nut zal kunnen zijn voor het opsporen van de oorspronkelijke beteekenis. Ook hier is 't verband tusschen de telkens gezongen liedjes en de handeling verbroken: men voelt de beteekenis niet meer.



zal je wegbrengen. Maar waar woon je? Aangezien ik dat niet weet, leg ik je hier maar neer." (1).

Te KENDAL (Sĕmarang) kent men hetzelfde spel onder weer een anderen naam; daar heet het Dolanan nini Soendring; natuurlijk genoemd naar de widadari, die tijdelijk in de pop afdaaft. De voornaamste materialen, hier een *siwoer* en een *ijir* of *soesoeg*, moeten *gestolen* worden (2).

Ook hier bindt men de pop een touw om de heupen, waarvan de meisjes de beide einden vasthouden. Onder de zaken, die op de latar worden gereed gezet, behoort — behalve de *wĕdak poepoer* en het spiegeltje, ook nog een *ladertje* (*āndā*), dat met het eene einde op den grond, met het andere op een paar paaltjes steunende, in hellende richting ligt, het beneden-eind het dichtst bij de pop. Verder vermeld ik hier nog slechts de gezongen liedjes, wier inhoud hier en daar nogal afwijkt van de gewone. De gebezigde muziekinstrumenten zijn een *bokor* en een *boejoeng*. De liedjes luiden als volgt:

1. *Ni Soendring! erang-erang di-gawe, di-gawe pādā roepane, soerak āpā soerak ijoek, kĕmbang pādī soerak ijoek.*

2. *Lir ilir katoe, saboek tjinde lir binantoe, orog-orog ngĕlilirā, mas mārā djogelā, mas mārā djogelā.*

3. *Lir ilir goeling, goelinge somal katon, gelang-gelang lujone, lujone poetrā mahoegoeng, mahoegoeng angoendang dewā, widadari pādā tĕkū, mas mārā djogelā, mas mārā dodoka.*

4. *Tjah angon, tjah angon, blimbing blimbing penekĕn, loenjoe loenjoe penekĕn, gawe sebū mĕngĕhore, moempoeng djĕmbar kalandane, moempoeng padang rĕmboelane, soerak āpā soerak ijoek, bang pādī soerak ijoek.*

5. *Lir ilir ilir, tak-ilik tandoer ngĕlilir, tak-idjo rojo rojo, dak-sĕnggoeh pĕnganten anjar, mantĕn anjar pilisā koenir opoe, manglong-manglong neng djĕndelā, djĕndelane paman bagoes,*

(1) *W is moelihā, ayo dak-e terake. Panggonamoe ēndi? Sarehning akoe ora wĕroeh panggonamoe, daāi dak-boewang kene bae.*

(2) *nganggo isarat sarānā anjolong.*

paman bagoes bebéte mori aloes, bédah têngah bédahé mondong  
përawan, përawane mendro-mendro, kañdoetane gambir bako.

6. Loek-oeloek përketoet, moeloekâ neng soewargâ, ngoen-  
dangâ widadari sakêti koerang sawidji, parâ dewâ pûdâ têka,  
soerak ûpâ soerak ijoek.

7. Pari pari roeboeh, roeboehé kêbaratan, sëmijak oewohe,  
sëmijak gojonge.

8. Tangtang këlintang, këlintange banjak ore, noendjang ba-  
njak ore, gëmendoer kapitan katoer, lalak-lalak sëmplak.

9. Kolang-kaling matêng, di-roedjak dan-oedanan, polahe  
sel-ëselan, polahe regregan.

10. Ni Sawi loengû pasar, hawanan pidjër ngilo, kembang  
djambe tak-ore ore, ore. (1)

Te WANASABA (Bagëlen) heet de widadari nini Tjowong  
(*t* en *lj* aan 't begin van een woord wisselen meermalen af,  
evenals *d* en *dj*). Vermeldingswaard zijn de volgende bij-  
zonderheden:

De oude vrouw (liefst een „prawan toewû”) moet drie  
dagen vasten vóór zij „anggawe nini Tjowong.” Geduren-  
de dien tijd heeft zij de *woes* naar de begraafplaats  
gebracht en de *koekoesan* of de *woewoe* in de kali gelegd  
om te weeken (*rëndëm*). 'sMiddags van den derden dag  
haalt zij die voorwerpen weg en gaat dan onmiddellijk aan  
't werk. Zoodra de pop gereed is, zet zij haar op het dak van  
haar huis. Om acht uur 's avonds haalt ze haar weer naar  
beneden en plaatst haar op de latar. Dan brandt ze mënjan  
en smeekt de goden „soepados ndamël nglébëti endangipoen nini  
Tjowong.” De liedjes komen vrijwel met die van Jogja overeen.  
Doch na het bekende: „alah dewâ dening soekmâ” volgt:  
„Widadari toemoeroenâ, roentoeng-roentoeng kësangâ, boeri  
gari tëlímâ. Adjà soewe-soewe ning dalan, misakake sing dodolan,  
djigdjigan, djogdjogan, nini Tjowong ndjaloelek oedan.”

(1) Niettegenstaande de vele afwijkingen vinden wij toch ook in deze liedjes  
weer de hoofdmotieven terug, die we in die te Jogja en elders aantreffen.  
No. 1 is weer 't spottliedje. No. 2, 3, 4 en gedeeltelijk 5 waren ons in hoofd-  
zaak reeds bekend. Voor no. 6 cf p. 42 noot. No. 7 — 10 zijn geheel nieuw.



Hier wordt dus niet van 9, maar van 9 + 5 widadari's gesproken. Doch belangrijk is de laatste regel. In Bagëlen n.l. maakt men vooral nini Tjowong, wanneer 't lang achtereen bijzonder droog (*télingkas*) geweest is: men hoopt dan door haar bemiddeling regen te krijgen.

Ook nog in een ander opzicht vraagt men nini Tjowong's bescherming: de kinderen, die op en bij het erf spelen zijn — vooral tegen dat het donker begint te worden (*wajahe sandekålä*) — aan vele gevaren blootgesteld: vele booze geesten hebben het juist gedurende de schemering op hen gemunt; dan gebeurt het dikwijls dat een kind struikelt, in de kali valt, een klapper of een *djantoeng-montong* op het hoofd krijgt, enz., enz. En nu pleegt men nini Tjowong — als ze eenmaal in de pop is afgedaald — te smeeken dat zij de op het erf spelende kinderen tegen al deze gevaren behoeden moge. (1) Want nini Tjowong is bekend als „*setan*” (hier = *bahoerëksa*) van de latar, van de këbon, van de kali en van de begraafplaats.

Overigens vraagt men ook hier de widadari om pijnstillende kruiden of bladeren (*parëm*) en verloren voorwerpen aan te wijzen.

Eindelijk bleek nog, dat in Bagëlen nini Tjowong binnenshuis wordt gebracht: als zij „*dados lërës*” mag ze niet buitenshuis zich bevinden. En zoolang zij nu daar binnen is, mag niemand de woorden „*sivoer*” of „*iroes*” uitspreken, want dit zou dermate nini Tjowongs toorn opwekken, dat zij wegvloog (*maboer*).

Te TJIANDJOER spreekt men van nini Tjoewong of ook wel van nini Boejoet.

De pop, die men maakt, heet *Tjoetjoewongan* of *Boeboejoetan* (dat is: wat gelijkt op, een nabootsing van Tj. of B.) Hier wordt de pop bij voorkeur gemaakt onder het afdak

(1) Ook hierop wordt gezinspeeld in een der gezongen liedjes, dat ongeveer — mijn berichtgever wist het niet precies meer — aldus luidt: *ddjå soewo-soewe ning dalan, misakake sing dodolan, maring kali nëmoni oendjar mati, dede-dede oendjar mati, si djaka mati keli, maring këbon nëmoni djantoeng montong, si djaka mati ngtëgorong.....*“



van 't huis (*tjërätjépan*, cf. Jav. *trätépan*), onder een grooten ouden boom of op de plaats, waar het vuil van het erf wordt opgehoopt om verbrand te worden (*taboenan*), en op diezelfde plaats wordt dan ook het spelletje gespeeld. Ook hier geldt het verbod van 't noemen der woorden „gajoeng” (= Jav. *siwoer*) en „boeboe” (= Jav. *woewoe*), zoolang nini Tjoewong in de pop verblijf houdt; en ook smeekt men hier de nini wel om regen.

Ook te BATAVIA maakt men nog wel eens een enkele keer een Tjoetjoewongan (de materialen zijn een *koekoesan* of een *boeboe* en een *siwoer*), een pop die nini Tjoewong moet voorstellen. Men doet dit liefst op een *malém Sènen* (1) of op *malém Djoemahal*.

Zal het lukken (*djadi*), dan moet de tjoetjoewongan tegen zonsondergang naar de begraafplaats gebracht worden. Een paar uur later, als men ze daar vandaan haalt, zingt men het rijmpje: „Nini Tjoewong, gajoer-gajoer ginotong, ginotong bètali gandek, sala mènjan sinandongan, soelasih soelandjana, widadari toeroen ngoendang, mangoendang dewa, anak dewa mari soekma, widadari toeroen ngoendang.” Hierdoor heeft men de widadari bezworen in de tjoetjoewongan verblijf te nemen. Is dat eenmaal geschied, dan kan de vrouw die de pop gemaakt heeft dagen achtereen met haar rondgaan in de kampongs (*dibawa ngamen*), vergezeld van eenige muzikanten (*rèbab*, *gèndang*, *kromong* etc.) en overal waar zij wordt geroepen haar „nini Tjoewong” vertoonen. Twee vrouwen gaan tegenover elkaar op een mat zitten, zij nemen de tjoetjoewongan tusschen zich in, houden haar elk met beide handen aan de *tampah* vast, en — na een potje met brandende wierook er onder gehouden te hebben (*di-oekoepin*) — bewegen zij eerst langzaam, dan al sneller en sneller de pop heen een weer, op de maat van de muziek en onder 't zingen van liedjes, die — voor zoover ik kon nagaan — niets met de handeling uitstaande hebben. (2) Eindelijk beweren de

- (1) Op *malém Sènen* „*ségala nenek méjäng joelang*” zoo zegt men hier.  
 (2) Een van de liedjes die ik hoorde, gezongen op de „*lagoe bombang*,” handelde over een nonah, die een schip met den geliefde verwachtte.

vrouwen dat „nini Tjowong djadi.” De pop maakt heftige bewegingen, nu naar 't heet uit zichzelf. Is dat werkelijk gelukt, — tegenwoordig gebeurt dat slechts zelden — dan wijst ni Tjowong ook hier op verzoek verloren en gestolen voorwerpen aan. Doch meer en meer wordt de vertooning hier voor de toeschouwers een loutere aardigheid, en voor de vrouwen, die de pop gemaakt hebben, een speculatie: de vertooning wordt ingedeeld in *babakan's* (als ware het een *topeng*), en voor elke *babakan* betaalt men een vaste som. Zoolang de pop nog gaaf is, kan men haar „*bawa ngamen.*” Maar ouden van dagen weten nog te vertellen, hoe vroeger ni Tjowong heusch geheel uit eigen beweging zich voortbewoog, en op verzoek van een der omstanders de haar vasthoudende vrouwen voorttrok naar de plaats waar het verloren of gestolen goed verborgen lag. Thans ziet men dat niet meer.

Toch gelukte het mij niet zulk een tjoetjowongan, gemaakt door een oude vrouw van de kampong Rawa-mangoen, machtig te worden, zelfs niet tegen ruime betaling. De *siwoer* namelijk, waarvan zij gemaakt was, was reeds van geslacht op geslacht (*toeroen-têmoeroen*) bewaard en telkens weer gebezigd als materiaal voor'tmaken van een tjoetjowongan. Het vrouwtje durfde deze niet te verkoopen, omdat ze bang was, dat, indien ze dit deed, de geesten der voorouders haar een „bezoeking zouden zenden” (*takoet koewalat*). (1)

Te KRAWANG eindelijk heeft nog wel eens een soort van plechtigheid — geen spel — plaats, die hoewel vormelijk zeer verschillend van, toch in andere opzichten weer zooveel overeenkomst vertoont met het nini Tjowong-spel elders, dat een korte beschrijving ervan mij menschelijk voorkomt.

Wanneer men hier „in moeilijkheid verkeert”, b. v. iets kostbaars verloren heeft of wanneer er iemand ziek is, dan

(1) Een Bataviasehe *tjoetjowongan* — expresselijk voor 't Genootschap vervaardigd en dus waarschijnlijk geen „echte” — bevindt zich in 't Museum van het Batav. Gen. van Kunsten en Wetenschappen. Zie Van der Chijs, catalogus der ethnographische Verzameling. Supplement 4e druk (1894) p. 97 no. 5713.



wendt men zich tot een kundigen mannelijken doekoen, en verzoekt hem een *Boeboejoetan* te maken. Hij vervaardigt dan op dezelfde wijze als nini Towong gemaakt wordt — hij bezigt daartoe een oude, versleten *soesocog* of *ascupan* (= *koekoesan*) en een dito *sindoek* (e. s. v. *gajoeng*) — een pop, die *boeboejoetan* heet, doch zoowel een man als een vrouw kan voorstellen, al naar gelang ze bedoeld is als beeld van *aki Boejoet* of van *nini Boejoet*.

Als de pop klaar is, brandt hij *ménjan* of *doepa*, en prevelt vervolgens een *djampe* (bezweringsformulier), die moet dienen om een geest (*djoerig*, en wel bij voorkeur een „*djoerig djarian*,” d. i. een geest die op de mesthoop verblijf houdt) (1) te bezweren (tijdelijk) woning te kiezen in de pop. Weldra voelt de doekoen, die 'tbeeld vasthoudt, dat de *boeboejoetan* „zwaar” wordt, en dit is hem het bewijs dat de *djoerig* er reeds in is. Nu vraagt hij: „Zeg grootvader of grootmoeder (*embah*), waar kom je vandaan? Van den berg daar? Van de rivier? Van den mesthoop? Van gindschen boom daar?” en zoo vraagt hij verder, totdat de *djoerig* eindelijk door een hoofdknik te kennen geeft dat de doekoen goed geraden heeft. Wanneer deze er aldus achter gekomen is waar de geest vandaan komt, dan gevoelt de *djoerig* zich in de macht van den doekoen (*rasana geus ngawoela ka doekoen*). Daarop vertelt de doekoen wat hij van nini of kaki Boejoet wenscht; die wenschen bepalen zich ook hier hoofdzakelijk tot 't aanwijzen van een geneesmiddel of 't opsporen van iets dat verloren is. En weldra geeft de geest door bewegingen te kennen, waar hij of zij heen wil. De doekoen staat op, en, steeds de pop voor zich uit dragend, laat hij zich leiden naar de door den *djoerig* aangewezen plaats, waar dan ook altijd het genezende blad of verloren voorwerp gevonden wordt.

Is aldus het doel waarmede de kaki of nini was ontboden bereikt — en dat mist nooit als de doekoen zijn *djampe*

(1) Het schijnt, dat dit in verband staat met de gewoonte, om bij voorkeur op de „*djarian*” de *boeboejoetan* te maken.



maar kent —, dan prevelt deze weer een *djampe* om den geest naar zijn of haar woonplaats te doen terugkeeren, waartoe hij bovendien nog de pop in 't oor blaast (*di-tijoeop tjeulina.*) (1)

Uit het hierboven meegedeelde — hoe onvolledig 't ook zij — mogen wij wel concludeeren dat thans nog in geheel Midden-Java en ook westelijk daarvan (van Oost-Java ontvingen wij nog geen betrouwbare berichten) het beschreven spel voorkomt of tenminste nog bekend is, en dat de geest of *widadari*, die de pop heet te bezielen, in 't grootste gedeelte van dit gebied feitelijk met denzelfden naam wordt aangeduid. Want dat *towok*, *towong*, *tjowong* en *tjoewong* alleen door bepaalde, bekende klankovergangen of klankverwisselingen van elkaar verschillen, doch overigens slechts verschillende vormen van een en hetzelfde woord zijn, dat kan wel niet betwijfeld worden. (2) Spreken wij daarom verder gemakshalve slechts van *Towong*, daarmede tevens de drie andere namen bedoelende, waaronder de bewuste *widadari* bekend is.

Vóór we een poging wagen om het oorspronkelijk karakter en de beteekenis van het spel nader in 't licht te stellen, is het noodig eerst onze aandacht te wijden aan de meestal *widadari* genoemde geest die daarin als bezielende kracht de hoofdrol vervult. De vraag is: *Wie en wat is deze widadari nini Towong?*

(1) Volgens een ander bericht zou te Krawang ook het *Tjoewong*-spel voorkomen.

(2) Minder gemakkelijk is het uit te maken, welke der vormen de meest oorspronkelijke, de oudste is, en of ze genealogisch naast dan wel onder elkaar te plaatsen zijn. Intusschen, het later te noemen oud-Jav. en Balin. *towok* (Bal. ook *to'ok*) schijnt *towok* of *to'ok* als den ouderen vorm aan te wijzen. De overige namen (Soendring, Diwoet, Edok, etc) laten we buiten beschouwing, als meer zuiver locale namen.

In de eerste plaats: Wat zijn *widādari's*? Zooals men weet, is *widādari* de Javaansche uitspraak van het Sanskrt *widyādhari*, 't femin. van *widyādharma*. In 't Hindoe-pantheon nemen deze wezens — althans in den tijd die hier in aanmerking komt — een zeer bescheiden plaats in: ze zijn vooral in de Indische middeleeuwen bekend als luchtgeesten in 't gevolg van Śiwa, wonende op den Himālaya en in 't bezit der tooverkunst (vandaar de naam: „drager, bezitter van de [geheime] wetenschap”), doch overigens vindt men in de literatuur van dien tijd weinig bijzonderheden omtrent hen vermeld en geen enkele is bij name bekend. Ze worden dikwijls (o. a. in 't Amarakośa) in één adem genoemd met andere luchtgeesten, als: *siddha's*, *cārana's*, *kinmara's*, *gandharwa's* en *apsarasen*. Onder al deze luchtgeesten zijn de laatste twee 't meest bekend, vooral de *apsarasen*. Dit zijn de in de epische gedichten zoo vaak genoemde beeldschone vrouwen met weelderige vormen, grootendeels in Indra's hemel verblijvend, die op Indra's bevel al te vurige asceten van hun — voor der goden rust gevaarlijk — vroom gepeins tot meer aardse begeerten verlokken, doch die ook den in roemrijken strijd gevallen helden hun gunsten willig schenken. En nu blijkt — bij een vergelijking van verschillende aan de Sanskrt literatuur ontleende oud- en nieuw-Javaansche verhalen met hunne Indische origineelen — dat de Javanen deze *apsarasen* met de *widyādhari's* eerst verward, weldra geïdentificeerd, en ten slotte de eerste vergeten hebben, terwijl alleen de laatste als *widādari's* in hun verhalen bleven voortleven: wat ginds van de *apsarasen* verhaald werd, vertellen de Javanen van *widādari's*; de rol, ginds door *apsarasen* vervuld, wordt hier aan *widādari's* opgedragen. (1)

(1) Reeds in de oud-Javaansche vertaling van het *Adiparwa* vindt men telkens *apsaras* met *widyādhari's* weergegeven. Zoo o. b. v. „*apsaras adrikā*” *ādip.* 2387), oud-Jav. *widyādhari's*; *ādip.* 4083: „*apsaryyopandhā*”, oud-Jav.



De opeenvolgende fasen van dit proces kan men het best leeren kennen uit de verschillende bewerkingen van het „*Arđjoena-Wiwaha*.” Terwijl het oorspronkelijke Kawi-gedicht (ed. Friederich) nog zoo goed als uitsluitend van *apsari* en *apsara* spreekt, geeft reeds de Balineesche interlineaire vertaling dit bijna overal weer met: *widyadhari*, en in de Djarwā-bewerkingen van dit gedicht (zie de uitgaven van Gericke en van Palmer van den Broek) is vooral in de editie van Gericke — *apsari* bijna doorloopeind vervangen door *widadari*. In het Kawi-Jav. Woordenboek van Winter wordt dan ook — praktisch zeker terecht — *apsari* eenvoudig opgegeven als kawi van *widadari*. (1)

Van die *apsarases* kenden de Hindoe's er ontelbaar vele: vooral in den epischen tijd — toen ze hun eigenaardige plaats als vrouwelijke bedienden, danseressen, bijna als courtesanes in den naar het toenmalige weelderige Indische hofleven getypeerden hemel van Indra hadden ingenomen — leverden zij een geliefkoosde stof voor de zangen der dichters: talloos zijn de verhalen van *apsarases*, die vrome asceten door hunne verlokkingkunsten ten val brachten. In het *Mahābhārata* alleen reeds worden meer dan honderd *apsarases* bij name genoemd, en van vele worden de avonturen verteld, zoo o. a. van Oerwaçī, Menakā, Rambhā, Tilottamā etc.; doch dikwijls ook doen zij bij gewichtige gebeurtenissen op aarde, slechts dienst als hemelsehe dan-

„*kadi widyād'ari roepanya*”; *Ādip.* 5104: „*apsarasam Ghrīdācin*”, oud-Jav. „*widyād'hari sang Ghrītawirā*”, (of de 23 Schetsen van Lakons, ed. te Mechelen p. 259, waar de *widadari Wiloetamā* voor de *apsaras Ghrīdāci* is in de plaats gekomen). En zoo passim. Zie ook nog de bekende legende, hoe Brahmā vierhoofdig, en Indra duizendoogig werd; in 't *MBh* I. *adh.* 211 — 213 (= 7619 — 7711) is de *apsaras* Tilottamā daarvan de onschuldige oorzaak, in 't oud-Jav. „*Arđjoena-Wiw.* (I, 8) zijn het 7 „*lakshmi ning soeraloka*”, in de Djarwa van Gericke (zang II begin) zijn het de „*widadari pipitoe*.”

(1) Zie ook 't Kawi-Balin-Wdbk. van v. d. Tuuk s. v. *apsara* en *apsari*. De vraag of dit praedomineeren van den naam *widadari* boven de bij de Indiërs, althans in de ons toegankelijke werken, toch zooveel beter bekende *apsarases* nog aan bijzondere invloeden is toe te schrijven laten we hier onbesproken. De noodige gegevens ter beantwoording ontbreken.



seressen, begeleid door de muziek der gandharwen: ook bij zulke gelegenheden worden geheele scharen van hen bij name opgesomd. (1)

In de nieuwere Javaansche literatuur echter zoekt men de namen van de meeste dezer beroemde apsarasen te vergeefs; het motief van door apsarasen (op Java widadari's) verleide kluizenaars hebben de Javanen gretig overgenomen en met voorliefde uitgewerkt, doch van de vele beroemde apsarasen der Hindoe's zijn er bij hen slechts twee bij name bekend, n. l. *Tilottamâ* en *Menakâ*, dat zijn juist die, welke in'toud-Jav. Ardjoena-Wiwâha worden genoemd. Van hùn kant daarentegen kennen de Javanen weer bepaalde groepen van widadari's, wier namen niet bij de Hindoe's, doch wèl grootendeels in de Djarwa-bewerkingen van genoemd gedicht voorkomen. Dit schijnt te wijzen op een zeker verband tusschen deze widadari-namen en het bedoelde dichtwerk.

In'toud-JavaanscheArdjoena-Wiwâha is sprake van *zeven* apsari's, dikwijls aangeduid door: *Sang kapitoe* (de zeven, het voorname zevental) of (*l*)*ang sapta-koemâri* (de zeven jonkvrouwen), doch bij name genoemd worden slechts *Soeprabhâ*, *Tilottamâ* en *Menakâ*, de drie beroemde hemelsche jonkvrouwen, die zelfs in de Maleische literatuur, zij 't ook in een gansch andere gedaante, nog voortleven. (2) En van deze drie (het werd reeds opgemerkt) zijn slechts de laatste twee ook bij de Hindoe's als apsarasen bekend. Wat de eerste betreft, we kennen hare afkomst niet en durven daarom ook niet uitmaken waaraan zij haar „hervorragende" plaats onder de apsari's van dit kawi-gedicht te danken heeft. (3)

(1) Zie Holtzmann: „Die Apsarasen nach dem Mabâbhârata" in Zeitschr. d. denschen morgenl. Ges. XXXIII (1879) p. 631 sqq.

(2) Zie v. Tuuk: Taalk. Aantt. b. h. Bataksch Leesboek p. 116; cf. Sjadjarah mëlajoe (ed. Klitkert) p. 46 en 52.

(3) Soeprabhâ komt in de hier in aanmerking komende Sanskrt-literatuur niet voor als apsaras (de „Suprabhâ" die genoemd wordt in de „Siñhâsanadwâtrinçikâ," Weber Ind. Stud. XV p. 222 en 444 heeft voor ons natuurlijk geen waarde), doch wèl als een van de *zeven Saraswatî*, MBh. IX 38, 3—30, [én

In de twee ons bekende Djarwa-bewerkingen van 't oude gedicht worden van „de zeven”, behalve *Soeprabha* en *Tilottama* of *Wilotama*, ook nog *Rasiki* of *Warsiki*, *Soerendra* en soms ook *Gagarmajang* bij name genoemd, terwijl verder de „*ligang wang stri ngkendran*” van 't kawi (zang XVII str. 7) hier geboekt staan als *Léngleng-mandanoë*, *Warsasini* en *Prabasini*.

Raffles (History of Java 1 p. 384) noemt in zijn—blijkbaar aan een wajangverhaal ontleend—overzicht van 't A.W., de widadari's: „*Su Prabha, Wilotama, Lengleng Mandana, Sumartaka, Ang'impuni, Su Prabasini and Dersanala*.”

En in een mij toebehoorend handschrift van de „*Poestaka-Radja*,” waarin ook de korte inhoud van dit gedicht wordt geschetst, heeten „de zeven”: *Soepraba, Wilotama, Irin-irim, Toendjoeng-biroe, Gagarmajang, Warsiki* en *Soemarsana*.”

ook nog als de gemalin van *Asthawakra* (MBh. XIII 19, 10 sqq.) en als een der „moeders” in 't gevolg van *Skanda* (MBh. IX 46, 10). 't Zou mogelijk zijn dat de *zeven* verschijningsvormen van *Saraswati*, waarvan *Soeprabhâ* als de eerste genoemd wordt, als zeven *apsari*'s zijn opgevat. Maar zolang de bron nog niet gevonden is, waaruit de dichter van het *Ardjoena-Wiwâha* putte (zie prof. Kern: *Kawi Studien* p. 9) kunnen we niets hieromtrent beslissen: een vast uitgangspunt ontbreekt—. Trouwens over 't algemeen is ons nog weinig in bijzonderheden bekend aangaande den vorm waarin de Javanen de Hindoe-mythologie leerden kennen. Zelfs in de oud-Javaansche bewerkingen van bekende Indische gedichten komen meermalen episodën en trekken voor, die met de ons ten dienste staande middelen niet te verklaren zijn; en nog veel meer stuit men op moeijlichkeiten, als men poogt de Hindoe-beelden op Java in bijzonderheden te verklaren—. Wat 't *Ardjoena-Wiwâha* betreft, prof. Kern wees er reeds op (l.c.) dat en waarom het niet ontleend kan zijn aan die episodën van 't *Mahâbhârata*, die hetzelfde onderwerp behandelen (MBh. III adhy. 42 sqq. en 165—175), en dat waarschijnlijk de dichter de overgeleverde stof zelfstandig verwerkt heeft. Maar in dat geval missen wij ook alle contrôle op zijn werk.

Ik vermeldde slechts *Soeprabhâ*, *Tilottamâ* en *Menakâ* als in 't *Ardj.-W.* voorkomende *apsarases*. Eigenlijk had ik ook de lastige plaats zang XIII, 3 (= 118) moeten vermelden, waar *Airâwaja*, hoewel oorspronkelijk de bekende olifant van *Indra*, blijkbaar ook als *apsari* is opgevat. In verband nu met *Bhismaparwa*, adhy. 64, cl. 56—58, vergeleken met de *Oud-Jav.* vertaling daarvan, die geciteerd wordt in 't *Kawi-Bal.* Wdb. s. v. *airâwaja*, beschouwt Dr. Brandes het in de aangehaalde strophe (XIII, 3) op „*Airâwaja*” volgende „*bañrandryama*”



Een nader onderzoek naar den oorsprong van deze namen bracht weldra aan 't licht dat ze, uitgezonderd natuurlijk Soepraba en Wilotama, meerendeels hun ontstaan danken aan eene verkeerde opvatting van bepaalde woorden in 't oude gedicht zelf, of ook, naar aanleiding van in dat gedicht vermelde namen of bijzonderheden, eenvoudig gefabriceerd zijn: de latere omwerkers of „uitleggers" zochten opzettelijk naar namen voor elk der beroemde zeven widadari's; en—waar er feitelijk slechts drie genoemd werden—deed hun gebrek-kige, op een gedeeltelijk reeds verbasterde mondelinge overlevering berustende, kennis van de oude taal hen meermalen namen vinden daar, waar slechts (voor hen niet meer duidelijke) woorden stonden. En indien na zulk zoeken het vereischt aantal namen nóg niet compleet was, dan fabriceerden zij er zelf eenige bij, hetzij door aan reeds bekende namen iets te veranderen of toe te voegen, hetzij door namen van bloemen of edelgesteenten tot eigennamen te maken.

't Zou ons te ver voeren dit voor elken naam afzonderlijk aan te toonen, en't is ook onnoodig, aangezien deze eigenaardige praktijken van de „uitleggers" reeds lang bekend zijn (1) Daarom slechts een paar voorbeelden ter illustratie: *Rasiki* (2) is blijkbaar ontstaan uit verkeerde opvatting van het woord *rasiki* (dat beteekent: „deze") van zang XXXIII, 1 a of XXXIV, 2 b: de latere uitlegger zocht naar een naam voor de in deze strophen bedoelde hemelnymf, en meende die te vinden in het, voor hem niet meer verstaanbare, oude

---

als een verkeerde lezing van *bāmandūjana* (d. i. *bāmana aṅjana*), waarmede dan deze „crux" is weggenomen. Dr Brandes wees mij er op dat in dat geval ook *Soeprabha*—in 't oud-Jav. *Bhīṣmap.* door misverstaan van 't Sanskrt „suprabha" eveneens als naam v. e. olifant opgevat—naar analogie van *Airāwaṇa*, *Bāmana* (*Bajra*) en *Aṅjana* tot widadari zou kunnen zijn gemaakt. Vgl. van den Tuuk's *Wdb.* in voce *suprabha*, en *airāwaṇa*.

(1) Zie o. a. prof. Kern: „Een Indische Sage in Javaansch gewaad" p. 295qq.

(2) Bij Palmer v. d. Broek p. 10; later wordt deze zelfde widadari meestal Warsiki genoemd.



aanwijzende voornaamwoordje. (1) Evenzoo is ongetwijfeld *Soerendra* als *widadari*-naam te wijten aan misverstaan van het *soerendra* (= „oppergod”, vooral op *Indra* toegepast) van zang XVI, 9 of zang XVIII, 7. En zoo schijnt ook de naam *Léngléng mandanoe* wel in verband te staan met „*sang léngléng*” van zang XVII, 6 of zang XXXIV, 5. (2)

Verder trekt het de aandacht, dat een aantal *widadari*-namen eigenlijk een bloem (vooral een lotus) of een edelgesteente of beide aanduiden. Zoo b. v. hier *Toendjoeng-biroe*, *Saemarsana*, *Irim-irim*, etc. Doch hierbij neme men in aanmerking, dat in 't oude gedicht niet alleen deze jonkvrouwen herhaaldelijk met bloemen en edelgesteenten worden vergeleken—en vergelijkingen doen dikwijls nieuwe namen ontstaan—, (3) maar vooral ook uitdrukkelijk vermeld is hoe deze „schoonheden des hemels uit edelgesteenten gewrocht” waren (zang I, 7). (4) 't Ligt voor de hand, dat de om namen verlegen „uitleggers” gretig van deze welkome gegevens partij trokken. En ten slotte, dat *Warsasini* en (*Soe*) *prabasini* zuiver maakwerk zijn, gefabriceerd uit *Soepraba* en *Warsiki*, dat springt van zelf in 't oog.

Behalve in de met het *Ardjoena-Wiwâha* direct verband houdende werken worden—zoals we reeds opmerkten—ook nog meermalen op andere plaatsen in de Javaansche en Balineesche literatuur dergelijke groepen van *widadari*'s genoemd, wier namen meerendeels dezelfde zijn als de ons

(1) Zie ook v. d. Tuuk: *Kawi-Bal.* Wdbk. s. v. *rasiki*. Met *rasiki* wordt op de aangehaalde plaatsen eigenlijk *Menakâ* aangewezen. *Menakâ* wordt dan ook bij de commentatoren niet genoemd als een van »de zeven”, maar ze hebben haar een afzonderlijke rol toebedeeld als bode van *Indra*, die »de zeven, aan *Ardjoena* moet aanbieden (P. v. d. B. p. 94, G. p. 164).

(2) De plaats in de *Djarwa*'s waar L. M. voor 't eerst genoemd wordt correspondeert met de strophe in het oud-Jav., waar we *sang léngléng* lezen.

(3) *Toendjoeng-biroe* wordt bij *Palmer* v. d. Broek, p. 10 nog in vergelijking gebezigd. Of *Gagar-ajang* ook op zulk een wijze ontstaan is, durf ik niet te beslissen, omdat zij in de over 't algemeen oude huwelijksgebruiken een eigenaardige, mij nog niet opgehelderde rol vervult.

(4) Hetzelfde wordt van *Tilottamâ* verhaald in *M. Bh. I Adhy. 211, 14—18* (= 7690 sqq.)

uit de Djarwa's van het A. W. bekende. Wel zijn er soms eenige andere, in de ons bekende Djarwa's niet genoemde, aan toegevoegd, maar ook deze verraden meestal reeds op 't eerste gezicht een zelfde afkomst; en van de eenkele, waaromtrent dit nog niet met zekerheid aan te wijzen is, mag men het op goeden grond aannemen. (1)

Kortom: de namen van al die widadari's, welke in de Javaansche literatuur optreden met of naast de beroemde Soepraba en Wilotama, die zijn — men mag wel zeggen zonder uitzondering — (2) producten van de fantastische, onwetenschappelijke werkwijze der latere uitleggers van het oude Ardjoena-Wiwaha.

Brengt men nu dit feit in verband met de omstandigheid, dat reeds sedert een duizend jaar het Ardjoena-Wiwaha op Java buitengemeen populair is geweest, zóó zeer dat zoowel in de latere literatuur als op het tooneel (de wajang) telkens en telkens weer toespelingen op de personen en de verhalen van dit gedicht worden aangetroffen, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand: juist dit eeuwenoude en zoo bij uitstek geliefde gedicht heeft de Indische apsarasen als widadari's tot algemeen eigendom der Javanen doen worden en hun een blijvende plaats in de volksverbeelding, maar vooral in de literatuur, verzekerd.

In de tegenwoordige Javaansche voorstelling aangaande widadari's is dus een Hindoesch (apsaras) element.

Toch zijn daarmede de Javaansche widadari's geenszins voldoende gekenschetst. Er moet in de hedendaagsche voorstelling omtrent deze hemelnymfen nog een ander element verscholen liggen. Twee feiten zijn er, die dit vermoeden wekken.

(1) Behalve op de straks te citeren plaatsen (zie p. 72 sqq.) worden o. a. nog dergelijke groepen widadari's genoemd in verscheiden Lakons; zoo o. a. 23 Lakons te Meehelen p. 48 en 49. Verder in de Europeesche literatuur in Hageman: Geschiedenis etc. van Java, II p. 350 (hier 9 widadari's waaronder ook *Bardjra* en *Erawana*, afkomstig uit Ardj.-W. zang XIII, 3 b. (c. f. boven p. 63 noot) en in 't bekende verslag van Cornets de Groot, T. Ned. Ind. 1852 II p. 402.

(2) Een uitzondering van zeer speciaal aard komt later ter sprake (p. 72—74)



Ten eerste: widadari's vervullen een rol in sommige Javaansche verhalen en legenden, die niet aan de Hindoes ontleend zijn, doch daarentegen een treffende overeenkomst vertoonen met verhalen van andere Maleisch-Polynesische volken; en in de tweede plaats: bij een vergelijking van de Indische apsaras-verhalen met de Javaansche beschrijvingen van en verhalen aangaande widadari's, bemerkt men dat de voorstelling, welke de Javanen zich van het wezen en de gedragingen der widadari's maken, in bijzonderheden sterk afwijkt van de Hindoesche omtrent de apsarasen en widyâdharî's, ja in het algemeen veelmeer een Javaansch (Mal.-Polyn.) dan een Hindoesch cachet draagt. Dit verschil in opvatting is zelfs reeds merkbaar in het, toch in den kern aan Hindoesche mythen ontleende, oud-Javaansche Ardjoena-Wiwâha.

Voor het laatste, dat uit den aard der zaak beter gevoeld dan bewezen kan worden, verwijs ik kortheidshalve naar enkele passages in het Ardjoena-Wiwâha: zoo o.a. de geestige beschrijving van het gedrag der hemelnymfen bij Ardjoena's komst in de „kendran" (Indra's hemel, zang XIV. 1—9), of ook naar de karakteristieke schildering (in zang I-II) hoe zij op Indra's bevel zich naar den Indrakila begeven, angstig en toch verlangend den ascese verdiepten held te naderen, en hoe zij daarna al haar verleidingskunstjes uitputten, om den jeugdigen kluisenaar tot liefdebegeerte te verlokken. Men vergelijke met dit laatste eens een soortgelijk tafreel in 't Mahâbhârata, b.v. hoe Oerwaçî Ardjoena, (M.Bh. III 45, 1 sqq. = 1800), of hoe Tilottamâ Soenda en Oepasoenda tracht te verleiden (M.Bh. I 211 — 213 = 7619. sqq.), en men gevoelt onmiddelijk het groote verschil: de dartele, coquette Javaansche nymfen zijn gansch andere wezens dan de meer deffige halfgodinnen van het Indische epos; men krijgt noodwendig den indruk dat de Javaansche dichter een eigen voorstelling van dergelijke wezens moet gehad hebben, die hem zijns ondanks zoozeer deed afwijken van zijn Indisch voorbeeld.



En wat het eerste betreft, om dat te bewijzen behoef ik slechts te herinneren aan de bekende, oeroude Nawang-Woelan-legende (Babad Tanah Djawi, ed. Meinsma p. 38 sqq.) De Heer C. M. PLEIJTE (1) heeft reeds aangetoond, dat deze legende — zij 't ook in meer primitieven vorm — in voorhistorische tijden deel moet hebben uitgemaakt van den eens aan de gemeenschappelijke voorouders der Maleisch-Polynesische volkengroep eigenen sagenschat: immers men heeft ze, behalve bij vele volken van onzen archipel, (2) ook bij sommige Melanesische stammen aangetroffen, n. l. op een paar eilanden van de Nieuwe Hebriden. (3) Overal nu, waar deze legende werd aangetroffen, treden er schoone (meestal gevleugelde) hemelsche jonkvrouwen in op, die — naar de voorstelling van hen gegeven — het best te vergelijken zijn met wat wij „hemelnymfen” noemen; waaruit volgt dat bij de volken, die deze sage kennen, ook noodwendig reeds van oudsher zulke nymfen moeten bekend geweest zijn, en dus behoord hebben tot de Mal. Polyn. mythologie. En als we nu zien, dat de Javanen in hun lezing der oude sage, deze hemelsche wezens „widadari's” noemen, dan blijkt dat zij eenvoudig den vreemden Hindoeschen naam hebben toegepast op de reeds van oudsher in hunne verbeelding levende, tot hun eigen mythologie behoorende hemelnymfen. Dit kon licht geschieden, wegens de — oppervlakkig beschouwd tamelijk sterke — overeenkomst tusschen hun hemelnymfen en de Indische apsaras-widyâdharî's.

(1) Zie zijn bijdrage in't aan prof. Veth aangeboden „Feestalbum”, getiteld: „Zijn de widyâdari in de Indonesische legenden uitsluitend aan de Hindu's ontleend?” Ook deze schrijver komt tot de conclusie „dat gevleugelde hemelsche maagden reeds in de verhalen der Indonesiers optraden vóórdat de Hindu-kolonisatie begon.”

(2) o. a. bij de Bataks, die ze van de Maleiers der Padangsche Bovenlanden ontvingen (v. d. Tuuk. Bat. Leesb. IV p. 6), op Java (ook bij de Tênggêreezen, zie van Herwerden in Verh. Bat. Gen. XX p. 91 sqq.) en bij de Sangireezen (Dr. Adriani in Bijdr. Kon. Inst. V, X p. 100 met aant. op p. 103 en van Dinter in Tijdschr. Bat. Gen. XLI p. 388). Zie ook Dr. Braudes: Proefschrift, Stelling XVIII, en Tijdschr. Bat. Gen. XXXII p. 375.

(3) Codrington „The Melanésians” vertelt ze op 2 plaatsen, n. l. op p. 172 en 397.

We vinden dus hier weer een voorbeeld van het algemeen verbreide, en ook in onzen archipel zeer frequente gebruik om *eigen* zaken met *vreemde* namen aan te duiden. Vooral de namen van goden en geesten bij verschillende volken van onzen archipel leveren daarvan tal van illustratie's: hoe verbreid zijn niet — in allerlei verbasterde vormen — de woorden *dewatâ*, *dewa*, *bhattara*, *djin*, *setan* en zelfs *Allah ta'âla* (1) ter aanduiding van zuiver inheemsche godheden of geesten, die toch zeker vroeger onder een eigen naam bekend waren.

De Javanen hebben dus van oudsher bepaalde voorstellingen gehad omtrent vrouwelijke luchtgeesten of hemelnymfen; hoe ongeveer zij zich deze halfgoddelijke, en toch in hunne gedragingen zoo echt Javaansch-menschelijke wezens dachten, kan slechts gedeeltelijk opgemaakt worden uit de boven besproken legende en de in de literatuur herhaaldelijk voorkomende beschrijvingen van widadari's, die grootendeels een sterk geprononceerd Javaansch cachet dragen, doch is overigens niet meer na te gaan. Dat er ook van deze nymfen oudtijds bepaalde bij name bekend geweest zijn, schijnt te blijken uit den toch zeker echt Jav. naam „Nawang-woelan”. Later, toen de Hindoesche kolonisten hun mythologie en literatuur op Java gebracht hadden, werd men langzamerhand ook bekend met Indische verhalen en vertellingen aangaande dergelijke wezens, die (vooral omdat literatuur en wajang ze weldra tot algemeen eigendom maakten) zeker niet nalieten hun invloed op de volksverbeelding te doen gevoelen, doch zich vooral deden gelden in de namen: zij brachten eerst een naam (widadari) voor deze wezens in't algemeen, en daarna ook bepaalde namen voor enkele meest bekende widadari's in 't bijzonder.

En zoo heeft er dan in de verhalen en voorstellingen omtrent deze nymfen, evenals trouwens in de geheele latere Javaansche mythologie (2), een dooreenmenging plaats

(1) Wilken „Animisme” p. 161—163 en 264.

(2) Zie Brandes „Pararaton” p. 182 en mijn Bijdrage tot de kennis v. h. Javaansche Tooneel p. 143—145.

gehad van Hindoesche en Javaansche (Mal. Polyn.) elementen, waarbij echter (wat ten deele ook voor de gansche mythologie geldt) ten slotte toch in de volksverbeelding het Javaansche element praedomineerde. Immers thans denkt *het volk* zich de widadari's niet zoozeer als de verheven hemelsche jonkvrouwen van 't Ardjoena-Wiwaha, al zijn ook deze meestal wel uit de wajang en de literatuur bekend, doch veel meer als vriendelijke, goedaardige nymfen of vrouwelijke geesten, die vooral huis en erf en de naaste omgeving en ook de kinderen beschermen, (1) en tot wie men zich in kleine moeielijkheden steeds kan wenden om raad en hulp te verkrijgen.

Nog een enkele opmerking over het aantal widadari's. In de liedjes van het ni-Towong-spel wordt herhaaldelijk een zeker aantal widadari's genoemd, een enkele maal 100.000 — 1 (*sakèti koerang sawidju*, zie boven p. 42 noot en 54), soms  $9 + 5 = 14$  (*sàngà, boeri gari lèlima*, p. 54), maar meestal negen (p. 45): dit is het meest gewone getal.

Dit getal „negen” kan moeilijk aan de Hindoe's ontleend zijn; wel kennen dezen verschillende groepen van apsarasen (van een zeker aantal widyâdhari's is in 't geheel geen sprake): zoo o. a. zijn er zes bij uitstek beroemde apsarasen (M.Bh. I 74, 68) en vijf apsarasen zijn de geliefden van Koewera (M.Bh. I. 216, 16); ook worden wel 14, 7, 10, 11 en 5 scharen (gana) van apsarasen genoemd, maar 't getal negen komt in verband met deze hemelsche jonkvrouwen — voor zoover bekend — nergens voor (2); en in 't Ardjoena-Wiwaha wordt steeds gesproken van „de zeven.” Voor 't getal „negen” moet dus de verklaring op Java zelf gezocht

(1) Men denke o. a. aan het „midalareni” op den avond vóór den huwelijksdag. In een liedje, te Jogja geneueerd door een moeder, om haar ziek kind te sussen, komt o. a. voor: *Tjip mènèngdè lèjid nangis, djabang baji poenikoe kè-kasihira Iwang Widi, rindksa kang midalikat, wimomong ing widadari, pinajòengan Iwang Soekmè, kinèboetan kang tjeng nabi.*

(2) Zie de boven geciteerde studie van Holtzmann over de Apsarasen, p. 632—633.



worden. (1) Inderdaad zijn er redenen om aan te nemen dat dit getal op Java van oudsher een soort van „heilig getal” is geweest: men denke b.v. aan de in de Sératkändä's genoemde *negen* bestuurders van de wereld, tegenover de acht „Lokapâla” der Hindoe's (2), aan de negen wali's, aan de negen *bédjja's* van de hoven te Jogja en Solo, (3) en aan de negen „*botjah angon*” uit de zonder twijfel oude legende, die daarnaar wel „*Kasängâ*” genoemd wordt (4) etc. Merkwaardig is dat ook in de Sangireesche Nawang-woelan-legende van *negen* hemelnymfen wordt gesproken, zoowel bij Dr. Adriani (5) als bij van Dinter. (6)

Terwijl dus al reeds als zeker mag worden aangenomen dat het getal „negen” in onze liedjes niet toevallig is, doch een zekere door de traditie gewijde beteekenis heeft, zou het voorkomen van 't getal negen in de Sangireesche Nawang-woelan-legende ons kunnen doen vermoeden, dat dit getal ook in de Javaansche Nawang-woelan-legende kan bekend geweest zijn. In dat geval zou 't mogelijk zijn dat de negen widadari's van het ni-Towongspel in verband staan met de negen nymfen van deze oude Mal. Polyn. legende. Dit is echter (hoe waarschijnlijk 't ook moge lijken) voorloopig nog niet te bewijzen.

Het „*Widadari sangâ, boeri gari (kari) lélimâ*” uit 't liedje van Bagelen is hierom merkwaardig, omdat ook 't getal

(1) Ook Hageman (Gesch. v. Java II p. 350) noemt negen widadari's; Cornets de Groot in zijn verslag echter noemt er 8 en 12. Men spreekt ook dikwijls van veertig widadari's, doch in onze liedjes wordt daarvan geen melding gemaakt.

(2) Zie o. a. Kawi. Bal. Wdbk, s. v. *nawa*, waar de „dewata nawa sanga” en ook nog eenige andere negentallen worden genoemd.

(3) Volgens verklaring van een pangeran te Solo: „de zeven widadari's van 't Ardjoena-Wiwaha + dewi Çri en Ratih!”

(4) Zie Adji-Sâkâ p. 54 en Meded. Ned. Zend. Genv. deel XXVIII p. 80.

(5) Bijdr. Kon. Inst. V, X p. 100 en 101.

(6) Tijdschr. Bat. Genv. deel XLII p. 388. Ook in de Minahassische Lumintang-legende speelt 't getal „negen” een rol. Zie b.v. Med. Ned. Zend. XXV p. 103.

„vijf” op Java en verder in den archipel een bijzondere beteekenis heeft, zooals Dr. Brandes vroeger opmerkte. (1) Wat de „honderdduizend min één” (d.i. 99999 of 5 maal negen) betreft, ook deze eigenaardige uitdrukking kan niet aan 't toeval te wijten zijn, maar ik weet er geen nadere verklaring voor.

Thans komen we aan 't tweede punt: Wat weten we van elders aangaande *nini Towong*?

We beginnen met eenige plaatsen uit de literatuur te citeeren, waar zij genoemd wordt. Vooraf dient er echter op gewezen, dat in de Balineesche handschriften dentale en linguale *t* niet onderscheiden worden, zoodat dus een daar genoemd *towok* kan beantwoorden aan nieuw-Javaansch *towok*, *towong* etc. Vooreerst dan een citaat uit de „*Adji-Pangoekiran*” volgens een H. S. uit 't legaat van der Tuuk (no. 39), vervaardigd in 1784. Dit is „een gedicht, waarin den goden een plaats aan 't menschenlichaam wordt toegeschreven.” (2) Men leest daar, bijna aan 't slot: „*Sang Koeranta haneng soekoe kalih dalamakan karo tampak ing wintang angalih wëntis kalinggonipoen; sang Menaka poepoe kalih; sang Nilo tamá prënahe hana ring panëpi ningsoen; sang Gagarmajang ring dadá; nini Towok apoerringwang.*” (3)

Hier wordt *nini Towok* (= *Towong*) dus genoemd in gezelschap

(1) Zie Dr. Brandes in *Tijdschr. Bat. Gen.* XXXII, pag. 420.

(2) Dr. Brandes maakte mij op deze plaats evenals op de volgende uit de *Gita Tjatjanden* opmerkzaam en stelde mij in de gelegenheid beide af te schrijven.

(3) Iets dergelijks vindt men vermeld in Rānggā-Warsitā's *Poestākā-Rādjā*, in een der nog niet gedrukte deelen, in mijn bezit. Aan 't slot van den daar gegeven korten inhoud van 't *Ardjoena-Wiwāha*, wordt verteld dat de zeven *widadari*'s, die *Ardjoena* door *Indra* geschonken werden (hun namen noemde ik reeds boven p. 63), daarna op bevel van dezen god woning kiezen in het lichaam van *Ardjoena*, de een in zijn oogen, de ander in zijn neus etc. etc. „opdat *Ardjoena* nooit van zijn vrouwen mocht gescheiden zijn!” Het blijkt dat ze het lichaamsdeel, door hen als verblijfplaats uitverkoren, tevens beschermen.

schap van de ons uit de Djarwa's van het Ardjoena-Wiwaha bekende widadari's. (1)

Verder werd onze aandacht gevestigd op een plaats uit de Gita Tjatjanden, naar H.S. no. 93 van het Bat. Gen., volgens opgave vervaardigd in 1571 (Caka vermoedelijk), een gedicht waarin onder veel anders o. a. ook verhaald wordt hoe „*batari Ciri*” bij gelegenheid van de „*səngkan toeroenan*” in de loemboeng omringd en „verzorgd” wordt door een aantal widadari's, n. l. door *sang Ləngləngmandanoe, sang Koemara, sang Soekraba* (2) *Nilottama, sang Soelasih, nini Towok*,” en verder nog door: „*widadari Toendjoeng-Biroe, sang Erawan Gəgər-Majang, sang Koeranta, sang Solendra (Soerendra), sang Soerabi, sang Padapasoka*.” En dan volgt dat al deze widadari's: „*miloe kabeh rame among kabeh. Poenang widadari sama kəmbang loeloengan rame sarwədjənoe; hana soesoeri, hana ngilo asipat rame sang koemara*.”

Ook hier *nini Towok* te midden van de bekende widadari's: de weinige nog niet te voren genoemde behooren toch zeer waarschijnlijk tot de boven (p. 65) besproken groep. De beschrijving aan 't eind, hoe de nymfen druk en levendig zich met bloemkransjes tooien, zich blanketten, kammen en in den spiegel zien, herinnert behalve aan een dergelijke passage in het Ardjoena-Wiwaha, ook aan ons spel. Immers ook ni Towong wordt uitgenoodigd zich te spiegelen: een spiegeltje en bədak staat op de latar voor haar gereed (zie boven p. 44).

Ook in de Sərat Nawaroetji worden (volgens het, nog niet uitgegeven, gedeelte van het Kawi-Bal. Wdbk. s. v. *widyadhari*) twaalf *widyadhari's* genoemd, n. l. *Soeprabha*,

(1) Alleen *Koeranta* leerden we nog niet kennen. Wanneer we echter vernemen dat dit woord zoowel een bloem als een edelsteen aanduidt (zie 't Kawi-Bal. Wdbk. s. v. en cf. *sansk. koeranta*), dan is hare afkomst niet twijfelachtig. Zie boven p. 65.

(2) Voor *Soekraba* inplaats van *Soepraba*, evenals *Sokarba*, vgl. van der Tuuk. *TBCKW 25 (1079) : 137, 490*



Nilotama, sang Sochi (ook wel Soewini of Soehani), sang Prabhataçini (Prabawasini), sang Prabhatawati, sang Menaka, sang Lälëmandanë (Lënglëngmandanë), sang Toendjoeng-Biroe, sang Soelasih, sang Koeranta, sang Gagarmajang, wi-dyadari Towok.

Omtrent de hier genoemde nymfen geldt hetzelfde als boven werd opgemerkt.

De tot hiertoe gegeven citaten, die nog met een paar dergelijke zouden kunnen vermeerderd worden, wat voor ons doel onnoodig schijnt, bevatten bijna uitsluitend namen: er wordt niets van nini Towok (Towong) persoonlijk verteld. In de lakon Pandoe papã (1) daarentegen zien we nini Towong zelf ten tooneele verschijnen en een zekere rol vervullen. Dit tooneelstuk, dat hoofdzakelijk handelt over den merkwaardigen dood van Pandoe en eenige daarmede in verband houdende gebeurtenissen, begint met te beschrijven hoe Pandoe, de stamvader der Pândawa's, op bevel van Goeroe van de aarde weggenomen en in de „kawah“ (de Helpan) geworpen wordt, en hoe daarop Pandoe's woeste zoon Brätäsena, woedend over het onrecht zijn vader aangedaan, met zijn vier broeders en zijn moeder naar den hemel trekt, om zijns vaders lichaam terug te eischen. Hierna volgt een wonderlijk, tevens met echt-Javaansche kluchten doorweven tooneel, waarvan we den korten inhoud willen meedeelen.

Pandoe ligt bereids in de kawah, met zijn tweede gemalin Madrim, die hem vrijwillig daarheen is gevolgd. Weldra arriveert Brätäsena met zijn moeder en zijn broeders, begeleid door de onafscheidelijke panakawans Sëmar, Petroek en Nälägareng. Vernemende,

(1) In 23 Schetsen van Wayangstukken, uitgeg. door te Mechelen. Lakon IX, vooral p. 113-116. Het in deze lakon bewerkte verhaal is een tamelijk verweerd brokstuk uit het oud-Jav. Bhimäsarga. De Maleische lezing, ontleend aan oudere bronnen, komt het oorspronkelijke meer nabij. Zie v. d. Tuuk: „Maleische Wayangverhalen“ in Tijdschr. Bat., Gen. XXV p. 509 noot 4.

dat Paṇḍoe zich reeds in de kawah bevindt, besluiten zij allen zich mede in dezen helleketel te storten, en zoo geschiedt. Doch juist als Ardjoena, die achteraan komt, op 't punt is in het (bij deze gelegenheid gelukkig niet kokende, doch koude) water van de kawah te springen, verschijnen daar de „vier widadari's" (*dewi Soeprabā; Soeprābāsini, Lēnglēng-danoë en Gagar majang*) met „nini Towong", die (1) zoo pas uit hun hemelsche woonplaats „Tindjomajā" gekomen zijn, met het doel naar den ongelukkigen Paṇḍoe te gaan kijken. Ardjoena, homme galant als hij steeds is, wil de schoone nymfen gaan toespreken, doch Sēmar, die de Don-Juan-achtige neigingen van zijn heer sinds lang kent, maakt hem bang door te zeggen, dat deze schoone dames mesjes bij zich dragen, waarmee zij elken man in stukken snijden die hun onder de oogen komt. Teleurgesteld gaat nu ook Ardjoena de kawah binnen, maar hij blijft dicht bij den rand, en gluurt er telkens over heen in de richting der widadari's. Weldra, begrijpend dat Sēmar hem heeft beetgenomen, steekt hij zijn arm buiten den rand; dadelijk maken de widadari's zich daarvan meester en bewonderen de fijnheid van zijn vingers. Er volgt wat vermakelijk heen en weer getrek (de nymfen trachten den eigenaar van den arm uit de kawah, Ardjoena hen naar binnen te trekken), en 't eind is dat de vier nymfen alle in de kawah storten, opgevangen in Ardjoena's armen. Slechts nini Towong blijft achter. Zij zegt: „Als ik ook maar eens een arm te zien kreeg, ik ging er dadelijk aan trekken". Onmiddellijk steekt Sēmar, die deze verzuchting gehoord heeft, zijn dikken, vettigen arm uit, maar zij vindt dien zóó leelijk, dat ze huivert hem aan te vatten. Sēmar treedt daarop terug en zijn zoon Petroek steekt zijn knokigen arm buiten den rand; hem gelukt het nini Towong in de kawah te trekken. — Tot hiertoe de lakon;

(1) In den tekst (p. 113) staat uitdrukkelijk „Widadari sakawan, dewi Soepraba, Soeprabasini, Lēnglēngdanoë, Gagar majang, nini Towong," en iets verder: „widadari sakawan, gangsal nini Towong."



wat er verder met de widadari's gebeurt, verneemt men niet.

In het Kawi. Bal. Wdbk. leest men nog s. v. „towok“: „In de Soedamala wordt zij (Towok) als bediende aan Sëmar als . . . . . bedgenoot gegeven“.

Ten slotte zij nog in herinnering gebracht dat nini Towok in sommige (oostelijke?) streken van Java wordt vereerd als „beschermgeest der keukens“ (zie p. 39), terwijl ze in de Bagëlen — evenals trouwens te Batavia — wel „beschermgeest (*setan*) van de latar“ wordt genoemd.

Dit alles bijeengenomen, verschafft ons eenige waardevolle gegevens ter vaststelling van nini Towongs identiteit, in verband met haar optreden in het naar haar genoemde spel.

In de zoo even aangehaalde citaten treedt nini Towok (Towok, Towong, etc.) telkens op in gezelschap van die widadari's, welk wij — onder verwijzing naar 't vroeger (pag. 64) gezegde — nu wel gemakshalve als „Ardjoena Wiwaha-widadari's“ mogen aanduiden, en hier en daar wordt zij zelf ook wel eens — niet constant — widadari genoemd. Doch 't trekt de aandacht, niet alleen dat zij in de geciteerde opsommingen van widadari's bijna geregeld het allerlaatst vermeld wordt, maar vooral ook dat, terwijl de overige widadari's *alle* het deftige „*dewi*“ of het honorifieke „*sang*“ voor haar naam kregen, zij alleen nooit in deze vereerende, hoogen eerbied uitdrukkende betiteling deelt: zij alleen wordt „*nini*“ (1) genoemd. Dit kan geen

(1) *Nini* is evenals *kaki* het gewone aanspraakwoordje voor de geesten: tal van bezweringsformulieren beginnen met: „Kaki N.N., nini N.N.“ Of daarin de oorspronkelijke beteekenis van „grootvader, grootmoeder“ nog leeft, dan wel of er eenvoudig „mijnheer, juffrouw“ mee bedoeld wordt (deze beteekenis hebben (*ka*)*ki* en (*ni*)*ni* evenzeer) is niet uit te maken. De meeste woorden die ondere verwanten aanduiden worden of werden tevens gebruikt als beleefde aanspraakwoordjes, zoowel tot jongeren als tot ouderen. Wat „*nini*“ in 't bijzonder betreft, zie Jav. Wdbk. en Kawi-Bal. Wdbk. s. v., Walbechm Taalsoorten p. 246 en vergl. ook de algemeene opmerkingen van prof. Kern in Bijdr. Kon. Inst. VI, VI p. 102. „*Sang*“ is het K.I. van *si*; het drukt altijd ontzag en hoogen eerbied uit (zie prof. Kern l. c. p. 106). Ook *nini* is beleefd, maar er ligt tevens vertrouwelijkheid in, het drukt een meer intieme verhouding uit.



toeval zijn. Men krijgt den indruk dat zij, zoo al niet als de mindere van, toch zeker *niet* als „ebenbürtig” met de overige, de Ardjoena-Wiwaha-widadari's, beschouwd wordt. Aan den anderen kant wijst het gebruik van „*nini*” op een veel intiëmer verhouding dan door *dewi* of *sang* wordt aangeduid: men denkt onwillekeurig aan de vele echte Javaansche huis-, erf-, boom- en riviergeesten, met wie de Javaan nog steeds zoo kinderlijk familiaar omgaat, en die hij dan ook altijd met „*kaki*” of „*nini*” aanspreekt (1).

Die indruk wordt nog versterkt door ni Towongs wijze van optreden in de lakon: daar wordt zij uitdrukkelijk *niet* onder de (Ardjoena-Wiwaha) widadari's gerekend (zie p. 75 noot). Maar bovendien, terwijl we deze een amourette zien aanknoopen met den edelen Ardjoena, komt zij ten slotte terecht in de knokige armen van diens panakawan. Zulk een trekje is vooral van gewicht als men het van Javaansch standpunt bekijkt: in aanmerking nemend het zich nooit verloochenend gevoel der Javanen voor rang- en standsverschil, moet men er uit opmaken, dat *nini* Towong hier zich verhoudt tot de vier widadari's, *dewi* Soepraba en haar ranggenooten, evenals de panakawans zich verhouden tot de Pandawa's, Ardjoena en zijn broeders: m. a. w. zij treedt hier op als de *bediende* van de (Ardjoena-Wiwaha) widadari's, meer in 't bijzonder van de voornaamste onder hen, *dewi* Soepraba. De Heer te Mechelen schreef dan ook in zijn Namenlijst achter zijn uitgave der Lakons: „*Nini Towong paranjānipoen dewi Soeprabā*” (2).

Dit begrip „*bediende*” moet echter ook alweer met Javaanschen maatstaf gemeten worden; immers ook Sëmar is *bediende*, en toch bekleedt hij in de wajang een zeer

(1) Bij voorouderendienst worden in 't algemeen alle goden of geesten met vader of moeder, meer nog met grootvader of grootmoeder aangesproken: immers ze zijn oorspronkelijk in de schatting niets anders dan de geesten van „grootouders,” bij uitbreiding „voorouders.”

(2) Cf. het boven geciteerde uit 't Kawi Bd. Wdbk: ook in de Soedam ala staat zij blijkbaar in rang gelijk met Sëmar.

bijzondere, ja een aanzienlijke plaats; zijn meester doet niets zonder hem te raadplegen, en zelfs de goden als Goe-roe en Jamadipati hebben ontzag voor zijn eigenaardige persoonlijkheden (1). Al wordt ook nini Towong als de bediende van de aanzienlijke „dewi” voorgesteld, toch kan zij als „nini” hoog in de schatting van den Javaan staan aange-schreven.

In het boven beschreven, naar haar genoemde spel leer-den we de „widadari nini Towong” kennen als een vriendelijke nymf of geest, met wie kinderen en menschen in-tiem omgaan en tot wie zij zich wenden in de kleine moeilijkheden van het dagelijksch leven: desgevraagd ver-leent zij hare hulp om zieken de genezende kruiden aan-te wijzen, verloren zaken op te sporen, etc. etc. Kortom: in het spel treedt zij klaarblijkelijk op in 't karakter van „beschermgeest van het erf”, zooals men haar dan ook nog hier en daar noemt. En zoo kan het ook niet vreemd schijnen, dat ze op sommige plaatsen meer in het bijzon-der als beschermgeest van de keuken vereerd wordt (2).

Brengen we nu deze gegevens in verband met het te voren aangaande de Javaansche widadari's in 't algemeen opgemerkte, dan worden we als vanzelf geleid tot de vol-gende conclusie:

Nini Towong (Towok etc.) moet oorspronkelijk behoord hebben tot die categorie van nymfen of nymfachtige gees-ten, die reeds van de vroegste tijden in de oude Javaan-sche mythologie een bevoorrechte plaats innamen, tot die-zelfde soort wezens dus, waaronder ook Nawang-woelan moet gerekend worden, al is daarmee ook niet gezegd dat deze beide volkomen gelijkwaardig zijn. Natuurlijk is thans niet meer in bijzonderheden na te speuren, welke

(1) Zie hierover mijn „Bijdrage tot de kennis van het Javaansche Tooneel” p. 111-112.

(2) De berichten van Wiselius en van Hien (zie boven p. 39) hieromtrent zijn, jammer genoeg, te weinig gepreciseerd om er het gewenschte gebruik van te durven maken.



voorstelling men zich van hen maakte, maar zeker is het dat men ze zich dacht als een soort van schoone, behaagzieke, vriendelijke feeën, den menschen welwillend gezind. In later tijden, toen, zooals we vroeger (p. 69) trachten aan te toonen, op deze wezens de vreemde naam „widadari” was toegepast, werd natuurlijk ook nini Towong een „widadari”. Maar al kon zij op deze wijze in één adem genoemd worden met de Ardjoena-Wiwaha-widadari's, in het volksgevoel bleef er toch altijd een kloof bestaan tusschen de eigen vriendelijke goede fee, die volgens eeuwenoude traditie zoo nauw in betrekking stond tot de kleine gebeurtenissen van het intieme huislijk leven, en de vreemde deftige — meer uit de literatuur en de wajang gekende Indische hemelnymfen; koesterde men ontzag en eerbied voor de goddelijke, doch vreemde *dewi's*, men bleef de oude kinderlijke liefde en vereering behouden voor de van oudsher bekende „nini”, de beschermende fee van huis en erf. Haar stond men veel nader, tot haar durfde men zich altijd wenden.

Wat hier meer in 't bijzonder met 't oog op nini Towong werd gezegd, geldt natuurlijk evenzeer voor te nini's, die hier en daar in ons spel de rol van deze overnemen; zoo bv. nini Edok en nini Diwoet in Madioen, nini Soendring en nini Brèndoeng in 't Semarangsche en nini Boejoet in 't Krawangsche. Immers men mag aannemen dat ook al deze nini's hebben behoord tot zulke Javaansche geesten of mymfen, die later om de bekende redenen eveneens „widadari” konden genoemd worden. De naam „Boejoet” schijnt te wijzen op de nauwe verwantschap van deze „goede feeën” met geesten der voorouders, wat trouwens niet te verwonderen is, als men weet welk een hoofdrol de voorouderendienst in 't Maleisch-Polynesische (en dus ook 't oud-Javaansche) animistische godsdienststelsel heeft bekleed.

Dat nini Towong, nadat ze eenmaal onder de „widadari” was opgenomen, in de wajang als de paranjai van dewi



Soeprabâ e. s. kon optreden, is zeer begijpelijk als men in aanmerking neemt welken invloed de Hindoe-overheersching op de Javaansche mythologie moet hebben uitgeoefend. Men weet dat de Javanen de hun onder Hindoe invloed bekend geworden goden en helden uit de Indische mythologie weldra geheel als hun nationaal eigendom zijn gaan beschouwen (1). En deels als gevolg hiervan, deels ook tengevolge van andere omstandigheden (vooral de zoowel intellectueele als politieke Hindoe-overheersching) werden tevens de figuren (de geesten en helden) van de oude Javaansche mythologie door deze nieuw-geadopteerde op den achtergrond gedrongen; zij werden als aan deze inferieur beschouwd en hun werd om zoo te zeggen een tweederangsplaats aangewezen; evenals later weer Allah en de profeten en holden van de Moslimsche legenden op hun beurt de Indische van hun eereplaats zouden verdringen. Dit blijkt zoowel uit de latere mythologische werken (bv. de Manik-Mâjâ) alsook uit de geslachtslijsten in de Babad's. Zoo beschouwde men dan ook nini Towong met de overige soortgelijke echt-Javaansche nymfen, ook al werden ze „widâdari” genoemd, uit 't oogpunt van rang natuurlijk als inferieur aan dewi Soeprabâ e. s.; in de boven besproken citaten vonden we daarvan de ondubbelzinnige bewijzen.

Ziet men nu wat er bijvoorbeeld met Sëmar en zijne zonen geschied is; hoe deze, die zonder twijfel vroeger een voorname plaats bekleedde in de oude Javaansche mythen, later in de wajang poerwâ eenvoudig tot pânâkawan gemaakt werd van de Indische Pañdâwâ's, dan kan het ook niet bevreemden dat een der nymfen van de oude Javaansche mythologie (die immers toch ook „widâdari” heette) als „paranja” aan de Indische (de Ardjoena-Wiwâha) widadari's

(1) Zie Dr. Brandes, Pararaton p. 182.

werd toegevoegd (1). Maar zulk een „degradatie” deed evenmin iets af aan de intieme vereering die men voor nini T̄owong koesterde, als ze aan Sēmar zijn populariteit deed inboeten.

Zoo konden we het mythologisch karakter van nini T̄owong in hoofdtrekken aanwijzen. Het bleek dat zij slechts door een toevalligen samenloop van omstandigheden nu en dan met de Indische (Ardjoena-Wiwâha-) widadari's te zamen genoemd wordt, maar inderdaad een echt-Javaansche mythologische figuur is; zij is klaarblijkelijk een van de tallooze geesten van 't oude Javaansche (of Maleisch-Polynesische) spiritisme, en wordt vereerd als een goede fee, een beschermgeest vooral van huis en erf, een altijd vertrouwde vraagbaak en bereidwillige hulp in de kleine moeilijkheden van 't huiselijk leven.

Intusschen, hiermede is haar mythologisch karakter nog slechts zeer in 't algemeen aangeduid, doch helaas de voor een nadere definieering noodige gegevens ontbreken absoluut. Er is ons geen mythe of legende bewaard gebleven die van haar spreekt, en de beteekenis van haar naam, die allicht eenige opheldering zou kunnen geven, kennen we niet. De woorden *ṭowok* en *ṭowong* of *tjowong* zijn ongetwijfeld zuiver Javaansch en waarschijnlijk—althans een van de drie—zeer oud Javaansch; maar wat zij etymologisch kunnen

---

(1) Men moet hierbij in aanmerking nemen, dat de Javaansche lakons—wat betreft techniek—aan van oudsher overgeleverde vaste eischen gebonden waren en nog zijn. Hierop werd reeds meermalen gewezen. Tot die technische eischen behoorde o. a. ook, dat elke categorie van hooge personages, zoowel die van de „*wajang kiva*” als van de „*wajang t̄nggūn*,” een of meer hun speciaal eigen bedienden, *pānkawan*'s of *pārānjaŕ*'s, moesten hebben. De *ḍalang* moest dus ook voor *dewi Soeprābā* c. s. een *pārānjaŕ* zoeken, en 't is begrijpelijk dat zijn keuze viel op een nymf die, hoewel widadari, toch niet in rang gelijk stond met de *dewi*.

beteekenen, daarnaar durven we zelfs niet te gissen. (1) We moeten ons dus met de verkregen resultaten tevreden stellen.

Keeren we thans terug tot de beschouwing van het spel zelf.

Uit de beschrijving van het „nini-Towong-spel” zooals het thans nog in een groot deel van Java gespeeld wordt, bleek voldoende dat het, hoezeer ook thans veelal tot een spel—maar dan toch altijd een bijgeloovig spel—geworden, toch nog overal, hier meer, daar minder, iets van zijn oorspronkelijke beteekenis als religieuze plechtigheid bewaard heeft: het staat op animistisch-religieusen bodem. Niemand zal dit betwijfelen, en wat we aangaande het oorspronkelijk karakter van nini Towong konden ontdekken strekt slechts om het te bevestigen. 't Kan nu alleen ons doel zijn om—voorzoover mogelijk—den aard van deze antieke plechtigheid nader in 't licht te stellen en haar een plaats aan te wijzen in de oorspronkelijke godsdienstige voorstellingen der Javanen, welke in hoofdzaak overeenkomen met die der Maleisch-Polynesische volken in 't algemeen. Letten we daartoe op enkele uit dit oogpunt belangrijke trekken.

Men maakt een *beeld*. Beelden, afbeeldingen van afgestorvenen of van andere geesten, worden in 't algemeen vervaardigd met het doel dat ze tot tijdelijke of vaste verblijfplaats zullen strekken voor den een of anderen geest of godheid. Men noodigt dezen uit om plaats te nemen in 't voor hem gereedgemaakte stoffelijke omhulsel, waar-

(1) Vergelijking met Jav. *tjowok*, *tjowong*, oud-Jav. of Bal. *tjohong*, Bjw. *tjongong*, Mad. *tjaong* zou kunnen leiden tot 't vermoeden dat de beteekenis is „bleek.” Dit, in verband met een mededeeling van den heer Uilkens (door Dr. v. d. Tuuk echter niet bevestigd gevonden, zie T. B. G. XXV p. 136) dat het „vrouwje in de maan” wel *ni lawa* (lees: towok?) genoemd wordt, zou aan een maangeest kunnen doen denken. — Ik vermeld dit alleen, om een onderzoek uit te lokken, of soms hier of daar op Java het vrouwje in de maan zoo heet. Ik zelf vernam slechts dat — volgens een kindersprookje — *nini nini Ngantih*, Juffrouw Spinster, in de maan woont.



aan men te dien einde door fatsoeneering en kleeding zooveel mogelijk het uiterlijk geeft, of althans bedoelt te geven, van den op te roepen geest. Zulke als „mediums” dienende beelden worden thans vooral nog vervaardigd in die gedeelten van onzen archipel, waar de Islâm nog niet is doorgedrongen of nog maar weinig invloed heeft, in 't bijzonder bij de Papoea's (men denke aan de bekende korwar's), maar nergens nog heeft de Islâm dit overoude gebruik geheel kunnen uitroeien. (1) Zelfs op Java zijn er maar weinig gewichtige plechtigheden, waarbij niet een beeld in den een of anderen vorm te pas komt, zij 't ook dat men zich thans niet meer bewust is van doel en beteekenis, (2) en 't louter als een aardigheid beschouwt.

Zulk een medium is (of was) blijkbaar ook het beeld van nini Towong (te Batavia „*tjoetjoewongan*” geheeten d. i. wat lijkt op-, nabootsing van Tj.). En 't ligt geheel in 't kader van de bedoeling, waarmee het vervaardigd wordt, dat bij 't maken bepaalde voorzorgen worden in acht genomen, dat zoowel de persoon, die 't beeld maakt als de te bezigen materialen moeten beantwoorden aan vaste—door de traditie van oudsher overgeleverde—eischen.

De eerste moet oorspronkelijk een vrouwelijke „*doekoen*” geweest zijn, zooals ze o. a. te Madioen nog genoemd wordt; (3) in allen geval een oude vrouw, die door haar leeftijd, gedrag en kennis van de gebruiken der voorouders een zekeren naam heeft. Door vasten bereidt ze zich voor, al eer ze het ernstige werk onderneemt. De materialen zijn overal vrijwel dezelfde: een *koekoesan* of een vischfuik, en een uit een klapperdop gemaakte waterschepper (*iroes*, *siwoer*, *gajoeng* of *gajoer*); ze moeten erg versleten en liefst door

(1) Wilken „Animisme” p. 164 sqq. en de daar aangehaalde literatuur.

(2) Men denke o. a. aan de „*bedawangan*” en „*barongan*” bij bruiloften.

(3) Doekoen, thans alleen dokteres, was vroeger wat men een heidensche priesteres zou kunnen noemen: iemand die goed met de geesten kon omgaan en ze door kennis van bezweringsformulieren in haar macht had. Ook de maker van de korwar's is een „toovenaar” (Wilken l. c. p. 166).

stelen verkregen zijn. 't Waaron hiervan is niet moeilijk te gissen: natuurlijk is voor het doel dat materiaal het best geschikt, dat reeds herhaaldelijk—liefst al ten tijde van vroegere generatie's—als zoodanig heeft dienst gedaan. Vandaar dan ook dat nu nog wel (o. a. te Batavia) een reeds door ouders en grootouders voor hetzelfde doel gebruikte *sivoer* als een „poesaka” bewaard wordt. Maar zulk een kostbare *sivoer* wil niemand gaarne afstaan. Wie dus, nini Towong willende „maken”, zelf niet in het bezit is van zulke gewenschte oude materialen, kan ze alleen door stilletjes wegnemen, door stelen van anderen verkrijgen. En als nu de bestolene, den diefstal bemerkt hebbende, boos wordt en gaat schelden (p. 41), dan bewijst dit aan haar die ze wegnam, dat zij werkelijk het gewenschte materiaal is machtig geworden. Op deze wijze kan van lieverlede het stelen van de *sivoer* etc. adat zijn geworden, en zijn gebleven, ook nadat de bedoeling vergeten was.

Ook aangaande den tijd, waarop men „nini Towong maken” mag, bestaan nauwkeurige bepalingen. Behalve dat men altijd een der dagen van de volle maan daarvoor uitkiest—waar aan men op zichzelf geen beteekenis behoeft te hechten, omdat uit den aard der zaak alleen de lichte avonden voor feesten en spelen geschikt zijn (1)—wordt bovendien de voorkeur gegeven aan zulke dagen, die om bijzondere redenen als „heilige dagen” in den kalender geboekt staan: zoo in de eerste plaats de *malém* (de avond vóór den dag) *Anggara-kasih*, die ook nu nog zoowel op Java als volgens den Balineeschen kalender bij uitstek voor godsdienstige handelingen geschikt is (2), en verder op *malém Djoemoengah*, welke dag natuurlijk eerst later door Moslimschen invloed godsdienstige beteekenis

(1) Indien het mocht blijken, dat nini Towong in de oude mythologie werkelijk op de een of andere wijze met de maan in betrekking stond, dan zou zich deze bijzonderheid in een geheel ander licht voordoen, evenals de gewoonte dat de pop, op de latar geplaatst, „de maan moet kunnen zien” (p. 44). Maar dat mag nu niet in aanmerking gebracht worden. Bovendien, op Bali offert men bij elke volle en nieuwe maan.

(2) Zie o. a. T. Bat. Gen. VIII p. 140.



gekregen en de heidensche heilige dagen gedeeltelijk verdrongen heeft.

Wat thans nog slechts van enkele plaatsen (o. a. Madioën) vermeld wordt, dat de oude vrouw (de *doekoën*) geheel alleen in alle stilte, zonder dat iemand er van weten mag, de pop maakt, is zonder twijfel het oude gebruik geweest.

Is het beeld, de aanstaande tijdelijke woning van den geest, op deze wijze gereed gekomen, en door kleeding en sieradiën (de pop wordt uitgedost als een bruid) volkomen geschikt gemaakt om den gast waardiglijk te ontvangen, dan komt het er op aan den geest, hier de *nini*, in dat beeld te lokken, haar over te halen er in af te dalen (of er in te gaan). De middelen, in 't algemeen aangewend om zulk een „bezieling” te bewerkstelligen, zijn nagenoeg overal dezelfde: het uitspreken van bezweringsformulieren (dit is 't voornaamste), het branden van welriekende, eenigszins bedwelmende stoffen, eentonige muziek en zang, en natuurlijk ook het gereedzetten van zulke zaken, die door hun smaak of door het gebruik dat er van te maken is geschikt zijn den geest te bekoren. Kortom, het zijn dezelfde middelen die door de shamanen met een dergelijk doel worden aangewend, en door Wilken uitvoerig zijn beschreven (1). Tylor (2) zegt hieromtrent: „A priest can by repeating charms cause the spirit to enter into the idol..... it is the same atua or spirit which will at times enter not the image but the priest himself, throw him into convulsions and deliver oracles through him.” Deze uitspraak is ten volle toepasselijk ook op vele volken van onzen archipel, waar shamanisme en 't bezigen van beelden als mediums zoo dikwijls naast elkaar voorkomen of kwamen: inderdaad bestaat er slechts een vormelijk verschil tusschen den shamaan die tijdelijk zijn lichaam aan den geest leent, en 't beeld dat als tijdelijke verblijfplaats van den geest dienst doet: doel en resultaat zijn geheel dezelfde. Beide, beeld zoowel als shamaan, zijn feitelijk niets dan hulplichamen,

(1) Bijdr. Kon. Inst. V, II p. 427 sqq., vooral ook p. 475.

(2) Primitive Culture II p. 159.



mediums, eenvoudig dienend om den ijlen, rondzwerfenden of ver verwijderden geest in contact te brengen met de menschen; en de *sangjang dèdari* van de Balineezen, de shamaan die soms bij avondfeesten in den tempel door een widadari beziel (bezeten) wordt, (1) zal dan ook oorspronkelijk wel tot eenzelfde doel gediend hebben als het beeld van de „widadari nini Towong.”

Gaat men nu na wat er in ons spel is overgebleven van een oudere bezielingsceremonie, dan blijkt dat het geheel van de daarop betrekking hebbende handelingen thans te Jogja in twee schijnbaar niet samenhangende bedrijven wordt afgespeeld: het eerste bedrijf heeft plaats op een „heilige plek”, het tweede op de „latar”. Dit maakt de juiste waardering dezer handelingen eenigszins moeilijk, men krijgt den indruk dat er een zekere verwarring heerscht. Het heeft op den eersten aanblik den schijn alsof het beeld tweemaal beziel wordt, eerst op de heilige plek en dan nog eens op de latar, en dat kan toch niet de oorspronkelijke bedoeling geweest zijn. Doch een onderlinge vergelijking van de berichten uit de verschillende plaatsen (2) en ook van de mededeelingen van het Jogja'sche oude (zie noten bij p. 42—47) vestigt de overtuiging dat vroeger deze twee, nu gescheiden, bedrijven wel degelijk een geheel moeten gevormd hebben en op een en dezelfde plek of althans vlak bij elkaar afgespeeld zijn. Eerst later moet door de een of andere toevallige omstandigheid (misschien wel doordat de „heilige plek” verder van het erf verwijderd kwam te liggen) als vanzelf een splitsing ontstaan zijn waardoor, wat vroeger tegelijkertijd en nagenoeg op dezelfde plaats geschiedde, nu in twee met eenige tusschenruimte op elkaar volgende

(1) waarvan van Eck spreekt in zijn „Schetsen van het eiland Bali” in Tijdschr. Ned. Ind. 1880 II p. 15.

(2) Te Tjiandjoer wordt 't geheele spel gespeeld bij de „*taboenan*.” Hier is de zaak dus zeer eenvoudig. Te Madioen is weer geen sprake van een brengen naar een heilige plaats. In de Bagelen is de „heilige plek” het dak van het huis; zoodat van zelf geen scheiding in twee bedrijven mogelijk is. Zie vooral ook p. 47 noot 1.

bedrijven op verschillende plaatsen werd verricht. En toen eenmaal die splitsing ontstaan was, schijnt men van lieverlede het verband tusschen de beide deelen (1) vergeten te zijn en is men onbewust aan elk een eigen beteekenis gaan hechten. Immers tegenwoordig — het blijkt duidelijk uit de Jogjasche beschrijving — heerscht de opvatting dat wél op de „heilige plek” nini Towong reeds in het beeld ingaat of afdaalt, doch dat ze eerst door de op „het erf” verrichte handelingen genoopt wordt hare tegenwoordigheid in 't beeld naar buiten kenbaar te maken. Houdt men dit in 't oog, dan is de zaak zeer eenvoudig. Beschouwen we daartoe de beide bedrijven van de bezielingsceremonie wat nauwkeuriger.

Allereerst wat men het voorspel zou kunnen noemen. Men brengt de pop naar een „heilige plek,” d. w. z. naar een plaats die bij voorkeur door de geesten bewoond wordt (2). De als zoodanig genoemde plaatsen zijn juist zulke, waar de Javanen ook thans nog bij allerlei huiselijke plechtigheden en feesten een offer plegen neer te leggen. Onderweg daarheen wordt een rijmpje geneuried, waarin de pop op bedekte wijze wordt aangeduid door het omschrijvende „*botjah badjang*” (het kleine kindje): (3) 't vermoeden ligt voor de hand dat het eigenlijke woord met opzet vermeden

(1) Het verband tusschen beide deelen kon nog des te eerder vergeten worden, omdat toch reeds in 't algemeen het juiste besef van de oorspronkelijke beteekenis der ceremonie op den achtergrond geraakte. En verder is het een algemeen voorkomend verschijnsel dat aan een niet meer begrepen of verbasterde ceremonie een „nieuwe” verklaring of beteekenis gegeven wordt.

(2) De hier met „heilig” vertaalde woorden (zie p. 41) beteekenen eigenlijk of „buitengewoon, vreemd” en vandaar „huiveringwekkend, ontzagwekkend” of „wat niet aangeraakt, niet betreden mag worden”, d. i. het bekende „*taboe*”. „*Angkër*” is etymologisch verwant met *sangkër*, *sengkër*, *singkir* enz. en bet. dus oorspr. „omkringd, door een kring afgesloten”.

(3) Dat „*botjah badjang*” nog een bijzondere, niet in 't Wdbk. vermelde bet. moet hebben zou men opmaken uit het „*Ujèp mèñèngã dnd botjah badjang*” waarmee men huilende kinderen bang maakt. Maar ook dan is het toch een omschrijvende uitdrukking voor het beeld van n. T.



is, en we hier dus met een „taalpantang” te doen hebben. Hierover straks nader.

Op de heilige plek gekomen, legt men een klein offer neer voor den *danjang desa*, en vraagt nadrukkelijk zijn hulp en zegen, opdat door zijne bemiddeling en hooge goedkeuring nini Towong (die natuurlijk niets vermag zonder de toestemming van den algemeenen beschermgeest, den oppergeest van de desa) in het beeld afdale en gedurende een tegelijk hierbij aangegeven tijdsruimte (zie p. 42) zich beschikbaar stelle voor het nader omschreven doel. Daarop gaat men naar huis, blijkbaar om onderwijl den geest gelegenheid te geven aan het verzoek te voldoen.

Een paar uur later, nadat intusschen de doekoen ook den „*bahoeréksa*” van het erf gunstig heeft gestemd voor de aanstaande plechtigheid (immers deze zou anders wellicht stoornis veroorzaken), begeeft men zich weer naar de bewuste heilige plek (ook daarbij weer het rijmpje met *botjah badjang* geneuried), nu om nini Towong at te halen. (1) Men is overtuigd dat zij onderwijl in het beeld is gekomen: als bewijs geldt dat de pop nu „zwaar” is. (2) De doekoen kan dus nu haar zelf aanspreken (wat zij doet door „*bok pênganten*” tot haar te zeggen) en noodigt haar dan ook eerbiedig uit om mee gaan naar de latar, waar allerlei heerlijks voor haar is gereedgezet. Door een lichten hoofdknik — zoo heet het — geeft nini Towong hare toestemming te kennen, en gewillig laat ze zich leiden of dragen naar het erf. Dat men een anderen weg kiest dan dien men tevoren met de pop genomen had, is natuurlijk om eventueel loerende booze geesten te verschalken. — Tot hiertoe het eerste bedrijf: door welwillende bemiddeling van den

(1) Nu, bij aankomst op de heilige plek, begint feitelijk het eerste bedrijf van de ceremonie.

(2) De voorstelling dat de in een beeld of ander voorwerp afgedaalde geest dit voorwerp „zwaar” maakt, is zeer verspreid. Zie o. a. Codrington, *Melanesians* p. 211. De geheele daar beschreven bezielingsceremonie gelijkt veel op de hier besprokene.



danjang desa is de widadari nini Towong in het voor haar gemaakte beeld afgedaald.

Op de latar aangekomen, wordt de nini luide verwelkomd door de daar aanwezige meisjes—ook hier wordt ze weer aangesproken met „*bok pënganten*” of „*bok larà*”—, en dan volgt het tweede bedrijf van de bezielingseremonie, ten doel hebbende nini Towong over te halen van haar aanwezigheid in het beeld te doen blijken. De middelen, daartoe aangewend, zijn de gewone (zie p. 85); men zingt liedjes, begeleid door eentonige primitieve muziek, men brandt onophoudelijk wierook vlak bij of zelfs onder het beeld, er staan allerlei haar welgevallige zaken voor haar gereed. Eindelijk door den wierook, de muziek, 't gezang etc. etc. tot een soort van extase (1) opgewekt, begint zij heftige bewegingen te maken, te dansen en te springen: de bezieling uit zich: „*nini Towong wis dadi*.”

Denkt men zich nu dat vroeger de in het tweede bedrijf genoemde handelingen op de heilige plek zelf of daar vlak bij verricht werden, zoodat dus het zingen van liedjes, 't branden van wierook etc. etc. niet speciaal diende om de extase op te wekken, maar in de allereerste plaats ten doel had den geest op te roepen en in het beeld te doen afdalen, waarvan de extase (de heftige bewegingen) zoowel uiting als bewijs is (2), dan wordt de geheele plechtigheid ons volkomen duidelijk. Natuurlijk verrichtte men oorspronkelijk deze ceremonie op een bij

(1) Extase wordt, volgens een zeer algemeene voorstelling, beschouwd als bewijs van de aanwezigheid van een geest in den shamaan (zie Wilken, Shamanisme, B. K. I. V, II. p. 479, waar men tevens de verklaring vindt). Hoewel natuurlijk oorspronkelijk zulke extase slechts mogelijk was bij den shamaan, en dus daar de voorstelling ontstaan moet zijn, blijkt toch uit verschillende voorbeelden dat — waarschijnlijk door onbewuste redeneering naar analogie — ook bij beelden extatische bewegingen als bewijs van het aanwezen v. d. geest beschouwd worden.

(2) Wilken o. c. p. 479 zegt: »Van het aanwezen van den geest nu—dit is de algemeene voorstelling — is de extase het gevolg, terwijl datgene waardoor deze laatste feitelijk wordt teweeggebracht, slechts als het middel wordt beschouwd om den geest op te roepen.»

uitstek door geesten bewoonde plek, vooral ook omdat de bemiddeling van den op die plek vertoevend den *danjang desa* onontbeerlijk was. De mededeelingen van 't *Jogjasche* oude vrouwtje zijn dus, voor haar tijd, zeker in hoofdzaak juist, waar zij zegt: eerst nadat n. *Ṭ dadi* begaf zij zich uit eigen beweging naar de *latar*. (1)

Vóór we nagaan welk nut men trekt van nini *Towong's* tijdelijke aanwezigheid, dienen we eerst de aandacht te bepalen bij een paar bijzonderheden.

Vooreerst de op de *latar* gereedgezette zaken. Men vindt daar behalve de gewone offerspijzen en het potje met wierook, waarvan ons de bedoeling al bekend is, bovendien nog een paar toiletartikelen, n. l. een doosje met *wědak* en een spiegelkje (volgens sommigen zelfs twee: een *pangilon* en een *kátjã*). En men noodigt dan ook werkelijk nini *Towong* uit om zich te spiegelen en op te sieren. Blijkbaar is de aanwezigheid hier van zulke ijdelheidszaken gevolg van de voorstelling, welke men zich van oudsher maakte aangaande die nymfen, waartoe de *widádari* nini *Towong* behoort. De Javanen dachten zich hun nymfen, hun *wádádari's* als schoone, behaagzieke, coquette meisjes. Dit bleek ons reeds vroeger (zie p. 73 en ook 't *Ardjoena-Wiwáha* str. 127—132). Wilde men dus nini *Towong* bij haar bezoek feestelijk onthalen, dan behoorden zulke onontbeerlijke toiletzaken gereed te staan. Hierin treedt dus de voorstelling van n. *Ṭ* als *Javaansche* *widádari* op den voorgrond.

Verder ligt daar een *gañdik* gereed die, beschilderd en in luiers gewikkeld, het kind van ni *Ṭ* voorstelt. De meisjes verstoppen het, om haar te plagen etc. (zie p. 47). Ook dit trekje zal vroeger misschien wel een ernstiger beteekenis hebben gehad, doch ze is mij niet bekend. Ik kan er slechts

(1) Op die plaatsen, waar de geheele bezielingsceremonie — overigens geheel gelijk aan de boven beschrevene — op de *latar* plaats heeft en van geen naareen-heilige-plek-brengen sprake is, bestaat alleen dit verschil, dat men daar meent op het erf den geest te kunnen oproepen zonder naar een geestenplaats te gaan.



aan herinneren dat zoowel in de ceremoniën bij het *tingkëb*-feest (bij zeven maanden zwangerschap) als in die na de bevalling (tijdens het afvallen van den navelstreng) een dergelijke *gandik* een zekere rol speelt, bij de eerstgenoemde gelegenheid als symbool, bij de tweede als plaatsvervanger van het kind om de booze geesten te misleiden. (1)

Een voor het oorspronkelijk karakter van ons spel kenschetsend voorwerp is het laddertje (*andã*), dat te Këndal nog steeds — in hellenden stand — op de latar wordt geplaatst vlak bij nini Towong (p. 53). Dit laddertje in deze omgeving is — men kan er niet aan twifelen — te beschouwen als een door een streng conservatisme gespaard gebleven antiquiteit, een — thans doelloos geworden — overblijfsel uit oude tijden, dat latere geslachten vergaten of niet waagden weg te ruimen. Een ladder of trap immers is de zoo echt voor de kinderlijke voorstelling geëigende weg, waarlangs men zich de in de lucht zwevende geesten denkt af te dalen naar de aarde. Bij verscheiden volken van den archipel vindt ook thans nog deze voorstelling uitdrukking in de bij religieuze plechtigheden gebezigde „geestenladders,” men denke slechts aan de bekende *lalan rewata* van de Boegineezen. (2) Zonder twijfel heeft de hier genoemde *andã* eenmaal dienst gedaan om de widadari nini Towong gelegenheid te geven in het voor haar gereedgezette beeld af te dalen. Thans weet de Javaan daar niets meer van,

(1) In 't Ardjoena-Wiwaha (Z. IV, 8) wordt verteld, hoe een der apsarasen een in den vorm van een kindje gefatsoeneerde *poedak* aan Ardjoena voorstelt als zijn eigen kind, het omhelst en liefkoost etc. Maar de rol van de *poedak* daar verschilt te veel van die van de *gandik* hier om een parallel toe te laten.

(2) Zie Matthes „Over de Bissoe's der Boegineezen” p. 21. Ook op de Zuidwester-eilanden wordt een ladder geplaatst voor de nederdaling van „Heer Zon.” (Wilken, Animisme p. 152 en 210, 212 en 235. Bij de Alfoeren van Posso dient een bamboestengel voor hetzelfde doel (Krayt, Meded. Zend. Gen. XL p. 21. Zie ook de Saugireasche Nawang-Woelan legende in B. K. I. V, X p. 102: „de kettingtrap.”



maar voor ons is dit laddertje een tastbaar bewijs voor de oude animistische beteekenis van het Towong-spel.

In de tweede plaats een enkel woord over de tijdens en na de bezielingseremonie gezongen liedjes, die gedeeltelijk *Alir-ilir* genoemd worden (zie boven p. 44). Een vergelijking van de door ons meegedeelde liedjes uit Jogja, Kendal, Bagelen en Madioen (en zelfs ook van wat er te Batavia van overbleef) doet zien dat die liedjes, bij veel plaatselijk verschil, toch in hoofdzaak overal dezelfde zijn. Hieruit mag geconcludeerd worden dat ze—wat de quintessens van hun inhoud betreft—uit ouden tijd dagteekenen. En als we nu letten op enkele overal terugkeerende uitdrukkingen (bv. *widadari toemoeroenà*; *adjà soewe-soewe dalan*, *mésakake sing dodolan*; de aansporing tot dansen etc. etc.) en bedenken wat bij dergelijke bezielingseremoniën over 't algemeen het doel van de daarbij gezongen liederen pleegt te zijn, dan schijnt het geenszins gewaagd te onderstellen, dat we ook in deze liedjes de tot kinderrijmpjes verbasterde restes hebben te zien van oude incantatie's, liederen om den geest te bezweren in het beeld af te dalen. (1) Maar 't zou een hopeloos pogen mogen heeten te trachten deze rijmpjes woord voor woord te verklaren, of zelfs maar in 't algemeen de beteekenis aan te geven: voor den Javaan zijn ze thans evenmin begrijpelijk als voor ons zoovele van onze kinderrijmpjes, die toch ook vroeger een bepaalde strekking en beteekenis hadden; en, evenals dat bij ons 't geval was, toen men de bedoeling niet meer begreep, ging 't verband tusschen de telkens gezongen liedjes en de handeling verloren, terwijl de woorden dikwijls tot onherkenbaarwordens toe veranderd en verbasterd werden.

Intusschen, in verband met de plechtigheid zooals we die leerden kennen, willen we toch op enkele in deze liedjes voorkomende uitdrukkingen de aandacht vestigen, zonder daarmee een afdoende verklaring te bedoelen. We

(1) Zie, ter bevestiging van deze onderstelling, mijn naschrift, p. 104, sqq.

bepalen ons tot de Jogja'sche, omdat juist deze ook elders 't meest bekend bleken te zijn.

Het eerste liedje is zeker bijzonder onderwetsch: er wordt daar gesproken van het lijk van *si (ok ni) Patrà oegoeng*, dat onverzorgd ligt. Nu is wel nog in de omstreken van Jogja een *ljai* en *njai Patrà* bekend, als namen van uit kleefrijst vervaardigde beeldjes, welke vroeger soms door de „*wong lani*” gemaakt werden als hun karbouwen ziek waren; zij hoopten dan dat deze beeldjes door een *dewa* zouden worden „*di soeroepi*”. Gebeurde dit, dan werden de zieke dieren beter. Maar we kunnen niet uitmaken of en in hoeverre hier verband bestaat.

Daarop volgen eenige onverklaarbare regels, die zeker erg verbasterd en dus oud zijn. En dan zingt men: „Widadari's daalt toch af! Zij komen alle tegelijk aanstappen!” Dit is blijkbaar een deel van de oude bezwering, de incantatie, wat ook schijnt te blijken uit de mededeeling van 't Jogja'sche oudje (zie pag. 47, noot 1). Maar zoolang we nog niet weten wat 't verband is tusschen „de negen widadari's” en de „widadari nini Towong,” blijft ons ook hier de eigenlijke zin verborgen. Over 't getal „negen” spraken we reeds (pag. 70, waar ook gewezen werd op de 14 *widadari's* v. Bagölen en de *sakéti koerang sawidji*, d. i. de 99999 widadari's).

Ook het derde liedje maakte waarschijnlijk deel uit van de bezwering: men vraagt de widadari om toch spoedig te komen (n. l. in het beeld), niet lang weg te blijven, en medelijden te hebben met de spelende kinderen die zoo naar haar komst verlangen.

No. 2 is van eenigszins anderen aard; hier noemt men de widadari, die zachtjes op den adem van het koeltje komt aandrijven (?), een „jonge bruid”. De geest wordt hier voorgesteld als „op de komst” te zijn. De „botjah angon” moet een blimbingboom beklimmen „hoe glad deze ook zij”; want de menschen willen een dodot wasschen, verstellen en oplappen om daarmee dien avond „zoolang nog de maan



groot, zoolang nog de kring om de maan breed is" hun opwachting te maken bij de „pënganten anjar." Dit liedje werd vroeger gezongen, als men de nini op de latar verwelkomde.

De liedjes 4, 6 en 7 zijn grootendeels duidelijk: (1) zoodra men uit de bewegingen die 't beeld maakt, meent te moeten veronderstellen dat de geest erin afdaalt (cf. p. 89), dan waarschuwt men de „wong ajoe" (ook hier weer de naam vermeden) om toch vooral voorzichtig te zijn dat ze zich niet stoote: dat zou haar schoonheid maar bederven. Verder stelt men zich voor hoe de widādari's (hier weer in 't meervoud gesproken), eenmaal op de latar aangekomen, alvorens te gaan dansen, eerst zorgvuldig toilet maken, zich blanketten en hun haar opmaken. En daarna vuurt men de widādari aan tot dansen, tot „zwaaien en zwieren."

Van no. 5 is mij de zin geheel duister.

Thans rest nog het liedje no. 8, dat „*pojokane ni Towong*" genoemd werd (p. 48 noot 2): dit rijmpje schijnt wel het meest algemeen bekende, maar tevens het meest verbasterde te zijn. Over de woordelijke beteekenis kan ik geen uitsluitsel geven. (2)

Maar belangrijk is dat nini *Towong boos* wordt als de kinderen dit liedje zingen. Op de vraag waarom dit rijmpje zoozeer den toorn gaande maakt van de overigens zoo vriendelijke nini, is slechts één antwoord mogelijk: men noemt haar naam en vermeldt bovendien de *gajoer*, waarvan 't hoofd

(1) Alleen het „*pak Bomé bok Sirand*," dat men wel hoort zingen in plaats van „*wolak walik grombjang*," schijnt weer een toespeling op mij van elders onbekende personen of geesten te bevatten.

(2) Vooral de tweede en de derde regel zijn niet duidelijk. Wel zou volgens een mijner zegslieden *ginontong* ongeveer hetzelfde als *pinondong* (= in de armen gedragen) beteekenen, en zouden met *teloé gandik* of *gandek* de drie vrouwen die 't beeld dragen bedoeld worden, maar bij 't groote verschil in lezing juist van deze woorden (cf. Madioen, Këndal, Batavia etc) moet men wel aannemen dat in verloop van tijd de oorspronkelijke zin geheel verloren is gegaan en de woorden erg verbasterd zijn.



van haar beeld gemaakt is. En dit wordt bevestigd niet alleen indirect door 't feit, dat we te voren nergens in de liedjes of in de tot haar gerichte aanspraken een dezer beide genoemd vonden, maar ook direct door de stellige berichten uit Bagëlen (p. 55) en Tjiandjoer (p. 56). (1)

Zonder twijfel hebben we hier dus te doen met voorbeelden van het in 't geheele Maleisch-Polynesisch gebied verspreide gebruik, om onder zekere omstandigheden bepaalde handelingen of woorden te vermijden; zulk een verbod is o. a. bekend onder de namen *pəmali*, *taboe*, *pantang* en op Java heet het *ilā-ilā* of *pəpali*. (2) In ons spel heeft dit verbod bepaaldelijk betrekking op het noemen van nini Towong's naam (vandaar dat men eerst spreekt van *boljah badjang*, later steeds van *bok pənganten*, *bok lārū* of *wong ajoe*) en op de voornaamste materialen waarvan haar beeld gemaakt is. Dikwijls is het moeilijk de reden van of de aanleiding tot zulke pantang-voorschriften op te sporen, omdat ze soms wortelen in lang verdwenen toestanden en voorstellingen, of gevolg waren van niet meer bekende gebeurtenissen. Maar hier is de reden niet moeilijk te gissen. Wat den naam betreft, onder het animistisch régime is men in 't algemeen huijverig den naam te noemen van goden, geesten of vereerde

(1) Het Jogjasche oudje verzekerde mij: „*Milā nini T. nēpsoejen sampoen yados, bolēn kenging dipoen-oendang nini Towong, kēdah dipoen-oendang bok pənganten oetawi bok-lārū. Anggēr dipoen-tjē loek nini Towong, amēsti ladjēng nēpsoe.*”

(2) Zie vooral Dr. Snouck Hurgronje: *Atjehers* I p. 303 en II p. 46-48, waar o. a. er op gewezen wordt dat een opzettelijk onderzoek ook op Java nog tal van zulke pantang-woorden aan den dag zou brengen. „*Ilā-ilā*” is het *dv.* te Solo om 's avonds of 's nachts 't woord *ēndjēt* of *apoe* uit te spreken: men vermijdt dit door *tai manoe*k (vogeldrek) te bezigen. Zoo mag men op den berg Lawoe niet Qorān reciteeren (*ngadjī*); de afstammelingen van kjaī Agēng Selā mogen geen „*valoek*” planten vóór hun huis (dit verbod wortelt in een nog bekend historisch of legendarisch feit). — 't Is bekend dat aan 't Krāmā-inggil en wat in andere M.-P. talen daarmee is te vergelijken, dergelijke pantang — of *ilā-ilā* — voorschriften ten grondslag liggen (Zie o. a. prof. Kern in *Bijdr. Kon. Inst.* V, VIII p. 120 sqq.)

personen (immers de naam is eigenlijk = de persoon), (1) en wat de *gajoer* etc. betreft, het is te begrijpen dat men de *widadari* niet gaarne herinnerde aan de harer onwaardige ordinaire voorwerpen, waarvan haar beeld gemaakt was.

In later tijd heeft het niet meer begrepen verbod aanleiding gegeven tot een aardig spelletje: de kinderen gebruikten „voor de grap” de verboden woorden met 't doel de *nini* boos te maken en haar over te halen hen achterna te loopen.

Tot zoover de liedjes. Al konden we ook de strekking en de oorspronkelijke beteekenis ervan in hoofdtrekken aangeven, in de bijzonderheden bleef nog veel duister, dat we niet in staat waren op te helderen.

Wanneer eenmaal *nini Towong* op de bekende wijze heeft blijk gegeven van hare aanwezigheid in het beeld, dan volgt een handeling, die zelfs thans nog in verscheiden streken van Java (o a. in de Bagölen) iets meer is dan een louter spelletje, en vroeger ongetwijfeld het voornaamste gedeelte, ja het eigenlijke *doel* was van de geheele plechtigheid: men vraagt *nini Towong* om hulp en raad; is er iemand ziek, zij wijst, daartoe uitgenoodigd, het genezende blad aan; is er wat verloren of gestolen, zij wijst aan waar het te vinden is. Kortom, het geloof bestaat nog heden, dat de in het beeld aanwezige *widadari* meer weet dan de menschen, dat zij op verzoek hulp en raad schenken kan en wil. Hier naderen spel en religieuze plechtigheid elkaar, hier zijn scherts en ernst moeilijk meer te onderscheiden.

Overal waar beelden gemaakt worden als mediums, door middel waarvan men zich gedurende korter of langer tijd

---

(1) Evenmin als men een vereerd persoon mag aanraken, evenmin mag men zijn naam noemen. A fortiori is dat het geval met geesten, goden etc. Men denke slechts aan het Israelietische gebod: „Gij zult den naam des Heeren uws Gods niet ijdelijk gebruiken.” Ook thans nog vindt men overal „survivals” van de voorstelling, volgens welke aan namen kracht en macht werd toegekend, omdat naam = de daarmee aangeduide persoon of zaak was.



met den een of anderen geest in contact stelt, daar is het doel om, na eerst den aldus in 't bereik der menschen gebrachten geest door offers etc. gunstig gestemd te hebben, vervolgens zijn raad, hulp en bescherming in te roepen. Alleen dáárvoor wordt hem een beeld, een hulplichaam gemaakt, slechts om die te verkrijgen worden hem spijzen geofferd en allerlei heerlijks voor hem gereedgezet. Alle heidensehe volken, bij wie nog het animistisch godsdienstsysteem heerscht, zouden ons van dit verschijnsel voorbeelden kunnen leveren, en ook onze Archipel biedt nog treffende illustratie's te over: wat de Papoea's doen met hunne korwâr's, de bewoners van de Kei-en Aroe-eilanden, van Roti, van de Philippijnen, van Nias etc. etc. met hunne respectievelijke beeldjes van afgestorvenen, het is alles volkomen hetzelfde waartoe de Javanen nu nóg hun nini-Towong-beeld gebruiken. (1)

Neemt men daarbij in aanmerking dat ook thans nog in sommige streken alleen dan nini-Towong gemaakt wordt, wanneer er iets van waarde verloren of gestolen is, en dat o.a. in Tjiandjoer de kinderen, verlangend het prettige spelletje te spelen, dikwijls voorgeven iets verloren te hebben om daardoor de doekoen of nènèk over te halen nini-Tjoewong te „maken”, dan blijkt ten duidelijkste, dat oorspronkelijk het „nini-Towong maken” slechts geschiedde met het bewuste doel de nini in bepaalde moeilijkheden te raadplegen, m.a.w.

(1) Zie Wilken Animisme, Hoofdstuk V en VI en de daar geciteerde literatuur. Zie vooral p. 166, 168, 210 en 212. „Beelden, den dooden dienende tot woning hunner ziel, van waaruit zij de offergaven door de levenden aangeboden kunnen genieten, orakels geven en bescherming uitzenden. . . .” (prof. de Groot in Encyclopaedie van Ned. Indië II p. 36).

Met ditzelfde doel lukt men de geesten ook wel in andere voorwerpen. Zie bv. Codrington, Melanesians p. 211—212: de ziel v. d. afgestorvene wordt gelokt in een bamboe-stok, die „zwaar” wordt zoodra de geest er in is. Die aldus bezielde bamboe wordt naar het dorp gedragen en nadat men zich eerst heeft vergewist hoe de bezielende geest heet, doet men dezen vragen als: „Wie heeft dit of dat gestolen?” „Wie is de schuldige?” etc. Hier dus een treffende overeenkomst met ons spel.



Nini-Towong was een „pitakonan”, een vraagbaak, orakel.

Zulke als *pitakonan* gebruikte beelden zijn thans op Java zeldzaam geworden; ze komen nog wel hier en daar voor, doch het is niet gemakkelijk ze te vinden; de invloed van den Islâm heeft al bewerkt dat men zich schaamt zulke bijgeloovige praktijken te bekennen. Maar dat ze nog bestaan of althans voor betrekkelijk korten tijd nog bestonden, dat blijkt o.a. uit de in het Museum van 't Batav. Genootschap aanwezige beelden van dien aard (1).

De omstandigheden, waarin men nini-Towong meende te kunnen raadplegen, waren vooral ziekte en 't verlies van waardevolle voorwerpen. 't Aanwijzen van geneeskrachtige bladen en kruiden en het opsporen van verloren of gestolen zaken was en is nog om zoo te zeggen haar specialiteit (2).

Maar bovendien roept men in de Bagelen hare hulp nog in: ter bescherming van de op 't erf spelende kinderen en om door haar bemiddeling of voorspraak na lange droogte regen te krijgen. Dit kan in 't algemeen niet vreemd schijnen nu we het karakter van nini Towong als goede fee, als beschermvrouwe van huis en erf reeds leerden kennen: immers het op tijd invallen van den regentijd staat in 't nauwste verband met 't geluk van den Javaan-landbouwer. Toch dient opgemerkt, dat we nergens elders een dergelijk middel om regen te verkrijgen vonden vermeld (3).

Doch als regel mag men aannemen, dat nini Towong kan geraadpleegd worden in die omstandigheden, welke van nabij het intiem-huiselijk leven van den desaman raken.

(1) Zie Mr. van der Chijs, *Catalogus der ethnol. Verz. v. h. Bat. Gen. v. K. en W.*, 4e druk, supplement, p. 97 en 100; 2e supplement p. 6, 11.

(2) Of ook dit misschien samenhangt met 't mythisch of legendarisch karakter van ni T. kunnen we niet beslissen.

(3) De meest gewone manier op Java om regen te maken is „het baden van een kat.” Zie „de Atjehers” II p. 311 en ook wat Kreemer in *Meded. Ned. Zend. Gen.* XXX p. 111 sqq. vertelt van de „oedjoengan.” Ondertijds fungeerde de *dalang* wel als regenmaker: hij vertoonde dan de *lakon Windoe-Sédjati*.

Letten we ten slotte nog even op 't eind van 't spel. Wat wordt na afloop met de pop (*koeroengan*) gedaan? Hier werpt men ze op 't dak, ginds brengt men ze naar de „heilige plek,” elders weer (namelijk daar, waar men meent dat reeds op de latar de widadari het beeld verlaat) haalt men ze onmiddellijk uit elkaar. (1) In 't kort: bij veel verschil in bijzaken, is ook hier weer overeenkomst in de hoofdzaak. Immers het blijkt uit al de berichten hieromtrent, dat zoodra de bezielende geest het verlaten heeft — hetzij dit reeds op de latar, hetzij het op 't dak of op een *panggonan anghër* heet te geschieden, — aan het beeld op zichzelf hoegenaamd geen waarde meer gehecht wordt: het beeld was slechts „*koeroengan*,” het deed slechts dienst als medium tusschen den geest en de menschen. Ook dit is in overeenstemming met de algemeen heerschende beschouwing omtrent zulke als medium gebezigde beelden: het beeld heeft slechts waarde zoolang de geest er in woont. Zoo zegt dan ook Tylor „ . . . . the images themselves are not objects of worship, nor do they possess in themselves any virtue, but derive their sacredness from being the temporary abodes of spirits.” (2)

Dat hier en daar de *gajoer* of *iroes*, waaruit 't hoofd van de pop gemaakt was, zorgvuldig bewaard wordt, is geenszins met 't bovengezegde in strijd: men bewaart deze gajoer niet uit vereering, maar eenvoudig omdat zij nu eenmaal gebleken is bijzonder geschikt materiaal te zijn; want de hiermede gemaakte pop is „beziëld” geworden. Vandaar dan ook de gewoonte om de voornaamste materialen te stelen (zie boven pag. 84).

(1) Zoo bv. in vroeger tijd te Jogja. Daarmee ging dan ook gepaard de beschouwing dat, als de voor de beziëling afgesproken termijn verstreken was de nini uit zichzelf het beeld verliet (zie p. 49 noot 1). Te Madioen, waar van geen „brengen naar een heilige plek” wordt gesproken, brengt de doekoen na afloop de pop maar naar de een of andere plaats waar de geesten zich bij voorkeur plegen op te houden, in de overtuiging dat de nini dan verder zelf wel haar weg zal vinden (Zie p. 52).

(2) Primitive Culture II p. 159. Zie ook Wilken Animisme p. 210, 211, en 212.



We kunnen nu het resultaat van ons onderzoek samenvatten in de volgende conclusie:

Wat thans nog geschiedt als men „nini Towong maakt” is deels overblijfsel, deels spelende nabootsing van een vroegere religieuze plechtigheid, die ten doel had een waarschijnlijk uit oude mythen bekenden goeden geest, de widādari nini Towong, te raadplegen in de kleine moeilijkheden van het huiselijk- of dorpsleven. Ten einde dit te kunnen doen was het — volgens de voorstellingen van den tijd, waaruit deze plechtigheid dateert — noodwendig, om door de daartoe geëigende middelen dien geest te lokken in een met de noodige voorzorgen door een priesteres of toovenares vervaardigd beeld. Was dit eenmaal gelukt, dan kon men zich met den opgeroepen geest in contact stellen: men onthaalde hem op lekkere spijsen en andere hem aangename zaken, en daarna vroeg men hem wat in 't gegeven geval gewenscht werd: hulp, raad, bescherming. En wanneer het doel bereikt was, wanneer de geest het tot hem gerichte verzoek had ingewilligd, dan gaf men hem gelegenheid naar zijn veronderstelde verblijfplaats terug te keeren; terwijl daarna het beeld, dan weer „ontzield”, hoegenaamd geen waarde meer had: het werd weggeworpen of vernield.

Soortgelijke gebruiken nu — we wezen er boven reeds op (pag. 82 sqq.) — maken thans nog deel uit van den eeredienst zijn nog een integreerend bestanddeel van de religieus, plechtigheden van die volken, wier godsdienstige voorstellingen zijn samen te vatten onder den algemeenen naam animisme; meer in 't bijzonder behooren ze tot die uiting van dit animisme, welke men spiritisme pleegt te noemen. Waar de Islâm nog niet of nog maar weinig is doorgedrongen, bij Papoea's, bij bewoners van de Kei- en Aroe-eilanden etc. etc., daar *leven* zulke ceremoniën nog, daar is men zich nog bewust van doel en strekking, daar heeft de handeling nog haar ernstige, volkomen begrepen, beteekenis. De religieuze ceremonie waarvan het hedendaagsche nini Towong-spel deels overblijfsel, deels na-



bootsing is, stamt dus uit een tijd waarin ook de Jayanen — wat hun godsdienstige voorstellingen betreft — nog in die phase van het spiritisme verkeerden, welke de behoefte meebrengt aan mediums (beelden) waardoor men zich met de geesten in betrekking stelt, uit een tijd ook toen nog geen Hindoeïsme of Boeddhisme hun eigen godsdienstleer had op den achtergrond gedrongen; in 't kort, zij dateert uit een voorhistorisch tijdperk van hunne ontwikkeling.

En hiermede is aan de hoofdtrekken van de nini Towong plechtigheid een plaats aangewezen in den oud-Javaanschen, men mag wel zeggen algemeen Maleisch-Polynesischen eeredienst. Die hoofdtrekken, we vinden ze overal terug waar dezelfde religieuze ideeën soortgelijke ceremoniën in 't leven riepen.

Anders is het met de bijzonderheden van zulke ceremoniën: in bijkomstige zaken (in aard van 't offer, wijze van bezwering etc.) zal natuurlijk plaatselijk verschil voorkomen, en die vershillen zullen — het ligt voor de hand — voornamelijk gevolg zijn van de heerschende voorstelling aangaande karakter en aard van den geest, dien men wenscht op te roepen en te raadplegen. Kent men dien geest nog geen persoonlijk karakter, geen bijzondere eigenschappen toe, m. a. w. roept men nog maar een geest in 't algemeen op zooals dat o. a. nog bij de bewoners van de Banks-cilanden geschiedt, dan zal de ceremonie zeer eenvoudig blijven. Maar naarmate men meer bijzonderheden weet aangaande den op te roepen geest, in die mate zal de ceremonie ook ingewikkelder worden en een meer speciaal karakter dragen. Een sprekend voorbeeld hiervan vinden we op Java zelf: ik herinner slechts aan wat ons uit Krawang werd meegedeeld (pag. 57); na 't boven uitvoerig besprokene zal het wel niet noodig zijn in bijzonderheden aan te wijzen, dat deze Krawangsche plechtigheid een merkwaardiger wijze nog in haar oorspronkelijk karakter bewaard gebleven ceremonie van denzelfden aard is als de hier behandelde. De hoofdtrekken zijn de gewone, en stemmen

ook volkomen overeen met die van het nini Towong-spel (1). Doch van al die bijkomstigheden, die dit laatste thans, nu het spel is, zoo uitvoerig en tevens zoo „rame” maken, merkt men hier niets: alles gaat hoogst eenvoudig in zijn werk. Hier is dan ook de opgeroepen geest slechts in 't algemeen een *djoerig*, een van de vele geesten der voorouders (*boejoet*) die in de nabijheid van huis en erf verblijf houden: zijn naam kent men niet eens en men weet niets van hem af. Dat dus hier de doekoen slechts de allernoodigste handelingen verricht en niets meer dan de gewone formulieren prevelt en de gewone offerzaken gereed legt, is te begrijpen. In ons spel daarentegen is het bepaaldelijk de *widadari nini Towong*, met wie men in contact wenscht te komen: niet alleen weet men in 't algemeen iets van de eigenaardigheden der *widadari's*, maar ongetwijfeld is er in vroeger tijden ook in 't bijzonder aangaande de n. Towong geheeten *widadari* 't een en ander bekend geweest. We konden met behulp van enkele plaatsen uit de literatuur reeds bewijzen dat de heerschende voorstelling aangaande 't karakter van de (echt-Javaansche) *widadari's* aanleiding gaf tot 't gereedzetten van eenige toiletartikelen op de latar, en ook in vele der gezongen liedjes zich duidelijk uitspreekt. Evenzoo komt 't ons hoogstwaarschijnlijk voor dat ook de overige bijkomstige trekjes, bepaaldelijk het gebruik dat men van de als zuigeling aangekleede *gandik* maakt en het liedje waarin van „*widadari sangã*” sprake is, hun oorsprong en hun verklaring moeten vinden in 't mythologisch of legendarisch karakter van de *widadari nini Towong*. Eerst wanneer we dienaangaande nadere gegevens mochten vinden, eerst dan zouden ons deze trekjes duidelijk worden. Doch daarop is wel weinig kans.

De nini-Towong-ceremonie bewijst weer opnieuw, met

(1) Wat in Krawang thans nog geschiedt, is te beschouwen als een beeld van wat vroeger algemeen op Java plaats had, als men een geest wilde raadplegen.



welk een taaie hardnekkigheid gebruiken en plechtigheden, die eens direct in verband stonden met de heerschende ideeën en voorstellingen, door de eeuwen heen plegen te blijven voortbestaan tot in een tijd, waarin ze den indruk maken van zeldzame antiquiteiten in een moderne omgeving. Is het geloof, waarin zij wortelden, door de invasie van een nieuw geloof tot bijgeloof gedegradeerd, ook dit bijgeloof blijkt krachtig genoeg om aan de oude gebruiken een eeuwenlang voortbestaan te verzekeren. En is eindelijk ook dat bijgeloof verdwenen, verdrongen door weer ander bijgeloof of verbannen door strenge, onverdraagzame orthodoxie, dan vinden ze nog — zij 't ook gansch en al onbegrepen — een laatste maar veilige schuilplaats in de spelen der kinderen.

Het „nini Towong-maken”, oorspronkelijk een ceremonie van den echt Javaansch-Maleisch-Polynesischen animistischen eeredienst, dateerend dus uit een tijd toen op Java het heidendom nog onbelemmerd heerschte, heeft gedurende vele honderden jaren zijn oude beteekenis behouden, trots den invloed van twee machtige godsdiensten; en zelfs thans nog nu het, reeds niet meer begrepen, meer en meer tot den rang van spel is afgedaald, ook nu nog klampt zich het oude bijgeloof hardnekkig eraan vast. Al mogen ook de stijf-orthodoxe Moslims (de zoogenaamde *santri's* of *wong poetihan*) met minachting op zulke bijgeloovige praktijken neerzien, voor een ander deel der hedendaagsche Javanen — hoe goed Moslim ze ook *bedoelen* te zijn — is ook thans nog de nini Towong van het kinderspel een gewaardeerde vraagbaak in ziekte of bij diefstal, een altijd nog met den nymbus van geheimzinnige kennis omgeven *pitakonan*. En wanneer eindelijk de meer en meer ook het intieme leven doordringende Moslimsche invloed dit bijgeloof geheel en al zal hebben uitgeroeid, dan nog zullen vele geslachten van kinderen voortgaan zich met nini Towong te vermaken, door hun spel onbewust den opmerkzamen toeschouwer als in een spiegel het beeld toonende van een uit den grijzen voortijd dagteekenende ceremonie hunner heidensche voorouders.



niet. „Nou de raden beensch dood zijn, of maar bewatelsch?”  
 Man weet het niet. Nu gaan ze de goden vruglijk smoecken,  
 dat het deken toch behagen moge den „maling” te doen her-  
 leven, opdat hij weer in staat zij hun liefdesverzoeken te  
 bevreeligen. Doch als dan van hem wakker te ma-  
 ken, blijkt hun gebet onvruchtbaar gebleven: het lichaam

#### ADDENDUM.

Nadat 't voorafgaande reeds geschreven was, werd ik be-  
 kend met een passage in het gedicht Damar-Woelan  
 (ed. van Dorp, Samarang 1873), die zulk een eigenaardig licht  
 werpt op de beteekenis der *ilir-ilir* genoemde liedjes, dat  
 ik niet kan nalaten haar hier nog even mee te deelen.

Ter oriëntceering vermeld ik eerst kortelijk de episode uit  
 de Damar-Woelan-roman, waarin bedoelde passage voorkomt.  
 Damar-Woelan, door de praboe-kénjâ van Mâdjapaît naar  
 Balambangan gezonden, om Menak-Djinggâ, den adipati van  
 dat rijk, te dooden is, aldaar aangekomen, door de kracht van  
 zijn „sèkti” heimelijk in de këpoetren doorgedrongen, waar  
 Menak-Djinggâ's vrouwen, die allen hun heer en meester  
 haten en verfoeien, in een oogwenk op den schoonen jonge-  
 ling verliefd worden. Doch weldra worden ze gestoord in  
 hun amourens-getint onderhoud door Menak-Djinggâ, die  
 door een trouwen dienaar gewaarschuwd werd dat er een  
 „maling” in zijn harem was geslopen. In het daaropvolgende  
 gevecht blijft Menak-Djinggâ overwinnaar: Damar-Woelan  
 stort ter aarde en blijft voor dood liggen.

En dan volgt de voor ons belangrijke passage (p. 359  
 r. 6. v. o. in de ed. v. Dorp).

Zoodra Menak-Djinggâ's vrouwen vernomen hebben dat  
 Damar-Woelan is gevallen, ijlen zij naar buiten, tillen het be-  
 weginglooze lichaam op en dragen het naar een der slaapver-  
 trekken. Daar onderzoeken zij het nauwlettend, maar ze kun-  
 nen geen enkele wond of schram ontdekken. En toch geeft de  
 raden geen teeken van leven. Ook als ze hem vervolgens met  
 rozenwater wasschen, zijn lippen met welriekend siriikauwsel  
 bevochtigen en hem bewierooken, verroert hij zich niet. Ze  
 schudden en rollen het lichaam heen en weer, maar 't reageert

niet. „Zou de raden heusch dood zijn, of maar bewusteloos?’ Men weet het niet. Nu gaan ze de goden vuriglijk smeeken, dat het dezen toch behagen moge den „maling” te doen herleven, opdat hij weer in staat zij hun liefdesverlangen te bevredigen. Doch als zij dan trachten hem wakker te maken, blijkt hun gebed onverhoord gebleven: het lichaam blijft al maar stijf. Vervolgens spreekt een der twee voornaamste prinsessen, dewi Sasmitaningroem, een gebed uit, dat luidt als volgt (p. 360 r. 1 v.o.; maat Asmarandāna):

„Goesti lilir-lilir kantoë, saboek tjinde ing pinantjå. Gilang-gilang lajon asri, asrine påtrå anglajang, mangoendang-oendang dewane, alah dewa dening soeksmå, widådari toemroenå, goemroebjoeg sēsångå rawoeh, amoengoe kang lajjå nendrå.”

Maar nog geeft de raden geen teekenen van leven.

Dan spreekt de tweede der voornaamste prinsessen, dewi Soeselåwati, een „poedji” (p. 361 r. 5):

„Lilir-lilir tandoerirå, ing wong soemilå moeljå, idjo rojo ing-soen-senggoeh, panganten anjar pa’toekå. Botjah angon-angon samih, penekån balimbing ikå, soen-karjå masoeh kampoeh, koemitir ing manah radjan, bēdah pipinggirirå, moempoeng gēde woelanipoeh, moempoeng djēmbår kalangannjå. Jen soerakå soerak oerip”.

Daarna roepen beide prinsessen tegelijk: „Soerak moeljå moeljå raden!” (1)

Dit heeft uitwerking: de raden beweegt zich even en men ziet hem flauwtjes ademhalen. Door dat eerste teeken van leven bemoedigd, verdubbelen de beide prinsessen, Sasmitaningroem en Soeselåwati, hunne pogingen: zij leggen den nog altijd bewustelooze languit op ’t bed, wikkelen hem in een deken en gaan zijn ledematen zachtjes wrijven (pidjēttē), terwijl ze hem beurt om beurt met vleierende woordjes toespreken en hem allerlei beloften doen, als hij maar wil „ontwaken”. (2)

(1) Moeljå bet. „tot den vroegeren toestand terugkeeren, herstellen, genezen.”

(2) In dit gedeelte komen enkele merkwaardige, maar soms moeilijk verklaarbare plaatsen voor. Zoo bv. zegt Soeselåwati, die zich verbaast dat haar poedji zoo weinig uitwerking heeft: „Gewoonlijk heeft mijn poedji een krachtige uitwerking als middel om dooden te doen herleven, „djinoeroeng nini Bokokau.” Wie is deze nini?



Onder al deze smeekbeden en liefkoozingen beginnen zich wel meer en meer teekenen van leven te vertoonen, maar toch het zoo vurig begeerde doel is nog niet bereikt. Nog éénmaal beproeft Soeselawati een „poedji” (p. 365, r. 6. v. o.):

„Nglilir-nglilir goeling radjan, goelinge soeksmå katonton, rågå-rågå woës moeljåhå, sapanen dajohira, ådjå soewe neng dalanggoeng, mèsakake kang ngabrångtå. Jen soerakå soerak oerip, oeripe tanpå karånå, sih ing soeksmå mring titahe, tinitah pinoerbeng karså, kang karså woës doemawah, dateng sir kasmajani-poen, ing radjan Damar-sasångkå. Jen soerakå soerak oerip, jen soerakå soerak moeljå, jen soerakå woengoe dewe.”

Nauwelijks is deze „poedji” uitgesproken, of Damar-Woelan wordt wakker (komt tot bewustzijn), wikkelt zich los uit zijn deken, kucht even, richt zich op en zegt: „Hoe ben ik hier gekomen, in 't slaapvertrek eener prinses, ondersteund door twee schoone vrouwen?” etc. Eindelijk dus hebben de gebeden der prinsessen „geholpen.”

't Springt onmiddellijk in 't oog, wat in deze, trouwens en in haar geheel en in bijzonderheden hoogst merkwaardige, passage (1) voor ons doel van belang is. De prinsessen, verlangend den bewusteloozen of dooden Damar-Woelan te doen „herleven,” spreken met dat doel een soort van toovergebeden (*poedjian*) uit, die blijkbaar niets anders zijn dan de ter wille van 't metrum een weinig veranderde en aan deze gelegenheid eenigszins aangepaste ilir-ilir-liedjes, die wij uit 't ni-Towong-spel leerden kennen. Men vergelijkte slechts de liedjes 1, 2 en 3 op pag. 44 en 45. De schrijver van dit gedicht (althans van deze redactie van den Damar-Woelan roman) (2) moet dus geweten hebben, dat deze

(1) Zoo o. a. waar Sasmitaningroem zegt dat, als r. D. W. niet wil ontwaken, zij zelf wil sterven, opdat haar ziel de zijne kunnen volgen etc. (p. 63 sqq.)

(2) In de oudste redactie, vertegenwoordigd door Roorda voor Eijnsinga' referaat (in zijn Handboek der Land- en Volkenkunde enz. III p. 548), die trouwens in veel opzichten afwijkt van de van Dorp'sche redactie, komt dezès passage niet voor, en voor zoover ik weet, ook niet in eenige andere tot nu toe



liedjes de kracht hadden een doode te doen herleven of een bewusteloze weer tot bewustzijn te brengen, d. i. in meer animistische taal: de weggegene ziel in 't lichaam terug te brengen, het ontzielde lichaam opnieuw te „bezielen.” Immers ware dat niet zoo, hoe zou hij dan ertoe gekomen zijn juist deze liedjes hier als *poedjian's* in te lasschen, zij 't dan ook met enkele speciaal voor deze gelegenheid aangebrachte variaties?

In 't feit, dat de ons uit 't Towong-spel als ilir-ilir bekende liedjes hier voorkomen als *poedjian's*, als middel om een doode te doen herleven (*pangoerip ing (wong) lampoes*, p. 362 r. 11) meenen we dan ook een afdoend bewijs te mogen zien voor onze boven p. 92 uitgesproken onderstelling, dat deze liedjes niets anders zijn dan, waarschijnlijk zeer verbasterde, restes van oude incantatie's, bezweringsformulieren.

We moeten hierbij in 't midden laten of de schrijver, die deze *poedjian's* hier inlaschte, ze ontleende aan het Towong-spel zelf, dan wel of ze destijds ook nog afzonderlijk, afgescheiden van dit spel, als bezweringsformulieren of toovergebeden bekend waren.

---

bekende redactie. Ook in de Damar-Woelan in lakon-vorm (T. B. G. XXXVIII) vindt men ze niet, en evenmin in den maleischen tekst bij de beschrijving der wajang-këlitik-poppen bekend gemaakt door Dr. H. H. Juynboll in zijn onlangs verschenen werk: *Wajang këlitik oder kërutjil*, Leiden, Brill, 1900 (aldaar p. 12, Maar ook al ware deze bezielingspassage eerst in later tijd ingelascht (wat nog volstrekt niet te bewijzen is) dan blijft toch 't feit dat de auteur, die ze inlaschte, aan deze liedjes een bijzondere kracht toekende als toovergebeden.

**DAGVERHAAL VAN EENE REIS VAN DEN RESIDENT VAN  
BALI EN LOMBOK, VERGEZELD VAN DEN CONTROLEUR  
VOOR DE POLITIEKE AANGELEGENHEDEN EN DE  
POENGAWA'S IDA NJOMAN BANDJAREN EN GOES-  
TI NJOMAN RAKA NAAR KARANGASEM EN  
KLOENGGKONG VAN II T/M 26 APRIL 1898.**

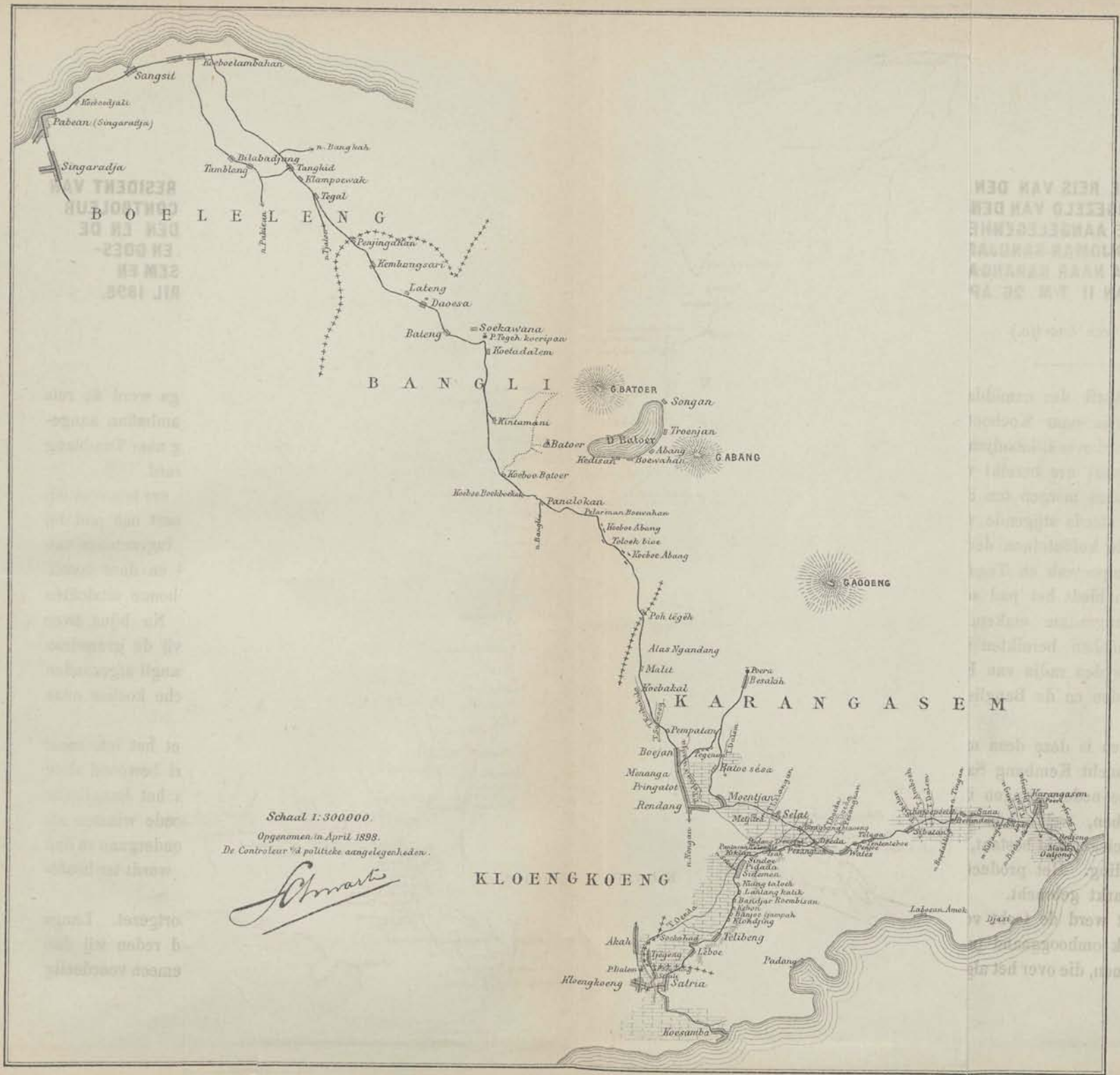
*(met een kaartje.)*

11 April. Den 11<sup>en</sup> April des namiddags werd de reis per rijtuig van Singaradja naar Koeboetambahan aangevangen en van hier te paard over Bilabadjang naar Tamblang vervolgd, welke desa ten 5½ ure bereikt werd.

12 April. Den volgende morgen ten 8 ure begaven wij ons weder op marsch; steeds stijgende voert ons pad bij afwisseling door bloeiende koffietuinen der ingezetenen van de desa's Tangkid, Klampoewah en Tegal en door bosch. Op verschillende punten biedt het pad schoone uitzichten aan, die onzen weg aangenaam maken. Na bijna twee uren voortgereden te hebben bereikten wij de grensdesa Penginjahan, alwaar door den radja van Bangli afgezonden hoofden ons verwelkomden en de Banglische koelies onze bagage overnamen.

Behalve door Balineezen is deze desa met het iets meer Zuidwaarts gelegen gehucht Kembang Sari bewoond door Chineezen, die nabij deze nederzettingen in het Banglische hunne koffietuinen hebben, welke hun goede winsten afwerpen. Waar daartoe gelegenheid bestaat, ondergaan ze dan ook voortdurend uitbreiding. Het product wordt ter hoofdplaats Singaradja ter markt gebracht.

Na een half uur rust werd de tocht voortgezet. Langs een goed en geleidelijk omhooggaand pad reden wij dan eens door koffieplantsoenen, die over het algemeen voordeelig



Schaal 1:300000.  
 Opgenomen in April 1898.  
 De Controleur der politieke aangelegenheden.

*Smarts*

VAN EEN REIS VAN DEN  
 WROK VERZEELD VAN DEN  
 POLITIEK AANGEGEHEN  
 WA'S IGA JOMAR KARANG  
 OMAN BAKA NAAR KARANG  
 KLOENG VAN II TM DE 29

de reis van den  
 wrok verzeeld van den  
 politiek aangeghen  
 wa's iga jomar karang  
 oman baka naar karang  
 kloeng van ii tm de 29



staan, dan weder door ijl bosch, waar geene woekerplanten of lianen zich aan de stannen der boomen hechten, maar de takken met baardmossen behangen zijn. Omstreeks 1½ paal verder doet de koele lucht ons gevoelen, dat wij reeds eene aanmerkelijke hoogte bereikt hebben, naar schatting ruim 3000 voet. De landstreek heeft een geheel ander voorkomen aangenomen.

De rijkdom der flora is in deze koude streken zeer verminderd, en is in het algemeen een onderdrukt wasdom waar te nemen. De bodem is dor en schier overal begroeid met kort en lang gras en een menigte kruidachtige en andere kleine rankende planten. In de ravijnen, langs hare wanden en hier en daar langs berghellingen komen wat geboomte en boomvarens voor, terwijl elders vaak in grooten getale Tjemaras's (Casuarinen) nevens elkâar groeien, welke bosschen door hun eigenaardig voorkomen aan de streek een melancholisch karakter geven.

Het pad voert ons al stijgende langs diepe ravijnen en over bergruggen naar Latëng, een onbeduidend dorp met hoogstens 175 zielen, en vervolgens naar Daoesa, het eindstation voor dezen dag.

Deze desa, die op een der bergruggen gebouwd en geheel onbeschut ligt, telt omstreeks 350 zielen, waaronder een zevental Chineezers, die hun onderhoud vinden met den verkoop van opium en in den handel in benodigdheden voor de inlandsche huishouding en artikelen, waaraan inlanders behoefte hebben.

Evenals de andere dorpen ziet Daoesa er armoedig en smerig uit. De woningen zijn vermoedelijk wegens het gemis aan bouw materiaal, klein en geheel opgetrokken van bamboes uit de lagere streken afkomstig. De wanden evenals de beschotten voor de inwendige verdeeling bestaan uit gespleten en gevlochten bamboe (bëdek). Ook voor bedekking wordt uitsluitend bamboe in den vorm van sirap gebezigd. De woonerven, eveneens klein, zijn mede met bëdek afgesloten.

De bevolking in dit hooge gebergte houdt zich nitsluitend bezig met landbouw en het fokken van varkens en paarden. Runderen komen niet voor.

Daar de kruinen van het gebergte onvruchtbaar zijn, heeft zij hare velden in de dalen of langs zacht glooiende berghellingen. Rijst wordt nagenoeg niet verbouwd, daarentegen veel djagoeng—haar hoofdvoedsel—katjang, këtela en uien. De grond is daar, en in den omtrek van het Batoermeer voor uiencultuur zeer geschikt. Van daaruit wordt het grootste deel van Bali zoowel van witte als roode uien voorzien.

De paarden zijn klein, maar vlug en sterk en vast van tred. Voor het onderhoud en de fokkerij wordt weinig zorg gedragen. Beter zijn de varkens er aan toe, die in afgesloten ruimten naast de woningen met djagoeng vet gemest worden. Vele exemplaren trokken onze aandacht door hunne grootte en zwaarte.

13 April. Den volgenden morgen vertrokken wij van Daoesa langs een makkelijken en goeden weg door een landstreek niet verschillende van de even geschetste. Na de desa Batang met niet meer den 250 inwoners voorbijgereden te zijn, begint het pad langzaam naar het oosten te dalen om ter hoogte van desa Soekawana, die links van den weg in de diepte tusschen twee bergruggen gebouwd en gedeeltelijk in het groen verscholen ligt, weder maar bijna niet merkbaar omhoog te gaan tot Koetadalem, een kleine desa met circa 120 zielen.

Bij uitstek schoon is het uitzicht, dat dit punt van den weg ons te genieten geeft, doch nog verrassender is het schouwspel van uit den dewa tempel Tëgëh Koeripan, die op eene hoogte benoorden den weg gebouwd is. Grillig steekt links van ons te midden der bergen, behalve den Goenoeng Agoeng, tot den kruin met groen bekleed, de met woeste en diepe voren doorploegde eruptie-kegel Batoer uit die slechts sombere en donkere verven vertoont, allen plantengroei mist en eene in het oog vallende



tegenstelling vormt met den groenen kraterwand, den bebouwd en het uitgestrekte blauwe Batoermeer, dat voor een deel achter aan den voet van den kegel uitkomt. Vóór ons ontrolt zich het prachtige panorama, dat de vlakten van Bangli en Gianjar tot aan de heldere waternivellatie van den Indischen oceaan te aanschouwen geeft. Het is eene aaneenschakeling van bebouwde velden en tuinen afgewisseld door bosch. Rechts van ons eindelijk, teekenen zich in het verschiep de Goenoeng Baratan en Goenoeng Batoe Kaoeh tegen den horizon af.

Steeds van het natuurschoon genietende, werd de reis van Koetadalem naar Kintamani voortgezet, alwaar wij ten twaalf ure aankwamen. Deze, evenals de andere bovengenoemde, armoedige en smerige desa telt circa 150 inwoners, waaronder een drietal Chineezers, die werkzaam zijn in een aldaar aanwezige opiumkit. Al hetgeen boven omtrent de desa Daoesa medegedeeld is, geldt ook voor de desa's Batang, Soekawana, Koetadalem en Kintamani.

In den namiddag bracht ondergeteekende een bezoek aan de desa Batoer. Daartoe begaf hij zich van Kintamani in nagenoeg oost-noordoostelijke richting naar den kraterrand door bosschen van casuarinen. De bodem in den omtrek van den Goenoeng Batoer is bedekt met dor zand en gruis, en daar de verwerking hier in de koudere droge lucht slechts zeer langzaam plaats vindt, is de grond weinig vruchtbaar. Aan den kraterrand gekomen ziet men circa 300 voet beneden zich eene vlakte van bijna cirkelvormige gedaante, welke door steile, hier en daar nagenoeg loodrechte, wanden geheel wordt ingesloten. Ze heeft naar schatting eene doorsnede van ruim 3 paal en kan niet anders dan de oorspronkelijke kraterbodem zijn; midden op deze vlakte verheft zich de eruptie-kegel Batoer, die tijdens ons bezoek nu en dan uit twee openingen, de Poeri Kawan en de Poeri Kanginan, zware rookkolommen omhoog jaagt. Aan de oostzijde van dezen berg breedt zich het Batoermeer in noordoostelijke richting uit, waaraan de desa's Kedisan, Boewahan, Abang, Troenjan



en Songan te zamen de „Bintang Danoe” geheeten, gelegen zijn. Op ongeveer  $1\frac{1}{2}$  paal bewesten het meer wijst men onder den lommer van hooge waringin-boomen de desa Batoer, waarachter een berg van een paar honderd voet hoogte met een hoefijzervorm, en tot den kruin begroeid de aandacht trekt. Nabij de desa is de kraterbodem over eene groote uitgestrektheid bedekt met lavabrokken, welke de bewoners der kampongs aanwenden tot opbouw van de muren hunner woningen, en op elkaâr gestapeld tot scheidingsmuren der woonerven. Een breede strook van den kraterbodem langs den wand is beplant met djagoeng, ketela en uien. Ook vrucht- en andere boomen treft men hier aan. Klapperboomen zijn herhaaldelijk, doch zonder succes aangeplant.

De desa Batoer is evenals de meeste Balische desa's regelmatig gebouwd, telt omstreeks 1000 inwoners en heeft een goed onderhouden dewa-tempel, waartoe artistiek gebouwde poorten toegang verleenen.

14 April. Na te Kintamani overnacht te hebben werd des anderen daags ten  $7\frac{3}{4}$  uur de reis naar Kendang aangevangen. Langzaam dalende gaat de weg over zacht glooiende en met gras begroeide hellingen van het grensgebergte, en bereiken wij na  $1\frac{1}{2}$  uur het uit 7 armoedige huizen bestaand gehucht Panalokan, aan den kraterrand van Batoer gelegen. Hier splitst zich de weg in tweeën; de eene leidt zuidwaarts over Pangotan naar de hoofdplaats Bangli, de andere, dien wij insloegen, blijft den kraterrand volgen. Dit pad van niet meer dan één meter breedte, op sommige plaatsen in de zachte rotsen uitgehouwen, is aan den eenen kant begrensd door vrij steile bergwanden, terwijl men aan de andere zijde in de diepte neêr ziet, waar de Goenoeng Batoer met zijne omgeving den reiziger schoone en indrukwekkende natuurtafereelen te aanschouwen geeft.

Na drie kwart uur voortgereden te hebben, verlieten wij ten 10 ure den kraterrand. Het pad buigt geleidelijk dalende om den voet van den Goenoeng Abang, naar het

zuid zuidoosten om en brengt ons over de velden van de bewoners van de desa Abang verder. Weldra werd het grondgebied van Karangasem betreden, waar een mangga-boom (poh tégèh) als grensteeken dient.

Dit landschap wordt geheel ingenomen door den kolos van het eiland, den Goenoeng Agoeng, en het Seraja-gebergte. Naar het noord-oosten en zuidwesten reiken de wijd uitstralende zachte hellingen en uitloopers van den Agoeng tot aan de kust, terwijl hij zich naar het zuiden en zuidoosten door de Goenoeng Penjoe, Goenoeng Djamboe, Goenoeng Pesangkan, Goenoeng Kikian en andere voortschakelt tot aan zee. Tot ver op de helling van den berg heeft de cultuur de plaats der voormalige bosschen ingenomen. Waar bouwgrond schaarsch en de bevolking zeer dicht is, kan dat niet anders zijn. Ieder bebouwbaar plekje wordt in dit landschap in ontginning gebracht. Tusschen den kalen kruin, wiens diepe kloven en ravijnen van den weg af duidelijk te zien zijn en het bebouwde gedeelte is de Agoeng met oorspronkelijk bosch bedekt.

Het terrein dat wij afreden glooit naar het zuiden zeer zacht en geleidelijk, wordt op weinige plaatsen door smalle ravijntjes, het bed bevattende van rivieren, die in den oostmoesson droog zijn, onderbroken en is, waar het niet in cultuur is gebracht, begroeid met kort gras.

Iets voorbij het slechts enkele huizen tellende gehucht Malit, kwamen uit Karangasem afgezonden hoofden met koelies en paarden ons tegemoet. Nadat de bagage overgenomen en afscheid van den ons vergezellenden Banglischen poenggawa genomen was, werd de tocht zuidoostwaarts vervolgd over Koebakal ( $\pm$  175 inwoners) en Pempatan ( $\pm$  150 zielen) en vervolgens nagenoeg zuidwaarts onder de schaduw van vrucht-, en klapperboomen en bamboebosschen door de in elkaâr overgaande desa's Boejan ( $\pm$  250 zielen), Menanga ( $\pm$  240 zielen), Pringalot ( $\pm$  2000 zielen) en Rendang ( $\pm$  3000 zielen), in welke laatste desa wij ten 2 ure des namidags aankwamen. De poenggawa van Rendang ver-



welkomde ons en begeleidde ons naar het verblijf, dat in zijn Poeri was in gereedheid gebracht. Alles werd in het werk gesteld om de ontvangst zoo goed mogelijk te doen zijn.

15 April. Op den morgen van den 15en April werd een bezoek gebracht aan de desa Besakih op de zuidwestelijke helling van den G. Agoeng en omstreeks 7 paal van Rendang gelegen. Even boven de desa verleent een hooge, breede steenen trap toegang tot een open ruimte, waar behalve Tahanan de overige Balische rijkjes en vroeger ook de bevolking van Boeieleng één of meerdere meroe's of tempels aan Siwa gewijd hebben opgericht. Het midden gedeelte, de „Penataran-agoeng”, speciaal behoorende aan Kloengkoeng en waarvan de Dewa Agoeng een onderdeel heeft toegewezen aan Boeieleng, Badoeng en Mëngwi, is naar oost en west geflankeerd en door ravijnen daarvan gescheiden, door de poera „Batoe madëg” en de poera „Dangin krëtëg”, respectievelijk het heiligdom van Bangli en Karangasem.

Deze tempel is een van de „Sad-Kahjangan” (zes tempels) van Bali, die bij de bevolking in hoog aanzien en in een bijzonderen roep van heiligheid staan. Zoo zegt men te Boeieleng, dat de cholera, die in het vorige jaar, maanden achtereen geheerscht en bijna 2000 personen ten grave gesleept heeft, eene uiting is van den toorn der goden, dat de bevolking de meroe te Besakih, die omstreeks 15 jaar geleden afgebrand is, niet weder heeft opgebouwd. Thans is zij ook besloten zulks te doen, en zijn reeds besprekingen gehouden om het daarvoor benoodigde geld bijeen te brengen. Als een bewijs van de heiligheid van dezen tempel werd ons zoowel te Besakih als te Karangasem mededeeld, dat toen het landschap evenzoo bezocht werd door die gevreesde ziekte en velen daaraan bezweken, Goesti Gedé Djelantik in persoon in den tempel offer-, en verzoeningsfeesten gehouden en daarmede de cholera bezworen heeft.



Volgens ontvangen inlichtingen zijn de vijf andere heilige tempels: de poera Lempoejoeng op den westelijken top van het Seraja-gebergte, de poera Batoe Karoeh of Batoe Kaoeh op den piek van Tambanan, de poera Sèkënen in Bandoeng, de poera Oeloe watoe op den Tafelhoek en de poera Andakasa op een berg in het Karangasemsche nabij de Kloengkoengsche grens. Na de meroes aan de verschillende landschappen toebehoorende, welke zich overigens door niets bijzonders kenmerken, bezichtigd te hebben, werd de tocht naar Selat aanvaard. Tot Tëgënan, een gehucht met niet meer dan 100 inwoners, werd hetzelfde pad gevolgd en van hier links afgeslagen, waarna het ons langs den rand van het tamelijk diepe, doch smalle ravijn van de toekad Dalem naar Batoe-Sésa voert, een dorp met  $\pm$  1000 zielen. Daarna werden twee ravijnen met nog al steile wanden overgetrokken, en kwamen wij vervolgens in de desa Moentjan met  $\pm$  2000 inwoners, van waar men de amphitheatersgewijze aangelegde sawahs bezuiden de desa Kendang geheel overziet. Van Moentjang begaven wij ons oostwaarts door sawahs van uitmuntende kwaliteit, die tot hoog op de hellingen zijn aangelegd naar de desa Selat, alwaar eene in alle opzichten zeer voorkomende ontvangst was bereid. De desa telt ruim 2000 inwoners, verschilt in aanleg en bouworde niet van de andere Balische desa's, en is gelegen aan de toekad Lelangan met hooge en vrij steile oevers, eene zijrivier van de Telagawadja. Even vóór deze plaats gaat een weg naar Sidamen, mede de standplaats van een poenggawa.

Van Selat loopt de weg, die gemiddeld vier meter breed blijft en waarin de groote hellingen met riviersteen belegd (prigi) zijn, over en tusschen de vele uitloopers van den Goenoeng Agoeng door eene welvarende en vruchtbare streek. Ook hier is het landschap rijk aan natuurtooneelen, terwijl de sawahs aan wêerszijden van den weg langs de hellingen van evenbedoelde uitloopers ten toon gehangen, daaraan eene onbeschrijfelijke bekoorlijkheid bijzetten,

16 April. Langs dezen weg werd de reis naar de hoofdplaats Karangasem vervolgd door de desa's Bangbang Bijaeng met  $\pm 200$ , Doeda met  $\pm 1000$ , Pesangkan met  $\pm 5000$ , Wates met  $\pm 1000$ , Boekit Penjoe met  $\pm 150$ , Tenten teboe met  $\pm 100$ , Telaga met  $\pm 140$ , Sibetan met  $\pm 3000$ , Bebandèn met  $\pm$  Kajoepoetih met  $\pm 1000$  Koeboesana met  $\pm 120$  en Soebangan met  $\pm 5000$  inwoners. In elke dezer desa's werden op last van Goesti Gedé Djelantik ons en onze volgelingen ververschingen, uit vruchten en klappers, bestaande aangeboden. In de desa Soelagan de laatste voordat Karangasem bereikt wordt, werden wij door poenggawa's met de gebruikelijke eerbewijzen ingehaald. Bij den ingang van de poeri Kanginan stond de stedehouder met zijn aangenomen zoon Anak Agoeng Ketoet Djelantik (Gesah), pedanda's en poenggawa's op straat den Resident af te wachten. Na de begroeting begeleidde hij ons naar ons verblijf daarbinnen. Daarvoor was in gereedheid gebracht een hoog, luchtig steenen gebouw van Chineeschen bouwtrant. Van uit de achtergalerij heeft men het gezicht op een uitgestrekt, gemetseld en goed onderhouden vischvijver met een koepeltje in het midden, en omgeven van een tuin met vruchtboomen en sierplanten. In deze poeri woont evengenoemde Anak Agoeng Ketoet Djelantik; de stedehouder heeft zijn verblijf in de daarneven staande oude, en geheel op Balische wijze gebouwde Poeri besar, bestaande uit de poeri Kertasoera en Rangki.

... Het verblijf te Karangasem werd mede benut om gegevens te verzamelen omtrent den economischen toestand van het landschap. Deze is niet ongunstig, en zal steeds verbeteren, nu binnenlandsche oneenigheden en de oorlog met Kloengkoeng tot het verledene behooren.

*Bevolking.* Karangasem is het dichtst bevolkte landschap van Bali. Het aantal rijksheerendienstplichtigen werd door den stedehouder Djelantik opgegeven 7250 te bedragen. Is dit juist, dan kan bij benadering het geheele cijfer der bevolking op 145000 zielen gesteld worden, daaronder



begrepen de Balineezen, die tot den Islam zijn overgegaan. Het aantal vreemdelingen is gering; blijvend zijn aldaar gevestigd een viertal Arabieren en nog geen 100 Chineezen.

*Inkomsten.* De grootste inkomsten trekt de stedehouder uit de opbrengst van de domeingronden (droewé) grootendeels bestaande uit sawahs, die door de bevolking tegen genot van een deel van het product bearbeid worden. Verder bestaan zij in: de nalatenschap van hen, die zonder mannelijke nakomelingen overlijden; de boeten, die als straf worden opgelegd, en de opbrengst van den opiumverkoop welke door tusschenkomst van Chineezen plaats heeft, en niet meer dan 1800 pekoe ( $\pm$  / 2500) 's maands oplevert.

Belastingen in geld worden niet geheven, wel daarentegen in arbeid. Heerendienst wordt gevorderd voor het onderhoud en de bewaking der poeri's en het verrichten van koelidiensten. Bij uitvoering van groote werken als bijvoorbeeld de enorm groote gemetselde vischvijvers te Oedjoeng is het Djelantik's gewoonte de heerdienstplichtingen eene tegemoetkoming te geven in geld of levensmiddelen. Behalve deze rijksheerdiensten worden ook nog desa-diensten geëischt, welke bestaan in den aanleg en het onderhoud der wegen, tempels, hanenvechtbanen en desa-badplaatsen. Al deze diensten, welke uitsluitend voor rekening der laagste klasse komen, drukken niet zwaar;—beweerd wordt, dat ieder heerdienstplichtige per jaar geen tien dagdiensten presteert. Hoogst bezwarend worden zij wanneer het land in oorlog is, want het oorlogvoeren geschiedt geheel in heerdienst. Wel wordt de strijd in den regel niet met verbittering gevoerd, maar eene voortdurende waakzaamheid aan de grens is noodzakelijk, zoodat dagelijks vele lieden aan hun werk worden onttrokken. Nog drukkender wordt het voor de bevolking, wanneer versterkingen moeten opgeworpen worden, of een groote inval wordt beraamd, want dan blijven de heerdienstplichtigen vaak weken achtereen uit.

De verplichting tot deelname aan gemeente-diensten rust op elk mannelijk ingezetene van de gemeente, die licha-



melijk daartoe in staat geacht wordt, en gehuwd is. Rijksheerendienstplichtig wordt hij, die bovendien in het bezit is van bouwgrond.

De volkshoofden hebben geene andere inkomsten dan de opbrengst hunner ambtsvelden, terwijl sommigen bovendien een aandeel ontvangen van de als straffen opgelegde geldboeten, en van de opbrengst van den opiumverkoop.

Eindelijk moet nog melding gemaakt worden van eene belasting, welke van sawahs geheven en „soewinih” genoemd wordt. Deze komt geheel ten voordeele van dengene of degenen, voor wiens of wier rekening de dam in de rivier aangelegd en de hoofdleiding gegraven is, waarlangs het besproeiingswater naar de velden loopt, en wordt opgebracht door sawahbezitters, die van het water gebruik maken ten behoeve hunner sawahs. De belasting bedraagt een tjekel per depoek, dat is eene evengroote hoeveelheid als de zaadpadi, benoodigd voor de beplanting van het veld.

*Middelen van bestaan.* De landbouw, inzonderheid de rijstteelt, is het hoofdbedrijf der bevolking, dat zij met groote voorliefde en bekwaamheid uitoefent. De padi wordt zoowel op sawahs als tegals gekweekt. De bewerking der velden geschiedt met bijzonder veel zorg, waarom de oogsten doorgaans groot zijn. Het thans te veld staande gewas staat zeer voordeelig, en belooft weder een rijken oogst.

Behalve rijst worden na afloop van den oogst als tweede gewassen geplant: djagoeng, peul-, en aardvruchten, groenten en ingredienten voor de inlandsche keuken, komkomersorten, meloenen, enz. In het gebergte wordt hoofdzakelijk djagoeng als hoofdvoedsel aangeplant. Ook suikerriet, indigo, kapas en tabak worden gekweekt. Behalve op de teelt van voedingsgewassen legt de bevolking zich verder toe op de cultuur van vrucht-, lontar-, maar vooral klapperboomen, die haar in de noten de grondstof leveren voor de copra, een der belangrijkste uitvoerartikelen; groote uitgestrektheden, bovenal bezuiden den Goenoeng Agoeng zijn met klapperboomen beplant. Vruchten komen in groote ver-

scheidenheid voor; doch het zijn voornamelijk salaks en soemaga's die naar Lombok en de Balische landschappen uitgevoerd worden. Lontar- en arenboomen kweekt men hoofdzakelijk voor de toewak en ter bereiding van suiker voor het binnenlandsch verbruik en voor den uitvoer

Op de hellingen van den Goenoeng Agoeng wordt, waar de bodem daarvoor geschikt is, koffie geplant, doch de uitvoer naar Boeieleng bedraagt slechts enkele duizende pikols.

Vele strandbewoners vinden een bestaan in de visscherij en scheepvaart, terwijl die langs een deel der noordkust in den zoutaanmaak hun onderhoud vinden.

De handel, die nagenoeg geheel door Balineezen gedreven wordt, is vrij en onbelast en bepaalt zich hoofdzakelijk tot den kleinen binnenlandschen handel in artikelen van dagelijksch gebruik; ook de handel in de uitvoerartikelen is in hunne handen.

Onderscheidene takken van nijverheid worden hier uitgeoefend, voornamelijk slechts tot eigen gerief. In het smeden en bewerken van ijzer, koper en andere metalen zijn zij zeer bedreven, zoo ook in het bakken van steen en ander grof aardewerk, het branden van kalk, het snijden in hout, het maken van allerlei vlecht- en matwerk uit bamboe en pandan-bladeren, het bereiden van allerlei verven uit onderscheidene planten, enz. Het bereiden van suiker en klapperolie levert mede een bron van bijverdiensten op. Het spinnen en weven van de kapas is uitsluitend vrouwenwerk.

Daar het kleine land voor zijne dichte bevolking daartoe geene genoegzame gelegenheid aanbiedt, zijn zeer velen gedwongen daarbuiten, hoofdzakelijk in de afdeelingen Boeieleng en Lombok, door handenarbeid of als landbouwer hun onderhoud te zoeken. Maanden achtereen blijven zij soms uit om daarna met het verdiende geld naar hun geboorteland terug te keeren.

*Vecteel.* Runderen worden in vrij aanzienlijke hoeveelheid uitgevoerd, voornamelijk naar Boeieleng; voor het



overige worden zij gebezigd als trekdier voor den ploeg. De paarden zijn van een klein, maar sterk ras, doch schaarsch. Het aantal varkens weder is groot.

Voegt men bij het bovenstaande, dat de veiligheid van personen en goederen voldoende mag geacht worden, dan staat niets de ontwikkeling van het land in den weg.

20 April. Woensdag den 20en April vertrokken wij van Karangasem, en volgden tot de desa Doeda denzelfden weg als waarlangs wij gekomen waren; vandaar gaat een vrij goed, doch somwijlen smal pad langs den zeer hoogen en hier en daar bijna loodrechten, linker-oever van de Toekadenda die tussehen den G. Sanggan en Kikian — uitloopers van den G. Agoeng — zuidwestwaarts stroomt, naar Pidada. De terreingesteldheid is dezelfde als die, welke wij op onze reis van Selat naar Karangasem hebben leeren kennen. Enkele heuveltoppen zijn hier bekroond door kleine tempels, die zich op een afstand voordoen als vestinkjes.

Achtereenvolgens reden wij door de desa's Padang Toenggal, Pantasan Tëlengis, Isah, Kikian, Sindoe en Pidada alwaar wij des namiddags om half twee aankwamen en in den pasangrahan van Goesti Gdé Djelantik tot den volgenden dag onzen intrek namen.

Kort na onze aankomst maakten poenggawa's en pedanda's (priesters) hunne opwachting bij den Resident.

De desa's Sindoe en Pidada zijn hoofdzakelijk door Brahmanen bewoond.

21 April. Ten half negen ure van den volgenden morgen vertrokken wij van hier langs de desa's Kiang Talook, Lantang Katik, Bandjar Roembisan, Kebon, Banjoe Tjampah Klondjing, Telibeng, Soekahad en Léboe, nagenoeg steeds de rivier Oenda die hier links de Toekad masin opneemt, volgende naar Kloengkoeng. Ook deze streek is welvarend en vruchtbaar, en overdekt met de prachtigste sawahs, die over overvloedig water te beschikken hebben. Tot aan de Kloengkoengsche grens deed een vijftal Karangasemsche poenggawa's met groot gevolg ons uitgeleide. Van daar



vervolgden wij, vergezeld van een zoon van den Dewa Agoeng, Tjokorda Raka genaamd, een man van omstreeks 30 jaar, benevens andere mindere hoofden den tocht over de desa Satria naar Kloengkoeng, alwaar wij ten 12 ure aankwamen.

De hoofdplaats van het rijkje is doorsneden door breede, rechte wegen, die rechthoekig op elkâar staan, en telt vele tempels en poeri's, waarvan de voornaamste zijn: de poeri Samarapoera of besar, verblijfplaats van den Dewa Agoeng; de poeri Kaleran, bewoond door diens broeder Dewa Agoeng Rai, en de poeri anjar, waarin de halve broeders van den radja Tjokorda Lingsir en Tjokorda Gdé Oka hun verblijf hebben. Ze heeft bijna 3000 inwoners. Voor ons was logies in gereedheid gebracht in de z. g poeri Lebah, omdat in de poeri Anjar kort voor onze komst sterfgevallen hebben plaats gehad, en de poeri bovendien in slechten staat verkeert.

Na de gulle ontvangst en het aangename verblijf te Karangasem viel het hier wel wat af, hoewel over voorkomendheid en hulpvaardigheid niet bepaald te klagen viel.

Tijdens ons aanwezig van den 21<sup>en</sup> t/m den 25<sup>en</sup> April werden over en weer de noodige bezoeken afgelegd, en door den Resident diverse aangelegenheden met den Dewa Agoeng Poetra en diens broêr Dewa Agoeng Rai besproken en afgedaan.

Den 24<sup>en</sup> werd een tochtje gemaakt naar de desa's Akah en Tjegeng, een grensdesa van Karangasem, die door het vrij diepe ravijn met steile wanden van de Toekad Oenda van elkaâr gescheiden zijn. Op den terugweg van Tjegeng naar Kloengkoeng werd een in den steilen rotswand van evenbedoeld ravijn uitgehouwen Dewa tempel, de poera Seganing, bezocht. Overigens valt omtrent Kloengkoeng en de omgeving niets bijzonders te vermelden. Ten slotte het een en ander omtrent de indeeling van het landschap, de sterkte der bevolking, de inkomsten en den economischen toestand.

Kloengkoeng is verdeeld in tien districten, welke door

poenggawa's of pambekels bestnurd worden. Te zamen hebben zij eene bevolking van  $\pm$  25000 zielen, daaronder begrepen de Moehammadansche Balineezen. Ook Maleiers en Chineezzen zijn daar gevestigd, doch hun aantal is gering.

*Inkomsten.* Ook in dit rijkje worden de voornaamste inkomsten van de opbrengst der domeingronden getrokken, die eveneens tegen genot van een deel van het product aan de bevolking ter bewerking worden afgestaan.

De verkoop van opium geschiedt in eigen beheer. Onder het toezicht van den oudsten zoon van den Soesoehoenan Dewa Agoeng Gdé is daarmede belast de ter hoofdplaats aanwezige pambekel.

Een ieder is verplicht zich bij hem van opium te voorzien, en heeft dan het recht het verder in het klein te debiteeren. De vorstelijke personen en familie-leden van den Dewa Agoeng krijgen het heulsap gratis. De opbrengst varieert van f 700 tot f 1000 's maands.

De soewinih-belasting, welke volgens dezelfde grondslagen geheven wordt als in Karangasem, komt nagenoeg geheel ten voordeele van het rijksbestuur.

Ook de opbrengst van de in- en uitvoerrechten ten bedrage van omstreeks 3 pCt. van de waarde wordt door den Dewa Agoeng genoten.

Verder bestaan de inkomsten in de geldboeten als straf opgelegd en in hetgeen het tjampoet-stelsel oplevert.

De heerendiensten eindelijk, die evenzoo volgens dezelfde beginselen als in Karangasem gevorderd worden, drukken in Kloengkoeng zeer zwaar tengevolge van de oorlogen, waarin het sedert jaren, eerst met Karangasem en thans met Gianjar gewikkeld is. Drukkende wachtdiensten heeft de bevolking op de grens te presteeren. Dagen achtereen wordt vaak de landbouwer aan zijn werk onttrokken.

De districtshoofden genieten slechts de opbrengst hunner ambtsvelden als bezoldiging.

*Middelen van bestaan.* Om niet in herhaling te treden, zij het mij vergund ten aanzien van dit onderwerp te ver-



wijzen naar hetgeen voor Karangasem is medegedeeld, met de bijvoeging, dat in Kloengkoeng de landbouw niet op die uitgebreide schaal uitgeoefend wordt, en dat de omvang van den handel, en inzonderheid den uitvoerhandel onbeduidend is. Speciale vermelding verdient wijders, dat men hier bijzonder bedreven is in het vervaardigen van muziek-instrumenten voor de gamelan, welke zeer gezocht zijn.

Over de veiligheid van personen en goederen, zoomede den willekeur der vorstelijke personen, wordt geklaagd.

26 April. Door de late komst van den Gouvernements-stoomer Condor is het verblijf te Kloengkoeng met een dag verlengd. Des morgens vroeg van den 26<sup>en</sup> vertrokken wij langs een makkelijken weg te midden van uitgestrekte sawah-velden naar de havenplaats Koesamba, eene vrij groote stranddesa met omstreeks 2000 inwoners.

Ten 8<sup>1/2</sup> ure verlieten wij de reede en kwamen tegen 9 uur des avonds voor Boeleleng ten anker.

Den op bovenbedoelde reis afgelegden weg heeft ondergeteekende met een pedometer en zakkompas opgenomen. Voor de contrôle en ter verbetering dezer onnauwkeurige opname zijn, waar mogelijk, daarin gelegen punten nader bepaald door peilingen te nemen naar bergtoppen, wier ligging op de bestaande kaarten zijn vastgelegd. De volgens die opmeting vervaardigde schetskaart is dit verslag vergezellende.

SINGARADJA, 1 Mei 1898

*De Controleur*

(w. g.) SCHWARTZ.

**RAPPORT VAN DE REIS VAN DEN CONTROLEUR  
SCHWARTZ NAAR BANGLI.**

(Met een kaartje.)

SINGARADJA, 21 April 1899.

Ter voldoening aan de opdracht vervat in uwe missive van 28 Maart jl. No. 851/1 om met den zelfbestuurder van *Bangli* de tusschen de wederzijdsche onderdanen hangende geschillen te bespreken en op eene beëindiging daarvan aan te dringen, begaf ik mij op den 5en dezer op reis, vergezeld van den afgevaardigde van de a. s. Parijsche wereldtentoonstelling — den heer *C. M. Pleijte* — die daartoe van UHEdG vergunning heeft gekregen, van den poenggawa van *Soekasada Goesti Njoman Rakz* en van den tolk *Goesti Ktoet Djiwa* met hun gevolg. Vooraf was aan den radja van onze komst kennis gegeven en van hem de toezegging ontvangen om ons in alles zooveel mogelijk behulpzaam te zullen zijn.

Des morgens ten 7 $\frac{1}{2}$  ure van Singaradja vertrokken, kwamen wij over *Koeboetambahan* en *Tamblang* omstreeks ten 2 ure des namiddags te *Daoesa* aan.

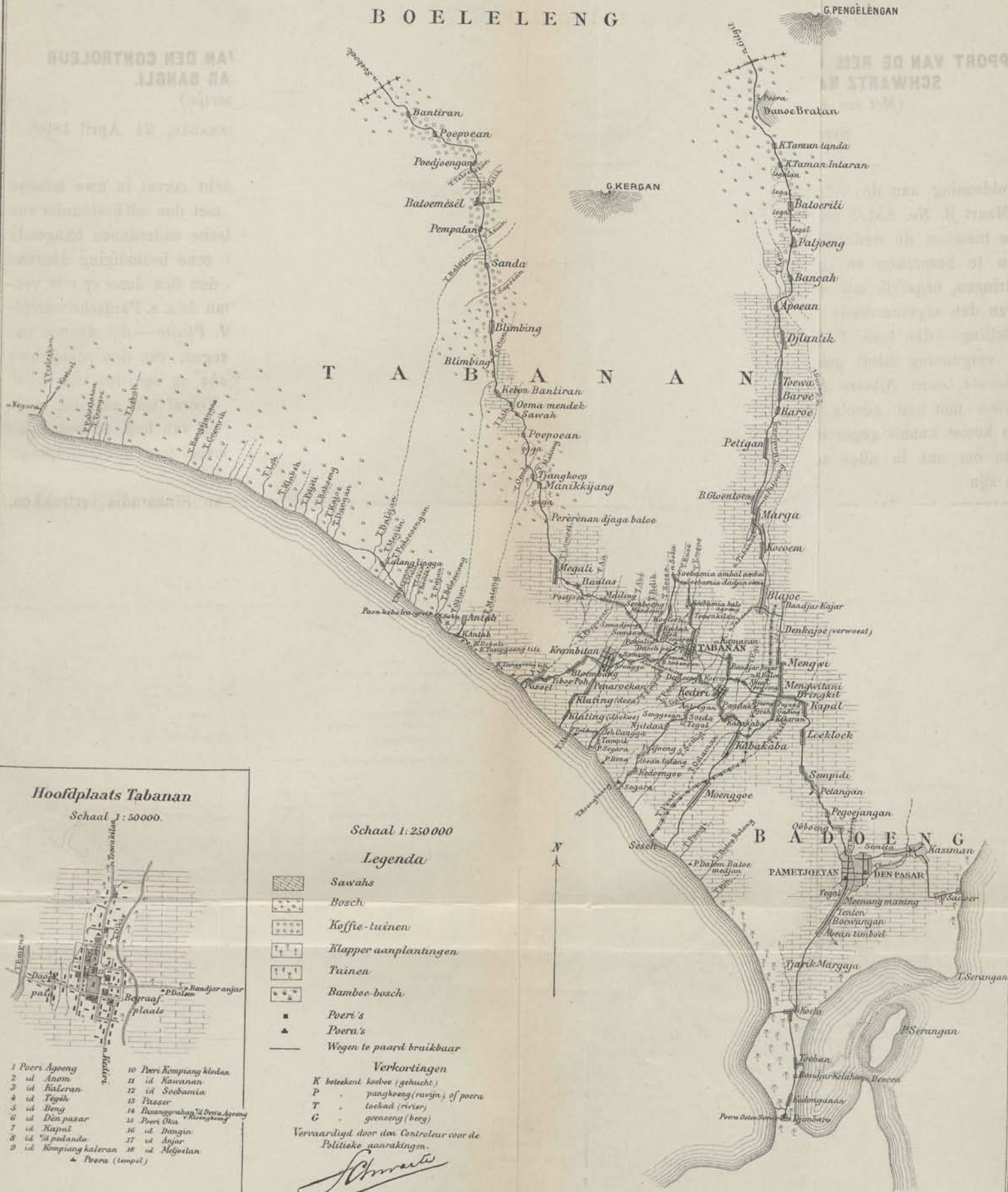
Aan hetgeen in mijn dagverhaal van de met UHEdG ondernomen reis naar *Karangasem* en *Kloengkoeng* in het vorige jaar is medegedeeld omtrent deze streek, valt slechts weinig toe te voegen.

De koffie-tuinen, zoowel in dit gedeelte als in de andere door ons bereisde streken van *Bangli*, zien er over het algemeen vrij goed onderhouden uit. Evenals in *Boelcleng* verwacht men ook hier in dit jaar een geringen oogst. Behoudens enkele uitzonderingen zag ik dan ook nagenoeg overal slechts weinige vruchten aan de boomen.

De oogst van voedingsgewassen daarentegen leverde in de hooge streken een ruim beschot op.



# BOELELENG



## Hoofdplaats Tabanan

Schaal 1:50000



- |                      |                                |
|----------------------|--------------------------------|
| 1 Poeri Agoeng       | 10 Poeri Kumpang klodan        |
| 2 id Anam            | 11 id Kawanan                  |
| 3 id Kaleran         | 12 id Soebamia                 |
| 4 id Teguh           | 13 Pzaser                      |
| 5 id Bony            | 14 Pzanggrahan id Poeri Agoeng |
| 6 id Den pasar       | 15 Poeri Oka                   |
| 7 id Kapud           | 16 id Danyin                   |
| 8 id id padanda      | 17 id Anjar                    |
| 9 id Kumpang kaleran | 18 id Meljoelan                |
- ▲ Poeri (tempel)

Schaal 1:250000

### Legenda

- Sawahs
- Bosch
- Koffie-tuinen
- Klapper-aanplantingen
- Tuinen
- Bamboe-bosch
- Poeri's
- Poera's
- Wegen te paard bruikbaar

### Verkortingen

- K beteekent koeloe (gehucht)
- P pangkoeng (ruisjn) of poera
- T loekad (rivier)
- G goenseng (berg)

Vervaardigd door den Controleur voor de Politieke aanrakingen.

*Schwartz*

In de desa *Lateng*, maar vooral in *Daoesa* heeft men veel te lijden gehad van de hevige zuiden- en zuidwesten winden, die gedurende de eerste helft van de maand Maart, zoowel hier als in *Boeleleng*, bijna onafgebroken hebben gewaaid. *Vijf* huizen werden te *Daoesa* omvergeworpen en *drie* andere van hunne daken beroofd. Wegens gebrek aan bamboe, die zooals bekend is, van de lagere streken wordt aangebracht, hebben sommigen voor de bedekking, lange grassoorten gebezigd, welke in deze hooge streken overvloedig voorkomen. Men beweert, dat deze dakbedekking niet duurzaam is.

Ook moeten in dien tijd in de meeste desa's vele ziektegevallen, vooral koortsen, zijn voorgekomen, maar behalve in de desa *Soekawana* slechts weinige met doodelijken afloop.

Dadelijk na aankomst te *Daoesa* deelde ik den radja per brief mede, dat wij den 7en van *Batoer* naar *Bangli* zouden vertrekken, en in den namiddag aldaar konden worden verwacht.

Den volgenden morgen vervolgden wij onze reis over *Batang Kotadalem* en *Kintamani* naar de desa *Batoer*, het eindstation voor dezen dag.

Het was voor den heer *Pleijte* eene teleurstelling, toen wij aan den voet van den *Soekawana* gekomen, vernamen, dat de dewatempel *Tëgèh Koeripan*, waarin zich fraaie steenen beelden bevinden, zooals ik er op *Bali* uit een oogpunt van kunst zelden beter gezien heb, sedert maanden voor een ieder gesloten is. De pemangkoe en pembekel van *Soekawana* deelden mede, dat niet lang na het bezoek van den Resident en ondergeteekende aan den tempel eene hevige buikziekte in de desa's *Soekawana* en *Kotadalem* is uitgebroken, die volgens eene openbaring van de godheid alleen wijken zal door het tempelbezoek aan een ieder te verbieden, en door het houden van offer- en verzoeningsfeesten. De weinig welvarende bevolking dezer streek — zöo ging de pemangkoe voort — heeft reeds veel geofferd (*mëban-tën*) en reeds *acht* karbouwen geslacht, en nog is het verbod



niet opgeheven. Daar de buikziekte nog voorkwam, verzoekten hij en de pembekel ons van het voorgenomen bezoek af te zien. Aan dit uiterst beleefd gedaan verzoek werd door ons voldaan.

Ook de groote poera van *Batoer* was gesloten, doch volgens den pembekel en den pemangkoe alleen voor de bewoners van het dorp. Onder hun geleide werd des namiddags de tempel bezichtigd.

De *Goenoeng Batoer*, die volgens de bewoners der gelijknamige desa onverpoosd werkzaam is, en dan eens uit zijn westelijken (poeri *Kawan*) dan weder uit den oostelijken krater (poeri *Kanginan*) rook en waterdamp omhoog jaagt, vertoonde bij onze aankomst eene verhoogde en steeds toenemende werkzaamheid.

Vooraf uit de poeri *Kanginan* stegen zware rookkolommen op en werd daaruit den volgenden dag fijne asch gedreven. Op onze terugreis van *Bangli*, op den 11<sup>en</sup> dezer in zulk eene hoeveelheid, dat de lucht in het noordoosten grauw zag. Ook hoorden wij op dien dag een dof gerommel en enkele keeren knallen. In den namiddag te *Kintaman* aangekomen, was de werking reeds zeer verminderd.

Toen wij den volgenden morgen — 7 dezer — van *Batoer* wilden vertrekken, vernam ik, dat de brief, dien ik van *Daoesa* had afgezonden, abusievelijk aan den pembekel van *Batoer* bezorgd en door dezen kort voor onze aankomst naar het dorpshoofd van *Daoesa* teruggezonden was, met opdracht dien naar *Bangli* te laten brengen. Vreezende, dat door het heen en weer zenden de brief den radja nog niet bereikt had, zond ik zekerheidshalve een tweede schrijven weg. Ook onze bagage kon worden weggestuurd, daar de pembekel van *Batoer* de hoofden van de desa's aan den weg naar de hoofdplaats had doen waarschuwen. Wij zelf vertrokken in plaats van om 8 uur, zooals het plan was, eerst om 1 uur des namiddags om zekerheid te hebben, dat de radja's tijdig van onze komst verwittigd zouden zijn.

Daardoor hadden wij nog gelegenheid een merkwaardig

heuveltje, Sampejan wani geheeten, te bestijgen dat tussehen het dorp en den berg *Batoer* gelegen als een eiland boven de lavazee uitsteekt. Deze  $\pm$  150 voet hooge rots langs de steile hellingen met geboomte en overigens met gras begroeid, is van den zuidkant makkelijk te beklimmen. Zij verschaft een verheven en verrukkelijk gericht op den *Batoer*, het dorp, de lavazee, het Batoermeer en het ringgebergte, waarboven de bergkolos Agoeng zich in het oosten majestueus verheft. Op haren top bevindt zich een zeer eenvoudig uit lavabrokken opgebouwd dewatempeltje.

Ook werd bezocht de rijkelijk door waringinsoorten beschaduwde plek op den weg van de desa naar het meer *Batoer* van waar de inwoners het water halen; op verschillende plaatsen druipt het uit den duitsteenwand en verzamelt zich in uitgeholde gaten. Het water heeft een zeer lage temperatuur en is kristalhelder. Overigens verwijs ik, om niet in herhalingen te treden, naar hetgeen in mijn vorig rapport is vermeld omtrent het Batoergeborte en de streek daaromheen.

Zooals gezegd verlieten wij ten 1 ure de desa *Batoer* en kwamen na eene wandeling van  $\pm$  2 paal langs een op sommige gedeelten vrij steil omhoog gaand pad te *Panelokan*.

Op omstreeks 400 meter zuidoostwaarts van dit gehucht splitst zich de weg in tweeën, de eene blijft den kraterwand volgen, de andere, dien wij insloegen, loopt naar het zuiden. Dit vrij breede pad, op sommige plaatsen in de oneffenheden van het terrein uitgegraven, was voor onze komst hersteld. Geleidelijk dalende voert het ons over onafzienbare velden en door de desa's *Pangotan* met  $\pm$  600, *Palak Tihing* met  $\pm$  350, *Bangkled* met  $\pm$  160, *Gebagan* met  $\pm$  100, *Kajoebih* met  $\pm$  800, *Kajang* met  $\pm$  250 en *Koeboe Bangli* met 150 inwoners naar de hoofdplaats *Bangli*. Het terrein, dat wij afreden, glooit naar het zuiden zeer zacht en wordt naar het oosten en westen onderbroken door weinige, maar vrij diepe ravijnen, het bed bevattende van rivieren, die nagenoeg alle in den oostmoesson droog zijn.



Zoover het gezicht reikt is nergens bosch te bespeuren, de natuurlijke plantbekleding heeft het veld geruimd voor nederige cultuurgewassen. Nabij de desa *Pangotan* werden wij door een regenbui overvallen, die aanhield tot onze komst in de desa *Kajoebih* omstreeks ten 5½ ure. Daar vernamen wij, dat de koelies, die onze bagage naar *Bangli* hadden te brengen, voor den regen waren gaan schuilen. Aan mijn verzoek om het hoog noodige goed dadelijk naar de hoofdplaats te dragen en het overige den volgenden morgen na te zenden, werd voldaan. In de desa *Koeboe Bangli* kwam een poenggawa met fakkellicht ons tegemoet, en werden wij bij het begin van de hoofdplaats op de gebruikelijke wijze door vier poenggawa's verwelkomd.

Door hen en gevolg vergezeld begaven wij ons naar de *Bale bengong* waarvoor twee broeders van den radja t. w. *Dewa Gdé Rai* en *Dewa Gdé Poetoe*, twee hunner zoons en *Anak Agoeng Poetoe* oudste zoon van den zelfbestuurder ons afwachtten. Na de begroeting trokken wij ons naar ons verblijf terug. Daarvoor was nevens de poeri *Soha* in gereedheid gebracht het huis van een naar het eiland *Noesa* verbannen pedanda. Reeds lang, zoo vertelde mij de poenggawa, die ons toegevoegd was, werd vermoed, dat deze pedanda ingewijd is in de wetenschap der tooverij, macht over de geesten heeft en hen daardoor ook tot werktuigen van zijne wenschen maken kan, maar eerst eenige maanden geleden kwam dit overtuigend aan het licht, toen de godheid van *Apoean* den jongsten broeder van den radja t. w. *Dewa Ktoet Besakih* ook wel *Dewa Gdé Ngoerah* genaamd, die in de poera aldaar in afzondering leefde (nangoen seraja) om genezing te zoeken voor zijne ongeneeselijke ziekte, openbaarde, dat de pedanda, die zeer bedreven is in de zwarte kunsten, de ziekte veroorzaakt heeft. De stafdrager werd daarop schuldig verklaard aan „*njiwa nesti*” en deswege met zijn gezin naar het eiland *Noesa* verbannen. *Dewa Gdé Besakih* echter is nog steeds niet genezen.....

Den volgenden morgen, den 11en dezer, vertrokken wij

van *Bangli*. Na even benoorden de hoofdplaats het diepe en tamelijk steile ravijn van de toekad *Sangsang* overgetrokken te zijn, voert een vrij goed pad, ons over sawahs naar *Djalan bae*, een onbeduidende desa met niet meer dan 150 zielen. Omstreeks 400 meters verder kwamen wij in de desa *Tanggahan Goenoeng*, volgens opgave van den poenggawa met circa 2000 zielen. Van hier loopt een weg in nagenoeg zuid zuidwestelijke richting naar de desa *Daä moelih* met  $\pm$  250 zielen. Steeds noordwaarts gaande langs een makkelijken en goed begaanbaren weg, bereikten wij na ruim 1 paal de desa *Loemboewan* met  $\pm$  200 zielen, waar de laatste sawahs aangetroffen werden. Volgens informatie heeft de padi, die over het geheel niet onvooroordeelig stond, veel te lijden van muizen en walangs, die groote verwoestingen aanrichtten. Ook heeft men nagenoeg jaarlijks te kampen met watergebrek.

Van *Loemboewan* geleidelijk over tegalvelden omhoog gaande, kwamen wij in de desa's *Pengloembaran* met  $\pm$  150 en *Tiga* met  $\pm$  1500 inwoners. Dadelijk na het verlaten van deze desa heeft men naar alle zijden een ruim en heerlijk uitzicht. De oorspronkelijke wildernis heeft ook in dit gedeelte van het landschap voor de cultuur plaats gemaakt, slechts langs de steile hellingen der bergen en bergruggen ziet men bosch. De velden aan weêrszijden van den weg worden met de meeste zorg bewerkt, doch zij worden slechts om het andere jaar beplant. De braak liggende, die dan met laag gras zijn begroeid, dienen tot weiden van het vee. Ook treft men op de tegaloms geregelde aanplantingen van „kendal” — boomen aan om den grond door de bladeren dezer snelgroeijende boomen te bemesten. Hooger op, zoomede op het hoogland van *Tjatoer*, worden daarvoor dadapsoorten gebezigd. Verbouwd worden hier rijst, djagoeng, aardvruchten, katjangsoorten en groenten voor de inlandsche keuken.

Steeds langzaam omhoog gaande volgden wij over een grooten afstand het ravijn van de toekad *Sangsang* en bereik-



ten na ruim 8 paal gereden te hebben de desa *Amboewa* met ongeveer 275 zielen. Omstreeks een paal verder splitst zich de weg in tweeën, de eene leidt noordoostwaarts naar *Pamelokan*, de andere, dien wij insloegen, gaat in noord noordwestelijke richting door het ravijn van de toekad *Pekrisan* naar de desa *Padpadan* met  $\pm$  120 inwoners. Kort voor deze desa loopt een, naar men zegt, goede weg over *Tampak Siring* naar *Pédjeng*.

Na de vrij breede en diepe ravijnen van de toekad *Baeng tanah* en van de toekad *Petanoë* overgetrokken en de desa *Sekaän* ( $\pm$  60 zielen), die tusschen de twee ravijnen gelegen is, voorbij gereden te zijn, kwamen wij te *Bonjoh* aan, een dorp met ruim 400 zielen.

De *Petanoë* neemt in het landschap *Gianjar* links de *Baeng tanah* op, en stort zich na hare vereeniging met de *Pekrisan* nabij de desa *Kramas* in zee. Evenals de bovenloop van de *Sangsang* is die dezer rivieren nagenoeg geheel droog.

De desa's *Padpadan* en *Bonjoh* liggen nabij de Gianjarsche grenzen, en zijn min op meer versterkt. De desa *Bonjoh* is aan de West- en Zuidwest zijde omgeven van loopgraven en een levende bamboe-pager.

Niet ver benoorden desa *Sekaän* staat een wachthuis, dat bewaakt wordt wanneer *Bangli* met *Gianjar* in oorlog is.

Na een half uur rust in de desa *Bonjoh*, vervolgden wij in nagenoeg noord-noordoostelijke richting de reis naar *Kintamani*. Steeds over tegelvelden en nu en dan door of langs aan aldaar gevestigde Chineezzen toebehoorende koffietuinen rijdende, kwamen wij langs de koeboes *Bonjoh*, *Kalang sari* en *Peket*, die slechts enkele woningen tellen te *Kalanganjar* aan, op den weg van *Kintamani* naar *Panelokan*, en eindelijk ten 5 ure op de plaats onzer bestemming na een afstand van omstreekt 21 paal afgelegd te hebben.

Den volgenden morgen werd de terugreis naar *Singaradja* vervolgd. Op ongeveer een paal afstands voorbij desa *Kotadalem* sloegen wij een goed, doch niet onderhouden pad in, dat ons over uitgestrekte tegelvelden en gaga's achter-

een volgens langs de koeboes *Daoeb*, *Seloeloeng*, *Pangkoeng Blantik*, alle nederzettingen van de desa's *Daoesa*, *Batang*, *Kotadalem* en *Soekawana*, naar de desa *Tjatoer* met  $\pm$  250 inwoners voert.

Van den *Soekawana* daalt het gebergte weinig en gaat geleidelijk over tot het hoogland van *Tjatoer* dat den verbindingsschakel vormt met de centrale groep van de Balische bergen. Naar het zuiden loopt dit hoogland en het gebergte met het groot aantal afgeronde zacht glooiende ruggen in de vlakte uit. Omsteeks 600 meter ten noordoosten van de desa *Tjatoer* ligt *Nampoe*. Behalve door Baliërs wordt dit gehucht door een twintigtal Chineezeeu bewoond, die nabij deze nederzetting koffietuinen hebben, welke hun goede winsten moeten afwerpen.

Weldra bereikten wij de grens van het Gouvernementsgebied, en zetten de tocht over de desa's *Tambakar*, *Klandis*, *Pakisan*, *Bontihing*, *Sawan* en *Sangsit* naar *Singaradja* voort, alwaar wij des avonds aankwamen.

Ten slotte deel ik U HEDG. beleefd mede dat ik den op deze reis afgelegden weg met een pedometer en zakkompas heb opgenomen. Voor de contrôle en ter verbetering dezer onnauwkeurige opname zijn vele daarin gelegen punten met een smalkalder boussole ten opzichte van bekende bergtoppen en plaatsen nader bepaald. De kaart hoop ik U spoedig aan te bieden.

*De Controleur voor de Politieke  
aanrakingen,*

(w. g.) SCHWARTZ.

Voor eensluidend afschrift

*De Secretaris,*

(w. g.) Udo De Haes.



DAGVERHAAL VAN EENE REIS VAN DEN RESIDENT VAN  
BALI EN LOMBOK VERGEZELD VAN DEN CONTRO-  
LEUR VOOR DE POLITIEKE AANRAKINGEN EN DE  
POENGGAWA'S IDA BAGOES GELGEL EN  
GOESTI KTOET DJLANTIK NAAR  
TABANAN EN BADOENG, VAN  
17 JULI T/M 5 AUGUSTUS  
1899.—

(met een kaartje en een geslachtslijst.)

17 Juli. Des namiddags per rijtuig van *Singaradja* vertrokken kwamen wij ten 6¼ uur te *Pengastoelan* aan, alwaar bovengenoemde poenggawas en de tolk *Goesti Ktoet Djiwa* met hunne volgelingen zich reeds bevonden.

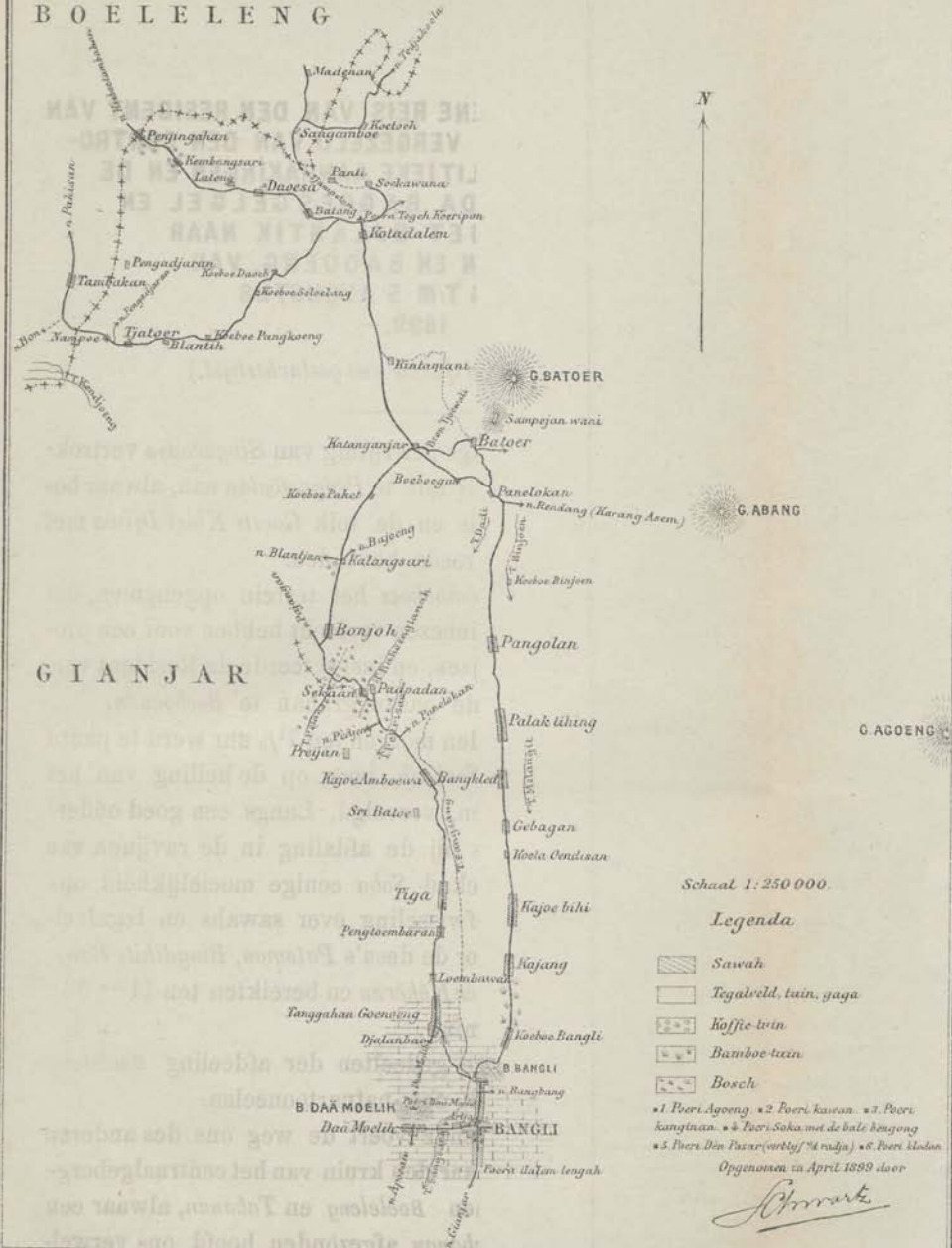
Onderweg werd te *Temoekoes* het terrein opgenomen, dat de aldaar gevestigde Chineezzen verzocht hebben voor een producten-passers aan te wijzen, en inspecteerde de Resident verder de in aanbouw zijnde pasanggrahan te *Boeboenan*.

18 Juli. Den volgenden morgen ten 7½ uur werd te paard de reis naar de desa *Soeboek*, hoog op de helling van het centraal gebergte gelegen, vervolgd. Langs een goed onderhouden weg, die slechts bij de afdaling in de ravijnen van de toekad *Panah* en toekad *Saba* eenige moeielijkheid oplevert, reden wij bij afwisseling over sawahs en tegalvelden, achtereenvolgens door de desa's *Patemon*, *Ringdikit*, *Rangdoe*, *Majong Boesoengbioe* en *Kékéran* en bereikten ten 11<sup>ure</sup> 36<sup>m</sup> de plaats onzer bestemming.

Evenals in vele andere gedeelten der afdeeling *Boeileleng* is ook dit landschap rijk aan natuurtooneelen.

19 Juli. Steeds stijgende voert de weg ons des anderen daags door zwaar bosch naar den kruin van het centraalgebergte, hier de grens tusschen *Boeileleng* en *Tabanan*, alwaar een door den radja van *Tabanan* afgezonden hoofd ons verwelkomde en de *Tabanansche* koelies onze bagage overnamen.

BOELELENG



GIANJAR

Schaal 1: 250 000.

Legenda

- Sawah
- Tegalveld, tuin, gaga
- Koffie-tuin
- Bamboe-tuin
- Bosch

\*1. Poeri Agoeng \*2. Poeri kasean \*3. Poeri kanginan \*4. Poeri Saka mi de bali hangong \*5. Poeri Den Tassar (ortlof 24 radja) \*6. Poeri kledon  
Opgevoeren in April 1899 door

*Starr*



In zuidoostelijke richting door maagdelijk bosch voortgaande kwamen wij na  $\pm 1\frac{3}{4}$  paal te *Bantiran* aan, een kleine desa met ruim 200 inwoners, waaronder een vijftiental Chineezers. Evenals hunne landgenooten in de desa *Poepoean* houden de meesten hunner zich slechts tijdens den koffieoogst in het gebergte op voor den opkoop van de koffie en keeren na afloop daarvan naar hunne woonplaatsen in de vlakte terug. Slechts weinigen zijn er blijvend gevestigd en vinden hun onderhoud met den verkoop van opium en den handel in benodigdheden voor de inlandsche huishouding.

Geleidelijk dalende en nagenoeg steeds door koffieplantsoenen op en langs de hellingen der bergruggen rijdende, bereikten wij de desa's *Poepoean* met nog geen 200 ingezetenen, waaronder een 16-tal Chineezers en *Poedjoengan* met bijna 400 zielen. Tot hiertoe is de weg te paard goed begaanbaar, doch na deze desa wordt hij doorsneden door de vrij diepe en steile ravijnnon van de rivieren *Teloctoean* en *Kelih*, welke niet dan *geforceerd* te paard over te trekken zijn. De inlanders maken om die reden dan ook geen gebruik van paarden bij den afvoer van koffie, maar dragen het product over het gebergte.

Omstreeks half twaalf arriveerden wij op ons eindstation van dezen dag, de desa *Batoe Mesel*, die op de westelijke helling van den *Kergan* of Piek van *Tabanan* gebouwd is, en bijna 400 zielen telt.

Evenals overal elders in het gebergte zijn de woningen in al deze dorpen klein en geheel opgetrokken van bamboe en hout. De wanden en beschotten voor de inwendige verdeling bestaan uit gespleten bamboe, terwijl ook voor de bedekking uitsluitend bamboe in den vorm van sirap gebezigd wordt.

De woonerven, eveneens klein, zijn deels met bedek en deels met kleimuren afgesloten. De gezondheidstoestand was er slecht; malaria gepaard gaande met hevige dysenterie heeft veel sterfte onder de bewoners veroorzaakt. De vele versche graven op de desabegraafplaatsen gaven

ons daarvan het bewijs, terwijl de voor de woonerven ter afwering van de ziekte geplaatste bamboe staken met allerlei figuren van klapperbladeren en tooverformules behangen, en het druk offeren evenzoovele teekenen waren, dat de ziekte bij onze komst nog lang niet geweken was. Dit werd ook door den *Tabananschen* poenggawa bevestigd, doch hij sloeg ons aanbod om kinine aan de lijders te verstrekken af, omdat bij de geneesmiddelen en mantra's van de balijans (docters) en de opvolging van de openbaringen der goden, door pemangkoe's ter kennis van het volk gebracht, reeds veel baat gevonden is. Voor den Baliër is al wat van den balijan afkomstig is het non plus ultra van voortreffelijkheid; en men kan er zeker van zijn, dat wanneer hij aan een Europeaan om medicijn verzoekt de drankjes en smeerseltjes van den balijan zonder succes zijn gebruikt.

Dezelfde ziekte heeft ook geheerscht in de desa's, die wij den volgenden dag op onze reis naar *Megati* voorbij trokken, en daar even-zeer vele slachtoffers geëischt.

Op onze wandeling des namiddags troffen wij in den omtrek van *Batoe mesel* vele bloeiende koffie-aanplantingen aan.

20 Juli. Ook den volgenden morgen op reis naar *Megati* reden wij tot nabij de desa *Blimbing* door goed onderhouden koffie-tuinen, die naar oost en west door bosch geflankeerd zijn. Verder zuidwaarts gaat het pad bij afwisseling door bosch, vruchten en klappertuinen en eindelijk over sawahs, die naar het zuiden meer en meer in uitgebreidheid toenemen. Het tracé van den weg is over het algemeen niet gelukkig gekozen;— in bijna rechte lijn loopt het door de steilste ravijnen. Tusschen *Pempatan* en ons eindstation, de desa *Magati*, passeerden wij 11 ravijnen, waarvan 5 het bed bevatten van de rivieren *Asian*, *Balejan*, *Oötan*, *Lih* en *Matang*. Het pad bracht ons achtereenvolgens door de desa's *Pempatan* met  $\pm 80$  inwoners, waaronder 39 Chineezers, *Sandamet*  $\pm 120$ , *Blimbing* met ruim 400, *Kebon Bantiran* met  $\pm 75$ ; *Oema Méndék* met  $\pm 60$ ; *Sawah* met  $\pm 90$ ; *Poepoean* met  $\pm 50$ ; *Tjangkoep* met  $\pm 30$  en *Ma*



*nikkijang* met  $\pm$  50 zielen naar *Megati* alwaar ons eene zeer voorkomende ontvangst was bereid.

Deze desa, die  $\pm$  400 ingezetenen telt, is op den rechteroever van de *toekad Lamoek* gebouwd. Op een breeden hoofdweg komen de woningen, die van steen en klei opgetrokken en van kleimuren omgeven zijn, uit. Het landschap heeft van hier naar het zuiden tot aan het strand en naar oost en west een geheel ander aanzien.

Is het noordelijke en zuidwestelijke deel van *Tabanan* met uitzondering van betrekkelijk geringe uitgestrektheden, waar de cultuur de plaats der voormalige bosschen heeft ingenomen schier geheel met oorspronkelijke wouden bedekt, in het overige grootste deel heeft de wildernis het veld geruimd voor voedingsgewassen.

Het is een zee van sawahs, waarboven groepen van vrucht- en klapperboomen als eilanden uitsteken, en waarin de desa's verborgen liggen. Op de cultuurgewassen zal ik later terugkomen, thans een enkel woord over de boschproducten.

Vele waardevolle houtsoorten komen in de bosschen voor, waaronder die, welke goed bestand zijn tegen schadelijke invloeden. Ook welriekende soorten zijn daarin voorhanden, welke speciaal voor tempels gebezigd worden, omdat die aan de dewa's het welgevalligst zijn. Bamboe en rotan worden er in verscheidenheid aangetroffen, zoo ook boomen die harsen, oliën en eetbare vruchten opleveren en planten, wier wortels en knollen door arme lieden genuttigd worden in tijden van schaarschte aan voedingsmiddelen. Wanneer nog is melding gemaakt van varen- en rotansoorten, die de bestanddeelen voor sommige spijzen leveren, dan zijn de voornaamste plantaardige voortbrengselen genoemd, welke den mensch van nut kunnen zijn. Al die producten worden beschouwd aan de desavereeniging toe te behooren, die het beschikkingsrecht over de bosschen heeft, doch ieder ingezetene der desa is volkomen vrij ze zonder voorafgaande vergunning en zonder eenige retributie verschul-

digd te zijn, te verzamelen. Dezelfde vrijheid hebben de ingezetenen om zich meester te maken van de in de wildernissen voorkomende dieren. Veel gejaagd wordt op herten, kidangs, zwijnen en stekelvarkens, waarbij men zich bedient van strikken, netten, en geweren.

21 Juli. Na te Megati overnacht te hebben werd den volgenden morgen de reis naar de hoofdplaats voortgezet. Steeds langzaam dalende gaat de vrij breede, doch weinig of niet onderhouden weg in oostzuidoostelijke richting over naar het zuiden zacht glooiende en afgeronde bergruggen door tuinen en over sawahs, doch wordt op dit korte traject door 10 ravijnen doorsneden. Acht daarvan bevatten het bed van de rivieren *Lamoet Aā*, *Poepoean*, *Ab*, *Belik Noesa*, *Enoe* en *Empas*. De *Lamoet* en *Poepoean* zijn zijrivieren van de *Aā*; de *Belik* en *Noesa* van de *Abé* en de *Enoe* van de *Empas*. Bezuiden de hoofdplaats neemt de *Empas* links de *toekad Panah* of *Panahan* die zich te voren met het water van de beoosten de hoofdplaats stroomende *toekad Dikis* gevoed heeft en de *toekad Dati* op, en stort zich met eene breede monding beoosten de *desa Jeh Gangga* in zee.

Twee der hooger genoemde rivieren t. w. de *Aā* en de *Enoe*, zijn overbrugd, daar zij ter hoogte van den weg tusschen nagenoeg loodrechte en diepe rotswanden stroomen.

Den even besproken weg volgende, reden wij achtereenvolgens door de *desa*'s: *Bantas* met  $\pm 500$ ; *Poetjoek* met  $\pm 50$ ; *Meliting* met  $\pm 250$ ; *Semboeng* met  $\pm 200$ ; *Mandoeng* met  $\pm 120$ ; *Lemadjang* met  $\pm 70$ ; *Samsam* met  $\pm 200$ ; *Penjalin* met  $\pm 30$  en eindelijk *Daoehpala* met  $\pm 150$  zielen. Tusschen de *poera Pesiapan* en het ravijn van de *Empas* leidt een vrij breede en goede weg westwaarts naar *Krambitan*.

In de *desa Samsam* werden wij door van *Tabanan* gezonden poenggawa's met de gebruikelijke eerbewijzen ingehaald. en ter hoofdplaats verwelkomd door zonen van den zelfbestuurder, pedanda's en poenggawa's, die ons daarna naar ons verblijf vergezelden. Daarvoor was een deel van de *poeri Soebamia* in gereedheid gebracht. Over de ontvangst



zoowel hier als elders in *Tabanan* viel niet te klagen. In al de *desa*'s, welke wij op onze reis naar de hoofdplaats passeerden werden ons en het gevolg op last van den radja, kortweg *Tjokorda* genoemd, ververschingen uit vruchten en klapper bestaande, aangeboden.

De hoofdplaats *Tabanan* heeft eene langwerpige gedaante, is door rechte, breede en rechthoekig op elkaar staande, doch slecht onderhouden wegen doorsneden, en telt volgens ontvangen opgaven meer dan 1000 inwoners. Het midden-gedeelte wordt nagenoeg geheel ingenomen door vele *poeri*'s, waarvan de voornaamste zijn de *poeri Agoeng*, verblijfpaats van den zelfbestuurder, de *poeri Kaléran*, waarin de medebestuurder *Goesti Ngoerah Madé Kaléran* en de *poeri*'s *Oka*, *Anjar* en *Dangin*, waarin zonen van den zelfbestuurder verblijf houden. De vele andere op den platten grond van de hoofdplaats aangeduide *poeri*'s zijn door verwanten van den radja en *poenggawa*'s bewoond.

22 Juli. In de *poeri Agoeng* werd op den morgen na onze aankomst het officieele bezoek aan den *Tjokorda* gebracht. Met het gebruikelijke ceremonieel werden wij op het bepaalde uur door diens zonen, *pedanda*'s en *poenggawa*'s afgehaald, en naar het vorstelijke verblijf begeleid, waarboven onze driekleur lustig wapperde. Op straat werden wij begroet door den reeds genoemden medebestuurder, terwijl voor den hoofdingang van de *poeri* de radja *Goesti Ngoerah Agoeng* een eerwaardige ruim tachtigjarige, maar nog krachtige en levenslustige grijsaard ons afwachtte. Bij onze nadering liep hij ons met levendigen tred tegemoet, en wees ons na de begroeting den weg naar de *Petandakan*, de ontvangplaats binnen de *poeri*. Zijn snelle en lichte gang, maar bovenal het kwik op- en afgaan van de trappen in de poorten, trof ons zeer.

Ondanks zijn hoogen ouderdom is hij nog vol werklust, en een man van helderen blik. In 1844 aan het bestuur gekomen sloot hij in 1849 na afloop der 3<sup>e</sup> Balische expeditie het thans nog vigeerende politieke contract met het

Nederlandsch-Indisch gouvernement. Hij wordt ter zijde gestaan door een medebestuurder, die echter geen *gâte* van verband aangegaan heeft, en ook niet door de Regeering erkend en bevestigd is. Deze waardigheid is dan ook na de sluiting van evengemeld contract in het leven geroepen. Eerst heeft de zelfbestuurder de lusten en lasten van de regeering met zijn broeder *Goesti Ngoerah Kaléran* gedeeld, en na zijn overlijden in *Badoeng* — men zegt vermoord door een zijner poenggawa's met name *Goesti Ngoerah Rai* — met diens zoon bovengenoemden *Goesti Ngoerah Madé Kaléran*.

Voor zijne onderdanen is *Tjokorda*, voorzoover men dit van in despotisme opgegroeide vorsten verwachten kan, zeer welwillend, waarom hij bij hen ook in hoog aanzien staat, bemind en geacht is. Voor eene goede rechtsbedeeling draagt hij zorg.

Iederen dag is hij in de ochtenduren — de radja maakt geen gebruik van opium — en vaak ook des namiddags in de *Petandakan* voor een ieder te spreken. Aangelegenheden des lands van eenig gewicht gaat hij persoonlijk na, en handelt steeds in overleg met de hoofden.

In belangrijke zaken wordt doorgaans ook het gevoelen ingewonnen van de bestuurders van *Badoeng*, aan wie de *Tabanansche* vorstelijke personen verwant zijn.

De medebestuurder, een corpulente man van middelbaren leeftijd met ietwat uitpuilende oogen en vadsig, doch overigens goed uiterlijk, schijnt het tegenbeeld te zijn van den hoofdbestuurder. Hij geeft den indruk van iemand, die het zich niet moeielijk maakt met het landsbestuur, maar liever zijn tijd verdeelt tusschen zijne vrouwen, het opkweeken van zijne vele vechthanen en het houden van hanengevechten.

Ook met de zonen en andere bloedverwanten van den hoofdbestuurder kwamen wij tijdens ons verblijf ter hoofdplaats in kennis. Rapporteur heeft gelegenheid gehad een geslachtslijst van het vorstenhuis samen te stellen, die als bijlage bij dit rapport zal gevoegd worden. Zooals daaruit blijkt heeft de radja 8 zonen gehad. De eenige bij eene



wettige vrouw (padmi) verwekte zoon met name *Anak Agoeng Ngoerah Agoeng* is op tienjarigen leeftijd gestorven; de zeven overige zijn gesproten uit bijwiven (penawing). Twee hunner t. w. *Goesti Ngoerah Gde* en *Goesti Ngoerah Alit*, naar schatting 20 en 16 jaar oud, hebben hun verblijf in de poeri van hun vader, de 4 andere wonen in eigen poeri's. Een dezer twee genoemde zonen is bestemd den radja later in het bestuur op te volgen. Naar men zegt heeft *Goesti Ngoerah Gde* die door des radja's wettige vrouw als zoon is aangenomen, de meeste kans.

23 Juli. Den volgenden middag legden de radja met zijn medebestuurder en zijne zonen, vergezeld van pedandas en poenggawa's, het contra-bezoek af.

Bij de volgende bijeenkomsten werden de nog hangende zaken en diverse andere aangelegenheden door den Resident besproken en afgedaan.

Gedurende ons aanwezen ter hoofdplaats werden door rapporteur excursies gemaakt, op den 23en naar *Riang*, den 24en naar *Mengwi*, den 26en naar de havenplaats *Kedoengoe* en den 27en en 28en naar *Poeloekan* voor het onderzoek eener grenskwestie.

Slechts de laatstbedoelde tocht zal nader besproken worden, de overige excursies hebben niet veel meldenswaardigs opgeleverd en hadden hoofdzakelijk ten doel het terrein, de wegen en desa's te leeren kennen en op te nemen.

Voor een plaatselijk onderzoek begaf rapporteur zich vergezeld van daartoe aangewezen hoofden op den morgen van den 27en Juli op reis naar de grens. Tot nabij de hierboven reeds genoemde poera *Pesiapan* werd dezelfde weg gevolgd, als waarlangs wij van uit *Megati* gaande gekomen waren. Daarna sloegen wij links af, en bracht ons een goede en vrij breede weg over sawahs en door de ravijnen van de toekads *Enoe*, *Noesa* en *Abe* achtereenvolgens door de desa's *Taman Bandjar Ambengan* met  $\pm 100$ , *Pangkoeng Karang* met  $\pm 250$ , en *Srongga* met  $\pm 150$  inwoners naar

*Krambitan*, een der belangrijkste desa's van *Tabanan* met bijna 1400 inwoners. Hier heeft, naar men zegt, *Arjo Damar*, het legerhoofd, dat na de onderwerping van *Bali* bij de verdeeling van het land door *Brawidjaja*, vorst van *Madjapait*, *Tabanan* voor zijn aandeel ontving, zijn zetel gehad. De leden van het thans regeerend vorstenhuis beweren in rechte lijn van hem af te stammen.

Wanneer de bestuurszetel van *Krambitan* naar *Tabanan* verplaatst is, wist men mij niet in te lichten.

Ook in deze desa, die regelmatig gebouwd en door breede rechthoekig op elkaâr staande wegen doorkruisd is, treft men vele poeri's aan, waarvan de voornaamste zijn: de *poeri Agoeng*, bewoond door *Anak Agoeng Ngoerah Gedé Krambitan* en de *poeri Anjar*, verblijfplaats van diens jongeren brôer *Anak Agoeng Ngoerah Madé*, neven van den radja.

Van hier reden wij in zuidwestelijke richting langs een makkelijken weg steeds over sawahs gaande de desa's *Tista* met  $\pm 30$ , *Bandjar Lelangan* met  $\pm 60$ , *Bloembang* met  $\pm 700$ , *Teboepoh* met  $\pm 450$  en *Pasoet* met  $\pm 400$  zielen voorbij, en bereikten na bijna 8 paal afgelegd te hebben de kust. Verder werd het breede zandstrand gevolgd, dat op verschillende plaatsen onderbroken wordt door korte, rotsige kustgedeelten, die hier en daar steil afvallen, zoodat zij zich vertoonen als een muur van rechtstandige klippen, waarop de golven van den Indischen Oceaan vooral tijdens de zuiden winden met hevige branding breken. Op vele van die rotsgevaarten, meest alle met laag groen of lang gras begroeid, zijn zeetempels, *poera Segara*, gebouwd.

Tijdens de ebbe is het strand een heerbaan gelijk, doch bij vloed loopt het voor een groot deel onder, en is men bij rotsige kustgedeelten genoodzaakt het land in te loopen. Bij geen der stranddesa's vinden de schepen een goede gelegenheid om te ankeren. De reede van *Kedoengoe*, naar men zegt vroeger een der beste aanlegplaatsen, is tegenwoordig in den slechten tijd zelfs voor djoekoengs (vlerk prauwen)



bijna ondoenlijk het land te naderen. Zoodra de zuiden-winden hun kracht doen gevoelen en de zee in hevige beroering brengen, is alle gemeenschap met den wal verbroken. Nergens zag ik op mijne tocht prauwen of zeilen op zee; de djoekoengs waren overal op het droge gezet.

Op verscheidene punten van de kust ziet men kleine nederzettingen van lieden uit de desa's *Pasoet*, *Tanggoentiti*, *Bebali* en *Antab*, die zich bezig houden met den zoutaanmaak, de visch- en schildpaddenvangst en de inzameling van andere zeeproducten. Tot bewesten de *toekad Boetek* is het land overal in ontginning gebracht en strekken zich de sawahs uit tot aan of nabij het strand; doch na de *toekad Petireman* tot aan de *Poeloekan*-rivier is het bedekt met oorspronkelijke bosschen, waarvan slechts in de omgeving van *Lalanglinggah*, eene onbeduidende desa met nog geen 30 inwoners, eene kleine uitgestrektheid is uitgekapt voor de teelt van voedingsgewassen. Bij deze desa gekomen, sloten zich bij mij aan het desahoofd en de pembekel van *Antasari*.

Na tal van rivier-mondingen doorwaad te hebben kwamen wij des avonds aan de *Poeloekan* rivier . . . . .

Het verblijf in *Tabanan* werd mede benut om gegevens te verzamelen omtrent den politieken en economischen toestand van het landschap; maar alvorens deze te bespreken een enkel woord over het berg- en rivierstelsel.

Het noordelijke deel van dit landschap wordt ingenomen door een gedeelte van het centraalgebergte, waarop tot den kruin met dichte bosschen bedekte toppen zich verheffen. De voornaamste daarvan is de *Kergan* op de kaarten als Piek van *Tabanan* aangeduid. Op dezen berg staat een der *Sad Kajangan* of heilige tempels van *Bali*, waarnaar de piek ook wel de *Batoe-Kaoeh* genoemd wordt.

Dit centraal-gebergte daalt naar het zuiden in divergerende en zich vertakkende ribben af, die geleidelijk in afgeronde bergruggen overgaande, zich ten slotte verliezen in het lage land, waaruit dit zuidelijk deel van het eiland be-

staat, en dat volgens den natuurkundige Zollinger eene vulkaan alluviale vorming is. Naar het westen reiken enkele uitloopers van de centraalketen tot aan zee.

Zijn in het noordelijk deel de bergruggen door diepekloven en ravijnen van elkaâr gescheiden, naar het zuiden worden de overgangen steeds geleidelijker. In verband met deze bodemgesteldheid en den korten afstand van de centraalketen tot de zuidkust kan de menigte rivieren, welke van het gebergte afstroomen en het landschap in zuidelijke of naar oost en west afwijkende richtingen doorsnijden zich niet op een uitgestrekten loop beroemen, en behouden tot aan de mondingen het karakter van onstuimige bergstroomen. Slechts enkele zijn aan de monding over een geringen afstand bevaarbaar. Voorzover wij op onze tochten daarmede in kennis zijn gekomen, en de namen bij de ons vergezellende personen bekend waren, zijn de rivieren op de schetskaart aangegeven.

*Verhouding tot de andere rijkjes.* De bestuurders van *Tabanan* erkennen den *Dewa Agoeng* van *Kloengkoeng* als hun suzerain. Met de vorstenfamilie van *Badoeng*, aan wie zij verwant zijn, staan zij in goede verstandhouding. In belangrijke aangelegenheden gaan de bestuurders der beide landschappen bij elkaâr te rade, en verleen elkaâr, waar noodig, hulp. Zoo heeft *Tabanan* in het afgelopen jaar eenige aan *Badoeng* toebehoorende *Mengwische* desa's tegen mogelijke invallen van *Gianjar* beschermd, toen de *Badoengsche* bestuurders zelf daartoe niet bij machte waren.

*Bestuur.* De radja wordt in het bestuur ter zijde gestaan, behalve door een medebestuurder, door tal van poenggawa's, voor een groot deel zijne bloed- of aanverwanten. Deze voeren niet het bestuur over een streek met vast afgebakende grenzen, maar over een zeker aantal personen, vaak in verschillende, ver van elkaâr liggende desa's, woonachtig, die den poenggawa als hun patroon en de behartiger hunner belangen beschouwen. Door de bevolking worden zij *Anak Agoeng* genoemd en tot nadere aanduiding wordt daarbij



niet de naam van den titularis, die in den regel bij den kleinen man onbekend is, maar de verblijfplaats opgegeven. Zoo spreekt men b.v. van den *Anak Agoeng poeri Oka*, van *Anak Agoeng poeri Soebamia* inplaats van *Anak Agoeng Rai* en *Goesti Madé Raka* enz. Hun is ook een zekere rechtsmacht toegekend.

Over hunne onderhoorigen stellen de poenggawas hoofden met den titel van klian en pembekel aan. Kunnen dus de bewoners eener zelfde desa meerdere patronen hebben, de zamen blijven zij deel uitmaken van de desa-vereeniging, met een eigen bestuur, het eigenlijke desa-bestuur, dat met de evenbedoelde klian en pembékels niets uitstaande heeft. In zulke gevallen wordt het desagebied gerekend te behooren tot het ressort van den poenggawa, die er het grootst aantal onderhooringen heeft.

Ieder pengajah, zoo worden deze onderhoorigen genoemd, heeft het recht om hun patroon de gehoorzaamheid op te zeggen, en aan den vorst het verzoek te doen zich onder een anderen *Goesti* (heer, hoofd) te stellen, (*melilas*) wanneer zijne belangen niet naar zijn zin behartigd worden of het bestuur van zijn heer hem niet aanstaat. De grieven worden dan door den vorst onderzocht en zij het ook met eene correctie om anderen af te schrikken ingewilligd als de klager bij zijn verzoek blijft volharden. Van dit recht is nog al eens gebruik gemaakt door de onderhooringen van *Djro Dénbantas* omdat zij veel te lijden hebben gehad van zijne aanmatigingen en willekeur.

Over het geheel schijnt de veiligheid van personen en goederen voldoende te zijn; klachten daaromtrent kwamen ons althans niet ter oore.

Geheel onafhankelijk van het poenggawa-zoo men wil districts-, en desabestuur staat het sawahbestuur, dat op de zelfde wijze is ingericht als in *Boeileng* en *Djembrana*. Alleen ontbreken hier de sedahans temoekoe, die in genoemde afdeelingen den tweeden schakel van het sawahbestuur vormen.

Hoofd is de Sedahan Agoeng, ook wel Penjarikan Gdé

genoemd, de major domus van den vorst en tevens belast met de administratie van de padjeg, de belasting op de rijstvelden. Deze betrekking wordt zeer geambieerd, behalve om de onafhankelijke positie ook om de groote wettige en onwettige voordeelen.

Eindelijk moet ik nog melding maken van den djaksa, den rechter, die naast zich heeft een kontja, pleitbezorger.

Alle zaken, welke niet afgedaan kunnen worden door de poenggawa's worden door hem onderzocht en berecht, doch zijne uitspraken worden niet ten uitvoer gelegd dan na goedkenning en bekrachtiging door den vorst, zoo noodig na raadpleging van de pedandas (priesters).

*Inkomsten.* De grootste inkomsten trekt de zelfbestuurder uit de opbrengst van de domeingronden (droewé) die tegen genot van een zeker aandeel van het product aan de bevolking ter bewerking worden afgestaan, en van zijne koffietuinen. Verder bestaan zij in :

a. de padjeg of sawahbelasting.

Van de bruto-opbrengst van de sawahs wordt omstreeks 10pCt als belasting betaald. Ze wordt in natura (padi) opgebracht. Vermindering of afschrijving van de belasting wordt verleend wegens misgewas en het onbeplant blijven der velden, hetgeen geconstateerd wordt door den klian soebak. Het aantal vrijstellingen is legio. Vrij van belasting zijn alle domeinsawahs, de velden van alle personen die eene waardigheid bekleeden; nieuw ontgonnen sawahs gedurende de 3 eerste jaren na de ontginning; sawahs van gunstelingen en hoofdaanleggers van soebaks. Volgens den penjarihan gdé moet slechts ongeveer  $\frac{1}{4}$  van de aanwezige rijstvelden belast zijn. De in natura opgebrachte padi wordt door hem verkocht. Het zuiver rendement bedraagt volgens zijne opgave  $\pm$  1 millioen kèpéngs 's jaars.

b. de opbrengst van de tolrechten, welke de radja te *Batoeriti* en andere plaatsen van alle in- en uitgevoerd wordende goederen laat heffen.

c. de koffie-pacht. Tegen betaling van 200 rijksdaal-



ders 's jaars heeft een Chinees te *Batoeriti* het uitsluitend recht gekregen tot opkoop van koffie der bevolking.

Alle koffie binnens het pachtgebied gewonnen moet aan den pachter verkocht worden. Volgens zijne opgave geeft hij voor de pikoel gepelde koffie naar gelang van de kwaliteit van 8 tot 10 rijksdaalders.

d. een aandeel in de boeten, die als straf worden opgelegd.

e. de nalatenschap van hen, die zonder mannelijke nakomelingen overlijden (tjampoet).

De opbrengst van de sub b. d. en e. vermelde inkomsten zijn niet groot.

De volkshoofden (poenggawas) trekken hunne hoofdinkomsten van de hun toegewezen ambtsvelden, die aanzienlijke sommen opbrengen.

Zoo werd mij medegedeeld, dat *Anak Agoeng Ngoerah Rai* in het afgelopen jaar omstreeks 1300 rijksdaalders van zijne ambtsvelden gemaakt heeft.

Ook hun eigen sawahs en koffie-tuinen werpen groote winsten af.

Het aandeel in de als straffen opgelegde boeten is gering, daarentegen is de opbrengst der in- en uitvoerrechten, welke zij binnen hun ressort volgens een zelf vastgesteld tarief heffen, voor enkelen vrij aanzienlijk.

In het poenggawa-schap Marga bestaat een zelfde koffiepacht als hierboven sub c is vermeld, waarvan de opbrengst geheel ten voordeele van den poenggawa komt.

In het door ons bereisde noordwestelijke deel van het landschap, dat tot het ressort van *Anak Agoeng Djro Soebamix (Goesti Madé Raka)* behoort is het aan koffieplanters verboden het product in de schil naar *Boecleng* uit te voeren. Mingegoeden worden zodoende genoodzaakt hunne koffie ter plaatse aan Chineezers of den poenggawa te verkoopen

Voeg ik hierbij nog, dat bij het verleenen van veepassen heffingen worden gedaan, dan heb ik zoo al niet alle, dan zeker de voornaamste inkomsten der hoofden vermeld.

*Persoonlijke diensten.* Eindelijk moet nog melding gemaakt worden van de belasting in arbeid, welke van de bevolking gevorderd wordt.

*De heërendiensten* (ajahan kadalem) waaronder verstaan wordt alle werk of dienst, om niet en gedwongen verricht door een onderzaat ten behoeve van zijn heer (goesti) bestaan in het onderhoud, het herstel en de bewaking van poeris en djero's, het onderhoud van hoofdwegen, een dienst, die zeer spaarzaam geeischt wordt, het doen van wacht-diensten, waar tolrechten geheven worden en koelie-diensten.

*De desa-diensten* (ajahan bandjar) komen geheel ten bate van de gemeente en worden gepresteerd voor den aanleg en het onderhoud van desawegen, tempels, hanenvechtbanen en desa-badplaatssen. Al deze diensten, welke uitsluitend voor rekening van de laagste klasse komen, zijn in den regel niet drukkend; — beweerd wordt dat iedere heërendienstplichtige zelden meer dan 20 dagdiensten per jaar heeft te presteeren. Zeer bezwarend worden zij, wanneer het land in oorlog is, want het oorlogvoeren geschiedt evenzeer in heërendienst.

*Bevolking.* De getalsterkte der bevolking werd door de poenggawa's bij wie daarnaar geïnformeerd is, zeer verschillend opgegeven. De cijfers loopen zeer uiteen en varieeren de schattingen van 30,000 tot 100,000 inwoners. Afgaande op de ontvangen opgaven van het aantal heërendienstplichtigen en hetgeen wij op onze tochten hebben waargenomen, kan het getal bewoners niet dan hoogstens op 50,000 gesteld worden.

Het aantal vreemdelingen is niet groot; blijvend gevestigd zijn volgens de bekomen inlichtingen ruim 400 Chineezen.

*Middelen van bestaan.* De landbouw en meer speciaal de rijstteelt is het hoofdbedrijf der bevolking, dat zij met bekwaamheid en groote voorliefde uitoeft. In de lagere streken wordt rijst schier overal op sawahs en in het gebergte meer op droge gronden verbouwd. Evenals in *Boeleleng* zijn ook hier de sawahs verdeeld in soebaks of complexen



van sawahs, die uit eene zelfde leiding of uit denzelfden tak eener leiding hun bevoeiingswater ontvangen. De waterverdeling echter onder de sawahbezitters geschiedt niet met die zorg als daar, omdat over meer dan voldoende water te beschikken is.

Na afloop van den oogst worden op de sawahs allerlei z. g. droge gewassen geplant. Speciale vermelding verdient, dat in de omgeving van *Krambitan* veel Katoen gecultiveerd wordt, doch alleen bestemd voor de inlandsche katoennijverheid. Deze heeft echter geheel en al een huiselijk karakter en wordt door vrouwen uitgeoefend. Het reinigen van de kapas, het spinnen van het garen, en het weven geschiedt op dezelfde wijze als elders.

In het gebergte worden zooals boven gebleken is, vele koffie-aanplantingen aangetroffen, die in het bezit zijn van den zelfbestuurder, zijne familieleden, van de hoofden en bevolking. Slechts enkele Chineezen zijn eigenaren van koffietuinen. Op de koffie-cultuur voordeelig is voor den kleinen man, mag in verband met het boven opgeteekende betwijfeld worden. Nagenoeg al het product wordt naar *Boeleng* uitgevoerd.

De handel, die voor een groot deel in handen is van Balineezen, bepaalt zich hoofdzakelijk tot den kleinen binnenlandschen handel in artikelen van dagelijksch gebruik. De Chineezen doen meer in koffie en opium, Aan- gezien — zooals medegedeeld is — de handel belast is, en de rechten niet volgens een algemeen tarief geheven worden, kiezen de handelaren bij den in- of uitvoer van goederen de wegen waarlangs het tarief het billijkst is.

Onderscheidene takken van nijverheid worden uitgeoefend, evenals elders in de rijkjes, voornamelijk slechts tot eigen gerief, welke echter wegens hunne overeenkomst met de in vroegere verslagen reeds medegedeelde, geene afzonderlijke vermelding verdienen.

Vele strandbewoners vinden een bestaan in de visscherij en den zoutaanmaak langs de kust; terwijl het bereiden

the o. a.  
the 119

van suiker en klapper-olie aan velen een bron van bijverdiensten oplevert.

*Veeteelt.* De veestapel moet tengevolge van de belangrijke uitvoeren in de laatste jaren naar *Boeleleng* en via *Djembrana* naar *Banjoewangi* zeer verminderd zijn. Tegenwoordig is de uitvoer gering.

Voor het overige worden de runderen en karbouwen voor den ploeg gebezigd. Paarden zijn van een klein, maar sterk ras, doch schaarsch. Varkens daarentegen komen in groote menigte voor, doch worden weinig uitgevoerd.

28/29 Juli. Op den avond van den 28en werd door den Resident en rapporteur een afscheidsbezoek bij den zelfbestuurder gebracht en werd hem dank gezegd voor de ontvangst, welke ons ten deel viel en aan voorkomendheid en hulpvaardigheid niets te wenschen overliet.

Den volgenden morgen vroeg vertrokken wij van *Tabanan*. Langs een goeden, doch somwijlen smallen weg, over sawahs, werd na het ravijn van de *toekad Panah* overgetrokken te zijn de *desa Demoenng* met  $\pm$  500 zielen bereikt, die door de *Jeh Dati* gescheiden is van de *desa Kediri* een der belangrijkste dorpen van *Tabanan* met bijna 1000 zielen.

Deze *desa*, de standplaats van een poenggawa, is in den trant van alle groote Balische dorpen gebouwd, en doorkruisd van rechte, breede, vrij goed onderhouden wegen. Met *Kediri* hangt samen de ten zuid-oosten daarvan gelegen *desa Pandak* met  $\pm$  350 zielen. Kort daarna werd in het ravijn van de *toekad Soengi* afgedaald, en betraden wij het gebied van het voormalige rijk *Mengwi*, waarvan dit gedeelte bij *Tabanan* is getrokken. Na verder twee tot de *desa Kabakaba* behoorende bandjars (wijken) voorbijgereden te zijn, bereikten wij aan de overzijde van de *toekad Oelaman*, de eigenlijke *desa Kabakaba*, die aan wêerszijden van een zeer breeden bijna  $1\frac{1}{2}$  K. M. langen weg is aangelegd en met hare bandjars ruim 1000 zielen tellen moet. In de ruime poeri van den poenggawa werd een half nur rust genomen en



met de poenggawa's van *Badoeng* die ons kwamen verwelkomen kennis gemaakt.

Van hier brengt een goede weg van 3 meter en meer breed ons over sawahs van uitmuntende kwaliteit naar de grens van *Badoeng*, die door de toekad *Penet* gevormd wordt. Deze rivier op de plaats waar zij den weg snijdt besloten tusschen zeer steile rotsachtige oevers, stroomt zuidwestwaarts en stort zich na de schatting van de zoeven genoemde toekad *Oelaman* ontvangen te hebben, nabij de desa *Sésch* in zee.

Steeds in nagenoeg zuid-zuidwestelijke richting en over prachtige sawahs rijdende, paseerden wij de desa *Moenggoc* met  $\pm$  700 zielen en kwamen nabij *Sésch* op het breede zandstrand, dat zich tot het schiereiland van *Badoeng* (den Tafelhoek) uitstrekt. Vroeger moet *Sésch* een welvarende handelsplaats zijn geweest; thans is de handel van geen beteekenis.

Tot eenige mijlen westwaarts van de desa *Koeta* breiden zich de sawahs tot aan het strand uit, terwijl van daar de kust tot aan *Tandjoeng Boekit* of den Tafelhoek omzoomd is met klapperbosseken, waartusschen in de groote bocht van *Pantei-barat* de desa *Koeta* verscholen ligt. Dit dorp bereikten wij van af *Sésch* steeds het strand volgende ten 2 u 20 m. Ook *Koeta* moet vroeger tot een der welvarendste handelsplaatsen behoord hebben, waarheen de producten van *Midden-Bali* voor den uitvoer werden gebracht.

Tegenwoordig is door de verplaatsing van den handel naar *Boeleteng* deze havenplaats zeer in verval geraakt. De groote steenen pakhuizen en vele chineesche toko's staan leeg, terwijl het aantal chineesche handelaren belangrijk is verminderd. De chineesche sjabandar aldaar klaagde zeer over den voortdurenden achteruitgang van den handel. Tot die klacht zal ongetwijfeld veel hebben bijgedragen de omstandigheid, dat de bestuurders van *Badoeng* het heffen van tolrechten niet meer aan hem verpacht, maar sedert ruim eene maand in eigen beheer genomen hebben. Hij is echter

evenals zijn ambtgenoot te *Sanoer* nog daarbij geïnteresseerd daar de heffing der rechten tegen eene tegemoetkoming voorloopig hun is opgedragen. In tegenstelling met *Tabanan* is voor *Badoeng* een algemeen tarief vastgesteld. Het invoerrecht is vrij laag en wordt berekend naar het gewicht, de maat of hoeveelheid der goederen, die afzonderlijk in het tarief vermeld worden; niet uitdrukkelijk genoemde goederen betalen 2 pCt. van de waarde.

De maten zijn behoudens weinige uitzonderingen zeer onbestemd als: mand, kist, vat, kluwen, pak, doos, enz, voor sommige artikelen, die verschillend verpakt in den handel voorkomen nog nader aangeduid met „groot” of „klein.”

Vrijstellingen worden niet verleend. Dit is mede het geval ten opzichte van de uitvoerartikelen, welke bestaan uit landbouwproducten, vee, huiden en eieren. Uitvoerrecht wordt berekend naar het gewicht of de hoeveelheid en bedraagt voor:

runderen en karbouwen.	}	per stuk. . . . .	600	képèng.
varkens. . . . .		„ . . . . .	500	„
paarden. . . . .	„ . . . . .	2.000	„	
huiden . . . . .	}	per pikoel . . . . .	600	„
rijst . . . . .		„ . . . . .	100	„
klappers. . . . .	}	per stuk. . . . .	1	„
kopra. . . . .		per pikoel. . . . .	400	„
klapperolie. . . . .	}	„ . . . . .	400	„
tabak. . . . .		„ . . . . .	300	„
koffie. . . . .	}	per kojan van 30 pikoel.	800	„
katjang.		}	per pikoel. . . . .	300
widjin.				
kapas.	}	per pikoel	200	„
kapoek				
tamarinde	}	per pikoel	200	„
gember				
tjekoeh	}	per pikoel	200	„



eieren ~~tot~~ per 1000 stuks 400 kópéng

Andere artikelen komen in het mij getoonde tarief niet voor.

Aanteekening verdient nog, dat van opium een invoerrecht geheven wordt van 2000 kópéng per bol, en dat overigens de bereiding en verkoop in het klein aan een ieder vrijstaat.

30 Juli. Van Koeta werd den volgenden morgen een tocht gemaakt naar de desa's op de landengte. Een breede vlakke grasweg van ruim  $1\frac{1}{2}$  paal lengte verbindt Koeta met de desa Toeban ( $\pm$  150 inwoners), op de oostkust, pantei timoer, aan een ruime baai gelegen.

Door het eiland *Serangan* en het omringende land tegen den wind beschermd, zou de baai eene veilige ankerplaats opleveren, wanneer ze niet door nog steeds voortgaande verzanding zeer ondiep was.

De schepen en vaartuigen loopen dezen inham daarom ook niet binnen, maar blijven aan den zuidelijken ingang nabij de desa *Benoea*, waar zij beschut liggen tegen westen en zuiden winden.

Van *Toeban* loopt de weg verder door *bandjar Kelahan* met  $\pm$  30 en *Kedongan* met  $\pm$  120 inwoners naar de desa *Djimbaran* met  $\pm$  200 ingezetenen, alwaar het schiereiland *Tandjoeng Boekit* of Tafelhoek een aanvang neemt.

Hier gaat het vlakke land, waaruit ook het noordelijk deel van het landschap hoofdzakelijk bestaat, over in een breed plateau, dat op verschillende plaatsen eenige honderde voeten boven den zeespiegel verheven is.

Op het schiereiland treft men aan de desa's *Petjatoe*, *Ongasan*, *Koetoch*, *Sawangan*, *Kampial*, *Boealoe* en het reeds genoemde dorp *Benoea*, te zamen nog geen 1000 inwoners tellende, die hun bestaan vinden in den landbouw, de veeteelt en de vischvangst.

De grootste belangrijkheid ontleent echter de Tafelhoek aan de twee tempels, die er gevonden worden. Slechts de poera *Oeloen Soewi* in de desa *Djimbaran*, die vroeger het heiligdom van *Mengwi* was, hebben wij bezocht. Midden in eene door muren omsloten ruimte waartoe artistiek

gebouwde poorten toegang verleenen, staat neven vele houten en steenen godenkastjes en offernissen een bijzonder groote en hooge méroe met elf, spits boven elkaar toeloo- pende daken, de bijzondere residentie van *Siwa*. De andere, de *Oeloewatoe* genoemd, op de oostkust en in de nabijheid van de *desa Oengasan* behoort tot een der *Sad-Kajangan* of heilige tempels van *Bali*.

Langs denzelfden weg keerden wij naar *Koeta* terug, en vervolgden van daar de reis naar *Dèn Pasar*. Na de over- brugde *toekad Dawan* brengt een zeer breede weg ons eerst over uitgestrekte sawahs, tjarik *Margaja* genoemd, en daarna in noord-noordoostelijke richting onder de schaduw van vrucht- en klapperboomen en bamboebosschen door de in elkaar overgaande *desa's Abean Timboel Boewangan Ten- ten, Moenang-maning, Tegal* naar de daaraan grenzende hoofd- plaats van het rijk. Deze bestaat uit twee door de *toekad Badoeng* van elkâar gescheiden gedeelten *Pametjoetan* en *Dèn Pasar*, is door zeer breede, vrij wel onderhouden wegen door- sneden en aan de oostzijde gedeeltelijk begrensd door de *toekad Kasiman*. Met de daar bij behorende bandjars moet de hoofdplaats ruim 2000 zielen tellen.

Zoowel te *Pametjoetan* als *Dèn Pasar* worden verscheidene poeri's aangetroffen, waarvan de poeri *Agoeng Pametjoetan*, verblijfplaats van den bestuurder *Goesti Ngoerah Pametjoe- tan* en de poeri *Agoeng Dèn Pasar* bewoond door den tweeden bestuurder *Goesti Ngoerah Dèn Pasar*, de voornaamste zijn. Boven beide poeri's wapperde de Nederlandsche driekleur, zoolang wij ons op de hoofdplaats bevonden.

Omstreeks ten 12 ure kwamen wij te *Dèn Pasar* aan, alwaar wij aan den hoofdingang van de poeri *Agoeng* door den evengenoemden bestuurder, diens broer *Anak Agoeng Madé Agoeng*, radja *Kasiman*, pedanda's en poenggawa's werden verwelkomd.

Bij al hetgeen in vroeger ingediende rapporten omtrent de vorstelijke personen is medegedeeld, moet alleen nog gevoegd worden, dat evengenoemde *Anak Agoeng Madé Agoeng*



door den tegenwoordigen bestuurder te *Pametjoetan* als zoon aangenomen en bestemd is hem later in het bestuur op te volgen. De radja van *Pametjoetan* heeft geene zoons, slecht eene dochter verwekt bij eene wettige vrouw (padmi), die met zijn achterneef en aangenomen zoon in het huwelijk zal treden.

Na de begroeting begeleidden zij ons naar de *semanggen kembar*, eene door hooge breede steenen muren afgesloten afdeeling van de poeri, waar wij onzen intrek namen in een gebouw met bovenverdieping van Chineschen bouwtrant.

De poeri is omstreeks 200 meter lang en 175 meter breed en omringd door massieve steenen muren van  $\pm 4$  meter en  $\pm 1\frac{1}{2}$  meter dikte. Alleen in het front bij den ingang zijn deze vervangen door lagere smaakloos bewerkte steenen trali-muren. De binnenruimte is van oost naar



west in twee ongelijke helften gesplitst, die zooals op de teekening hierboven is aangegeven, weder door hooge muren afgedeeld zijn in vakken. Voorzover deze van uit ons verblijf te overzien waren en derhalve de ontvangen inlichtingen konden gecontroleerd worden, zijn zij doorgetrokken en de overige door stippellijnen aangeduid.

Al deze afdeelingen hebben afzonderlijke op de teekening vermelde namen, en worden ingenomen door verschillende open gebouwtjes of tenten (*balé's*) en huisjes.

Door twee groote poorten—een vóór en een op zijde—ieder van een steenen opgang voorzien, komt men van buiten in de voorste afdeeling, de *Djroning Antjak sadji*. Op den zuidwestelijken hoek daarvan is een hoog koepeltje (*pang-goeng*) aangebracht, vanwaar het plein voor de poeri (*bantjingah*) in zijn geheel te overzien is. In de volgende benoorden deze gelegen afdeeling, waarvan het voorste gedeelte *Darmada* en het achterste *Saraswati* genoemd wordt, staat mede op den zuidwestelijken hoek een hoog langwerpig steenen gebouw van Chineeschen bouwtrant—de *Lemboe Agoeng* geheeten—met het front naar den weg gekeerd. Tot deze en de afdeelingen *Semanggén kembar*, *Petandokan*, *Midjil-pisan*, *Singaradja* en *Rangki* verleenen artistiek gebouwde poorten toegang, doch op gewone tijden treedt men die afdeelingen door kleine zijdeurtjes binnen. Naar de overige vakken voeren slechts kleine poortjes.

De radja bewoont meer speciaal de afdeelingen *Saraswati*, *Singaradja* en *Wanosari* waar hij ook zijne slaapvertrekken heeft; *Kanijawati* en *Rangki* strekken zijnen broeders t. w. *Anak Agoeng Madé Agoeng* en *Goesti Alit widnija* tot verblijf; — de doengoengans zijn vrouwenverblijven, de harem van den radja.

In de *Semanggan kembar*, *midjil pisan* en *darmada* worden gasten ontvangen en geherbergd, besprekingen, vergaderingen enz. gehouden.

Eindelijk bevinden zich beoosten de *Semanggén kembar* nog twee vakken; de zuidelijke (*pewargan*) met een chaos



van gebouwtjes, is de keuken en de andere de huistempel (*pemeradjan*) met een soort voorhof (*petandakan*).

31 Juli t/m. 2 Augustus Tijdens ons aanwezen van den 30<sup>en</sup> Juli t/m 2 Augustus werden over en weer de noodige bezoeken afgelegd en door den Resident diverse aangelegenheden met de radja's van *Dén Pasar* en *Kasiman* besproken en afgedaan.

Den 1<sup>en</sup> Augustus werd een tochtje gemaakt naar *Sanoer*, een welvarende stranddesa met ruim 300 inwoners, waar eenig handelsvertier bestaat.

Een vrij goede weg leidt over sawahs en door de desa's *Semeta* met + 500 en *Kasiman* met ± 800 ingezetenen daarheen.

Een zoon van den poenggawa *Goesti Gdè Blaloan* en een aangenomen zoon van den radja van *Kasiman* met name *Anak Agoeng Ngoerah Made Oka* vergezelden ons. Op de terugreis werd een bezoek gebracht aan de poeri van radja *Kasiman*, waarin zich een fraaie huistempel (*pameradjan*) met vischrijvers bevindt. Daar maakten wij kennis met een bij een bijwif verwekten broer van den *Dewa Agoeng*, *Tjokorda Ngoerah Pronot* genaamd, die naar verteld wordt, jaren geleden door zijn vader verstooten is. Sedert dien heeft hij zich in de poeri te *Kasiman* opgehouden, en staat in *Badoeng* meer onder den naam van *Tjokorda Nekes* bekend.

Ten slotte het een en ander omtrent den politieken en economischen toestand ter aanvulling van het in vroegere rapporten voorkomende.

#### *Verhouding tot andere rijken.*

Evennals de radja van *Tabanan* erkennen de bestuurders van *Badoeng* den *Dewa Agoeng* van *Kloengkoeng* als hun suzerain. Met den radja van *Gianjar* leven zij, hoofdzakelijk op instigatie van den *Dewa Agoeng*, sedert jaren in vijandschap; de verhouding tot *Tabanan* en *Bangli*, inzonderheid tot het eerstgenoemde landschap, is eene vriendschappelijke.

De vijandschap met *Gianjar* heeft voor de bevolking nood-

lottige gevolgen. Vooreerst heeft ze drukkende wachtdiensten op den grens te presteeren en nu en dan bij het opwerpen van verdedigingswerken zwaren arbeid te verrichten, waardoor de landbouwer vaak dagen en weken achtereen aan zijn werk onttrokken wordt, en ten andere wordt haar groote schade berokkend, door dat de beheerschers van het hooge land het voor de irrigatie van hare sawahs benoedigde water afleiden, en alzoo de rijstcultuur onmogelijk maken. Zoo is thans de oogst in een deel van het landschap geheel mislukt.

*Bestuur.* Hieromtrent valt alleen aan te teekenen, dat het poenggawa en sawahbestuur op dezelfde wijze als in *Tabanan* is ingericht.

*Inkomsten.* Ook de bestuurders van *Badoeng* trekken de voornaamste inkomsten van de domein-gronden, welke eveneens door de bevolking tegen genot van een deel van het product bearbeid worden.

Omtrent de in- en uitvoerrechten is boven reeds uitvoerig gesproken. De opbrengst daarvan wist men mij niet op te geven.

Verder vloeien de landsinkomsten voort uit.

a. de belasting (*tigasanantjarik*) op de sawahvelden, welke bestaat uit de padjeg, zijnde een vast aandeel van den oogst, dat in padi en uit de Soewinih, die in geld opgebracht wordt. Van ieder veld, voor de beplanting waarvan een tenah zaadpadi benoodigd is, wordt geheven 1 tenah padi en 250 kèpèng voor den landheer, en 1 tenah padi ten behoeve van de klians sozbak, en hunne handlangers (*pangliman*), welke laatste heffing onder den naam van *idran* bekend staat. Afslag van de belasting wordt verleend bij misgewas en afschrijving bij mislukking van den oogst of wegens het onbeplant blijven der velden. Vrijgesteld zijn evenals in *Tabanan*: alle domein-sawahs; de velden van alle personen, die eene landsbetrekking vervullen en van gunstelingen, zoomede nieuw ontgonnen sawahs gedurende de drie eerste jaren. Met de inning is belast de se-



dahan agoeng, die daarin wordt ter zijde gestaan door den klian soebak.

b. een aandeel in de als straf opgelgde boeten en,

c. de nalatenschap van hen, die zonder mannelijke nakomelingen overlijden (*tjampoet*).

De poenggawa's genieten de opbrengst hunner ambtsvelden als bezoldiging, en krijgen nog een aandeel in de sawabelasting.

Eindelijk heeft de bevolking volgens dezelfde beginselen als in *Tabanan* persoonlijke diensten te verrichten, ten behoeve van de bestuurders, hunne familieleden en poenggawa's en ten bate van de desa hunner inwoning.

*Bevolking.* Omtrent het zielental waren ook hier geene nauwkeurige gegevens te verkrijgen. De ontvangen opgaven liepen nog al uit een, doch beweerd werd, dat de getalsterkte der bevolking van *Tabanan* grooter is dan die van *Badoeng*.

Het aantal vreemdelingen, uitsluitend uit Chineezen bestaande, bedraagt eveneens minder.

*Middelen van bestaan.* Om niet in herhaling te treden zij het mij veroorloofd ten aanzien van dit onderwerp te verwijzen naar hetgeen voor *Tabanan* is medegedeeld.

Alleen moet hierbij nog aangeteekend worden, dat in dit lage landschap nagenoeg geen koffie gecultiveerd wordt, en dat de omvang van den handel, speciaal den export-handel, aanmerkelijk grooter is.

3 Augustus. Na op den namiddag van den tweeden afscheid van de radja's genomen, en hun voor de in alle opzichten zeer voorkomende ontvangst bedankt te hebben, vertrokken wij op den morgen van den 3en Augustus van *Dén Pasar*, en volgden den uit vroegere verslagen reeds bekenden weg door de desa's *Oehoeng* met  $\pm 250$ , *Petangan* met bijna 500, *Sempidi* met ruim 1200, *Loekloek* met  $\pm 450$ , *Kapal* met  $\pm 800$ , *Bringkit* met  $\pm 150$ , *Mengwi tani* met ruim 200, *Mengwi* met  $\pm 1000$ , *Denkajoe* met  $\pm 30$ , *Blajoe* met bijna 4000 en *Koepem* met  $\pm 300$  inwoners naar *Marga* ( $\pm 600$  zielen), alwaar wij ten 2 ure aankwamen, en in de

poeri van den poenggawa een aan billijke eischen voldoende logies vonden.

4/5 Augustus. Van hier werd de reis door de desa's *Petigan* ( $\pm$  350 inwoners), *Baroe* ( $\pm$  200 inwoners), *Toewa* ( $\pm$  400 inwoners), *Djlmlik* ( $\pm$  400 inwoners), *Apocan* ( $\pm$  200 inwoners), *Bangah* ( $\pm$  150 inwoners), *Patjoeng* ( $\pm$  80 inwoners) voorgezet en ten 1 ure *Batoeriti* ( $\pm$  300 inwoners) bereikt, Omtrent dit oostelijk gedeelte van *Tabanan* valt na de mededeelingen hierboven en in vroegere rapporten niets aangeteeekend te worden.

Na te *Batoeriti* overnacht te hebben, werd den volgenden morgen de terugreis naar *Boeeleng* vervolgd. Benoorden *Taman Intaran* en *Taman Tanda*, gehuchten (koeboe's met respectievelijk nog geen 25 en 40 ingezetenen) leidt het pad door maagdelijk bosch langs het uitgestrekte meer *Baratan* aan den voet van den berg *Pengélengan*, dat van den weg in zijn geheel te overzien is.

Weldra werd de grens van het gouvernementsgebied bereikt en de reis naar de hoofdplaats voorgezet langs den sedert veel verbeterden weg over den *Batoe-Medjan*, ook wel Piek van *Boeeleng* genoemd.

Evenals op de twee vorige reizen heeft rapporteur ook nu den afgelegden weg opgenomen. Voor de contrôle en ter verbetering van de opname zijn vele daarin gelegen punten door peilingen naar bekende en op de bestaande kaarten vastgelegde bergtoppen en kapen nader bepaald.

De volgens die opname vervaardigde kaart is bij het rapport gevoegd.

De controleur voor de Politieke aanrakingen

(w. g.) SCHWARTZ.

Voor eensluidend afschrift:

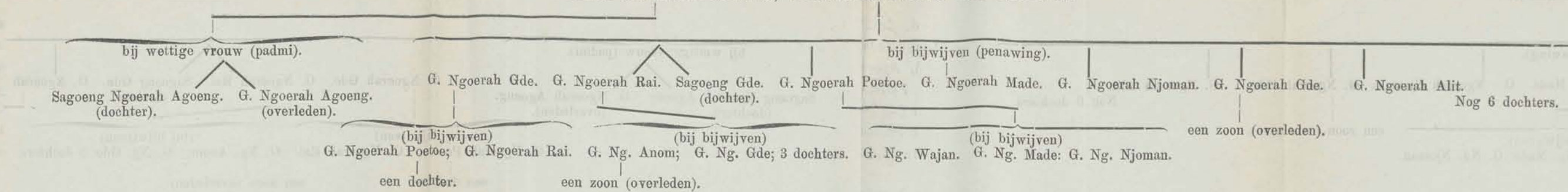
De Resident van *Bali en Lombok*,

(w. g.) LIEFRINCK.



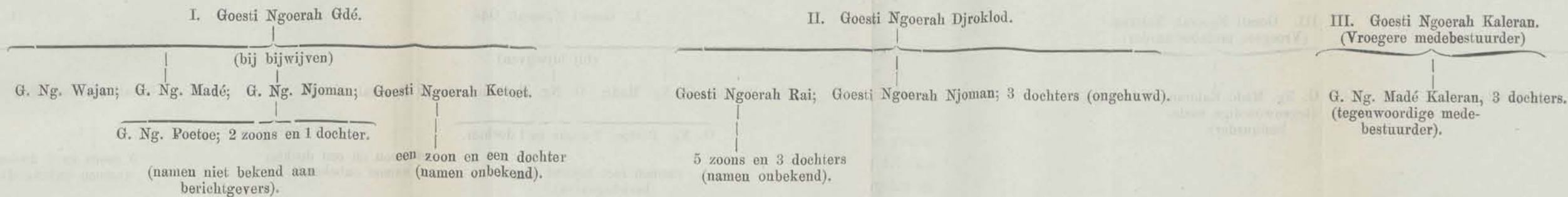
GESLACHTSLIJST VAN DE VORSTENFAMILIE VAN TABANAN

GOESTI NGOERAH AGOENG, HOOFDBESTUURDER VAN TABANAN.



Een der zeven bij bijwijven verwekte dochters is gehuwd geweest met zekeren Goesti Ngoerah Rai van Kediri en heeft hem geschonken een zoon (Goesti Ngoerah Gdé) en eene dochter. Zij is eenige jaren geleden overleden.

De hoofdbestuurder heeft drie broeders en eene zuster (allen reeds overleden) gehad: tw.



BIJDRAGEN  
TOT DE KENNIS DER FOLKLORE VAN WEST-BORNEO

DOOR

L. C. WESTENENK.

(Zie deel XLI bl. 193)

B. VERTELLINGEN EN SPROOKJES.

1. DE KONINGEN DER VOGELS.

Reeds sedert onheuglijke tijden was de kleine *kangkoq* 1) koning der vogels — en er was vrede en voorspoed onder hen.

Maar den *tnggang* 2) verdroot het, dat hij, die grooter was en krachtiger dan de *kangkoq*, slechts onderdaan was en geen titel droeg, en hij sprak tot de vogels:

„Wat hebt ge toch aan zoo'n nietigen radja — kijk eens naar mijn lichaam, luister eens naar mijn geluid! Ik ben groot en sterk, mijn stem is zwaar — *ik* ben waardig koning te zijn, ik draag immers ook een *makoëto* (kroon)” en trotsch hief hij den kop met den verheven snavel op.

De vogels zwichtten (*ta'loeq*) voor zooveel grootheid en onderwierpen zich aan den nieuwen radja.

Verdrietig en beschaamd ging toen de *kangkoq* terug naar het land zijner vaderen: Java.

---

1) De *kangkoq* wordt zoo genoemd naar zijn geroep: „kang — kang — kang — koq,!” dat hij herhaaldelijk, altijd gelijk en helder laat weerklinken; men ziet hem bijna nooit. volgens de Maleiers heeft hij slechts een poot, een blind exemplaar door mij gevangen, vertoonde veel overeenkomst met een spreuw, met klimvoeten (een soort koekoek)?

2) de meest bekende soort van neushoornvogel (*buceros rhinoceros*); *tnggang* (Boven Kapocas), *enggang* of *anggang* elders.



De nieuwe koning en zijn *kaem* (familieleden) waren echter zóó vraatzuchtig dat er spoedig gebrek aan levensmiddelen heerschte en zijne *ra'jal* (onderdanen) een droevig leven leidden.

Toen dit een tijd geduurd had, hielden de flinksten onder hen raad om verbetering in den toestand te brengen.

De *ělang* (1), de *radjawali* (2), de *boeboet* (3) en de kraai stelden voor den *kangkoq* terugteroepen van Java, maar wie durfde die verre reis aan? — „ik!” riep de boeboet, maar toen zeiden eenige *koepoe laet* (grootte witte vlinders, zwart-gespikkeld) die langs zweefden: „Wij zullen het wel doen, wij zijn licht en sterk en rusten onder weg op het schuim der golven” — en zij gingen, vonden den *kangkoq*, vertelden hem van de ellende, die heerschte onder de vogels en brachten hem het verzoek over terugtekeeren en weer koning te zijn. Maar de *kangkoq* kon de hem aangedane belediging niet vergeten en weigerde; maar toen de vlinders bleven aanhouden en hem smekten hen toch niet vergeefs die groote reis te hebben laten doen, vermurwden zij hem in zooverre, dat hij hun een ei zijner vrouw schonk om het overtebrengen naar Borneo.

Achttien dagen duurde de terugreis der vlinders en toen zij met het ei aangekomen waren heerschte er groote vreugde onder de vogels.

Maar wie zou nu het ei uitbroeden? Dat nam de rosse boeboet op zich, en de *ělang*, de *radjawali* en de kraai hielden bij haar de wacht. En de boeboet broedde totdat haar onderlijf er kaal van werd (zoosls het tot op den huidige dag is gebleven) en eindelijk brak het ei open en werd de jonge *kangkoq* met een jubelkreet begroet.

(1) *ělang*, de gewone kuikendie<sup>r</sup>, ros met witte borst.

(2) *radjawali*, een zwarte insecten etende vogel, wiens beide niterste staartvederen zijn verlengd tot pijltjes, hij is zeer stoutmoedig en jaagt niet alleen kuikendieven van zijn nest, maar achtervolgt hen zelfs, wat zeer dikwijls gebeurt. Borneo: *radjawali*, Sumatra's Westkust: *sawei*, Java: *rigoenting* te Batavia zeer eigenaardig *salah goenting* genoemd.

(3) *boeboet* (*centropus philippensis*) een groote rosse vogel, die uitsluitend in laag hout en bewoonde streken leeft.

De tinggang werd door niemand meer erkend, maar het kleine koninkje groeide spoedig op, en weder heerschten voorspoed en vrede.

Men ziet den kangkoq zeer zelden, maar waar zijn geluid wordt gehoord, daar slaagt het rijstgewas, daar heerscht geen honger meer! Tajan.

## 2. DE BOEBOET EN DE ROEWEL (1).

„Hei, boeboet” sprak de roewel, „men zegt dat je zoo goed kunt teekenen (*oekir*); *tjobalah* teeken mij eens een paar mooie figuren op den staart!”

De boeboet zette zich aan het werk en tooverde met vruchtensap den roewel de tot heden geblevene fraaie figuren op staart en vederen.

Eindelijk was hij ermee klaar; „*sakarang kau poela!*” (nou jij!) zeide hij en draaide den roewel zijn rug toe om ook beschilderd te worden.

Maar de ondankbare roewel spuwde hem een mondvol sirihsap over het lichaam en vloog weg; van daar de rosse kleur van den boeboet.

Nu vervloekte de boeboet den roewel: „jij zult altijd in de *rimba* (oerwoud) moeten blijven, als je in de *bawas* (2) (laag hout) komt, moet je sterven!” maar de roewel zeide: „en jij zult altijd in de *bawas* blijven en moogt nimmer het oerwoud in!”

En zoo is het altijd gebleven (3).

## 3. RADJA BAJAN (4)

In een reusachtigen boom aan den oever eener heldere

(1) *Roewel*, argusfazant; Sumatra's Westkust: *koean*.

(2) *bawas* staat tegenover *rimba*, jong hout opgeschoten op verlaten grond, S. W. K. *baloeka*†).

(3) Zie noot 3 pag 2, de roewel komt alleen in het oerwoud voor en heeft in gevangen staat slechts een kort leven.

Er bestaat ook een verhaal dat de kraai de vederen van den fazant heeft versierd en dat de laatste toen over den *gagaq*, de inktpot, die gebruikt was, heeft leeggegooid, vandaar de zwarte kleur van de kraai.

(4) Het „Papegaai-boek” werd door Dr. J. Brandes uitgebreid behandeld in deel XL pag 431 vv.



rivier zetelde de koning der Parkieten met zijne ministers (*mantri*) en honderden volgelingen. Men leetde er in eensgezindheid en vrede.

Op zekeren dag riep de koning zijne mantri's en sprak tot hen: „Ik wil gaan rusten, maar heb een angstig voorgevoel; houdt daarom allen goed de wacht en als er een vogel komt met zwarte veeren, roode oogen en een bol voorhoofd (*bongkoq*) en op onzen boom wil rusten, moet gij hem dit streng verbieden, want anders brengt hij ons ongeluk aan”.

„Baqlah toekoe!” antwoordden de ministers en de koning dutte in.

Het duurde niet lang of daar kwam een vogel juist volgens de schrijving van Radja Bajan en zette zich neer op een tak van den boom, vlak bij den stam; het was de *përling* 1)

Fluks vlogen de mantri's op hem toe en verboden hem daar uitterusten. „Och” smeekte de *përling*, „ik ben zoo afgemat, (*lëtih*) laat me maar een enkel oogenblikje rusten, ik zal hier stil blijven zitten!”

De mantri's meenden dat een enkel oogenblik toch geen kwaad zou kunnen en lieten den *përling* met rust; hij rustte werkelijk maar even uit op den boom, maar in dat oogenblik had de vogel er zijn gevoeg gedaan.

Toen de radja ontwaakte en hoorde wat er gebeurd was, werd hij zeer verdrietig en zeide dat zij allen zwaar gestraft zouden worden voor de ongehoorzaamheid der mantri's.

En ziet! met wonderlijke levenskracht verhief zich uit de uitwerpselen van den *përling* een wilde vijgeboom (*kajoe ara* 2), die spoedig den grooten boom had verstikt.

1) *përling* volgens Pijnappel; pluvier (plevier), de plevier echter heeft wel een bol voorhoofd, maar behoort tot de moerasvogels, zie nu volgende noot.

2) de rijpe vruchten van den *kajoe ara* worden dikwijls — meestal door vruchten etende vogels op andere boomen overgebracht, waar het zaad spoedig uitbot, wortels naar beneden worden gezonden en het boompje welig tierend zoo groot wordt, dat langzamerhand de boomen, waarop het is ontstaan door de wortels van den *kajoe ara* worden verstikt, vandaar de uitdrukking „pindjam kajoe ara” (zie Pijnappel).

En toen de vijeboom vruchten droeg, daar kwamen alle vogels van het woud de rustige eenzaamheid der bajan's verstoren.

En daar waren twee arme broeders, vogelvangders, die de rivier afzakten en verrast waren toen zij zagen hoevele vogels snoepten van den vijeboom; en ze zetten daar hunne *gétah* garden uit en vingden talrijke vogels, ook alle bajan's en hun' Radja.

Zóó groot was de vangst, dat de broeders voor vijf duiten per stuk de bajans verkochten. Maar toen zij ook den Radja voor dien prijs wilden geven, sprak hij tot hen: „Verkoop mij voor niet minder dan duizend *ringgit boeroeng* (dollar)“

De arme broeders schrikten toen zij den vogel hoorden spreken, en besloten eens te beproeven of zij den door hem genoemden prijs voor hem zouden kunnen krijgen; zij gingen met hem naar den vorst en vroegen hem of hij hun bajan voor duizend *ringgit* wilde koopen, maar hij zeide hun dat ze gek waren en beschaamd trokken de broeders zich terug. Zij waagden zich echter nog bij een braven *soedagar*, (koopman) die verbaasd was over den prijs, dien de broeders vroegen, maar toch den Radja Bajan kocht toen deze hem smeekte: „Koop mij, soedagar! ik zal u van groot nut zijn.“

De koopman zette den bajan thuis op een krukje, dicht bij eene *noeri* 1).

Maar toen hij na een jaar nog geen vooruitgang in zijn handel bemerkte, sprak hij den bajan aan en zeide dat hij berouw had, duizend *ringgit* te hebben betaald voor niets.

Toen zeide de parkiet: „Koopman, ik heb al dien tijd slechts gedacht aan mijne kameraden, die ook door de arme broeders zijn verkocht — ik zal u echter rijk maken; vertrouw mij, maak mij vrij van mijn krukje en ik zal overal rondreizen om te zien, waar gij met winst kunt handel drijven; en daarna zal ik terugkomen en kunt ge me weer aan mijn krukje binden“.

1) *noeri*, soort papegaai.



De koopman maakte den bajan los en na eenigen tijd kwam de vogel weer op zijn krukje zitten en vertelde dat hij in een land was geweest, waar één *gantang* rijst één ringgit kostte en hij duidde den soedagar den weg erheen uit.

Deze vertrok spoedig met een groot schip vol rijst en andere handelswaren en liet den radja bajan en den noeri achter als makkers en bewakers van zijne schoone jonge vrouw en zijn huis.

Op een namiddag zagen de bajan en de noeri dat de vrouw zich prachtig had uitgedost in fraaie kleederen en fonkelde van diamanten, en wilde uitgaan — en zij begrepen beiden dat zij slechte voornemens had.

De noeri zeide toe haar: „Allah! wat zijt gij schoon gekleed, waar gaat ge heen?”

„*Akoe na toeroen mandi*” (ik ga baden) antwoordde de koopmansvrouw.

„Nee!” waagde de noeri — „ge hebt andere plannen (*lain maqoed*), ik heb u nooit naar het bad zien gaan met al deze sieraden!”

Dat vond de koopmansvrouw te erg en zij sloeg den brutalen noeri, tot hij dood van zijn krukje viel. Toen ging zij door, maar de bajan hield haar staande:

„Allah, wat zijt ge schoon! Gaat ge baden? Toe, hoor eens even naar me — ik herinner me een mooie *késah* (vertelsel), straks ben ik 't misschien weer vergeten” — — en hij deed haar zoo'n boeiend verhaal dat de koopmansvrouw geheel vergat uittegaan, en zich van haar tooi ontdeed en thuis bleef.

En iederen namiddag dat de vrouw fraai uitgedost wilde uitgaan, hield telkens de bajan haar aan met steeds boeiender vertellingen.

Eindelijk kwam de brave koopman thuis, opgetogen, want hij had duizenden met zijne reis gewonnen en zijn hart was vol dankbaarheid voor (*kasih*) den bajan, die hem nog meer dienst had bewezen dan hij wel wist.

„Vraag wat je wenscht, bajan” sprak hij, „en ik geef 't je!”  
 „Geef mij dan de vrijheid terug soedagar, en koop mij alle makkers terug die voor vijf duiten het stuk zijn verkocht door de arme broeders!”

Zoo geschiedde en nog lang heerschte Radja Bajan over zijn volkje.

#### 4. ONTMOETING VAN DE SLANG EN DEN RAOENG 1)

(een kinderverhaaltje).

Dommelend zat een raoeng tusschen de zware wortels (*banir*) van een' boom in de rimba — toen schuifelend een groote slang op hem aankwam.

Toen spraken zij met elkaar in hun gebrekkig Maleisch:

Raoeng: „*Hacham! atoeq ata akoe*” 2) (hè! wat heb ik 'n slaap).

Oelar: „*atoeq? tidoq!*” (als je slaap hebt, slaap dan!) 3)

Raoeng: '*Nda akoet kau atoeq* (neen, ik ben bang, dat je me bijt (op eet)) 4) Oelar: *atoeq poen akoe oetah* (al eet ik je op,

dan spuw ik je toch weer uit) 5) Raoeng: *Oetah poen oetjoeq!*

'*nda*' *oena* (als je me weer uitspuwt, ben ik al rot (stinkend),

wat heb je er dan eigenlijk aan) 6) ——— dat vond de oelar ook; zij schuifelde verder en kalm dommelde de raoeng voort tusschen de zware wortels van een' boom in de rimba

#### 5. DE KRITJAUWEI 7) EN DE SCHILPAD

In de nabijheid en aan de oevers van rivieren hoort men dikwijls het gezang of beter geschreeuw van een vogel, dat niet opvalt door schoonheid maar door den gloed en de kracht van het geluid.

- 
- (1) Raoeng, reuzenkikvorsch — zie Pëlandoeqverhalen.  
 (2) *Hacham!* ngantoeq mata akoe.  
 (3) Ngantoeq? tidoer!  
 (4) '*Nda*', takoet kau patoeq.  
 (5) Patoeq poen, akoe moentah.  
 (6) Moentah poen, hoeseoq! '*nda*' goena.  
 (7) Tajan: *kritjauwei*; Pontianaq: *Tjempoeroe*; Boven Kapoeas: *kénjalau*.  
 Sum. Wk.: *barau-barau*; Oost Java: *tjoetjag råwå*; West Java: *tjijag rawa*



Het is de *Kritjauwei*; zijn druk gezang is in elke streek verschillend. In het Tajansche herhaalt deze vogel duidende eerste maat der Kreutzerétude No. 27 voor viool; het moderato is echter een onstuimig presto, driftig rollen de tonen door elkaar, toch op zich zelf rond, helder en vol — de vogel zingt driftig, hij scheldt iemand uit — — : de schildpad, aan wie hij in overoude tijden de schaal heeft geleverd maar waarvan zij hem den prijs nooit betaald heeft, en elken dag maant hij de trage raadselachtige schilpad en elken dag stelt deze de betaling uit, en overstelpt de vogel haar met een vloed van scheldwoorden — — — 1).

## 6. BOEDJANG LONJOQ OF WAAROM KROKODILLEN GEZWOLLEN OOGEN HEBBEN 2)

Te Tëbang en te Tjëmpëdé, beide Dajaksche kampongs in het Tajansche, liet men mij een metalen kam, een zwaren groensteen schotel en een *tiroeq* (stok met lange ijzeren punt) zien als heilige, zegen-aanbrengende *poesaka's* (erfstukken) die met ontzag moeten worden behandeld.

Het volgende werd mij hieromtrent verteld:

Boedjang Lonjoq was in zijn jeugd een ondeugende jongen, die alles wat hij had, weggaf aan meisjes, later aan vrouwen, en spoedig niets anders meer bezat dan een *sampan* (boot) en een *tiroeq*. Hij besloot toen de wijde wereld integaan en zijne ouders waren blijde dat hij ging.

In zijne *sampan* — zeven *dëpa* (vaâm) lang en zeven breed — en gewapend met zijn *tiroeq*, zakte hij de kleine Soengei Tëbang af daarna de Soengei Tajan en vervolgens de *ka-poéas* tot aan de bocht *Téloq Riaq Bandong* 3). Daar stond

1) Merkwaardig is, dat ter Sum. Wk. de vogel als plaaggeest wordt voorgesteld, zoo b. v. tegen de slak: *dën katjau, dën katjau, moedig dën katjau langkitang nan poenjo rantau!*

2) De drie ooglijden rijke oogen van krokodillen schijnen dik gezwollen te zijn.

3) Riaq = kabbelende golfjes (zie Minangkabausch woordenboek van Van der Toorn).

een menigte menschen voor een groot huis, en men riep hem toe: „*Na' kamanè, 'san?*” 1) (waar ga je heen, broer?) en antwoordde Boedjang: „*'Nda'' kamana-manè!*” (nergensheen) want hij had geen vast doel.

„*Naiqlah roemah kami 'san!*” inviteerde men hem en hij meerde zijn sampan vast en ging met de lieden mede de *tangga* (trap) op en het huis binnen en dreef met vaste hand zijne tiroeq in de palantaran juist voor de deur.

Toen allen gezeten waren en „pinangsirih” nuttigden, viel het Boedjang op, dat zijne gastheeren zonderlinge bewegingen hadden, er geheel anders uitzagen dan gewone menschen en telkens vreemde blikken met elkaar wisselden, en op eens schoot hem te binnen: „misschien zijn het wel dieren — — misschien krokodillen in menschenlijke gedaante!”

Boedjang was sterk en niet bang, maar toch lette hij nu nauwkeurig op de bewegingen en gezegden dier personen om het raadsel op te lossen — en hij behoefde niet lang te wachten.

In het gesprek kwam men op het *bèrpantoen* (verzen opzeggen) en daar zeide een dier wezens tot Boedjang:

„(U)oedang *pèrkara hoedang,*  
*Banjaq hoedang didalam boeloeh;*  
*Orang pèrkara orang,*  
*Banjaq orang didalam toeboek!*”

{ garnalen zijn garnalen,  
 Er zitten veel garnalen in de boeloeh (soort bamboe  
 en bamboekoker);

Menschen zijn menschen,  
 Er zitten veel menschen in het (ons) lichaam {

Dat zijn boeaja's! dacht Boedjang Lonjoq en hij antwoordde dadelijk:

---

Bandong: groot handelsvaartuig, meest gesleept, door stoombooten.

(1) Tajansch dialect; Pontiansk: *kamanè*, Sanggan: *kònai*, Boven Kapoeas: *kamànna* (zie noot 1 op pag. 23).



„Imboeq 1) përkara imboeq,

Makan padi sarága-rága 2);

Tiroeq përkara tiroeq,

Pakei mënikam blakang boeaja!”

{ Imboeq's zijn imboeq's

{ Zij eten een krاندjang padi op --

Tiroeq's zijn tiroeq's,

{ Daar doodt men boeaja's mede (in den rug steken) }

Een panische schrik beving de ontmaskerde boeaja-menschen en zij stoven op en het water in.

Boedjang raapte nu alles wat er maar in het huis was bij elkaar, laadde het in zijn vierkante prahoe en keerde naar Tëbang terug.

Maar de boeaja's lieten hem niet met rust en bestookten hem voortdurend maar telkens als er zich een krokodillekop vertoonde, strooide hij het *sëkam* 3) in de oogen, zoodat de dieren zich half blind terugtrokken. Zij hebben er tot op den huidigen dag nog gezwollen oogen van.

Maar Boedjang Lonjoq was een rijk man geworden en nog worden de bovengenoemde voorwerpen, die hem hebben toebehoord, geëerd en gaarne getoond.

## 7. BATOE ENKABAN 4).

Waar nu in de stille rimba groote grillige rotsblokken

1) *Imboeq* of *poenei tanah*, een duifachtige vogel die op den grond leeft, groen, met rooden snavel.

2) *Rága* = korf, krاندjang; *sépaq rága* = voetbal.

3) *Sëkam*, zemelen; elders *dada*.

4) *Engkaban* ook wel *saugkamán* is de naam van het stuk van het dak van een Dajaksch huis, dat daags wordt opengezet, opgehouden door een lange stok, en tot venster dient. De bedoelde groote vlakke steen te Lobang Batoe ten oosten van Tëbang (Tajan) doet er aan denken, daar hij slechts aan een punt gesteund wordt en dreigend overhangt. — Deze vertelling van versteende huizen en menschen komt langs de geheele Kapoeas al of niet gewijzigd voor; de moraal is dat men nooit dieren mag uitlachen (vooral niet bij de eerste ontmoeting). In de Kapoeas dicht bij Tajan staan aan den oever naast elkaar twee lange steenen, als pilaren: twee jonggehuiden, die lachten omdat een horze lop een der borsten van de vrouw ging zitten (Batoe Pënganten).

liggen, holen en spelonken vormend, waar grauwe vlee-muizen dwalen en verschrikt den bezoeker omfladderen — daar was vroeger eene bloeiende kampong.

Eens vierde men er feest, en toen de genoodigden aanzaten, kwam een kleine jongen van een naburige kampong aangeloopt, ging ook aanzitten, greep een *pěngarih* (platte houten lepel) en wilde zich ook tegoed doen.

De feestvierenden lachten den jongen echter uit en stoppen hem een stukje *gětah* in de hand zeggende: „daar heb je wat *djoedah* (koek)!” En verschrikt liep de kleine man schreiend naar zijn moeder, knabbelend op het stukje *gětah*.

Maar toen deze hoorde hoe hij was uitgelachen en gefopt, besloot zij zich te wreken.

Zij ving een grooten *raoeng* (reuzenkikvorsch) deed hem een buikbandje om, stak daarin eene kleine kris en een *pěngarih* en zeide het kind het zoo opgetooide dier midden tusschen de feestvierenden lostelaten.

En toen de kleine dat had gedaan en de *raoeng* lustig rondsprong, de kris en de *pěngarih* klapperend tegen elkaar, daar gierde men het allen uit.

Maar Allah wil niet, dat zijne schepselen worden uitgelachen en door één bliksemflits werden huizen en menschen veranderd in steen.

## 8. DE LINGGI-LEGENDE 1).

„Toen Borneo nog zee was”, was de berg Lantjaq een eiland en leefde er eene groote bevolking. Daar woonde ook eene arme weduwe, die één kind had, een jongen, die Linggi (Selinggi) heette. Het was een zeer ondeugend kind en ééns dat hij zijne moeder lastig viel toen deze aan haar weefstoel zat, kwetste hij zich zoodanig met de *tro-*

1) Evenals de vertelling van versteende huizen, komt het verhaal van versteende schepen meer voor. Ook, en zelfs onveranderd ter Sumatra's Westkust en wel te Batoe Adjong (*adjong* is de naam van een groot vaartuig) onderafdeeling Kota VII, residentie Padangsche Bovenlanden. De Lingg liegende speelt in het Tandjansche; het „versteende schip” is een prachtige rotspartij in den bovenstroom van het Rapoenriviertje.



pong 1) aan het voorhoofd, dat hem een diep litteeken ervan overbleef.

Toen Linggi ouder werd, ging hij op zee en de wijde wereld in, en lange jaren hoorde zijne moeder niets meer van haren zoon en werd ze oud en grijs.

Op een goeden dag liet te Lantjaq een groot koopvaardijschip het anker vallen; en toen de bevolking erheen stroomde en zij den *djoeragan* (kapitein) zagen, riepen velen uit: „Zie, daar is Linggi terug! ja hij is het zeker, het litteeken aan voorhoofd is nog duidelijk te zien!” En blijde strompelde het oude moedertje nader; maar de nu rijke Linggi riep uit: „Gij zijt allen gek — ik ken niemand van jullie, *saorang poen tida*<sup>2</sup>, en die vrouw ken ik ook niet, zij is mijne moeder niet!”

En verontwaardigd riep het vrouwtje hem toe: „Indien gij werkelijk een vreemdeling zijt, moge het je goed gaan; maar als ge mijn melk eens hebt gedronken, dan vervloek ik je, en moge Allah's toorn je treffen!”

Maar lachend liet Linggi het anker lichten en zeilde weg; maar hij was nauwelijks in zee of daar verscheurde een orkaan zijn want en zeilen, daar beukten huizenhooge golven zijn schip, en langzamerhand liep het vol en begon te zinken.

„Moeder!” gilde hij, „moeder, genade! help mij, ik ben uw kind!” — maar er was voor hem geen genade meer.

En later, toen de zee was weggetrokken van Borneo, vond men het gezonken schip, versteend, zooals het er nu nog ligt: tusschen het hooge oerwoud, in eene donkere vallei waar tusschen de ruwe, grillige rotsen het kristallen water murmelt, iets verder, in een kom van steenen, spiegelen de donkere, stille rimba — en hij, wien groot geluk beschoren is, kan nu en dan het *idjoeq* touw nog zien aan de plecht van Linggi's schip en een etensbakje van zijn kat.

1) *Tropong*, weverspoel; te Pontianaq: *toraq*.

## 9. KLATIN EN KLATON

of *Anaq Kidjang* (1) en *Anaq Roesa*.

Sëklin en Omang, prinsen van Mëçir (2), waren op zekeren dag de rimba ingegaan met het blaasroer om vogels te schieten. (*mëñjoempit*) Diep in het woud gekomen, gingen zij op den grond zitten, rustten er uit en aten en speelden (3) daar, waarop zij weder verder gingen.

## II

Zij waren nog niet lang weg, toen een kidjang en een roesa die plek passeerden en zij likten de door de prinsen achtergelaten sporen op.

En toen kidjang en roesa jongen kregen hadden die jongen menschelijke gedaanten en brachten zij ieder ter wereld mede een zwaard (*pëdang*), een knuppel, en pijl en boog, die *sakti* (4) waren.

Het kidjang-jong heette Klatin, de zoon van het hert Klaton — en zij hoorden al spoedig, dat hunne vaders menschen moesten zijn en geen dieren.

En toen zij groot waren en sterk, besloten zij, ook op aanraden der moeders, die zéér bezwaarlijk hunne menschelijke kinderen konden onderhouden, hunne vaders te gaan zoeken.

Zij gingen op reis, berg op, berg af en kwamen eindelijk aan een ladang, waar menschen aan het *mënoegal* (5) waren. Toen zeiden Klatin en Klaton tegen elkander:

(1) *Cervus muntjac*; op Java *kidang*.

(2) Mëçir, Egypte; in hunne verhalen gebruiken echter de Maleiers aan de Kapoeas het woord veel, en is het hier het beste weergegeven door „van een vreemd land,” vooral daar, zooals bliken zal, deze prinsen op Java vorst werden.

(3) *diambilnja daoen kajoe saperti tjëroq, saorang satoe, ditë lajnja di tanah lantias dikëntjingnja, baharoe ija bërđjalan poela.*

(4) *sakti* — (van) bovennatuurlijke kracht.

(5) de zaadpadi wordt op droge velden gelegd in gaten, die met een stok in den grond gestoken zijn (*ditoegal*).



„Kijk, die menschen hebben kleeren aan en wij zijn naakt. Wat zullen we nu doen? (*kati kita?*)” (1).

En Klatin vroeg: „Wie van ons beiden zou *sakti* zijn?

„Jij” antwoordde Klaton, „want jij bent *angas* (2) *këntjang* (3).

Toen deed Klatin, het kidjang kind, één sprong (*sakali langkah*) en nam twee broeken en twee baadjes weg, waarmee zij zich kleedden. Toen kwamen ze al verdergaande weer bij menschen, die hen toeriepen:

„*Hei! orang moeda darimana datang* waarop zij antwoordden: „*kami mëntjari bapa*” „*dimanakah tempat!*” De menschen konden hen niet helpen, maar gaven hun rijstepap, wat ze echter lieten staan, daar ze het nog nooit gegeten hadden.

En ze liepen maar voort, tot ze op een zeer hoogen berg kwamen waar op den top een *maligei* (4) stond, als een duiventil, op één hoogen paal: daarin was verborgen de prinses van de *nëgri Bordan*.

Toen Klatin en Klaton die *maligei* zagen, spraken zij af, dat wie met zijn pijl de *maligei* raakte, de prinses, die er in zat voor zich mocht houden. Klaton schoot mis, maar Klatin raakte de til met zooveel kracht, dat zij schuin ging staan. (*tjondong*) Toen gingen zij eerst nog verder om menschen te ontmoeten. Onderweg hoorden zij achter zich een vreeselijk lawaai en misbaar in de richting van de *maligei*.

Toen zij kwamen aan een huis, van *Nënë Këbajan*, schudden zij aan de stijlen (*di gantjang tiang*) en riep *Nënë Këbajan* hen toe: „*Naiqlah, tjoetjoe! naiq!*” (kom boven, kleinkinderen).

### III

Onder dat huis zat een *kawan* (pandeling) van *Radja Bordon* wurmen te zoeken om als aas te gebruiken bij het vissehen; hij heette *Angkat Moeda Radja*.

Toen het die *orang moeda* zag, die de stijlen van het

(1) *kati* of *tjara kati* — *bageimana* (dialeet Boven-Kapoeas).

(2) *angas* — flink, het *tjakap* van sum. W. K.

(3) *këntjang* — vlug, sum W. K. *kantjang*.

(4) huisje, waar maagdelijke prinsessen werden afgezonderd.

huis deden schudden, verschikte hij, en was ontzet toen hij het gesprek hoorde dat zij in huis voerden. „Wat is er toch voor lawaai (*apakah digadoeh*) ginds?” vroegen zij aan Këbajan. „O!” zeide deze, „Radja Bordan gadoeh. want er is met een pijl geschoten op de maligei van zijne dochter, zóó, dat die maligei nu schuin staat en men bang is dat ze omvalt.”

„O!” zeiden de jongelieden, „*djikalau kami ambil-sakädjap mata di toeroenkan*” (als wij haar halen is ze in een oogenblik beneden).

De kawan radja maakte met zijn mes een teeken in een der stijlen om het huis te herkennen en spoedde zich doodelijk verschrikt naar zijn' vorst, voor wiens voeten hij bewusteloos neerviel, zoo hard had hij geloopt.

Toen hij bijgebracht was, vertelde hij wat hij gehoord had en dat twee orang moeda de prinses, *toenganan anaq Radja Naga* (de bruid van prins Draak) wilden weghalen.

Klatin en Klaton werden nu gehaald uit het door den kawan gemerkte huis door zeven mantri's van den vorst en voor dezen gebracht.

Toen sprak Radja Bordan: „Hei, orang moeda, als gijlieden mijne dochter uit de maligei kunt halen: „*patoet pakei oeloen, pakei oeloen — patoet pakei bërapi, pakei bërapi — patoet pakei basoh kaki, pakeilah; djikalau tida*” *dapat, orang moeda kadoea akoe boenoeh dengan pëdang Kërsani!*” (dan kunt ge haar gebruiken als slaaf, om je eten te koken, ja om je voeten te wasschen — maar krijgt ge haar niet, dan dood ik je beiden met het zwaard Kërsani).

En in vollen krijgsdos trok heel de bevolking mede naar de maligei.

Klaton ging het eerst de paal in, maar halverwege gekomen, zag hij dat het boven hem krioelde van duizendpooten, wespen en slangen, en toen die hem aanvielen moest hij terug.

„Grijpt hem!” riep Radja Bordan, „*pantjong* 1) ini (slaat hem dood!).”

1) Pantjong, pantjoeng = (het hoofd) afslaan,



Maar Klatin sprong voor Klaton en riep „*Djangan d(ah)oe-loe, adés bəlom mandjat, djikalau adés 'ndés (djoe)ga dapat baroelah!*” (wacht eerst, de (jongere) broer heeft nog niet geklommen, als de broer ze ook niet krijgt, dan eerst!)

Klatin klom vlug de paal in — al het ongedierte vlood voor hem, en toen hij bij de deur kwam stak een reusachtige *tədoəng* (een zeer vergiftige slang) zijn kop eruit en zeide „*O, kaka datangkah?*” (wel, ben je daar (oudere) broer?).

Klatin ging binnen (*tambah ka'alam*) en vond er eene schoone prinses, de bruid van Prins Draak.

Aan een lange *sléndang* liet hij haar naar beneden (*di-oeloer Toean Poetri*) en werden nu dadelijk aanstalten gemaakt voor een schitterende bruiloft.

Maar Klatin zeide tot Klaton dat deze de prinses maar huwen moest, want dat hij, Klatin, met bovenaardsche macht begaafd, gemakkelijk eene vrouw kon krijgen (*kau sadjalah) ambal bəns, sabab akoe ada siki, akoe moedah*).

Maar toen Klaton met de prinses getrouwd was, kwamen er zeven mantri's van Radja Naga om de bruid van hunnen prins te halen.

Radja Bordan zeide hun, dat de prinses reeds getrouwd was en dat zij dat maar aan hunnen vorst moesten mededeelen. En spoedig waren de 7 mantri's van den draken-vorst terug te Bordan en zeiden: „Radja Naga laat u zeggen dat als ge uwe dochter niet wilt geven, hij u zal aanvallen — maakt de kota sterk als ze zwak is, en als de stijlen van Uw huis niet in den grond staan, graaft ze dan dieper in!” (*djikalau kota koerang təgap, soeroe tegap — kalau tiang koerang dalam, soeroeh dalam*).

Nu was de vorst van Bordan in zak en asch, maar Klatin zeide tot de 7 mantri's: „zeg uwen vorst dat hij komen mag, over 7 dagen!”

Op den zevenden dag liet hij heel de bevolking aanzeggen in de huizen te blijven. Daar kwam een vloot van prauwen, vol krijgslieden van Radja Naga de rivier op — zóó talrijk, dat het water golfde (*bərlombang ajər*).

Toen zouden Klatin en Klaton hunne zelfwerkende wapens uit en die schoten, sloegen en knuppelden rond, totdat alle vijanden waren verslagen en de rivier bloed scheen, en juichend kwam de bevolking uit de huizen.

Maar Klatin voorzag dat het gevaar nog niet geweken was en waakte dag en nacht.

In den derden nacht, daar hoorde Klatin de *djamban* (1) kraken en toen hij naar buiten keek zag hij een vreeselijken vuurglans en begreep dat de Draak zelf kwam om de prinses te halen. En hij zette zich neder voor de klamboe waarin zij en Klaton rustig sliepen, en toen Radja Naga kwam sloeg hij het ondiep met zijn wonderzwaard den kop af en sleepte het lijk uit huis, en eindelijk kon hij rustig slapen.

Maar toen Klaton 's morgens opstond zag hij Klatin's hoofddeksel (in het verhaal: hoofddoek) vlak naast de klamboe liggen, en was hij zeer jaloersch en kwaad op Klatin; doch deze nam Klaton mede en liet hem achter het huis het lijk zien van Radja Naga — dat goud geworden was — en toen begreep Klaton dat Klatin de prinses en hem gered had en hield hij nog meer van hem (*běrtambah kasih*.)

Niet lang daarna besloot Klatin verder te gaan de wijde wereld in. „Blijf jij maar hier” zeide hij toe Klaton, „hier heb je 7 bloemen — als die verwelken ben ik ziek of in gevaar, ga mij dan dadelijk achterna; waar *sawi* groeit, daar ben ik langs gegaan” en hij ging.

#### IV.

Al loopende, strooide Klatin sawizaad uit (*di boeboer*) en toen dat zaad op was, kwam hij aan de negri *Měçir* (*sawi poen habis, ija poen sampei ka nęgrı Měçir*.)

Tot zijne groote verbazing was alles daar als uitgestorven — geen geluid, geen teeken van leven om en in de verlaten

(1) *Djamban* = drijvend badhuisje, zie Pelandoeq verhalen pag 11.



huizen. Menschen en dieren lagen voor dood op den grond, nog ademhalend maar op sterven, en bij allen waren de oogen uit de kassen verdwenen.

Eindelijk was Klatin voor de *astana* van den vorst gekomen zonder nog iemand te hebben ontmoet, hoe hij ook zocht en riep, wien hij vragen kon wat hier toch was gebeurd. Voor het paleis staande riep hij luide uit: „*Ja, allah, satoe sadjalah kalau aja, boleh akoe bertanja apakah sabab djadi bagini!*” (god, als er maar iemand was wien ik kon vragen hoe het hier zóó is geworden.)

Eindelijk kwamen eene schoone prinses en eene oude vrouw uit een hollen stijl te voorschijn en vertelden hem dat het rijk was bezocht door *Radja Garoeda* (1) en zijne trawanten, dat alle inwoners, behalve zij beiden die in een hollen stijl waren gekropen, door de garoeda's waren aangevallen en hun de oogen waren uitgepikt; dat de garoeda's dachten dat alles uitgestorven was en dat zij beiden dan ook geen rijst durfden te stampen in haar koperen rijstblok (een poesaka), want dat dan zeker de garoeda's terug zouden keeren.

„*Akoe na mëntjoba sakti Garoeda*” (dan wil ik de sakti van den Garoeda eens op de proef stellen) zei Klatin en zette de koperen *lesoeng* midden voor het paleis en stampte er met den zwaren *aloe* in, dat het rondreunde en donderde in den omtrek.

„Hei!” riep Radja Garoeda, opgeschrikt, „zijn er nu nog in leven?” . . . . en hij zond zijne 7 voorvechters, en toen zij dreigend boven Klatin zweefden was de geheele hemel bedekt door hunne vleugels. Maar Klatin slingerde zijne wapens uit . . . . .

## V.

Klaton zag, dat de 7 planten plotseling verwelkten. Hij gordde zijne wapens en ging dadelijk op weg, de sawi langs, die uit het zaad was opgeschoten.

(1) *Garoeda*, Visjnoe's voertuig — fabelachtige vogel.

Zóó snel liep hij, dat hij Klatin nog helpen kon de laatste der Garoeda's te dooden.

Daarop brachten zij te zamen de doode Garoeda's naar den waterkant, sneden hun de maag open, haalden er de oogen van menschen en dieren uit, reinigden die, schikten ze en hechtten ze weer in de oogkassen, waarop menschen en dieren herleefden.

Toen dat geschied was stampte Klatin nog eens de *lěsoəng* dat het dreunde door de *něgri*.

En toen kwam de Radja der Garoeda's zelf, omdat hij begreep dat zijnen voorvechters iets overkomen was.

Ook hij kon de wonderbare wapens niet overwinnen, maar toch verweerde hij zich zoodanig dat Klatin en Klaton zeer afgemat waren, toen hij eindelijk overwonnen was en naar beneden tuimelde.

Toen Klatin weer op adem was stampte hij nog eens en nog eens het rijstblok maar geen enkele Garoeda ver- toonde zich meer.

En de prinses huwde met Klatin, die tot Soelthan werd verheven van het rijk *Měcir*.

#### VI.

En weer overlegden Klatin en Klaton. Zij hadden nu gestreden en overwonnen, zij hadden ieder eene prinses verworven — maar hunne vaders hadden zij nog niet gevonden, en zoo besloten zij weder te zamen hen te zoeken en gingen op reis (*běrlajar* zegt het verhaal).

#### VII.

In groote feestvreugde woonden de machtige vorsten van *Djawa*: *Sěklin* en *Omang* de volksspelen bij die te hunner eere werden gehouden.

Er werd gesehermd (*běrsilat*) gedanst (*měntjaq*) — men speelde *sěpaq rāgā* (voetbal) en nog tal van andere spelen:

*Hei orang moeda, tambahlah!* (kom, doe mee!) zeide men tegen Klatin en Klaton die juist aankwamen.

„Wij kennen die spelen niet” antwoordden zij, maar *malěr* (steeds weer) noodigde men hen uit en toen zij zich



eindelijk bij hen voegden waren zij allen de baas in kracht en vlugheid, zóó, dat het de verbazing opwekte der beide vorsten.

Séklin zeide: „Wie zouden toch die orang moeda zijn? *hei, jang satoe tiada salah kaka'* (kijk, een van hen gelijkt sprekend op u!)” waarop Omang antwoordde: en de andere gelijkt sprekend op u!”

En toen Klatin en Klaton voor hen geroepen waren en verhaalden dat zij kinderen waren van een kidjang en een hert in de rimba, en wat hunne moeders hun hadden verteld, toen ging den vorsten een licht op en bleek dat zij hunne vaders waren.

Klatin en Klaton werden beiden troonsopvolgers, en Soelthan en Pangéran betiteld, en toen zij later hunne vaders opvolgden en de rijken Djawa, Mécir en Bordan vereenigd werden (?) leefden Klatin en Klaton in grootheid en geluk en heerschten nog lange jaren.

Ten slotte nog eene beschrijving van een zwaren eed van Dajaks in het stroomgebied der Mělawi (eigenlijk *Mělahoi*) en van den bloedprijs (*pali njawa*) volgens de adat der Koemba-Dajaks (Sambas).

#### 10. EED. (1)

Bij het afleggen van den eed wordt een stuk rotan op een blok gelegd en daarnaast een *parang* (zwaard).

Hij die de eed zal afleggen moet met die *parang* de rotan doorhakken; dit is eene zinnebeeldige voorstelling: de levensdraad van hem, die zich niet aan den eed houdt, zal

(1) Deze eed werd o. a. in het voorjaar van 1896 vóór Resident Tromp afgelegd door de hoofden der Těbidah en andere Dajaks, die als hulptroepen mede zouden optrekken tegen Radén Pakoe Djaja en de zijnen.

De eed geschiedt in het zoogenaamd *sengánan* d. i. het langs de Kapóeas en hare zijtakken gesprokene Maleisehe dialect, vervormd door den invloed van de taal der Dajaks van elk gebied; het is in elk landschap verschillend; zie noot 2 pag 9 (Boedjang Lonjoq).

doorgesneden worden door een zwaard evenals dit stuk rotan. (1)

Dan keert hij zich naar het Westen — de kwade windstreek, daar de zon er den dood vindt — en roept onder het bij elken tel opwerpen van gele rijst (2) (*měngamboer bēras koening*) uit:

*Sa<sup>s</sup>, doewa, tiga, āmpat, lima, ēnam, toedjoeh!*

*Toedjoeh kali ka matahari mati.*

*ka matahari lēsi* (3)

*ka matahari padam*

*ka matahari tēnggēlam*

*ka matahari boetja<sup>s</sup>* (4)

*ka matahari lola<sup>s</sup>* (5)

*ka matahari antjoer*

*ka matahari lēboer* (6)!

zeven malen naar de zon die sterft, de zon die verdwijnt, die uitdooft, die wegzinkt, die verduistert, die oplost, die tenietgaat, die versmelt!

Daarna wendt hij zich naar het Oosten, de goede zijde waar de zon geboren wordt, en zegt onder het opwerpen der *bēras koening*.

*Sa<sup>s</sup>, doewa, tiga, āmpat, lima, ēnam, toedjoeh, dēlapan, sēmbilan, sēpoeloeh, sabēlas!*

*Sabēlas kali ka matahari datung*

*ka matahari mansang* (7)

*ka matahari ngoeang* (8)

(1) Ook in het Maleisch gaat deze beeldspraak goed op: *poeloēs njawa*.

(2) Rijst door *koenjit* (kurkuma) geel gemaakt is voor Dajaks en Maleiers het godenoffer bij uitnemendheid. In dit geval is, om den eed te verzwaren, deze rijst nog vermengd met asch en zout, doodé en vergankelijke zaken.

(3) *lēsi* = *pērgi*

(4) *boetja<sup>s</sup>* heeft dezelfde beteekenis als *padam*, uitdooven.

(5) *lola<sup>s</sup>* = gesmolten (als van zout).

(6) *lēboer* = versmolten (van metalen)

(7) *Ma(n)sang* van *pasang*;

(8) *Ngoeang* = te voorschijn komen.



*ka matahari ngoengkei* (1)

*ka matahari njarei* (2)

elf malen naar de zon die komt, de zon die ontbrandt, die te voorschijn treedt, die zich opent, die opflikkert.

*Mënimboelkan oentoeng toeah, pandjang njawa* (3), (opdat hem zullen gegeven zijn voorspoed en geluk, een lang leven)  
*lökoe timpa göloeng songgang* (4) (hij die den eed houdt zal zoo oud worden dat hij als een rol boombast in elkaar zit.)

Daarna werpt hij een handjevol rijst ten hemel, en roept uit:

*Patara* (5) ! *Bëdjanga* (6) ! *mëntjiniq* (7) *kabawa* (God! Opperheer van het uitpansel ziet naar beneden!)

Eén worp in de richting van het water (de rivier):

*Radja déwata* (8) *jang di tēlog mēnjengoq* (9)

*jang di landau* (10) *mēnjəngau* (11).

*jang di ilir, moediq!*

*jang di oeloe ilir!*

(Riviergeesten van de bocht, ziet naar ons! *déwata's* der rantau, kijkt toe! komt stroomop, die beneden zijn, — komt at ook van boven!)

Eén worp op den grond:

*Pojanggana ngaloear mēmantau* (12) *kami bërsoempah* (de bezitter der aarde kome te voorschijn en zie ons zweren) . . waarna de inhoud van den eed volgt.

(1) *Ngoengkei*: zich openen als een knop.

(2) *Njarei* = opflikkeren.

(3) *Mënimboelkan* = verheffen.

(4) *Lökoe timpa* = van onderdom in elkaar zitten; *songgang* = boombast voor tika's en draagmanden.

(5) *Patara* = Batahara = Mshatara, God, zie Wilken Handleiding enz. pag. 616.

(6) *Bëdjanga* is de opperheer van het uitpansel.

(7) Naar beneden kijken.

(8) *Déwata*, riviergeesten, zie Wilken pag. 617.

(9) *Mēnjengoq* = zich ergens uit op heffen om te zien; de *déwata's* kunnen slecht het bovenlijf uit het water steken.

(10) *Landau* = rantau, zie noot 2 op pag 3 der Pelandoeq verhalen.

(11) *Mēnjəngau* = toekijken.

(12) *Mantau*, het gewone woord voor toezien.





**EENIGE TE BATAVIA INHEEMSCHE SPEEL- EN  
KINDERLIEDJES. I)**

*Mededeeling van den Heer H. von Dewall.*

Telliedjes voor het krijgertjespel (maèn pètak).

De gang van dit spel is gelijk aan dien van het Euro-  
peesche. Eigenaardige termen of woorden daarbij in gebruik,  
zijn niet aanwezig. Ons woord honk heeft de Bataviaan over-  
genomen als hong.

1. Pin pon, masidan,  
Twi-twi, waniwan,  
Atji tjis, pèsètik,

Bij dit lied wordt masidan wel eens vervangen door rèsèdèn  
en rèsidèn (evenals masidan zonder beteekenis), tenzij aan  
eene verbastering van ons „resident” moet worden gedacht.

2. Hetzelfde doch met eenige variatie.  
Pin pon, rèsidèn twi twi,  
Inpitjis in twi,  
Andëpoer koedë baris,  
Pintoe bësi.

Behalve de 4 laatste woorden zijn de overige zonder betee-  
kenis.

3. Kar kër kor  
Andeni andenor  
Këdaoeng bötör,  
Soemar mërtja.

Këdaoeng (ook këdawoeng) bötörsoort, groote peulvrucht.  
Overigens zonder beteekenis. (zie 8).

1) De muziek, hier onder bij de liedjes te vinden, werd voor mij, die daar-  
toe de noodige kundigheden niet bezit, door een bevriende hand bijgeschreven.

4. Tjangkëròwèng,  
Kètimoen bontèng,  
Angin poejoe tèrbang koentjoep,  
Tjap tjip tjoep.

Kètimoen bontèng = groote soort komkommer; angin poejoe = storm, orkaan; terbang koentjoep in één punt uitlopend (toegevouwen zooals een bloemknop) vliegend (aldus naar den spits toeloopenden vrom van boomkruinen bij hevig stormweder). Overigens zonder beteekenis.

5. Tjing tjing, matě koetjing,  
Kědėbong pisang babi asin,  
Pit pit galě-galě,  
Satoe bantal doě kěpalě.

Kědėbong (ook gědėbong) pisang, de verschillende lagen waaruit een pisangstam bestaat; ook de groote of hoofdnerf van het pisangblad.

De woorden pit pit enz, zegt men wel eens van of tot iemand wiens vrouw het met anderen houdt; galě-galě = soort pek.

6. Tam tam boekoe,  
Tjērērèt daon dēlimě,  
Patě lěmbing patě pakoe,  
Tangkěp dinding lěpas satoe.

Patě = mal, patah.

7. Hetzelfde als 6 met dit verschil dat tangkěp vervangen wordt door tarik en lěpas door tangkěp.

8. Kal kel kol, adeliė adena,  
Sripěn kostěn adjėblok,  
Astěn di dawa di dasten,  
Zonder beteekenis.

9. Běl bel koetabel, lěnang tjintjaō,  
Boeboer gadoeng, pamērė njonja Kim Njong,  
O dadě, o datjēm.

Aan pamērė = geefsel zou ik denken dat het lied van



Soend. herkomst is. — tjintjaō (tjintjau en tjintjaoe) = de bekende frissche drank; gadoeng = soort giftige vrucht, die eerst na eene bijzondere bereiding zonder schade kan worden gegeten; Kim Njong doet aan eene Chineesche vrouw denken.

10. Doel doel kēpadoel,  
 Matjoel sawē, sawē kidoel,  
 Dapēt përawan përawan goendoel,  
 Poelang poelang, adjak tidoer.

Dit lied wordt wel eens gezegd tot iemand die Doel heet of kaal geschoren is (goendoel), om hem te plagen. Een Plaagriempje is:

11. Pit oeloeng oeloeng,  
 Kedjepit minta toeloeng.

Oeloeng oeloeng = de bekende brune kiekendief met witten kop, (de grootste soort, die meer zwartachtig is terwijl de kop een grijsachtige kleur heeft, heet boeroeng dok).

12. Pit galē galē,  
 Satoe bantal doëä kēpalē,  
 (Plaagriempje voor iemand die Piet heet). Vergl. 5.

Bovenstaande liedjes hebben geen eigen wijs of lagoe, tenzij men die meent te kunnen hooren, wanneer de woorden dan eens kort, dan weer lang of in vlugge of langzame tempo worden uitgesproken.

#### Vaarlied.

13. Oong lé lé oong (ook oeng),  
 Naèk përaoe përaoe koetoong (koetoeng),  
 Nèmbah, nèmbah tjapoong (tjapoeng).

De woorden in den laatsten regel moeten aldus worden verstaan: Wil schieten, het schiet een glazemaker (bij wijze van verwijt of minachting).

Snel.



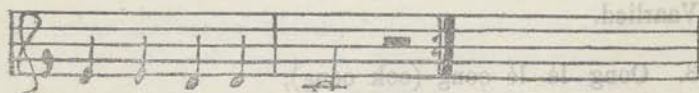
14. Een variant op ons: „Slak, slak, steek je horens uit”.  
 Tjong tjong bëlitjông,  
 Si Kitjong noenggang gadjê,  
 Di manê roemê kòsong,  
 Di sitoe diê adê.

Bëlitjong = huisjesslak. In het suppl. op het woordenboek van H. VON DEWALL zegt Dr. v. D. TUUK dat men te Batavia voor rivierslak zegt bëlitjoeng. Deze uitspraak is beslist fout.

Kitjong, toespraakwoord voor de bëlitjong; wordt wel eens vervangen door katjoeng, naam van een manspersoon.

Dit rijmpje wordt gezongen op het beneden volgende wijsje, dat meteen voor de meeste andere kinderliederen gebruikelijk is, behoudens hier en daar een kleine variatie (zie hieronder).

Snel



15. Poh amé amé,  
 Bilalang koepoe koepoe.  
 Di tēpok biar ramé,  
 Ampir siang, bangoen njoesoë.

Deze woorden zegt men tot kleine kinderen, die men



aan het lachen tracht te brengen door de beide handjes te vatten en de palmen ervan zachtjes tegen elkaar te slaan (tëpok).

Poh en amé als eene verkorting van tëpok en ramé, gebezigd voor het rijm met di tëpok biar ramé.

Het wijsje als bij No. 14.

16. Rijmpje dat men bezigt wanneer men in gezelschap een veest ruikt.

De persoon op wien het laatste woord valt, wordt beschouwd als de dader.

Dang dang poet,

Akar galing-galing.

Siapě njang këntoet,

Di tēmbak radjě maling.

Poet wordt hier beschouwd als klanknabootsend woord.

17. Wiplied.

Djot ěndjotan;

Goelalie goelě tjikalan.

Ĕmpò c Bali djēmboetnjě djarang.

Djot ěndjotan te vertalen met: wip! wip! goelali, soort suikergoed; djēmboet = schaamharen.

18. Het zelfde gevarieerd;

Djot ěndjotan;

Apēm, apēm ěla c

Sailoen sailoen

Boedjangnjě bang Sa-aban.

apēm, eene soort koek.

No. 16 — 18 hebben geen bepaalde lagoe; zie onder 12.

19. Vuistspel.

Twee of meer kinderen plaatsen de vuisten op elkaar. Het laatste kind strijkt een zijner vuisten, met de vlakke hand aanhoudend onder het zingen van

Pong pong balong,

Ketipong balong,

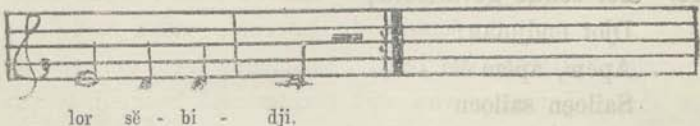
Boenji mërak boenji sampi  
Pëtjè tëlör sëbidji.

Bij het laatste woord wordt de onderste vuist geopend, waarna weder hetzelfde rijmpje wordt gezongen. Ook nu wordt weder een vuist geopend en zoo vervolgens. Liggen alle vuisten geopend op elkaar, dan steekt de eigenaar van de opperste met den wijsvinger tussehen de vingers van de anderen totdat de grond of de tafel, waarop gespeeld wordt, wordt bereikt waarna men geheel opnieuw begint. Bij dit steken zeg men „Kòrèk kòrèk pantat ajam, tëmboes apë belon?”

(Peuteren, peuteren, in het aarsgat van een kip. Is het er reeds door of uit?)

Het beneden volgende wijsje, waarop dit rijmpje wordt gezongen, komt nagenoeg overeen met dat van No. 14.

Snel



## 20. Bloemen-spel.

Dit spel komt overeen met ons „Klop klop moeder klop, mag ik er een van nemen? enz.

Eenige kinderen liggen in sila — houding met de gesloten vuisten op de knieën. Die vuisten, welke gesloten bloemen moeten voorstellen, worden bewaaid met een saroeng, die aan weerskanten door een kind wordt vastgehouden. Een dezer kinderen zingt onderwijl:

„Sirëm sirëm këmbang,  
Këmbangnjë bëlon mëgar,



Mégar mégar sédikit,  
Djémbatan soedé roeboe,

Toekang aér bëlon daténg.<sup>2)</sup>

dat vertaald luidt:

Giet giet de bloem (en)

De bloem (en) <sup>is</sup>/<sub>zijn</sub> nog niet ontloken.

Zij <sup>is</sup>/<sub>zijn</sub> wel ontloken, slechts een weinig;

De brug is reeds ingestort.

De waterman is nog niet gekomen.

Na het zingen van het rijmpje komt iemand vragen of er bloemen te koop zijn. Als antwoord zegt een der waaierende kinderen het rijmpje op, met uitzondering van den eersten regel. De kooper gaat dan heen om straks weder met dezelfde vraag terug te komen. Nadat hij nog eenige malen tevergeefs heeft aangeklopt, trekt hij een der zittende kinderen uit den kring weg, dat met hem hard wegloopt, achtervolgd, onder groot lawaai, van de anderen.

(Zonder bepaalde lagoe).

21. Een ander bloemen-spel is het volgende:

Twee of meer kinderen plaatsen hunne vuisten boven elkaar, zóó dat de wijsvinger telkens steekt in de daarboven zijnde vuist, terwijl de bovenste vuist mede den wijsvinger uitgestoken heeft, waartegen een der spelers met den wijsvinger van zijn rechterhand beurtelings van rechts en links slaat onder het opdreunen van het rijmpje:

Tjoeng tjoeng mantjoeng,

Kémbang galé kémbang gadoeng,

Doeng doeng tjlok.

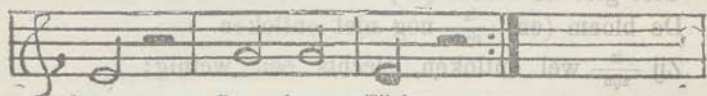
Bij het laatste woord wordt de onderste vuist uitgetrokken en boven geplaatst, met den wijsvinger steeds naar boven gekeerd. Aldus gaat het spel voort.

Mantjoeng = scherp, hoekig zooals van een neus. Wat kémbang galé is, weet ik niet; galé (gala) is een lange dunne bamboe, waarop men bij voorbeeld kleeren te drogen

legt enz; kembang gadoeng zie gadoeng onder 9 hiervoren.  
Het wijsje is weer bijna gelijk aan dat van nos. 14 en 19.



Tjoengtjoeng man-tjoeng kêm-bang ga-lè kêm-bang ga-



doeng

Doeng doeng Tjlok.

## 22. Knie-slaan-spel.

Twee kinderen zitten naast elkander, de knieën (vooruit) gestrekt. Een der kinderen slaat achtereenvolgens zijne eigen knieën en die van het andere, en dreunt dit rijmpje op:

Prang pring tèboeloe-boeloe gading,

Oepè poetjoek oepè pinang,

Mantjing samè tjatjing,

Këna ikan këting.

Tëkoemprang tèkampring.

Piso raoet gagang gading.

Na het uitspreken van dit laatste woord omhelzen de spelers elkaar en liggen onder hoesia geroep op den rug.

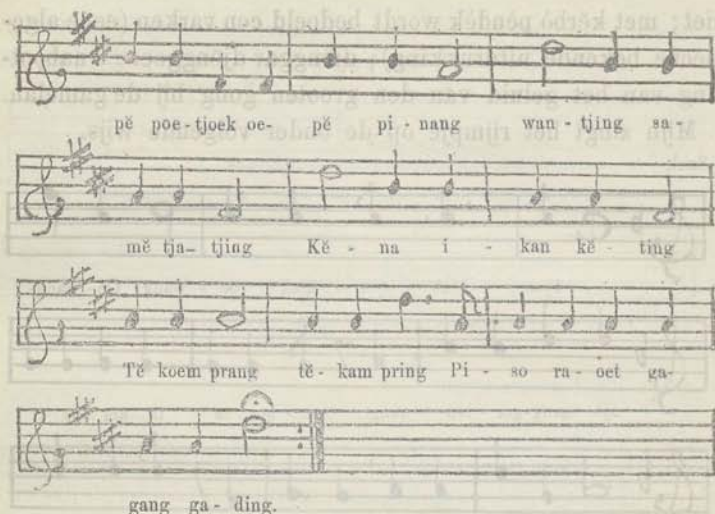
Prang pring geluidnaboetsing, bijv. van rammelende borden; teboeloe-boeloe gading is m. i. zinloos; gading ivoor, wat de 2e regel beteekent is mij een raadsel. Ik kan niet aannemen dat oepè een verbroddeling is van oepi, de binnenschil van de pinangbladschede. Poetjoek de jonge bladeren van den gëbangpalm, nipapalm en van den klapper, waarvan men het omhulsel van de këtoepat vervaardigt, këting is een vischsoort van de familie meerwal; tèkoemprang tèkampring, geluidnaboetsing sterker en menigvuldiger dan prang pring.

Het rijmpje wordt op de onder volgende wijs gezongen  
Snel.



Prang pring tè-boe-loe boe-loe ga-ding. Oe-





pé poe-tjoek oe- pé pi-nang wan-tjing sa-  
 mé tja-tjing Ké-na i-kan ké-ting  
 Té koem prang të-kam pring Pi-so ra-oet ga-  
 gang ga-ding.

## 23. Blindeman-spel.

Het rijmpje luidt:

Tjoeblok tjoeblok oewang,

Oewangnjë manggoelëntëng,

Amboe tata <sup>s</sup> amboe titi <sup>s</sup>,

Pëdati warë wiri,

Tangsi njonjë tangsi babë (soms ook vervangen door :

Datëng si babë datëng si nonë.)

Këtëloeng boemboeng.

Bok Èrë, bok Èrë!

Si Sidin maoc kawin;

Potong kërbo pëndèk,

Potong kërbo tinggi;

Gambëlan djënggar djënggoer;

Kirana kiratoc, këbënëran.

Pëgang batoc, salësatoc, di (dëpan) soms ook bëlakang, pintoc.

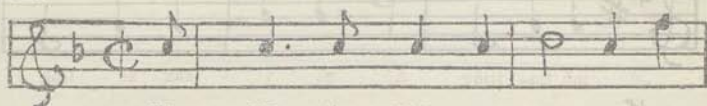
Ta  $\xi$  ë-ë, ta  $\xi$  ë-ë.

De drie eerste regels zijn niet te vertalen; pëdati warë wiri = pëdati's gaan heen en terug; omtrent regel 5 valt niets bijzonders op te merken; alleen dat die m. i. op de vorige slaat als een tang op een varken. Wat bëtëloeng is weet ik

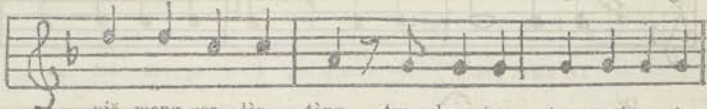
niet; met kərbò pëndèk wordt bedoeld een varken (eene algemeene bekende uitdrukking); djënggar djënggoer = nabootsing van het geluid van den grooten gong bij de gamelan.

Mijn zingt het rijmpje op de onder volgende wijs.

Snel.



Tjoe - blak tjoe - blak oe - wang Oe - wang



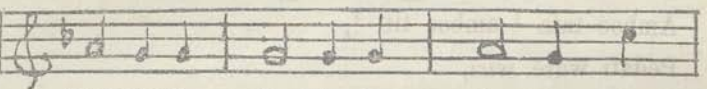
ujë mang-goe - lèn - têng Am - boe ta - ta am boe ti



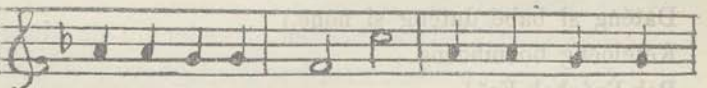
ti Pë - da - ti wa - rë wi - ri Tang - si ujo -



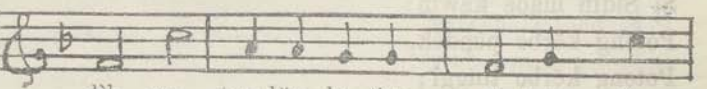
një tang - si ba - bë kër - tã - long boem -



boeng Bok è - rë bok è - rë si si -



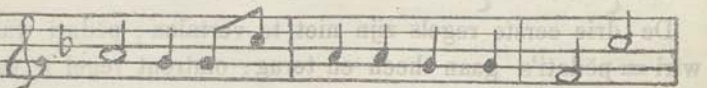
din ma - oe ka - win Po - tong kër - bo pën -



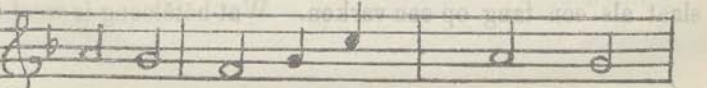
dèk po - tong kër - bo ting - gi Gam - bë -



lan djëng - gar djëng - goer ki - ra - na ki - ra -

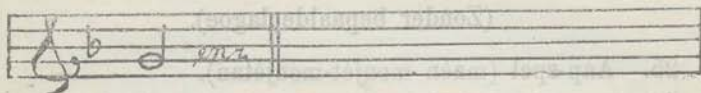
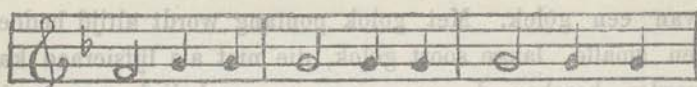


toe kër - bë nè - rau pë gang ba - toe sa -



lë sa - toe di dë - pan pin -





Het spel is als volgt:

Eenige kinderen zitten in een kring, waarvan een een steen in de hand houdt, dien men straks door geeft. Buiten den kring staat een ander kind, met den rug naar de zittenden gekeerd. Het doorgeven van den steen gebeurt onder het opdreunen van het rijmpje door een der spelers. Bij den laatsten regel, waarvan de woorden *zeer neuzig* worden uitgesproken, houdt het doorgeven van den steen op. Alle kinderen houden nu de vuisten voor den mond en zeggen aanhoudend ta  $\xi$  ë-ë, ta  $\xi$  ë-ë. Het is nu de taak van den zoogenaamden blinde om te raden in wiens hand de steen zich bevindt. De houder ervan, dien de blinde uitpikt, moet dan dezen vervangen.

#### 24. Vinger-spel.

Twee of meer kinderen houden elkander bij de vingers vast, telkens omwisselend, waardoor allerlei figuren ontstaan.

Een hunner zegt daarbij op:

Poer poer si dapoer,

Sidapoer dawë dawë,

Saoedin saoezin,

Siri tampin sëntok bëlok

Gòjang gòjang nèné \*ponggò<sup>s</sup>,

Nè<sup>s</sup> ponggò<sup>s</sup> mati akarnja,

Tjaboet gòlok pontang,

Tabas tèboe sèbatang,

Lëmparin anak matjan.

Abrakadabra!

Pontang is omzèt ziju op gelijke afstanden van de schede

van een gölok. Met gölok pontang wordt altijd bedoeld een smalle, lange soort gölok, die niet als lijfsieraad kan worden beschouwd, maar meer een verdedigingswapen is.

(Zonder bepaalde lagoe).

25. Aap-spel (maèn monjèt-monjètan).

Dit hypnotiseer-spel wordt door de grootere Inlandsche jongens gespeeld.

De spelers zitten allen op den grond. Een hunner die later de monjèt moet worden, wordt geblinddoekt. Vóór hem staat een potje met brandende kolen (barè), waarin men voortdurend mënjan werpt. De aspirant-monjèt wordt nu beurtelings aan zijn rechter- en linkerhand getrokken, terwijl een der trekkers zingt:

Snel

The musical notation consists of three staves of music in a single system, written in a treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The melody is simple and rhythmic, with lyrics written below the notes. The lyrics are: "Tjèt njot si mo - njèt kè - ma - lo - le A -", "dè pi - sang a - dè kèla - di Ti - da pi - sang ti -", and "da dja - di".

(Njèt njot, de aap is beduiveld,  
Pisang is er, kèladi is er,  
Is er geen pisang, dan kan het niet worden).

Onder het voortdurend opdreunen van het liedje valt de geblinddoekte jongen in slaap en wordt aan lijf en leden kil koud. Zoodra hij in dezen toestand verkeert, spreekt men hem met monjèt aan, hem verzoekende op te staan en niet te verlochenen dat de geest van den aap in hem gevaren is.

De monjèt klimt dan met eene behendigheid den aap eigen in boomen, van tak tot tak springende.

Men kan mij van bijgeloovigheid betichten, maar dit is



waar— ik nam dikwijls aan het spel deel—, dat zoodra de in den toestand van hypnose gebrachte jongen bij zijn eigen naam wordt aangeroepen, hij ommiddellijk in elkaar zakt en schreiend wakker wordt tot groot genoegen van de omstanders en overige spelers. Eerst langen tijd na zijn ontwaken wordt hij weder normaal. In verband met dat feit behoort het tot de pantang-voorschriften dat men den aap-jongen, zoolang hij in den boom is, niet dan met monjèt aanroept en aanspreekt.

Kinderen beneden zekeren leeftijd mogen niet aan het spel deelnemen; zij mogen zelfs niet in de nabijheid zijn, uit vrees dat zij de pantang mochten veronachtzamen.

26. Een ander hypnose-spel is het maèn mërak-mërakan (pauwtje-spelen).

De gang van zaken is geheel dezelfde als die bij het vorige spel. Insteede van te klimmen en de grimassen te maken van den aap, doet de mërak-jongen al de allures na van een pauw bijv, het statig loopen enz. Ook hier wordt de mërak-jongen hevig en werkelijk schreiend wakker na aanroeping van zijn eigen naam.

Het rijmpje of liedje dat gezongen wordt op de wijs van No. 23, luidt:

Mërak, mërak sintir.

Sintirnjě ngèong-ngèong.

Adě boeroeng, adě mërak.

Boeroeng mërak ngigël di goenoeng Gědė.

## DE HISTORIE VAN EEN OUDGAST <sup>1)</sup>

DOOR

Dr. F. DE HAAN.

---

Zich een eenigermate gelijkend beeld te vormen van het leven en streven van een Compagniesdienaar uit het laatst der vorige eeuw, is uiterst moeielijk.

Niet alleen het bizonder, maar evenzeer het publiek leven der hoogere ambtenaren onttrekt zich aan de waarneming. Wel kan men spoedig ontwaren, welke geest de Regeering bezielde, maar in de notulen der vergaderingen van G. G. en Raden treden de verschillende persoonlijkheden niet helder voor het voetlicht; men ziet nu en dan wel verschil van meening, zelfs strijd, maar waarom het eigenlijk te doen is, wordt lang niet altijd duidelijk. Het eenige wat de zoo gewenschte opheldering zou kunnen verschaffen en ook omtrent het privaatleven dier dagen uitsluitel geven, zouden memoiren van tijdgenooten of belangwekkende correspondentiën of zelfs goed geschreven pamfletten zijn. Memoiren echter of daarop gelijkende geschriften ontbreken bijna ten eeneemale, de brieven die men zoo hier en daar vindt, zijn gewoonlijk erg onbeduidend en de enkele pamfletten, die iets omtrent de histoire intime der Indische Regeering mededeelen, dragen in den regel den stempel van verwoede partijzucht. Er zullen zeker in Nederlandsche familie-archieven nog papieren genoeg schuilen die den sleutel konden geven tot de verborgenheden der Compagnie, maar de natio-

---

1) De stof voor dit opstel werd oorspronkelijk verzameld om te worden opgenomen onder de personalia bij een werk over de geschiedenis van het Jacatra'sche en de Preanger tijdens de Compagnie. Daar zij onder die personalia te veel plaats zonde innemen, worden die gegevens hier afzonderlijk gepubliceerd.



nale angst voor publiciteit weerhoudt de eigenaars, openbaarheid te geven aan zaken, waarmee misschien de naam van hunne overgrootvaders kan zijn gemoeid geweest.

Erkent men evenwel de billijkheid van den eisch, dat een publiek persoon naast de lusten ook de lasten zijner positie behoort te aanvaarden en steeds op kritiek staat te maken, dan kan men bij het vinden van oude bescheiden, die licht werpen op het leven van mannen van wie misschien nog nakomelingen in ons midden zijn, niet altijd met die wellicht overdreven angst rekening houden. Naar mij voorkomt hebben wij, die thans leven, het volste recht om te weten, wat zij die ons voorafgingen hebben verricht, hetzij goed of kwaad, want wij zijn het die de gevolgen hunner handelingen te dragen hebben. Wat derhalve de geschiedvorschcr te doen heeft, is, met strikte onpartijdigheid doch zonder schroom, de uitkomsten van zijn onderzoek uiteen te zetten. Past men nu deze methode toe op den vervaltijd der Compagnie, dan krijgt het weliswaar dikwijls den schijn, alsof de schrijver met vooringenomenheid tegen zijne „helden” bezielc is—doch dit ligt aan de mannen der Compagnie zelveu, wier doen en laten nu eenmaal niet op publiciteit was berekend.

Wat den persoon betreft, met wien wij ons thans zullen bezig houden, NICOLAUS ENGELHARD, men weet, ofschoon hij eene vrij belangrijke rol heeft gespeeld, eigenlijk niet veel meer omtrent hem dan wat hij in zijn tegen DAENDELS gericht boek 1) mededeelt, en dat is weinig genoeg.

Hetgeen de heer G. P. ROUFFAER in de Bijdr. van het Kon. Instit. Dl. L. p. 328 noot, omtrent N. ENGELHARD heeft weten bijeen te lezen, is het beste bewijs, hoe moeilijk het is, samenhangende feiten op te sporen zelfs omtrent de bekendste Indische ambtenaren der vorige eeuw.

1) Overzicht van den Staat der Nederlandsche Oost-Indische Bezittingen onder het bestuur van den G. G. H. W. DAENDELS, ter betere kennis en waardeering van 's mans willekenrig en gewelddadig bewind. 's Gravenhage en Amsterdam, Gebroeders van Cleeff, 1816.

Intusschen is hij juist degeen, die uit de thans beschikbare bronnen het best gekend kan worden.

Door Mr. N. P. VAN DEN BERG werd namelijk indertijd „onder oude papieren bij de firma MAC NEILL” in de benedenstad-Batavia een deel van zijn huisarchief ontdekt 1). Met inderdaad bewonderenswaardige nauwgezetheid had deze oudgast zijne correspondentie (ook de concepten der door hem verzonden brieven), zijne grootboeken en verdere finantieele papieren bewaard en in bundels vereenigd; wel is lang niet alles behouden gebleven (wij zullen beneden zien dat volgens zijn uitersten wil ook het thans aanwezige had behooren te worden vernietigd), maar wat er is, geeft toch een veel scherper kijkje op het ambtelijk leven dier dagen dan eenige andere mij bekende gedrukte of ongedrukte stukken. Het is alleen jammer dat hij zelf, wanneer hij haast had, eene schrikkelijk slechte hand schreef, zoodat de minuten zijner brieven nagenoeg onontcijferbaar zijn. Met behulp dus van dat huisarchief en van wat een langdurig onderzoek verder opleverde, werd het hier volgende opstel geschreven.

NICOLAUS ENGELHARD werd in 1761, waarschijnlijk in de eerste dagen van December, te Arnhem geboren 2); zijn vader, wiens naam hij kreeg, was luitenant-ingenieur in dienst der Staten; zijne moeder was MARIA ALTING, eene zuster van den lateren Gouverneur-Generaal.

Vermoedelijk overleed zijn vader toen onze held nog een

1) Zie Notulen Bat. Gen. Deel XXIV, pag. 100.

2) Nadat ik uit een archiefstuk de plaats en het jaar zijner geboorte had ontdekt, werd op een schrijven naar Nederland bericht, dat in het doopboek der Gereformeerde Gemeente, Groote Kerk, te Arnhem de doop van NIC. ENGELHARD ingeschreven staat op 5 December 1761; de datum der geboorte is dus onzeker; waarschijnlijk viel die zeer kort daarvoor. De eenige ENGELHARD's die verder in dat doopboek voorkomen zijn eene GRIETJE op 4 April 1616 en een JOHAN CAREL op 2 October 1766; deze laatste had andere ouders dan NICOLAUS, dus het is onwaarschijnlijk dat de familie van laatstgenoemde te Arnhem thuis hoorde; denkelijk heeft zijn vader aldaar in garnizoen gelegen en was deze evenals zijne moeder uit Groningen afkomstig.



kind was 1); hij werd opgevoed ten huize van zijn grootvader GERARD, waarschijnlijk den vader van ALTING, die dezen naam heeft gedragen en te Groningen woonde.

Reeds op zeer jeugdigen leeftijd vertrok hij op verzoek van zijn Indischen oom naar de Oost, vermoedelijk per het schip de Patriot, voor de kamer Amsterdam, dat den 14<sup>en</sup> Augustus 1777 te Batavia aankwam. 2)

ALTING, destijds Raad-Ordinair, had hem op aandringen zijner eerste vrouw laten uitkomen met de bedoeling om hem als zoon aan te nemen, waarschijnlijk omdat alle vier uit zijn huwelijk gesproten zoons in hunne prilste jeugd waren gestorven 3). Toen het neefje echter in Indië aankwam, was de welwillende tante reeds drie jaar dood en oom al voor een jaar hertrouwd.

Toch maakte het jonge mensch ook zonder de verwachte adoptie behoorlijk carrière: den 12 Juni 1778 werd hij Assistent; den 12 Januari 1780 kwam zijne benoeming tot Onderkoopman uit Nederland; den 4 December 1781 werd hij als opvolger van den verdienstelijken VON WURMB aangesteld tot tweeden administrateur in de pakhuizen aan en bezijden de Waterpoort en den 28 November 1783 tot eersten administrateur. Hij had dus reeds op twintigjarige leeftijd eene betrekking die, zooals SIBERG in 1798 in een zeer merkwaardig geschrift meedeelde, waarin de zonderlinge praktijken in 's Compagnie's dienst werden blootgelegd, 12.000 Rijksdaalders per jaar voor elk der beide administrateurs opleverde. In het voorjaar van 1784 huwde hij ALTING's stiefdochter MARIA WILHELMINA SENN VAN

1) In zijn testament, d.d. 16 Juni 1784, VAN BERGEN VAN DER GRIJP, vermeldt NICOLAUS ENGELHARD dat zijne moeder weduwe is. Uit zijne opvoeding zou men concludereen dat zijn vader vroeg is gestorven.

2) ENGELHARD zegt zelf ergens dat hij 13 Augustus 1777 in Indië is gekomen voor evengenoemde kamer. Volgens het Dagregister kwam den 14 Augustus 1777 de Patriot te Batavia; hij is dan vermoedelijk te Anjer of te Bantam aan land gegaan.

3) Zie VAN RHEDE VAN DER KLOOT, De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal, p. 112.

BASEL 1) en eenige maanden later (hij was inmiddels ook Koopman-titulair geworden) volgde de benoeming tot tweeden administrateur der pakhuizen op Onrust en de Kuiper, een baantje dat door SIBERG genoemd wordt „eene der lucratiefste posten in geheel Indië, waarin enorme schatten zijn gewonnen en ider administrateur, zoals men van nabij weet, de jaaren door den anderen op niet minder dan Rd. 80.000 rekende, dog waarvan egter door eene zeer verkwistende levenswijze vrij wat afgang.” Behalve met opium smokkelen, wonnen deze trouwe dienstknechten vooral veel op een stillen handel in tin met den Resident te Palembang en de schippers der Compagnie en ook op de peper, waarvan, zegt de oudgediende SIBERG, „doorgaans” tien percent „en meerder” ontvreemd werd op de hoeveelheid die de facturen der retoursehopen aanwezen. Het spreekt van zelf, dat deze zaken aan de Regeering ten volle bekend waren, maar de algemeene moraal was: Wie het altaar bedient moet er van leven, en in de hoogere betrekkingen deed men een oogje toe. Een enkele maal liep het de spuigaten uit en dan kwamen er aanmerkingen. Zoo werden in 1785 2) door de Indische Regeering klachten van Heeren Zeventienen vernomen, dat twee jaar te voren uit Batavia eene partij indigo was verzonden, die in patria gebleken was veranderd te zijn in bedorven thee. Deze anderszins onverklaarbare metamorphose werd geweten aan

1) De datum van dit huwelijk is alleen te gissen uit eene lijst van in ondertrouw getreden personen, die achter een der registers uit het archief van Commissarissen van Huwelijksche en Kleine Zaken staat; in het register zelf is de inschrijving van dezen ondertrouw niet meer te vinden; de datum daarvan is 28 Febr. 1784. Zijne vrouw was volgens de advertentie van haar overlijden geboren in 1771. Zij was de dochter van den Raad-Ordinair HUIJBERT VAN BASEL van Schiedam, die als weduwnaar van SOETIE SARA, CLOOT den 26 Mei 1769 in ondertrouw trad met SUSANNA MARIA GREBEL van Batavia, weduwe van den Fabrick GERRIT HENDRIK PRUIJMERS, welke na VAN BASEL's dood ALTING huwde.

2) Resoluties van 30 Mei, 18 Juli, 12 Aug. en 30 Dec. 1785.



de twee voormalige Administrateurs der pakhuizen aan de Waterpoort, baron VAN REEDE TOT DE PARKELER en den neef van ALTING, die dan ook het tekort tegen uitkoopsprijs en met interesten moesten vergoeden, een bagatel van ruim 75.000 gulden (1). Van verdere bestraffing was echter geen sprake, ja, uit den brief van XVII<sup>en</sup> van 27 November 1784, die hierover spreekt, zou men opmaken dat de kamer Amsterdam, die de grootste schade had geleden, er het zwijgen toe deed.

Het behoeft dan ook geene verwondering te baren, dat door het Opperbestuur ENGELHARD spoedig tot Koopman bevorderd werd 2) en de Indische Regeering hem den 23 Februari 1787 tot eersten administrateur op Onrust en den 4 Augustus 1789 tot Shahbandar en Licentmeester aanstelde, met verhooging in rang tot Opperkoopman, waaraan zich den 22 September van dat jaar nog eene benoeming tot President van Boedelmeesteren aansloot. Deze laatste betrekking is hij blijven bekleeden tot 12 Juni 1792. Hoeveel het Shahbandarschap toenmaals opleverde, is mij onbekend, doch het kan niet weinig zijn geweest. Immers een paar dagen vóór ENGELHARD'S benoeming had de Regeering bij R. 28 Juli 1789, een secreet besluit van 14 Augustus 1787 hernieuwd, bepalende „dat de Sabandhaar en Licentmeester alhier alle handel, uitgenomen met inlandsche handelaars, en inzonderheid ook die met vreemde Europeezen zal mogen drijven,” terwijl bovendien thans dezelfde handel, door andere Batavianen gedreven, onder zijn toezicht gesteld, d. i. onmogelijk gemaakt, of onder contributie gesteld werd 3). Bovendien had de Shahbandar zich met den Equipagemeester van den

(1) Over deze zaak spreekt ook DAVID VAN LENNEP in zijn zeer lezenswaardigen »Brief, geschreeven te Batavia,” gedrukt te Amsterdam in 1804, op p. 34

(2) Zie Res. 14 Juli 1785.

(3) Dat dit laatste inderdaad zoo was, blijkt uit de bewoordingen der R. 12 Maart 1794, dat de inkomsten van den Shahbandar »merkelyk besnoeit” zijn door een besluit van 15 Aug. 1793 »waarbij aan een ieder vrijheid is verleent om zonder bemoeienisse van den sabandhaar handel te mogen drijven met vreemde Europeesen ”

uitsluitenden exporthandel in suiker meester gemaakt: wilden particulieren hunne suiker uitvoeren, dan hief de Shahbandar te zijnen bate een ducaton per kanaster, evenals ook vijf rijksdaalders per legger arak; officieel was deze heffing, die het voornaamste inkomen van den Shahbandar uitmaakte, aan de Regeering onbekend (1). Verder dreef hij een sluikhandeltje in opium (2). Hoe ENGELHARD het in deze betrekking maakte blijkt daaruit, dat bij eene secrete resolutie van 7 Mei 1790 besloten werd, hem het ongenoegen der Regeering en van het Opperbestuur te kennen te geven over den heerschenden smokkelhandel, en dat hij zelf in een brief van Februari 1791 het gerucht vermeldt „alsof ik mij door den insaam der pagtpenningen voor de suiker zoo zeer hadde verrijkt en de Compagnie zoo een important nadeel hadde toegebracht.” Hoe het zij, den 4 October 1791 benoemde de Regeering hem tot Gecommitteerde tot en over de zaken van den Inlander, Heemraad en Buitenregent der hospitalen; deze twee laatste ambten waren destijds een aanhangsel van het eerste, dat tot de allervoordeeligste behoorde. Het zuiver bedrag der inkomsten die een Gecommitteerde uit allerlei bronnen genoot, was aan niemand bekend; de rijkste bron, het woe-keren met de Preanger-regenten, die onder VAN DER PARRA zoo mild gevloeid had, was thans eenigermate onder toezicht der Regeering gebracht; toch zien wij in een met zaakkennis geschreven pamflet uit die dagen (3) de inkomsten van dezen ambtenaar nog berekenen op 288000 gulden per jaar, wat wellicht overdreven is. En men meene niet, dat een Gecommitteerde zich eene uitputtende werkzaamheid had te getroosten: „mijn post”, schrijft ENGELHARD zelf in 1796, „wierd voorheen slapende waargenomen,” zoodat hij nog ruimschoots tijd overhield om eigen zaken te drijven.

(1) Zie Res. 15 Aug. en 29 Oct. 1793.

(2) Band, Proeve van eene geschiedenis van den handel en het verbruik van opium in Nederl. Indië. Bijdragen Kon. Instit. 1853, p. 131.

(3) Noodig bericht aan de Edele Heeren bewind hebbenden der O. I. C. Amsterdam, 1783. p. 73:



Wat het laatste betreft, men moet eens in oude notaris-papieren hebben gesnuffeld om te begrijpen wat die eigen zaken beteekenden. Letterlijk alle hooge ambtenaren (het was trouwens moeielijk, kapitalen op andere wijze rente te doen dragen) waren geldschieters of hadden belang bij overzeeschen handel of suikerindustrie; de notarieele acten die dit bewijzen, zijn zoo talrijk, dat men zich bijna afvraagt hoe deze heeren nog tijd overhielden voor hunne beroeps-plichten. Om een sterk sprekend voorbeeld te noemen: de zeer verdienstelijke Raad-Ordinair NICOLAAS HARTINGH taxeerde zelf in 1762 zijn vermogen en dat zijner vrouw op 1.071.000 Rds, van welk kapitaal een bedrag van niet minder dan 770.000 Rds bestond in „nijstaende schulden en obligatiën 1), bodemarijbrieven enz’’, zoodat hij dus, buiten zijne ambtelijke bezigheden, nog de administratie had te voeren over een kapitaal van twee millioen gulden, dat in allerhande ondernemingen was gestoken en aan allerlei personen uitgeleend.

ENGELHARD nu was reeds in 1796 met zijn zwager Mr. WILLEM ADRIAAN SENN VAN BASEL voor 122.500 Rds eigenaar geworden van de houtbosschen en landerijen Loewoeng achter Bekasi, waarop acht suikermolens stonden; hij stelde zich voor om, wanneer misschien de revolutiegeest ook in Indië alles mocht omkeeren, „alsdan een landbouwer te worden en na dit landgoed te retireeren,’’ zooals hij zegt. In deze eigendommen participeerde hij voor drie vierde; de suikermolens werden, zooals gewoonlijk, aan Chineezen verhuurd, waarschijnlijk op zeer bezwarende voorwaarden, want ook hij zal wel een deel van de blaam te dragen hebben, dat het woekeren der kapitalisten, die aan onbemiddelde Chineezen hunne suikermolens verhuurden en geld voorschoten op aanstaande leverantie van het product, de suikerindustrie had te gronde gericht 2); hij wordt althans

1). Met *obligatiën* bedoelt hij niet *effecten*, want deze berekent hij afzonderlijk, maar pandbrieven e. d.

2). Zie Res. 5 en 19 Augustus 1800.

in de Resolutie van 27 Juni 1800 een der grootste crediteuren genoemd van den voornaamsten suiker-Chinees, die pas failliet gegaan was. Naar hij zelf meedeelt, had hij voor ruim twee derde te beschikken over de 16 à 20.000 pikol suiker, die deze acht molens per jaar afleverden. Dit product, en ook suiker van Cheribon, waar een andere zwager, GOCKINGA, resident was, exporteerde hij met eigen schepen; zoo lagen er in December 1797 twee schepen van hem in lading en een derde werd verwacht. Ook vermeldt eene resolutie van 2 Februari 1798 dat hij met de firma DE KONING en Co. te Kopenhagen, die in zijne particuliere papieren eene groote plaats inneemt, in koffie handelde, hetgeen sterk naar getolereerden smokkelhandel riekt, omdat koffie een monopolie der Compagnie was, terwijl het grootste gedeelte van den oogst door de handen van den Gecommitteerde ging.

Maar handeldrijven was in dien oorlogstijd een gevaarlijk ding en ENGELHARD zou dat ondervinden. Een scheepskapitein, die door de Bataviasche Regeering niet billijk was behandeld, DE BRUIJN VAN TROMP, waarschuwde de kruisende Engelschen, dat de onder Deensche vlag zeilende retourschepen niet neutraal waren; zij hielden daarop al die schepen aan, openden de gevonden papieren en bemerkten uit een schrijven van ENGELHARD, welke schepen hem behoorden, waarop deze voor goeden buit werden verklaard. „Alles is in de kaars gevlogen,” schreef hij eenige jaren later, „wat ik anno 1797 en 1798 geremitteerd heb”. Zijn zwager UMBGROVE had, toen hij als gewezen resident van Tegal repatrieerde, voor ruim 100.000 Rd's aan wissels op NICOLAUS ENGELHARD meegenomen, die betaald zouden worden uit den verkoop der ladingen van de opgebrachte schepen; deze wissels werden thans te Amsterdam geprotesteerd; bovendien had zijn zwager SIBERG eene groote pretentie op hem, evenzoo het Raadslid NEUN en anderen.

Daarbij kwam nog, dat zijne groote inkomsten aanzienlijk gesmaldeeld waren, doordat Commissarissen-Generaal hem



op 11 April 1798 tot Raad-Extraordinair hadden benoemd, waarop hij als Gecommitteerde was afgetreden.

Over zijn gedrag in laatstgenoemde betrekking kunnen wij hier niet uitweiden. Boven zijne ambtsvoorgangers had hij ten minste eene groote werkzaamheid en als gevolg daarvan eene behoorlijke kennis der Ommelanden en Preanger-Regentschappen voor; wel geen diepgaande kennis 1) maar eene die voor de praktijk toereikend was.

Hij zegt zelf, dat NEDERBURGH door hem „in veele zaken der Omme- en Preangerlanden, en speciaal de cultures voorgeligt is” en uit zijne correspondentie blijkt dan ook, dat hij tot NEDERBURGH's Consideratiën 2), het volledigste wat tijdens de Compagnie over de Preanger is geschreven, flink heeft meegewerkt, ja zelfs, dat NEDERBURGH's in hare gevolgen zoo noodlottige blunder, dat de Preanger-regenten oudtijds zelfstandige vorstjes waren, aan ENGELHARD is te wijten. 3)

1). Zoo zegt hij in den aanhef van het contract, den 1 September 1806 door hem met de Cheribonsche Sultans gesloten, hetwelk een eind zou maken aan de woelingen in dat gewest (Indisch Archief, 2e. Jaargang, Deel II, p. 240), dat het Cheribonsche rijk in 1677 door den Soesoehoenan aan de Compagnie is afgegaan, een zonderlinge flater in een stuk van zooveel belang.

2) Uitgegeven in het Tijdschrift van het Batav. Genootsch. Deel III, p. 110 e. v., 195 e. v., 299 e. v.

3) Over dien flater van NEDERBURGH zie men O. VAN REES, Overzicht van de geschiedenis der Preanger-Regentsch., Verhandel. Bat. Gen. XXXIX. p. 31 e. v. VAN LENNEP (u. s. p. 49) zegt, dat door Commissarissen-Generaal niets hervormd is in de Omme- en Preangerlanden omdat „dezulken die bij de voortduuring der misbruiken belang hebben” NEDERBURGH een rad voor de oogen hadden gedraaid. Elders (ibid. p. 75), dat hij steeds is afgegaan op de berichten, die anderen hem gaven; zijne Consideratiën „zoude men bijna beschouwen als gedeeltelijk ingerigt om de post van Commissaris tot en over de Zaaken van den Inlander ter gunste van den persoon, die dezelve alstoen bekleede, uit een geheel ander oogpunt te doen beschouwen, als zulks algemeen en door een ieder op Batavia gedaan werd en nog word.” Wel had NEDERBURGH (ib. p. 77) „een tourtje” naar de Preanger gemaakt, maar dat was zoo amusant, dat er niet veel nut uit voortkwam; de Gecommitteerde verzegelde hem en ieder die hem omringde had er belang bij, hem te misleiden.

Nu zijn de Consideratiën gedateerd 23 November 1796. Op dien zelfden dag schreef NEDERBURGH aan ENGELHARD een in diens correspondentie bewaard

Eenige maanden nadat hij als Gecommitteerde was afgetreden, kwam te Batavia de secrete missive van 9 Febr. 1798 aan, waarbij hij uit zijne reeds neergelegde betrekking werd ontslagen wegens de verdrukking en knevelarij die de inlander ondervond, „zonder dat deze demissie denzelve in zijne eer of reputatie eenigszints zou kunnen schaden,” zooals er, inconsequent genoeg, bijgevoegd wordt. Dit schrijven was ingegeven door den fellen partijgeest der bovendrijvende patriottenpartij; niettemin was ENGELHARD volstrekt geen partijman, ja, hij helde min of meer over tot de vrijzinnigen; aan zijn zwager SERVATIUS te Koevorden zien wij hem in Maart 1796 in zeer gunstige termen schrijven over het adres, door de hervormingspartij in December van het vorige jaar aan G. G. en Raden aangeboden; met den door de Regeering mishandelde Directeur-Generaal VAN DE GRAAFF stond hij blijkbaar op goeden voet, doch over het algemeen was hij zoo voorzichtig, dat hij gedurende den tijd dat te Batavia de factiegeest het heftigst woedde, zich van allen omgang met zijne bekenden onthield, alleen om geen partij te moeten kiezen.

Nadat ENGELHARD's door het Opperbestuur uitgezonden opvolger als Gecommitteerde, de patriot WEGENER, in

---

brietje met het volgende postscriptum: Tot U WelEdg. speculatie voege ik hierbij een extract uit eene missive, onlangs bij mij onfangen van den Heer VAN BOECKHOLTZ, ter betoge van desselfs sustenu dat de Preangerlanden eertijds onder de volstreckte heerschappij van de vorsten van de Mataram gestaan hebben.” Dit was derhalve bij het opstellen der Consideratiën besproken en ENGELHARD was de tegengestelde meening toegegaan geweest, die dan ook door NEDERBURGH werd overgenomen. Nog een paar malen wordt in hunne briefwisseling op het samenstellen van dit geschrift gezinspeeld. Den 25 April 1796 schrijft N. aan ENGELHARD: »Ik herinner mij, dat U WelEd. mij eenigen tijd geleden gevraagd heeft na de laatste letter der Bijlagen van de bewuste memorie; dezelve is gequoteerd L., en vermits ik gaarne nog in deese week van sommige ingredienten, bij het tweede deeltje voorkomende, zoude gebruik maken, so verzoeke UWEd. mij hetzelfde te willen doen toekomen.” Dus het schijnt alsof ENGELHARD de stof verschafte waaraan N. den gepasten vorm gaf. De achter de Consideratiën te vinden „Aantoning van de bevolking” is eene bijlage bij het den 31 Mei 1796 door E. als Gecommitteerde ingediende jaarverslag, en is als zoodanig eveneens afgedrukt bij De Jonge, XII p. 390.



Januari 1799 door de Gecombinceerde Vergadering was geschorst, werd aan eerstgenoemde, ofschoon Raad-Extraordinair, de waarneming van het Commissariaat opgedragen tot Augustus 1800, toen hij plaats maakte voor zijn neef PIETER ENGELHARD, die reeds te voren als zoodanig had gefungeerd gedurende den tijd, die verliep tusschen de aftreding van NICOLAUS ENGELHARD en de aankomst van WEGENER. Echter bleef de Raad-Extraordinair bij voortduring belast met het commando over de gewapende inlanders, dat eigenlijk tot de bevoegdheid van zijn neef behoorde, en gedurende eene reis van dezen laatste naar de bovenlanden, in November 1800, nam hij diens werkzaamheden waar. Den 28en October werd hij tot President van Heemraden benoemd en in November werd hem opgedragen, den bloedigen strijd te dempen die in het Tanggeransche tusschen Chineezen en inlanders was uitgebroken en reeds den wakkeren en verdienstelijken ANDRIES TEISSEIRE het leven had gekost. Ofschoon duizenden gewapende en verbitterde vijanden aldaar tegenover elkander stonden en men te Batavia gaarne had gezien dat hij er maar op in liet hakken, slaagde hij er door zijn beleidvol optreden in, zonder dwangmiddelen de rust te herstellen.

Dit alles kon echter zijne geruïneerde finantiën niet herstellen, en zoo werd hij nu bij resolutie van 6 Maart 1801 benoemd tot Gouverneur van Java's Noord-Oostkust; de G. G. VAN OVERSTRATEN prees daarbij zijne „bijzondere geschiktheid om met den Inlander om te gaan,” en voerde vele, al te vele, redenen aan, waarom juist NICOLAUS ENGELHARD voor dezen post als geknipt was, maar deze schreef zelf een paar jaar later dat zijne benoeming was geschied „ten einde mij in de gelegenheid te stellen, mijne onaangename omstandigheden te herstellen en mij en mijne vrouw uit onze situatie te redden”, en dat hij zeer wel wist „met hoeveel huijvering wijlen Zijn Excellentie VAN OVERSTRATEN daartoe is overgegaan”. Hij dankte zijne benoeming aan zijn zwager SIBERG, die nog

eene pretentie van 30.000 Rds op hem had en aan het Raadslid NEUN, bij wien hij eveneens voor 60.000 Rds in het krijt stond 1).

Hij vertrok naar Samarang op 20 Juli 1801 en bleef daar ongeveer zeven jaar. In 1796, toen VAN OVERSTRATEN als Gouverneur van Java's Noordoost-kust aftrad, was dit ambt reeds aan ENGELHARD aangeboden, doch hij had het toen afgeslagen, misschien omdat het Commissariaat voordeeliger was. Toch had men te Samarang de handen nog al vrij, en de meeste Gouverneurs wisten die goed te gebruiken; in 1805 zien wij ENGELHARD melding maken van „de allerschreeuwendste geldafpersingen van de drie laatste Javasche Gouverneurs, GREEVE, VAN OVERSTRATEN en VAN REEDE”; de vader van den toenmaligen Kapitein-Chinees te Samarang had aan VAN REEDE voor zijne betrekking 70.000 gulden betaald en 40 000 gulden verloren op opium dat VAN OVERSTRATEN hem had opgedrongen. Dit geeft eenigszins een maatstaf, waarmee men ook het gedrag van ENGELHARD, die nooit beweerd heeft beter dan zijne tijdgenooten te zijn, behoort te meten.

In de eerste plaats dan dreef de nieuwe Gouverneur een handel, waarmee hij in Augustus 1803 reeds twee ton had verdiend; daar hij in 1805 schrijft, dat zijne kapitalen „te Bombay en Bengalen” lagen, mag men wel aannemen dat hij speciaal in opium deed. Bovendien exporteerde hij scheepsladingen rijst naar Batavia; hij kreeg daartoe „van de Sulthan op het voorbeeld van wijlen Zijne Excellentie VAN OVERSTRATEN het district van Grobogan in huur”. Bij het een en ander moest de Kapitein-Chinees te Samarang een handje helpen, maar, schrijft ENGELHARD in 1805 aan SIBERG, die van al zijne operaties volmaakt op de hoogte was, de omstandigheid dat die Chinees geen vermogen bezat „alsmeede de vrije handel in amphioen, is mij zeer nadeelig

1) Zoo klaagt DIJK VAN HOENBOORD in zijn „Brief aan alle vrijheid en vaderland lievende Bataaven in Nederlandsch Oost-Indien” (Bombay 1799), dat hij zelf op Java's N. O. kust was gepasseerd voor VAN DE WEERT, die benoemd werd o. a. „wegens den vervallen staat van zijne middelen”.



geweest in mijne revenuen. Deze twee objecten hebben veel invloed op de revenuen van een Javas Gouverneur — meer kan ik niet wel aan het papier toebetrouwen". Ook aan de pachters verdiende hij veel geld: wat hij zelf uitvoerde ging tolvrij, en wanneer de verpachtingen (beter: de toewijzing der pachten) plaats zouden hebben, trok de Gouverneur groote sommen van de gegadigden, onder belofte hen alleen te zullen begunstigen — eene belofte die, naar de Chineezen zeiden, niet altijd gehouden werd. De Regeering wist dit alles denkelijk zeer wel, en het was vrij zonderling dat zij in 1807, toen het Javasche pachtstelsel zou worden verbeterd, verklaarde „dat het speculatief moet voorkomen,, dat die misbruiken dus lange in contraventie van stellige bevelen hebben stand gegrepen en voor deze Regeering zijn verborgen gehouden". Hoe erg die misbruiken 1) waren, blijkt het best hieruit, dat de Javasche pachten in het laatste jaar van ENGELHARD'S bestuur 212.957 Rd<sup>s</sup> zilver opbrachten, in het volgende 560 715 en het daaropvolgende 724,380 Rd<sup>s</sup> zilver.

Wat de Gouverneur van Java verder met extratjes verdiende, is niet te berekenen; men kan het eenigermate nagaan uit het feit dat een Resident te Solo, die door ENGELHARD'S steun bij den G. G. SIBERG zijn ambt had verkregen, hem daarvoor 30.000 Rd<sup>s</sup> betaalde en aan zijne vrouw 5.000; tot zijne eer voegen wij er bij dat hij dit geld teruggaf, toen deze Resident, die niet voldeed, zou worden ontslagen. Hoe enorme schatten hem toestroomden laat zich het best daaruit gissen, dat, toen hij aan SIBERG in November 1805 schreef, bericht te hebben ontvangen dat de pretentie van 200.000 Rd<sup>s</sup> die hij op zekeren Harding had, waardeloos was, deze koeltjes antwoordde dat zulks hem voor ENGELHARD speet, met bijvoeging: „Gelukkig inderdaad, dat deeze en meer andere verliezen door het Javas Gouvernement bereeds zijn en verder kunnen worden hersteld." Vol-

1) Omtrent den aard daarvan geeft het besluit van 18 Juni 1808 (Ned.-Ind. Plakaatb. XIV, 795) veel licht.

gens een brief van SIBERG schatte DAENDELS het inkomen van ENGELHARD als Gouverneur op 380.000 Rds, dat van diens voorganger op 360.000 Rds. perjaar.

Men moet ENGELHARD echter ook in deze zaken onbevangingen beoordeelen. Hoe vreemd het ook klinkt, zijne tijdgenooten vonden hem blijkbaar volstrekt geen schraper; integendeel, zijn gerepatrieerde zwager UMBGROVE, die steeds op voldoening zijner groote vordering aandrong, klaagde in 1805 bitterlijk dat ENGELHARD „geld als water kon winnen” maar het naliet; wederkeerig pruttelde deze laatste, dat zijne familie hem het vel over de ooren haalde; het Gouvernement van Java was hem gegeven, zei hij „tot herstel van mijne verliesen, doch geenzints om zonder de minste consideratie of commiseratie van mij te haalen wat men kan.”

Eene uiteenzetting van de wijze, waarop hij zijn gewest bestuurde, valt buiten het bestek van dit opstel; wij willen alleen vermelden, dat hij de eerste is geweest, die belangstelling toonde in de topographische opname van Midden- en Oost-Java 1), en vooral ook in archaeologisch onderzoek, waarbij hij CORNELIUS en WARDENAAR gebruikte 2); in zijn tuin te Samarang had hij een aantal Hindoebeelden bijeengebracht 3); ook zond hij beeldwerken naar Nederland.

Niet minder lof verdient ENGELHARD's optreden tijdens de Cheribonsche onlusten. Alle maatregelen der Regeering, om

1) Raffles, History of Java, 1817, I p. 5; R. F. de Seijff in het Natuurk. Tijdschr. voor N. I. XI, p. 350.

2) Dr. J. Brandes in het Tijdschr. Bat. Genootsch. XXXI, 612; een aantal op zijn last vervaardigde teekeningen zijn aanwezig in het Rijksmuseum van Ondheden te Leiden.

3) Raffles u. s. II, 55. In het Rijksmuseum te Leiden bevinden zich van Engelhard afkomstige beeldwerken, no. 39, 48, 58, 82, 91, 120 in den catalogus van Leemans, zie Rouffaer u. s. Wat Veth (Java, 2 I, 218) omtrent de Artja Domas op het Buitenzorgsche land Tji Kopo verhaalt, dat „tot in het begin dezer eeuw noch inlanders noch Europeanen van deze beelden gehoord hadden en dat zij door den toenmaligen heer van het naburi landgoed Pondok Gedé, den heer ENGELHARDT, bij het aanleggen van koffietuinen in de wildernis gevonden en op deze, eerst sedert dien tijd voor heilig gehouden plek, verzameld werden”.



een einde te maken aan de woelingen in dit gewest, waren vruchteloos gebleken; daarop ontving de Gouverneur van Java in Juli 1806 den last, zich van Samarang naar Cheribon te begeven en het zijne te beproeven. Hij sloeg den weg van onderhandelen in, en slaagde zoo wel, dat de Regeering bij resolutie van 24 December 1806 al zijne be- raamde schikkingen goedkeurde, hem haren dank betuigde en den Resident aanschreef om bij alle verder in die richting te doene stappen het advies van ENGELHARD in te winnen en na te komen. Ook DAENDELS betuigde later zijne hooge tevredenheid over ENGELHARD'S maatregelen in Cheribon 1).

Zooals wij boven zagen, was deze laatste reeds in Mei 1808 door Commissarissen-Generaal tot Raad-Extraordinair benoemd; het duurde vier jaar, voordat de bevestiging dezer aanstelling uit Nederland te Batavia aankwam, doch nu volgde een veertien dagen later een schrijven van 17 Au- gustus 1801, waarbij hij evenals WIESE en anderen tot Raad-Or- dinair werd bevorderd, en tevens provisioneel tot Eersten Raad en Directeur-Generaal, onder bepaling echter dat, indien de Indische Regeering zulks wenschelijk achtte, EN- GELHARD voorloopig Gouverneur van Java's Noordoost-Kust zou blijven; het werd niet ronduit gezegd, maar het leek wel, als of in dit laatste geval VAN YSSELDIJK werd aan- gewezen als Directeur-Generaal, hoewel deze laatste eerst

is geheel onjuist. RADERMACHER, in 1777 te Buitenzorg vertoevende, ging die beelden als eene welbekende werkwaardigheid bezichtigen; hij passeerde daarbij Soekabiroe, Pasir Meentjang en Sitoe, dus de beelden stonden, volgens de topographische kaart der Residentie Batavia, destijds precies waar ze nu staan. Waar RADERMACHER zegt: „ArtijJonas ligt... ten zuidwesten van Pondok Gedé”, leze men: *ten zuidoosten*. Zie zijne reisbeschrijving in het Tijdschr. voor Nederl.- Indië, 1856, II, 167.

1) Over de door hem verzonden stukken moeten handelen C. J. Reuvens in een artikel, nitgegeven door de 3e klasse van het Koninkl. Nederl. Instituut, Amsterdam 1826, en een schrijver in de Javasche Courant van 1819, no. 5. Geen van beide kon ik te Batavia raadplegen.

Zie ENGELHARD'S „Rapport over de onlusten te Cheribon in 1806” in den tweeden jaargang van het Indisch Aichief, Deel III, en DAENDELS' . . . . . schrijven in ENGELHARD'S Overzicht, p. 359.

bij ditzelfde schrijven tot Raad-Extraordinair was benoemd. Intusschen was WIESE, die ouder Raadslid was dan ENGELHARD, reeds vóór de ontvangst dezer missive als waarnemend Directeur-Generaal opgetreden, waarop thans de Regeering bij secreete resolutie van 21 Mei 1802 besloot, de aanstelling van ENGELHARD „buiten executie te laten”, en daar dit op voorstel van den G. G. SIBERG geschiedde, mag men veilig aannemen, dat de belangen van den Gouverneur van Java meebrachten, vooralsnog zijne nieuwe waardigheid niet te aanvaarden. In zijne correspondentie met SIBERG verzoekt hij dezen ook later herhaaldelijk, zijn invloed te gebruiken om hem in zijn ambt te continueren, hetgeen ten slotte aan zijn zwager de opmerking ontloefde dat, als dit langer verblijf te Samarang dienen moest om zijne achterstallen te vereffenen, deze dan veel grooter moesten zijn dan hij ooit had gedacht. Later is het duidelijk geworden, dat deze ongewoon gerekte handhaving in die winstgevende betrekking toch niet in ENGELHARD's belang is geweest, maar in de eerste jaren liet zich dit niet vermoeden.

Zelfs had hij in December 1802, zooals UMBGROVE uit patria schreef, alle kans om Gouverneur-Generaal te worden; DIRK VAN HOGENDORP was echter tegen hem en de kansen van WIESE begonnen weldra beter te staan 1). Bij eene secreete missive van 24 Maart 1803 hechtte de Aziatische Raad al vast zijne „hoogste goedkeuring” aan de benoeming van dezen laatste tot Directeur-Generaal. ENGELHARD weet de voortdurende vorderingen die zijn collega in de gunst van het Opperbestuur maakte, vooral aan de brochure van DAVID VAN LENNEP, welke wij hierboven citeerden; hij was van haren fatalen invloed zoo overtuigd, dat hij eene tegenbrochure schreef, „Iets in antwoord op de Brieff van DAVID VAN LENNEP, geassumeerd Lid in den Hoogen Raad van Justitie te Batavia, geschreeven te Batavia den 10en Augustus 1803. Geschreeven te Samarang, December 1804”. Dit

1) Zie Mr. G. J. A. VAN BERCKEL, Bijdrage tot de Geschiedenis van het Europeesch Opperbestuur over Ned.-Indië, 1780 — 1806. — Amsterdam, 1880, p. 149.



geschrift is echter nooit in druk verschenen; het manuscript berust nog in 's Lands Archief te Batavia.

De aanval, door VAN LENNEP op ENGELHARD gedaan, was een gevolg van diens optreden in zake koffiecultuur, tijdens hij Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander was. NEDERBURGH, afgaande op berichten van ENGELHARD, had in een rapport, door Commissarissen-Generaal op 4 Juli 1795 uitgebracht, allerlei berekeningen opgemaakt „op ondervinding en daadzaken gegrond”, waaruit moest blijken, dat er jaarlijks minstens 18 millioen pond koffie uit Indië was te verwachten; dezelfde bewering herhaalde hij in zijne in 1802 gedrukte Verhandeling 1); door VAN LENNEP werd echter aangetoond 2) dat dit cijfer fictief was en meer dan tweemaal te hoog, dat verder NEDERBURGH's misrekening was te wijten aan achteruitgang der koffiecultuur en misplaatst vertrouwen in ENGELHARD.

Intusschen had het met den bittersten geldnood worstelende Staatsbewind, steunende op het gunstige bericht van Commissarissen-Generaal, zoodra in 1802 vrede met Engeland was gesloten, een aanzienlijk smaldeel oorlogsschepen naar Indië gezonden, waarvan eenige een deel van den op 35 à 36 millioen pond geschatten voorraad koffie naar het uitgeputte moederland zouden overbrengen. Bij aankomst te Batavia bespeurde men evenwel, dat de vroegere rapporten zeer overdreven waren geweest en dat er lang geen volle ladingen te vinden waren, „welke droevige waarheid”, schreef GIJSBERT KAREL VAN HOGENDORP 3), „den bodem aan onze ontwerpen van herstel en van welvaart in komt slaan”. Men was in Nederland zoo verontwaardigd, dat ENGELHARD in het voorjaar van 1805 verwachtte, opontboden te zullen worden, om zich te verantwoorden. Het Staatsbewind besloot,

1) Mr. S. C. NEDERBURGH, Verhandeling over de vragen enz. 's Haage 1082. p. 122.

2) VAN LENNEP u. s. p. 53 e. v.

3) G. K. VAN HOGENDORP, Memorie over den tegenwoordigen staat van den handel en de culture in de Oost-Indische Bezittingen van den Staat. Amsterdam, 1804, p. 76 en 77.

zijne aanstelling tot Eersten Raad en Directeur-Generaal te herroepen 1), maar in Indie is hiervan nooit officieel bericht ontvangen. WIESE werd thans „tot zijne en een ieders verwondering”, zegt de talentvolle VAN POLANEN 2), die den zwakken man door en door kende, tot waarnemend Gouverneur-Generaal benoemd, hetgeen voor den Gouverneur van Java's Noordoost-kust den dienst niet vergemakkelijkte, daar WIESE zijn vijand was geworden van het oogenblik af dat zijn jongere collega tot waarnemend Directeur-Generaal was benoemd geworden; ook met VAN IJSSELDIJK, die thans als Directeur-Generaal fungeerde, stond deze laatste op zeer slechten voet, zoodat zijne correspondentie met de Regeering verre van aangenaam werd. ENGELHARD was dan ook van plan, in 1807 te repatrieeren, maar hij had al zijne schulden nog niet afbetaald (UMBROVE bijvb. had nog anderhalve ton te vorderen) en hij leed den 27 November 1806, toen de Engelschen alle schepen op de reede van Batavia verbrandden of wegnamen, op nieuw een zwaar verlies, doordat ook de hem toebehoorende Minerva eene prooi der vlammen werd.

Tot de terugreis naar Europa kwam het niet en bij de aankomst van DAENDELS te Anjer, in Januari 1808, zetelde NICOLAUS ENGELHARD nog altijd als Gouverneur te Samarang. Onmiddellijk gevaar school er voor hem niet in de benoeming van dezen revolutionnair tot Gouverneur-Generaal; immers, al was hij ook in zijne opvatting van het bestuur over den inlander door en door conservatief, hij had daarbij den welverdienden naam van groote kunde, en knappe koppen waren destijds veel te zeldzaam in Indië, dan dat de nieuwe Landvoogd zich zonder de dringendste redenen van zijne medewerking zou berooven. Zelfs zijne vroegere zonden zouden in diens schatting niet te zwaar wegen: die behoorden nu eenmaal tot het ancien régime dat afgedaan had, en kon hij voortaan zijne handen schoon houden dan zou,

1) VAN BERCKEL u. s. p. 169.

2) Brieven betreffende het bestuur der Koloniën, Amsterdam, 1816, p. 80.



wat te voren was gebeurd, niet in aanmerking worden genomen.

Ook blijkt uit enkele brieven, dat DAENDELS in de eerste maanden na zijne aankomst te Batavia bedaard poolshoogte nam en veel te rade ging met den Oud-Gouverneur-Generaal SIBERG, die beter dan iemand in de zaken der Compagnie doorkneed was; wel verbaasde deze oudgast zich over de moeielijk te bedwingen ontvlambaarheid van den volbloedigen Gelderschman die, zooals hij met huivering te boek stelde, 's morgens vroeg zich al duchtig aan karbonade met aardappelen te goed deed, maar hij hoopte nog eenig overwicht op hem te behouden, en toen zijn zwager ENGELHARD hem schreef: „Stelt de Generaal DAENDELS vertrouwen in mij, Zijne Excellentie kan van mijn trouw en ijver verzekerd zijn”, gaf hij ten antwoord dat de nieuwe Gouverneur-Generaal „het grootste vertrouwen” in hem stelde.

Maar het duurde niet lang of het begon te spannen. ENGELHARD maakte zich bezorgd over DAENDELS' plannen en opperde bezwaren, die den Landvoogd woedend maakten, „zeggende”, schrijft SIBERG, „in alles gehoorzaamt te willen weezen; dat, hoedanig zijn orders ook waaren, die behooren te worden geëxecuteert, en dat hij alleen en niet Uw voor derzelver gevolgen verantwoordelijk is te houden”. Het was duidelijk — 't vroegere systeem, dat den Gouverneur van Java's Noordoost-kust bijna onafhankelijk van de Regeering liet, had uitgediend. Reeds bij eene resolutie van 23 Februari 1808 werd besloten, dat ENGELHARD van Java zou worden teruggeroepen en dat zijn ambt vooreerst niet zou worden vervuld; officieus werd hem den 27en dier maand echter zijne benoeming tot Eersten Raad en President van den Raad van Indië medegedeeld 1) waarbij DAENDELS de bedoeling had, zooals uit een schrijven van 24 Februari blijkt, dat ENGELHARD en VAN IJSSELDIJK zouden plaats nemen in een „geheimen raad, waarin de groote zaaken zullen worden overwoogen en geprepareerd, alvorens bij de Hooge Regeering in deliberatie te worden gebracht”, terwijl eerstge-

1) Zie dat schrijven bij De Jonge XIII, p. 302.

noemde dan tevens een wakend oog zou kunnen houden op de handelingen van zijn doodvijand, den Directeur Generaal VAN IJSSELDIJK 1). Voorloopig bleef hij echter te Samarang; toen derhalve de Raad van Indië den 30en Maart werd ontbonden en gereorganiseerd, kreeg hij daarin geen zitting. Of ENGELHARD de benoeming tot President zou aannemen, bleef evenwel de vraag; den 18en Maart schreef hij althans aan SIBERG: „Ik ben met mij zelve nog niet gedeceideert of ik wel aanvaarden zal het Praesidium aan de Hooge Tavel, mij door Zijn Excellentie g'offreert. Wil ik mij nu nog afsloven zonder eer te kunnen behaalen of den Lande nuttig te kunnen zijn? Neen, ik gaa mij liever retireeren, en zie op een afstand wat van de boel word. Wat nu reeds gedaan is, is niet te herstellen zonder éclat. In steede eerst te beginnen met de finantieele staat van de Landen te herstellen en dan de uitgaven te vermeerderen, zo maakt men het laatste zoo kostbaar, dat de inkomsten als het halfjaar om is, zullen vereconsumeerd zijn”. ENGELHARD had dus reeds toen den vinger gelegd op het zwakste punt der administratie van DAENDELS en het meeningsverschil was te groot, dan dat die twee mannen hadden kunnen samenwerken.

De Gouverneur-Generaal van zijn kant was „bitter misnoegd” op hem, schreef SIBERG in April, en meende dat deze laatste de man was „die Uw verkeerden raad gaff en tot halstarrige wederstreving van zijne orders en beveelen aanmoedigde”. Kort daarop kwam BUYSKES uit Nederland, die tot eventueel opvolger van DAENDELS was aangewezen en, zooals van zelf sprak, President van den Raad van Indië werd, zoodat voor ENGELHARD hierin geen plaats open bleef. Den 11 Mei 1808 arriveerde de Gouverneur-Generaal te Samarang; den volgenden dag ontsloeg hij ENGELHARD, in overeenstemming met de resolutie van 23 Februari, en den 17<sup>en</sup> hief hij het ambt van Gouverneur over Java's Noord-oost-kust voor altijd op.

1) Dit laatste zegt DAENDELS in zijn schrijven bij De Jonge, XIII, p. 433.



Dat NICOLAUS ENGELHARD dus den dienst verliet was een gevolg van samenkomende omstandigheden. Het was niet zijne geheime correspondentie met DAENDELS' secretaris MUNTINGHE, welke den G. G. ter ooren kwam en door hem hoogst kwalijk zou zijn genomen, wat tot de breuk leidde 1), noch ook ENGELHARD's afkeuring der handelwijze van WIESE, die DAENDELS in zijne nieuwe waardigheid had erkend, ofschoon deze zonder officieele documenten te Anjer aan wal was gestapt 2), noch minder eene weigering om het landgoed Pondok Gedeh aan den G. G. te verkoopen 3), maar wel, zooals DAENDELS in zijne missive van 12 November 1808 4) aan den Minister van Koloniën schreef, de geringe medewerking die zijne reorganisatieplannen bij den Gouverneur van Java's Noordoost-kust vonden, welke, zooals wij zagen, nit een principieel meeningsverschil voortsproot, waarbij het ongelijk niet geheel aan ENGELHARD's kant was, ofschoon hij had behooren in te zien, dat de tijd nu voorbij was, waarin ambtenaren konden remonstreeren tegen besluiten der Regeering, ja, die onuitgevoerd laten.

Natuurlijk werden te Samarang, zoodra het was gebleken dat de Gouverneur in ongenade was gevallen, allerlei klachten over hem aangeheven, in de eerste plaats door den Kapitein-Chinees; ENGELHARD verdedigde zich daartegen in een volumineus verweerschrift, waarmee de Gouverneur-Generaal genoeg nam; ook naar de wijze waarop hij zijn gewest had bestuurd, werd geen ernstig onderzoek gedaan,

1) Dit beweert ENGELHARD zelf in een anno 1816 aan Commissarissen. Generaal gericht schrijven; uit de met MUNTINGHE gewisselde brieven blijkt echter dat deze laatste zoo verstandig was om DAENDELS op de hoogte te houden van deze correspondentie. Destijds, in het voorjaar van 1808, was MUNTINGHE nog niet aan ENGELHARD verzwaagd.

2) Aldus stelt ENGELHARD de zaak voor in zijn Overzicht, p. 42, noot.

3) Dit verzekert JOHANNES OLIVIER Jr., Land- en Zectogten, 1827, I, p. 191 e. v. Het strijdt natuurlijk ten eenenmale met den datum waarop ENGELHARD Pondok Gedeh kocht, zie beneden. Deze OLIVIER heeft meer jokkens op zijn geweten. Stichtelijke bijzonderheden omtrent hem vindt men in de Javasche Courant van 1828, No. 69 en van 1829 No. 14.

4) Bij De Jonge XIII, p. 319.

niet alsof deze onberispelijk werd geacht 1), maar veeleer omdat DAENDELS zich zoo weinig mogelijk met alles wilde inlaten, wat het rechtstreeksch gevolg was geweest van het stelsel der Compagnie. Er school denkelijk heel wat overdrijving in hetgeen ENGELHARD in November 1808 aan NEDERBURGH in patria scheef: „Ik houde mij verzekerd dat, konde Zijne Exc. het mij aangedane ongelijk repareeren en redresseeren zonder zig te compromitteren, zulks door Hoogst-denzelve zoude worden ten effecte gebracht.”

Tot het ambteloos leven teruggekeerd kon hij gevolg geven aan zijn oud plan om landheer te worden. In 1809 kocht hij voor 10.600 Rd<sup>s</sup> het Compagniesland Doewa Ratoes bewesten Bekasih, samen met zijn zwager VAN BASEL, die daarin voor een kwart participeerde 2); in het voorjaar van 1810 samen met zijn neef PIETER ENGELHARD, zijn zwager VAN BASEL, CRANSSEN en VAN BEUSECHEM het Krawangsche land Tegal Waroe voor 230.000 Rd<sup>s</sup> papier, waarin elk hunner voor een vijfde deelde 3); met dezelfden, elk eveneens voor een vijfde, het Krawangsche land Soemadangan voor 93.000 Rd<sup>s</sup> papier 4); met VAN BASEL, die daarin voor een kwart deelde, het land Tji Karang voor 39.500 Rd<sup>s</sup> papier 5); met CRANSSEN en P. W. H. VAN RIEMSDYK, elk voor een derde, de Buitenzorgsche landen Tjiomas, Tji Tjoeroek, Dramaga en Sindang Barang voor 231.500 Rd<sup>s</sup> papier en bovendien, samen met dezelfden en PIETER ENGELHARD, elk voor een vierde, de landen Tjiawi, Pondok Gedeh en een deel van Kampong Baroe (Tjisaroea) voor

1) In zijn Overzigt, p. 43, stelt ENGELHARD het als een bewijs zijner integriteit voor, dat dit onderzoek uitbleef.

2) De verkoopacte is gedrukt in het Tijdsch. voor Nijverh. en Landbouw Dl. 51, p. 384.

3) De koopacte is gedrukt bij J. A. KRAJENBRINK, Het regt van eigendom der bezitters van particuliere landen op Java, Tiel 1864, p. 21 e.v. en in Tijdschr. voor Nijv. en Landb. Dl. 52 p. 391.

4) Koopacte in Tijdschr. voor Nijv. en Landb. Dl. 52, p. 388. Op deze twee Krawangsche landen namen zij bij Weesmeesteren eene hypotheek voor 2 15.000 Rds, (acte BOSWEL, 25 Zomerm., 1810, no. 19516).

5) Koopacte ibid Dl. 52, p. 371.



250.000 Rd<sup>e</sup> papier 1); op de eerste groep dezer Buitenzorgsche landen werd bij Weesmeesteren 154.000 en op de tweede 166.000 Rd<sup>e</sup> papier opgenomen. Eindelijk kocht NICOLAUS ENGELHARD in het begin van 1811 voor zich zelf van G. E. TEISSEIRE een land Pondok Gedeh met eene paardenstoeterij voor 35.000 Rd<sup>e</sup>, denkelijk zilver, want hij pruttelde dat het veel te veel was 2). De geringe voorhefde van ENGELHARD voor DAENDELS, die hem later tot het schrijven van zijn Overzicht bracht, zal wel nieuw voedsel hebben gekregen, toen hij in 1811 bemerkte dat de Buitenzorgsche landen veel minder voordeelen afwierpen dan hem was voorgespiegeld; hij beweerde zelfs bij den koop misleid te zijn en eischte van DAENDELS' gemachtigden schadevergoeding, die geweigerd werd.

Waarschijnlijk hebben enkele der evengenoemde uitgestrekte landen spoedig weder van eigenaar gewisseld; maar de Buitenzorgsche landen werden voortaan door NICOLAUS ENGELHARD voor de participanten beheerd 2),

1) De koopbrieven zijn gedrukt bij DAENDELS, Staat enz. Bijlagen, Deel I, Préparatoire Mesures, no. 17. De acten van compagnieschap zijn opgemaakt bij notaris BOSWEL, 25 Zomermaand 18 0.

2) Dezen koop vond ik vermeld in twee brieven van Engelhard van 4 en 8 Maart 1811: eene koopacte kwam niet onder mijne oogen. Het is 't kleine landje Pondok Gedeh dat door DAENDELS voor 01.000 Rds. zilver was verkocht aan PIETER TENCY (Daendels u.s. Prepar. Mesures no. 16), hetzelfde stukje dat in de oude koopbrieven van 't land Buitenzorg wordt genoemd „de lustplaats Pondok Gedeh“, begrensd door de rivieren Kabandoengan en Tji Senseupan, even bezuiden de plaats waar de groote weg zich vertakt. VAN DEN BOSCH heeft er later gewoond. THORN (Memoir of the conquest of Java, London 1815, p. 274) schijnt dit land te bedoelen waar hij, na gezegd te hebben dat te Pondok Gedeh eene plaats van NIC. ENGELHARD is, voortgaat: „and opposite to it is another farm of Mr. RYMSDYK. Close to this on the top of a high hill is a new farm of the late Mr. TANZIE, which overlooks the entire plain of the Kingdom of Jacatra“. Tency overleed in September 1812.

3) P. H. VAN DEN KEMP, Bijdr. tot de wordingsgeschied. van het Reglement op de partic. landen bewesten de Tjimanoeck, Batavia, 1889, p. 59 deelt mede dat in 1818 bovengenoemde landen Tjiawi, P. Gedeh en Tjisaroewa weder werden gesplitst, zóó dat E. de landen Tjiawi, P. Gedeh en Tji Tjoeroek kreeg, die na zijn dood werden gekocht door den G. G. VAN DEN BOSCH.

zoodat zijn werkzame aard ook thans bezigheid genoeg vond; toch nam hij in 1811 nog eene zending als Commissaris-Plenipotentiaris naar de hoven van Solo en Djokja op zich, waaraan echter tengevolge van de landing der Engelschen geene uitvoering werd gegeven.

LORD MINTO had hem gaarne een zetel in den Raad ingeruimd; „maar”, zegt ENGELHARD, „van deeze keuse vermeende ik om politieecque reedenen geen gebruik te moeten maaken,” misschien ook uit afkeer van nieuwigheden of wel omdat hij geen Engelsch schijnt te hebben verstaan 1). Met RAFFLES bleef hij op goeden voet; zelfs had hij op dezen genoeg invloed, om hem te bewegen, in 1813 bij den grooten landverkoop in de Preanger voor de helft te participeeren in het later Soekaboemi genoemde land 2); de verdere deelgenooten waren NIC. ENGELHARD, de resident MAC QUOID en ANDRIES DE WILDE, elk voor een zesde, de koopprijs was 377.000 Rd<sup>s</sup> papier. Bij hun onderling contract van 10 Februari 1813 bepaalden zij o. a. dat DE WILDE dit land zou administreeeren, hetgeen deze met zeer veel ijver en succes deed. Zooals men weet, verkocht RAFFLES zijn aandeel in deze landen in Mei 1814 aan zijne deelgenooten en MAC QUOID het zijne aan de beide Nederlanders in 1816 3). In

1) Dit laatste maak ik daaruit op, dat zijne requesten e. d. aan RAFFLES geregeld in het Hollandsch zijn opgesteld, ofschoon in de latere jaren van het Britsche bestuur voor dergelijke geschriften door anderen steeds 't Engelsch wordt gebezigd. Als particulier gebruikte hij vermoedelijk de Fransche taal in zijne aanrakingen met Engelschen.

2) Zie daaromtrent meer bepaald den in 1883 te 's Gravenhage gedrukten bundel „Official and secret papers relating to the sale of lands” enz. Ook Leyssohn Norman, Britsche heerschappij p. 298 noot; p. 308.

3) Over de geschiedenis van Soekaboemi wordt, behalve in DE WILDE's werk, gesproken in de inleiding der Hollandsche vertaling van CRWPUED, de Indischen Archipel, Haarlem 1823, deel II; de anonyme vertaler was PILTER DE HAAN Psz, zooals blijkt uit diens »Schetsen aangaande de landelijke administratie van Java”, Leijden 1829, en van hem is ook die inleiding; verder is vooral van belang 't geen J. FAES in het Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. Deel 49, p. 200 e. v. mededeelt. Deze laatste is zeer ingenomen tegen DE WILDE, doch maakt het niet duidelijk waarom hij ENGELHARD buiten schot laat. De heer FAES vergist zich waar hij



hoeverre ENGELHARD zich na het herstel van het Nederlandsch gezag met de zaken van Soekaboemi heeft ingelaten, dat ten slotte door het Gouvernement tegen een zeer veel hooger prijs werd teruggenomen, is mij onbekend.

Aan Commissarissen-Generaal bood hij in 1816 zijne diensten aan; hem werd in Augustus van dat jaar een zetel gegeven in de uit zes leden bestaande Adviserende Commissie, 1), die het Gouvernement zou dienen van consideratiën en advies omtrent alle aangelegenheden, waarin zulks noodig geacht werd, en belast zou worden met alle zaken die de Regeering zou wenschen haar op te dragen. Als lid dezer Commissie werd hij den 31 December 1816 met den secretaris VAN MIDDELKOOP benoemd tot Commissarissen ter overname der Moluksche eilanden. Deze benoeming werd hem noodlottig: beide Commissarissen leefden in voortdurende onmin, op Saparoea brak een oproer uit en de Commissaris-Generaal BUIJSKES moest zich persoonlijk daarheen begeven; deze ontsloeg hen, met last zich wegens hun gedrag te Batavia te verantwoorden. De Commissarissen hadden, zooals ELOUT het resumeerde, 2) „den kop verloren,” en dit fiasco maakte, dat ENGELHARD gepasseerd werd bij de organisatie van den Raad van Indië. 3) Daarmee werd zijne ambtelijke carrière afgesloten.

In 1823 na het overlijden zijner vrouw 4) ging hij naar

nog in 1822 MAC QUOID onder de participanten noemt. Ik noteer verder, dat uit brieven van DE WILDE blijkt, dat hij en ENGELHARD in 1816 niet verwachtten, dat Commissarissen-Generaal den verkoop van Soekaboemi zouden goedkeuren.

1) Hoek, Het herstel van het Nederlandsch gezag, p. 95, 143, 145. Mr. P. MIJER, Kroniek van Nederl. Indië, I p. 16 en 45.

2) Van Deventer, Het Nederl. gezag over Java en Onderhoorigheden sedert 1811, p. 185.

3) Van der Kemp, De economische oorzaken van den Java-oorlog, Bijdr. Kon. Instit. Deel XLVII, p. 22.

4) De advertentie van haar overlijden in de Javasche Courant is van 4 Jan. 1823. Volgens eene aantekening in margine van het testament overleed zij 28 Dec. 1822.

Nederland 1), misschien ook in verband met de overname van Soekaboemi; hij bood in 1824 aan den Koning eene memorie aan betreffende de muntquaestie 2) omtrent welk onderwerp de Gouverneur-Generaal door Z. M. werd uitgenoodigd van advies te dienen, na geraadpleegd te hebben met deskundigen en speciaal met ENGELHARD. Deze is daarop naar Indië vertrokken, waar hij in Februari 1825 reeds terug was 3). Naar het schijnt werd hij in datzelfde jaar Ridder van den Nederlandschen Leeuw. Met VAN DER CAPELLEN moet hij op zeer vertrouwelijke voet hebben gestaan 4). De laatste jaren van zijn leven bracht hij door op zijn landgoed Pondok Gedeh; hij had den naam van een goed landheer te zijn, vol belangstelling in het lot zijner opgezetenen 5). Maar zijn finantieele omstandigheden moeten destijds niet schitterend zijn geweest 6). De Commissaris Generaal DU BUS kwam hem evenwel te hulp en verleende hem in October 1828 7) een pensioen van 12.000 gulden (dat echter tot 6.000 zou worden verminderd, wanneer hij naar Europa vertrok), en wel om „de goede en getrouwe diensten

1) In het Tijdschr. voor Ned.-Indië, 1862, Deel II, p. 99 staat een brief, gedateerd Aug. 1823, te 's Gravenhage door G. K. van HOGENDORP geschreven waarin vermeld wordt dat „de oude heer ENGELHARD” hem „onlangs” iets had meegedeeld. Hiermee stemt overeen p. LIII van Deel IX der Verhand. van het Bat. Genootsch. (1823), waar bericht wordt dat hij buitenslands is.

2) Elout, Bijdragen tot de geschiedenis van het koloniaal beheer, p. 60.

3) Zie de ledenlijst 2 Febr. 1825 in Verhand. Bat. Genootsch. Dl. X, p. LXIX.

4) Dit zou men ten minste opmaken uit hetgeen Mr. P. MIJER, Kroniek van Nederl.-Indië II, p. 240 meedeelt aangaande zijn afscheidsbezoek bij het vertrek van VAN DER CAPELLEN naar Europa.

5) Du Bus in zijn rapport van 1 Mei 1827 (bij Steijn Parvé, Het koloniaal monopoliestelsel nader toegeligt, Za t-Bommel 1851, p. 46 noot) zegt dat „de belangstelling van den Heer ENGELHARD in het lot van den inlander overbekend is” en hij daarom een afkeer heeft van Europeesche kolonisatie; ook in dit opzicht bleef hij dus de tradities der Compagnie getrouw.

6) Van der Kemp, u. s.

7) Bij een Geheim Besluit van 31 Oct. 1828, La YYY, goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 30 Oct. 1829, no. 132. Het pensioen is ingegaan volgens een nader besluit van 12 Jan. 1830, no. 5. In het Buitenzorgsche archief zijn alle betrekkelijke papieren niet meer aanwezig.



gedurende zijnen geheelen levensloop in veelvuldige ambtsbetrekkingen bewezen". Zeer eigenaardig is de bepaling in het daartoe betrekkelijke besluit, dat dit pensioen op ENGELHARD'S verzoek niet zou ingaan „zoolang hij zich in staat ziet om uit eigen middelen te voorzien in die levenswijze welke zijn rang en stand in de maatschappij medebrengen", eene van bijna klassieke burgerdeugd getuigende opvatting, die voor den haast zeventigjarigen man zeer kenschetsend is. In Januari 1830 achtte hij het oogenblik gekomen om het werkzame leven vaarwel te zeggen, doch van zijn pensioen had hij slechts een jaar genot, daar hij den 31en Mei 1831 te Buitenzorg overleed 1). Zijn huwelijk was kinderloos gebleven. Bij uitersten wil van 23 Aug. 1830 2) verklaarde hij te willen worden begraven „op het

1) De advertenties die op zijn overlijden en nalatenschap betrekking hebben staan in de Javasche Courant van 1831 en wel in de nummers van 7 Juni, 5 Juli, 23 Augustus, 29 October en 19 November.

2) Opgemaakt door den Waarnemenden Assist. Res. VAN DEN BOSCH te Buitenzorg en in copie aanwezig op de Weeskamer te Batavia; de President der Weeskamer, Mr. D. BEETS, had de welwillendheid mij inzage van dit en andere stukken te vergunnen.

Bij dit testament herroept E. een vroeger van 25 Mei 1828 no. 27, opgemaakt door Notaris BUSSINGH te Batavia. Hij maakt zijne zuster GERARDINA FOKKELIN ENGELHARD, weduwe van PETRUS SERVATIUS te Zuid-Laren, erfgename voor 2/3. Het resterende 1/3 wordt verdeeld tusschen 1o. de kinderen van ANTH. WILH. SENN VAN BASEL te Utrecht, 2o. die van WOUTER KAREL WILHELM SENN VAN BASEL, 3o die van J. C. BAUD, Directeur voor de zaken der Kolonien (deze was in 1815 te Batavia gehuwd met WILHELMINA HENRIETTE, dochter van Mr. WILLEM ADRIAAN SENN VAN BASEL, ENGELHARD'S zwager, 4o die van WILHELMINA ADRIANA SENN VAN BASEL, douairière van Mr. HERMAN WARNER MUNTINGHE 5o. WILLEM ADR. SENN VAN BASEL. De nalatenschap mag eerst na 12 jaar, gerekend van den datum van het testament, geliquideerd worden; zoolang moeten Tjiawi, Tji Tjoeroek en Pondok Gedeh onverkocht blijven en de inkomsten daarvan dienen tot aflossing der hypothecken; al de andere bezittingen moeten tot datzelfde doel te gelde worden gemaakt. Bij een codicil van 30 Aug. 1830 bepaalt hij dat het huis en de bijgebouwen van Pondok Gedeh voor afbraak mogen worden verkocht. In het testament, door ENGELHARD en zijne vrouw 16 Juli 1806 opgemaakt te Soerabaja voor den beambtschrijver Jan de Vries, waarvan eene copie op de Weeskamer te Batavia is, ingeschreven op 28 Dec. 1822, wordt eene JOHANNA SENN VAN BASEL vermeld, gehuwd met Mr. SIMON HENDRIK ROSE; deze laatste, geboren

Hollandsche kerkhof te Batavia, in de grafkelder van mijn dierbare echtgenoot z. g., zonder eenige ceremonie". Zijne familiepapieren vermaakte hij „aan mijne neeven J. (en?) A. ENGELHARD te Groningen en de beide neeven SERVATIUS te Assen, en de manuscripten en andere papieren waarvan eene behoorlijke catalogus is geformeerd, aan den Hoog WelEdele Gebore Heer Jonkheer D. F. VAN ALPHEN 1), mitsgaders verzameling van stukken betreffende Oost-Indiesche Compagnie in 16 deelen, de statuten van Batavia, de Placcaatboeken, realias, personalias en andere werken van dieu aart moeten na voorafgaande annonce op publicque vendutie worden verkogt 2). Alle Familiie portraiten moeten ook aan deze mijne neeven worden gezonden, mitsgaders aan de WelEdele Gestreng

---

te Jafnapatnam, is Secretaris van ALTING, Resident van Cheribon en daarna Raad- Extraordinair geweest. Hij huwde den 4 Febr. 1795 ELISABETH GEERTRUIDA BARKETJ van Samarang, en als weduwnaar van deze hertrouwde hij met JOHANNA SUSANNA SENN VAN BASEL van Rotterdam op 18 Oct. 1797. Deze laatste zei oom tegen N. ENGELHARD (er zijn brieven van het echtpaar ROSE bewaard) maar wiens dochter zij was is mij onbekend.

ENGELHARD's zwager Mr. WILLEM ADRIAAN S. v. B., tijdens DAENDELS Raad Extraordinair, was gehuwd: eerst met ANNA MARIA HOOREMAN, daarna, 21 April 1789 met IDA ADRIANA HELENA WIESE (weduwe lo van JOHAN THEODOOR VISSCHER VAN GAASBEEK 2o. van GERDUS ROGHE, resident te Japara) en daarna, in Aug. 1796, met THEODORA JACOBA VAN RIEMSDIJK dochter van het Raadslid.

In een codicil van 18 Febr. 1817 bij evengenoemd test. van 1806 wordt nog eene nicht van ENGELHARD's vrouw genoemd, „SARA PHILIPPINA THEODORA POELMAN weduwe COERT..... SENN VAN BASEL en bestorven weduwe van H. W. MENTINGHE". Wat dit beduidt weet ik niet.

Nog noteer ik dat EKENHOLM die in November 1809 de passer Tangerang van den lande kocht, een neef van ENGELHARD was; zoo ook SANE die pro-interim Waterfiscaal is geweest.

1) Tot deze naar Nederland gezonden stukken behoorden o. a. de bekende opstellen van De Rovere van Breugel over Pantam in 1786/7, uitgeg. in de Bijdr. N. V. 1e deel.

2) Waar in dezen volzin een punt moet worden geplaatst is niet recht duidelijk, waarschijnlijc na „16 deelen". Intusschen komen de Statuten van Batavia enz. niet vo or in den catalogus zijner boekenvendutie, in bezit van 't Bat. Genootsch.



Heer J. C. BAUD, Directeur voor de zaaken der Colonien van (*sic*) alle Portraits aan de Famillie van mijn dierbare echtgenoot toebehorende. Mijne brieven met dezen en geene gewisseld en andere papieren van weinig aanbelang, alle in bundels gebonden, moeten door de Heeren Executeurs worden verbrand". Dit laatste is gelukkig niet gebeurd. Een eigenaardig licht wordt, althans op zijne laatste levensjaren, geworpen door de groote zorg, die hij bij het opstellen van zijn testament droeg voor eene oude inlandsche vrouw en een geliefkoosd hondje.

Te Batavia schijnt NICOLAUS ENGELHARD gedurende die laatste jaren weinig te hebben vertoefd (1); men zal er behalve in 's Lands Archief te vergeefs naar sporen van zijn leven en werkzaamheid zoeken, en had hij niet zijn tegen DAENDELS gericht boek geschreven, dan was hij thans geheel vergeten. Overziet men het tatereel van dat leven, dan is het duidelijk dat daaronder niet zal kunnen worden geschreven

Hic exhibitur vera virtus actibus.

Toch muntte hij, ook al is men geneigd hem als het type van een achttiende-eeuwsch Compagniesdienaar te beschouwen, boven zijne tijdgenooten ten minste door eene groote werkzaamheid uit; de „gloomy indolence", die een man als RAFFLES zoo bitter tegenstond in de Batavianen dier dagen, was hem vreemd; waren zijne principes niet veel edeler dan die van zijne omgeving, hij was van zijne jongensjaren af met weinig anderen in aanraking gekomen dan de „fielten, bankroetiers, zwendelaars en dobbelaars" die volgens VAN POLANEN (2) de hooge ambtenaarswereld omstreeks het jaar 1800 vormden. Hij toonde altijd, goed bekend te zijn met hetgeen zijn dienst vereischte en een open oog te hebben voor zijne particuliere belangen. Behalve de impulsie, aan het archaeologisch onderzoek in Midden-Java gegeven, be-

(1) Zijn huis aan het noordeinde van Goenoeng Sari was in 1824 afgebroken. De betrekkelijke advertentie in de Javasche Courant is van 5 Juni 1824.

(2) Bij De Jonge III 278.

speurt men bij hem geenerlei zin voor buitenissigheden, en de catalogus zijner boekerij toont hem als iemand van niet zeer veel smaak of ontwikkeling. Maar die kon men in goede moede niet bij hem verwachten. „In deeze gewesten”, zegt eene resolutie van Gouverneur-Generaal en Raden uit ENGELHARD's beste jaren, „word in het generaal bevonden dat doorgaans wel aan MERCURIUS dog geenzints aan PALLAS word geofferd”.

Batavia, 13 Februari 1900.

Hic exhibitur vos vixit scribitur.

Toch wantte hij ook al is men geneigd hem als het type van een achtzinnig-ouwenwisch Compagniebestuurder te beschouwen, boven zijne tijdgenooten ten minste door oetere groote werkzaamheid uit; de „gloomy indolence”, die een man als RATTIER zoo bitter tegenstand in de Batavianen dieze dagen was hem vreemd; waren zijne principes niet veel edeler dan die van zijne omgeving, hij was van zijne jongensjaren af met weinig anderen in aanspraak gekomen dan de „beten parktoeters, zwenkelars en dobbelars”, die volgden Van POLAKEN (2) de hooge archaëologische ommekeer tot het 1800 vormden. Hij toonde altijd, goed bekend te zijn met hetgeen zijn dienst vereischte en een open oog te hebben voor zijne particuliere belangen. Behalve de tempel, aan het archaëologisch onderzoek in Midden-Java gegeven, be-

(1) Zijn reis aan het noordende van Gouweang Sarf was in 1824 afgevoerd.  
De belangrijkste afdelingen in de Javaasche Overst is van 2 Juni 1824.



## DWERGHERT-VERHALEN BUITEN DEN ARCHIPEL,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

Werd er indertijd reeds op gewezen, dat men Dwerghert-verhalen behalve in den Archipel, ook aantreft daarbuiten, „bij de Tjams, de Kambodjaers, en de Annamieten, welke laatsten ze vermoedelijk van de Tjams overnamen,” zie Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXVII, waarvoor men verwezen zij naar Excursions et Reconnaissances, XIII en IX, van een hoogstmerkwaardig voorbeeld, en van uit Engelsch-Indië, werd daarbij nog niet gewaagd. Men vindt het in Old Deccan days or Hindoo fairy legends, current in Southern India, collected from oral tradition by Mary Frere, London 1889, No. XXIV, op bl. 211--214. De lezer vindt hieronder dat gedeelte in zijn geheel weergegeven.

Mejuffrouw Frere bracht dit en de overige door haar medegedeelde verhalen einde 1865 en begin 1866 gedurende de reis, die zij met haren vader maakte door het zuidelijke gedeelte van de Mahrattenstreek, op schrift, uit den mond van Anna Liberata de Souza, haar ayah, die haar vergezelde, en in die streek thuis behoorde, wier kaste (Ling-gaiet) althans in die streek vooral heerschende was, en men mag dus aannemen dat ook dit dwerghert-verhaal-serietje tot de daar bekende folklore behoort.

Bij het weergeven van het stuk, dat niet het eenige belangwekkende verhaal in dien bundel is, — voor ons bijv. is ook van belang de redactie van „de weer op zijn plaats teruggebrachte kaaiman”, zie Not. B. G. XXXI (1893), Mei, waar over de afbeeldingen op den achterkant der Kala-beelden te Panataran wordt gesproken, en Old

Deccan days, bl. 135,— scheen het raadzaam de verdeling in alineas eenigszins te veranderen, opdat duidelijk blijke, waar een episode eindigt en een andere begint.

Men vindt er achtereenvolgens :

het dwerghert, hier de jakhals, geheel in overeenstemming met andere Engelsch-Indische verhalen, zie slechts Old Deccan days, bl. 117 en 133, door een krokodil, bij zijn poot gegrepen, weet met een praatje weer vrij te komen;

hij laat den krokodil de tip van zijn neus boven het water steken;

hij laat hem in het water bellen blazen;

hij laat hem de waringin-vruchtjes, waaronder hij zich verstopt had, van zich afschudden om ze te laten rollen;

hij vindt hem in zijn hol, waarvan hij beweert dat het spreken kan; en laat hem dan daarin, als hij zich weer verraden heeft, door er hout voor op te stapelen en dit in brand te steken, verbranden.

Het is niet noodig hier de parallellen aan te geven. Voor het gemak van hen, die in deze verhalen belang stellen, vermelden wij hier liever nog in het kort wat men vindt bij de Tjam's en bij de Annamieten.

Bij de Tjam's werden medegedeeld :

1a. De dieren gaan gezamenlijk uit voedsel zoeken.

1b. De haas laat zijn drek eten.

2. De olifant verbrand.

3. De haas laat den tijger een slang als buikband omdoen.

4. Hij laat hem een bijënnest bespelen.

5. Hij laat hem zijn tong steken in een bamboestruik, als muziek-instrument.

6. Hij geraakt in een put, en komt er weer uit, omdat de tijger er ook in springt.

7. Hij eet de koekjes op een bruiloft op.

8. Hij eet uit een mand van een vrouw, die naar de markt ging, de koekjes van deze op.

9. Hij verschrikt den tijger, in zijn strijd met den olifant, door zijn bek met betel rood te kleuren.



10. Hij verjaagt hem nogmaals, als hij terugkomt met de schildpad, die zich aan hem had laten vastbinden.

Bij de Annamieten (van Kambodjaschen oorsprong):

1. Hij laat den tijger zijn drek eten.
2. Hij verbrandt den tijger ten naastebij.
3. Hij laat den tijger zijn tong steken in een bamboestruik als muziek-instrument.
4. Hij laat hem een bijennest bespelen.
5. Hij raakt in een put, maar komt er weer uit, omdat de tijger er ook in springt.
6. Hij eet de aardappellen op.
7. Hij wordt gevangen, en in een mand (*kurungan*) gezet, doch komt er weer uit, omdat hij de visch laat wegloopen.

8. Hij wordt door een krokodil over de rivier gebracht door hem wat wijs te maken.

9. Hij wordt door een krokodil gegrepen.

Voorts zij hier nog gewezen op „Le juge lièvre”, den Kambodjaschen tekst, in E. Aymonier, Textes Khmêrs, publiés avec une traduction sommaire, Saigon 1878, 40, bl. 30, die 23 episodien levert.

1. Hij bouwt met andere dieren een huis, en laat hen, op zijn beurt voor het maal zorgende, zijn drek eten.
2. Hij verbrandt den tijger.
3. Hij lokt hem in de doornen.
4. Hij laat hem schommelen en vallen.
5. Hij doet hem zijn staart tusschen bamboe steken.
6. Het wespennest.
7. Hij lokt den tijger in de put, waarin hij zelf zit.
8. Hij eet de bananen van een vrouwtje op.
9. Wedloop met de slakken.
10. Een krokodil brengt hem de rivier over, en bedriegt hem nog eens.
11. Door den krokodil opgeslikt.
12. Hij verbiedt een olifant te drinken.
13. Hij eet komkommers en beledigt een pad.

14. Hij raakt gevangen. De pad bevrijdt hem, als hij hem voorspiegelt hem een schoone jonge vrouw te bezorgen.

15. De pad ontmoet den mest-tor.

16. Hij verschrikt den tijger, en verjaagt hem ook, als de aap met den tijger terugkomt.

17. Hij wordt gevangen, en weet, met een visch, weer te ontsnappen.

18. Twee lieden slapen, de een met zijn voetsoolen tegen die van den ander. De haas redt ze van de wilde dieren. Zij geven een gevangen tijger voor hun hond uit, en ruilen hem voor een wagen.

19. Een chachak brengt de bewoners van een vijver over; daarna beweegt hij de dieren van het woud den vijver te ledigen. De haas verjaagt ze.

20. De reebok in den top van een boom geplaatst, en zoo daar quasi gevangen.

21. Een oud man doet een door een slang gebeten tijger herleven. Deze wil hem verslinden. De haas wil het geval van voren af aan nog eens zien.

22. Hij helpt een jong mensch, dat huwen wil; aan verwijderd vuur kan men zich niet warmen.

23. Een jong getrouwd man wordt met list zijne vrouw afgenomen, door te beweeren dat, als men alle deelen van iets afzonderlijk neemt, men het geheel niet heeft.

Aangezien voor de meeste lezers van dit Tijdschrift de boven nog eens in herinnering gebrachte Fransche mededeelingen zoo goed als ontoegankelijk zijn, worden zij in overeenstemming met het daartoe door de Directie genomen besluit hier mede gereproduceerd.

18. Hij eet komkommers en helcdigt een gat.



Next day the Jackal returned to the river-side to get his dinner as before, but he was much afraid of the Alligator who was lurking in the mud at the bottom of the river. So he popped

**VERHAAL UIT ENGELSCH INDIE.**

Frere, Old Deccan days or Hindoo fairy legends, current in southern India, collected from oral tradition, London 1889, bl. 211, No. XXIV.

*The alligator and the jackal.*

A hungry Jackal once went down to the river-side in search of little crabs, bits of fish, and whatever else, he could find for his dinner. Now it chanced that in this river there lived a great big Alligator, who, being also very hungry, would have been extremely glad to eat the Jackal.

The Jackal ran up and down, here and there, but for a long time could find nothing to eat. At last, close to where the Alligator was lying, among some tall bulrushes under the clear shallow water, he saw a little crab sidling along as fast as his legs could carry him. The Jackal was so hungry that when he saw this, he poked his paw into the water to try and catch the crab, when, snap! the old Alligator caught hold of him. "Oh dear!" thought the Jackal to himself, 'what can I do? this great big Alligator has caught my paw in his mouth, and in another minute he will drag me down by it under the water and kill me. My only chance is to make him think, he has made a mistake.' So he called out in a cheerful voice, 'Clever Alligator, clever Alligator, to catch hold of a bulrush root instead of my paw! I hope you find it very tender!' The Alligator, who was so buried among the bulrushes that he could hardly see, thought, on hearing this, 'Dear me, how tiresome! I fancied I had caught hold of the Jackal's paw; but there he is, calling out in a cheerful voice; I suppose I must have seized a bulrush root instead, as he says.' And he let the Jackal go. The Jackal ran away as fast as he could, crying,

'O wise Alligator, wise Alligator! So you let me go again!' Then the Alligator was very vexed, but the Jackal had run away to far to be caught.

Next day the Jackal returned to the river-side to get his dinner as before; but because he was very much afraid of the Alligator, he called out, 'Whenever I go to look for my dinner, I see the nice little crabs peeping up through the mud, then I catch them to eat them. I wish I could see one now.' The Alligator, who was buried in the mud at the bottom of the river, heard every word. So he popped the little point of his snout above the water, thinking, 'If I do but just show the tip of my nose, the Jackal will take me for a crab and put in his paw to catch me, and as soon as ever he does I'll gobble him up.' But no sooner did the Jackal see the little tip of the Alligator's nose than he called out, 'Aha, my friend, there you are! No dinner for me in this part of the river then, I think'. And so saying he ran further on, and fished for his dinner a long way from that place. The Alligator was very angry at missing his prey a second time, and determined not to let him escape again.

So on the following day, when his little tormentor returned to the water-side, the Alligator hid himself close to the bank, in order to catch him if he could. Now the Jackal was rather afraid of going near the river, for he thought, 'Perhaps this Alligator will catch me to day.' But yet, being hungry, he did not wish to go without his dinner; so to make all as safe as he could, he cried, 'Where are all the little crabs gone? There is not one here, and I am so ungary; and generally, even when they are under water, one can see them going bubble, bubble, bubble, and all the little bubbles go, pop! pop! pop!' On hearing this the Alligator, who was buried in the mud under the river-bank, thought, 'I will pretend to be a little crab.' And he began to blow, 'Puff, puff, puff! Bubble, bubble, bubble!' and all the great big bubbles rushed to the sur-



face of the river and burst there, and the waters eddied round and round like a whirlpool; and there was such a commotion when the huge monster began to blow bubbles in this way, that the Jackal saw very well who must be there, and he ran away as fast as he could, saying, 'Thank you, kind Alligator, thank you, thank you! Indeed, I would not have come here had I known you were so close'.

This enraged the Alligator extremely; it made him quite cross to think of being so often deceived by a little Jackal, and he said to himself, 'I will be taken in no more. Next time I will be very cunning'. So for a long time he waited and waited for the Jackal to return to the river-side; but the Jackal did not come, for he had thought to himself, 'If matters go on in this way, I shall some day be caught, and eaten by the wicked old Alligator. I had better content myself with living on wild figs,' and he went no more near the river, but stayed in the jungles and ate wild figs, and roots which he dug up with his paws. When the Alligator found this out, he determined to try and catch the Jackal on land; so, going under the largest of the wild fig-trees, where the ground was covered with the fallen fruit, he collected a quantity of it together, and burying himself under the great heap, waited for the Jackal to appear. But no sooner did the Jackal see this great heap of wild figs all collected together, than he thought, 'That looks very like my friend the Alligator'. And to discover if it was so or not he called out, 'The juicy little wild figs I love to eat always tumble down from the tree, and roll here and there as the wind drives them; but this great heap of figs is quite still; these cannot be good figs, I will not eat any of them'. 'Ho—ho!', thought the Alligator, 'is that all? How suspicious that Jackal is! I will make the figs roll about a little then, and when he sees that he will doubtless come and eat them.' So the great beast shook himself, and all the heap of little figs went roll, roll, roll; some a mile this way, some a mile that,

further than they had even rolled before, or than the most blustering wind could have driven them. Seeing this the Jackal scampered away, saying, 'I am so much obliged to you, Alligator, for letting me know you are there, for indeed I should hardly have guessed it. You were so buried under that heap of figs'. The Alligator hearing this was so angry that he ran after the Jackal, but the latter ran very, very fast away, too quickly to be caught.

Then the Alligator said to himself, 'I will not allow that little wretch to make fun of me another time, and then run away out of reach; I will show him that I can be more cunning than he fancies.' And early the next morning he crawled as fast as he could to the Jackal's den (which was a hole in the side of a hill) and crept into it, and hid himself, waiting for the Jackal, who was out, to return home. But when the Jackal got near the place he looked about him and thought, 'Dear me, the ground looks as if some heavy creature had been walking over it, and here are great clods of earth knocked down from each side of the door of my den as if a very big animal had been trying to squeeze himself through it. I certainly will not go inside until I know that all is safe there?' So he called out, 'Little house, pretty house, my sweet little house, why do you not give an answer when I call? If I come, and all is safe and right, you always call out to me. Is anything wrong, that you do not speak?' Then the Alligator, who was inside, thought, 'If that is the case I had better call out, that he may fancy all is right in his house'. And in as gentle a voice as he could, he said, 'Sweet little Jackal'. At hearing these words the Jackal felt quite frightened, and thought to himself, 'So the dreadful old Alligator is there! I must try to kill him if I can, for if I do not he will certainly catch and kill me some day'. He therefore answered, 'Thank you, my dear little house. I like to hear your pretty voice. I am coming in in a minute, but first I must collect firewood to cook my dinner'. And he ran as fast as he could, and



dragged all the dry banches and bits of stick he could find close up to the mouth of the den. Meantime the Alligator inside kept as quiet as a mouse, but he could not help laughing a little to himself as he thought, 'So I have deceived this tiresome little Jackal at last. In a few minutes he will run in here, and then won't I snap him up!' When the Jackal had gathered together all the sticks he could find, and put them round the mouth of his den, he set them alight and pushed them as far into it as possible. There was such a quantity of them that they soon blazed up unto a great fire, and the smoke and flames filled the den and smothered the wicked old Alligator, and burnt him to death, while the little Jackal ran up and down outside, dancing for joy and singing. 'How do you like my house, my friend? Is it nice and warm? Ding, dong! ding, dong! The Alligator is dying! ding, dong! ding, dong! He will trouble me no more. I have defeated my enemy! Ring a ting! ding a ting! ding, ding, dong!'

## TJAM'SCHE (OF TJAMPA'SCHE) VERHALEN.

Excursions et reconnaissances, XIII, 83, voor het oorspronkelijk zie men A. Landes, Contes Tjames, Texte en caractères tjames accompagné de la transcription du premier conte en caractères romains et d'un lexique, Saigon 1886, 8°, bl. 143.

*Les ruses du lièvre.*

1. En ce temps le tigre, le lièvre, la loutre, la poule, l'éléphant tous en une société allèrent couper du chaume pour faire une maison. Ils allèrent couper du chaume. Arrivés dans la brousse ils laissèrent le tigre au campement et tous les autres allèrent couper du chaume. La tigre resta au campement, il prit des cerfs et des chevreuils, fit cuire du riz, de la viande, il en fit rôtir une partie et frire l'autre, ensuite il appela ses compagnons et leur dit de venir manger. Ils vinrent manger et firent des compliments au tigre.

Le lendemain l'éléphant, le lièvre, la poule et le tigre laissèrent la loutre au campement pour leur chercher à manger, quant à eux ils allèrent couper du chaume. La loutre resta au campement, elle alla plonger dans l'eau et prit des poissons, kadu, hajau et tjarôk, ensuite elle fit cuire du riz, fit sécher une partie de ses poissons, en mit d'autres à l'eau, d'autres au mam(?) et en fit rôtir une autre partie. Ensuite la loutre cria à ses compagnons, qui étaient allés couper le chaume de venir manger. Ils louèrent tous la loutre et dirent qu'elle était très habile à prendre du poisson et aussi à faire à manger.

Le lendemain ils laissèrent la poule au campement pour leur chercher des vivres et ils allèrent tous couper de l'herbe. La poule resta au campement, elle fit cuire de



riz, ensuite elle mit la marmite sur le feu, elle chanta tout autour et pondit une pleine marmite (d'oeufs); elle fit cuire des oeufs à l'eau. Ensuite elle cria à ses compagnons de venir manger. Tous louèrent la poule disant que ces oeufs cuits à l'eau et émiettés dans la saumure étaient très savoureux à manger.

Le lendemain toute la société ordonna au lièvre de rester au campement pour chercher des vivres. Quant aux autres ils allèrent couper du chaume. Le lièvre resté au campement ne sut comment faire et ne fit que rêver. Il fit cuire une marmite de riz, puis suspendit sa marmite, la remplit de crottes, les mêla de nuoc mam (1) et de sel pour les faire cuire et cria à ses compagnons de venir manger. Quant à lui il fit semblant d'avoir la fièvre, se coucha, s'enveloppa dans sa natte et se mit à gémir, Les autres compagnons vinrent manger et l'appelèrent pour le repas. Il répondit: J'ai grand mal à la tête, je ne mangerai pas. La troupe se mit donc à manger; mais dans ce plat ils ne voyaient que de l'eau et pas un grain de solide. Ils demandèrent au lièvre: Qu'est ce que c'est qu'un ragoût comme cela? Le lièvre répondit: J'ai fait cuire un poisson hakan, il s'est tout défait dans la marmite et a disparu. Les compagnons mangèrent le riz, ensuite ils mangèrent le ragoût et ils le vantèrent comme très savoureux.

Le lièvre fit semblant de bâiller et cria: Hay êh taputj! Il gémissait et en même temps il faisait semblant de bâiller; trois ou quatre fois il bailla (et cria) comme cela.

L'éléphant, le tigre, la loutre, la poule mangèrent tous et louèrent ce ragoût disant qu'il était très bon. Le lièvre bâilla une fois encore s'écriant: Hay êh taputj! hwutj êh tapay (1)? Les compagnons réfléchirent et dirent: Le lièvre

(1) C'est le condiment bien connu obtenu par la fermentation du poisson.

Je me sers du mot annamite qui est familier à tout le monde en Cochinchine.  
 (2) Le lièvre emploie ici un procédé d'équivoque familier aux Annamites et dont on trouve des exemples dans Rabelais. Il allie la finale d'un mot avec l'initiale de l'autre, *Hay êh tapoutj* n'a pas de sens lui-même; il n'est destiné qu'à faire penser à *hwutj êh tapay* (je sens) ou „sentez la crotte de lièvre.”

nous a fait cuire des crottes, ce n'était pas du poisson. Nous avons mangé des crottes de lièvre et non pas du poisson.

2. Ayant fini leur repas ils s'unirent, les uns pour faire le char, les autres pour faire les buffles, afin d'aller charger leur chaume. L'éléphant dut faire le char, le tigre et la loutre étaient les buffles et la poule guidait. Quant au lièvre, étant malade, il ne pouvait rien faire et on le laissa chasser le char. Marchant ainsi ensemble ils allèrent charger leur chaume.

Arrivés à l'endroit où ils l'avaient coupé ils le chargèrent sur le dos de l'éléphant, ensuite ils s'exhortèrent les uns les autres à aller arracher des lianes pour attacher le chaume sur le dos de l'éléphant pour qu'il fût solide. Le tigre et la loutre prirent des lianes et les attachèrent au cou de l'éléphant, et de l'autre côté les lièrent solidement à leur cou.

La poule conduisit le char et le lièvre le chassa devant lui. Ils attelèrent ce char de chaume pour revenir à la maison. A moitié chemin le lièvre fit semblant d'avoir la fièvre et d'être très malade; il demanda à ses compagnons de le laisser monter sur le char parce qu'il ne pouvait marcher dessous. Les autres consentirent à le laisser monter sur le char. Tous ensemble ils attelèrent le char pour revenir à la maison. A moitié chemin le lièvre, monté sur le char, fit semblant de gémir et demanda à la poule un bout de tison pour se réchauffer. La poule prit un bout de tison et le lui donna. Le lièvre souffla le feu, voulant enflammer le chaume qui était sur le char. La poule, la loutre, le tigre, l'éléphant l'entendaient souffler le feu, mais ils ne savaient pas que ce fût pour mettre le feu au chaume sur le char, ils pensaient que c'était pour se chauffer. Quant le lièvre eut soufflé le feu il enflamma le chaume sur le char, le feu se mit au chaume, le lièvre sauta en bas du char et s'enfuit. Le feu dévora le chaume sur le dos de l'éléphant.

Le tigre, la loutre et l'éléphant tiraient l'un d'un côté et l'autre de l'autre pour s'enfuir. Le lièvre cria au tigre



(1). O buffle tire le char contre le vent! L'éléphant et le tigre ne l'étaient pas. Le lièvre cria de nouveau: O loutre! ô tigre! tirez l'éléphant contre le vent. La loutre et le tigre l'entendirent et tirèrent l'éléphant contre le vent, mais lorsqu'ils le tirèrent ainsi le feu se mit à dévorer le chaume sur le dos de l'éléphant. Enfin la loutre le fit entrer dans l'eau et le feu fut éteint et mourut.

3. Quand le lièvre vit le feu éteint il eut peur que ses compagnons ne vissent de concert le tuer. Il s'enfuit dans la forêt pour se cacher du tigre et de la loutre, mais il y rencontra un python qui s'enroula sur son corps.

Le tigre se mit à la recherche du lièvre pour le manger. Il le vit avec le python enroulé autour de lui en cet endroit. Il lui demanda: Que fais-tu là ainsi? Le lièvre répondit. Je me mets une ceinture à fleurs pour m'amuser, elle m'a été laissée par mes ancêtres. Le tigre demanda cette ceinture au lièvre pour se l'attacher (autour du corps); il ne savait pas que c'était un python. Le tigre fut trompé par le lièvre qui lui dit que c'était une ceinture à fleurs qu'il avait héritée de ses parents, et il la demanda au lièvre.

Le tigre demanda la ceinture au lièvre, celui-ci fit semblant de ne pas vouloir la lui donner. Le tigre demanda cette ceinture au lièvre depuis le matin jusqu'à ce que le soleil fut haut et alors seulement le lièvre consentit à la lui donner. Il dit au tigre: Va chercher une épine et rapporte-la moi afin que je défasse le noeud de cette ceinture pour te la donner. Le tigre alla chercher une épine et la rapporta au lièvre. Celui-ci dit au tigre de se tenir près de lui, ensuite il prit l'épine et la piqua dans le nez du python. Le python se déroula du corps du lièvre et s'enroula autour du tigre qui resta là tandis que le lièvre s'enfuyait. Le lièvre s'enfuit en criant aux hommes: Ô hommes! le python a saisi le tigre, aller tous tuer le tigre. Les hommes partirent ensemble portant des couteaux et des lances pour tuer le tigre. Celui-ci

(1) Le tigre et la loutre jouent le rôle des buffles niais, dans leur émoi ils ne reprennent pas à cette appellation.

les voyant venir pour le tuer mordit le python et le coupa en deux. Ensuite il s'enfuit dans la forêt et les hommes revinrent chez eux.

4. Le tigre se mit à la recherche du lièvre. Il parcourut la forêt et les clairières et vit le lièvre occupé à tambouriner. Le lièvre avait rencontré sur son chemin un nid de guêpes (terrestres), il en avait bouché la sortie avec des feuilles, et ensuite avait pris un bâton pour frapper sur le nid. Le tigre entendant ces guêpes bourdonner harmonieusement fut très désireux de les entendre. Il demanda au lièvre: Que fais-tu là, ô lièvre? Le lièvre répondit: Je bats un tambour que m'ont laissé ici mes ancêtres; à l'heure propice, au jour favorable, cela me réconforte extrêmement. Qu'y a-t-il pour que tu m'interroges ainsi?

Le tigre demanda au lièvre de le laisser battre ce tambour, mais celui-ci n'y consentit pas. Il dit: En ce monde avoir jamais pitié de toi! Que je n'en aie jamais pitié, c'est ce qu'il faut. Le tigre répondit: Frère lièvre, laisse moi un peu battre de ce tambour pour voir. Le lièvre répondit: Soit! je vais te laisser faire. Si tu veux que ce tambour rende un son harmonieux, il te faut ouvrir le trou du dessous et boucher celui du dessus. Alors en frappant ce tambour il rendra un son très harmonieux.

Le tigre obéit au lièvre; il ouvrit (le trou du dessous) et frappa sur celui du dessus, les guêpes sortirent par l'orifice inférieur et le lièvre s'enfuit. Les guêpes piquèrent le tigre qui se mit à gémir et à courir par toute la forêt. Quant au lièvre en fuyant pour se cacher du tigre, il vit un arbre dont les branches frottaient l'une sur l'autre et il monta sur cet arbre.

Le tigre, à demi mort des piqûres des guêpes, courait en rauquant par toute la forêt. Enfin il se jeta dans l'eau, les guêpes ne le virent plus et retournèrent à leur nid, et le tigre échappa ainsi à leurs piqûres.

5. Le tigre se mit à la poursuite du lièvre; il était dans son cœur extrêmement irrité contre lui et résolu à le dévorer.



Il le trouva perché sur l'arbre et lui dit : Frère lièvre ! tu m'as trompé frauduleusement ; maintenant tu t'es caché sur cet arbre, descends vite pour que je te mange. Le lièvre répondit : Si tu veux me manger, accorde-moi, je te prie, d'attendre jusqu'à midi, ensuite tu me mangeras. Maintenant je te demande de me laisser attendre une heure favorable pour jouer de ce Sharanai (1) que m'ont laissé mes aïeux sur cet arbre. Le lièvre parlait ainsi mais dans son cœur il avait grand peur que le tigre ne le dévorât. Le tigre en lui-même voulait demander au lièvre le Sharanai pour en jouer. A midi, le vent se leva et agita l'arbre, les branches alors frottèrent l'une contre l'autre, et l'arbre fit entendre un son.

Le tigre entendit ce son et se dit : Véritablement le lièvre joue du Sharanai. Il ne savait pas que c'étaient les branches d'arbre qui, frottées les unes contre les autres, rendaient ce son.

Le tigre demanda au lièvre ce Sharanai pour en jouer. Il dit au lièvre : Frère lièvre ! donne-moi ce Sharanai pour en jouer et je ne te mangerai pas. Le lièvre répondit ; Si tu veux me manger, mange-moi, mais quand à ce Sharanai que m'ont laissé mes ancêtres, je ne te permettrai pas d'en jouer. Le tigre dit : Non, je ne te mangerai pas. Le lièvre dit : Soit ! puisque tu me presses si fort je te permettrai d'en jouer. Monte avec moi que je te montre comment jouer de ce Sharanai. Le tigre monte sur l'arbre avec le lièvre et le lièvre lui montra comment il fallait faire.

Le lièvre dit : Si tu veux tirer de ce Sharanai un son harmonieux, il faut attendre qu'il s'élève un fort vent et que les branches s'écartent alors tu introduiras ta langue dans l'interstice. Le tigre obéit au lièvre, il attendit qu'il s'élevât un fort vent pour introduire sa langue entre les branches. Le lièvre alors fit semblant de descendre de l'arbre pour se soulager. Le vent s'élève et agita l'arbre dont les branches s'écartèrent, et le tigre y introduisit sa langue ; mais

(1) Sharanai, nom d'un instrument de musique.

quand le vent cessa l'arbre reprit sa position et pinça le tigre par la langue. Il eut beau faire, il ne put se dégager et ne put que se débattre en gémissant. Le lièvre s'enfuit et cria aux hommes, L'arbre a pris le tigre, ô hommes! l'arbre a pris le tigre! et les hommes accoururent tous pour tuer le tigre. Quand celui-ci les vit accourir, en se débattant il se cassa la langue, sauta à bas de l'arbre et s'enfuit.

6. Quand au lièvre, en fuyant il était tombé dans un puits à sec. Le tigre, irrité contre le lièvre, se mit à sa recherche, résolu à le manger quand il le trouverait. Le tigre trouva le lièvre tombé dans le puits, il lui demanda: Que fais-tu dans ce puits! Le lièvre, mentant, lui répondit: Tu ne sais pas! demain matin le ciel va tomber; c'est pourquoi je reste dans ce puits, de peur qu'il ne m'écrase. Le tigre dit au lièvre: Laisse moi demeurer dans le puits avec toi, ô lièvre! aie pitié de moi et fais-moi ce bien. Le lièvre répondit, Je ne ferai pas de bien. Le tigre le pria depuis le matin jusqu'à midi, alors seulement le lièvre consentit à le laisser entrer. Le lièvre dit au tigre d'aller couper un bâton et de le lui donner. Le tigre lui porta un bâton, ensuite il sauta dans le puits avec le lièvre. Le lièvre prit le bâton et en chatouilla le tigre. Si ce lièvre fait le méchant, dit le tigre, je vais l'envoyer là-haut où le ciel l'écrasera. Le lièvre répondit: Vrai! Tu es fort, mais tu ne pourrais pas me faire sauter ainsi. Ainsi le lièvre contredit le tigre; celui-ci contredit le lièvre et le fit sauter sur le bord du puits. Le lièvre dit: Ainsi tigre, tu veux lutter avec moi de sagesse. Le tigre répondit: Ne te vante pas; là-haut tu seras écrasé. Je ne te permettrai pas de descendre avec moi dans le puits. Le lièvre dit: Soit! Si tu ne me permets pas de rester avec toi, je ne t'écouterai pas non plus (?). Je vais chercher de l'eau pour boire et je reviens.

7. Le lièvre alla droit à un endroit où les hommes faisaient des rejoissances et, en passant devant, il leur cria: Le tigre est tombé dans le puits, ô hommes! allez tuer le



tigre! Les hommes laissèrent le théâtre de la fête et des gâteaux plein la salle et partient. Le lièvre vint dans la salle et mangea tous ces gâteaux. Ensuite il prit toutes les écuelles et les tasses où l'on avait mis les gâteaux, les entassa et les recouvrit d'une natte. Il prit un mouchoir rouge que l'on avait offert au Srok et l'enroula autour de la tête; ensuite il se mit à frapper sur un tambour.

Les hommes qui étaient allés tuer le tigre le virent dans le puits. Le tigre eut peur d'eux et poussa un rugissement, les hommes eurent peur du tigre et s'enfuirent. Le tigre sauta hors du puits et se sauva dans la forêt. Quant au lièvre, il battait du tambour dans le village. Les hommes revinrent chez eux. Quand le lièvre les vit il sauta sur le faite de la maison où il s'accroupit. Les hommes rentrèrent dans la salle et virent les gâteaux avaient disparu; ils virent les écuelles et les bols que le lièvre avait entassés et enveloppés d'une natte; alors ils se dirent: Le lièvre s'est couché dans la natte. Ils frappèrent dessus avec un bâton et cassèrent tous les bols. Ensuite ils virent le lièvre qui se tenait sur le faite de la maison, la tête entourée d'un mouchoir rouge. Ils s'exhortèrent à le cerner pour le battre; mais ayant entouré cette maison, le lièvre sauta sur une autre; ils allèrent chercher des filets et les tendirent autour du mur de terre (?). Ensuite ils prirent un tison et mirent le feu à cette maison. Le feu dévora la maison, mais le lièvre s'enfuit.

8. Le lièvre épia la maîtresse de la maison où l'on faisait cette fête et où il avait mangé ces gâteaux. Elle était allée au marché pour acheter des gâteaux, des bananes, du sucre pour la cérémonie. Le lièvre la vit et la reconnut qui revenait du marché. Il courut se coucher au milieu du chemin et fit semblant d'être mort pour que cette femme le mit dans le panier et qu'il y mangeât tous les gâteaux. Le femme revenant du marché vit le lièvre mort au milieu du chemin. Elle dit: c'est le lièvre qui a mangé mes

gâteaux; les prok et les patra seigneurs de notre maison l'ont tué sans doute. La femme prit le lièvre et le mit dans le panier de gâteaux qu'elle portait sur la tête. Arrivée chez elle, elle posa le panier par terre, le lièvre sauta hors du panier et disparut. La femme ouvrit le panier pour regarder et vit que le lièvre avait mangé tous les gâteaux. Alors elle dit: voilà un lièvre bien trompeur.

9. Le lièvre courut et rencontra l'éléphant qui pleurait. Le lièvre lui demanda. Que t'est-il arrivé pour que tu pleures? L'éléphant répondit. Le tigre et moi nous avons parié de rugir. Si je rugissais de manière à faire tressaillir tous les quatrupèdes et tous les oiseaux de la forêt, je devais manger le tigre; si le tigre rugissait à les faire tressaillir, il me mangeait; si nous réussissions également tous les deux, quittes, si je rugissais à faire tressaillir les oiseaux je mangeais le tigre, mais je ne les ai pas fait tressaillir; le tigre les a fait tressaillir, j'ai été vaincu par lui, et le tigre veut me manger; il m'a fixé demain matin comme terme.

Le lièvre dit: Laisse-moi te sauver. Fais-moi un paquet de chiques de bétel et demain matin quand tu me verras courir sur toi et te frapper de mes cornes fais semblant de tomber et d'être mort, roule-toi deçà et delà tant que je ferai semblant de te frapper.

L'éléphant obéit au lièvre, prépara des chiques et les lui donna. Le lièvre chiqua le bétel ensuite il frappa de la corne, il poursuivait l'éléphant et le frappait, l'éléphant faisait semblant de se rouler, et le lièvre lui crachait le bétel sur le corps. Le tigre vit le lièvre frapper ainsi l'éléphant; il vit les crachats rouges qu'il lui avait crachés sur le corps; il se dit: Le lièvre a encorné l'éléphant et le sang coule. Il eut peur du lièvre. Le lièvre courut sur le tigre et celui-ci s'enfuit dans la forêt.

10. En chemin le tigre rencontra la tortue qui lui demanda (ce qu'il avait), et le tigre lui raconta toute l'affaire. La tortue dit au tigre de couper une liane et de l'attacher à sa ceinture pour qu'elle le menât manger le lièvre. Le lièvre vit



la tortue amener le tigre pour le manger, il courut sur eux et le tigre se sauva dans la forêt. Il traîna la tortue qui se heurta à des souches et le sang lui coula de la gueule. Le tigre traîna la tortue dans la forêt, et, se retournant, il la vit morte mais il ne savait pas qu'elle fût morte et croyait qu'elle s'était endormie, et quant au sang qui lui coulait de la bouche, il le prenait pour des restes de bétel.

La tortue reprit ses sens et dit au tigre. Si tu veux lécher ce bétel, léche-le et le tigre lécha ce bétel qui était le sang de la tortue (1).

Le tigre et la poule allèrent aux champs; le tigre dit à la poule de rester à la maison et de préparer le repas; la poule prit un pot d'eau et se pencha sur le bord et, en chantant, y laissa tomber un œuf qui fut ainsi cuit et qu'elle fit manger au tigre et au lièvre. Le lièvre demanda à la poule comment elle avait fait et elle lui répondit qu'elle s'était perchée sur le bord du pot et avait pondu son œuf.

Le tigre et la poule allèrent aux champs; le tigre dit à la poule de rester à la maison et de préparer le repas; la poule prit un pot d'eau et se pencha sur le bord et, en chantant, y laissa tomber une croûte qu'il écrivit ensuite au tigre. Le tigre se mit en colère et battit la poule.

Le lendemain, le tigre dit à la poule de rester à la maison et de préparer le repas; la poule prit un pot d'eau et se pencha sur le bord et, en chantant, y laissa tomber une croûte qu'il écrivit ensuite au tigre. Le tigre se mit en colère et battit la poule.

Le tigre le poursuivit pour se venger, le lièvre se sauva dans une touffe de bambous. Quand le tigre l'eut découvert, il fit semblant d'être tout joyeux de le voir et lui cria: «J'ai un instrument de musique admirable; si

(1) Hérode dit au lièvre de rester à la maison et de préparer le repas; la poule prit un pot d'eau et se pencha sur le bord et, en chantant, y laissa tomber un œuf qui fut ainsi cuit et qu'elle fit manger au tigre et au lièvre. Le lièvre demanda à la poule comment elle avait fait et elle lui répondit qu'elle s'était perchée sur le bord du pot et avait pondu son œuf.

(1) La fin de ce conte paraît écourtée et peu cohérente.

## KAMBODJA'SCHE VERHALEN, ZOALS DEZE VOOR- KOMEN BIJ DE ANNAMITEN.

Excursions et reconnaissances, IX, 408.

### *Les ruses du lièvre.*

1. Le lièvre, le tigre et la poule avaient fait société ensemble. Un jour, le lièvre et le tigre allèrent couper du tranh (1), le lièvre dit à la poule de rester à la maison et de leur préparer à manger. La poule prit un pot d'eau bouillante, se percha sur le bord et, en chantant, y laissa tomber un oeuf qui fut ainsi cuit et qu'elle fit manger au tigre et au lièvre. Le lièvre demanda à la poule comment elle avait fait et elle lui répondit qu'elle s'était perchée sur le bord du pot et avait pondu son oeuf.

Le tigre et la poule allèrent aux champs; le tigre dit au lièvre de rester à la maison et de préparer le repas; Le lièvre fit comme avait fait la poule: il prit un pot d'eau bouillante, monta dessus et y laissa tomber une crotte qu'il servit ensuite au tigre. Le tigre se mit en colère et battit le lièvre.

2. Le lendemain, le tigre dit à la poule de rester à la maison et au lièvre d'aller au travail. Le lièvre se mit en colère et resolut de lui jouer un mauvais tour. Il dit au tigre de se coucher sur le dos en écartant les quatre pattes. Il formerait ainsi une espèce de voiture sur laquelle il entasserait l'herbe et qu'il traînerait à la maison. Quand l'herbe fut entassée il y mit le feu, et c'est là la cause des rayures de la robe du tigre.

3. Le tigre le poursuivit pour se venger, le lièvre se sauva dans une touffe de bambous. Quand le tigre l'eut découvert, il fit semblant d'être tout joyeux de le voir et lui cria: „J'ai là un instrument de musique admirable; si

(1) Herbe dont on couvre les maisons.



tu es fort, passe ta queue entre les cordes et tire-la de manière à produire un son pareil. Laisse-moi seulement me mettre à distance et tire ensuite." Le tigre y consentit; il laisse partir le lièvre et introduisit sa queue entre les bambous. Arriva un coup de vent qui les froissa tous les uns contre les autres et la queue du tigre fut coupée.

4. Le tigre se mit à la poursuite du lièvre pour le battre; le lièvre se réfugia près d'un nid de guêpes. Quand le tigre aperçut le lièvre il lui cria: "Tu m'as trompé, tu m'as fais écourter et tu t'es réfugié ici." Le lièvre fit semblant d'être tout joyeux de la rencontre; il salua le tigre et lui dit: "J'ai là un magnifique tambour; si tu es fort, donne-lui un grand coup, tout le ciel en retentira. Seulement laisse-moi me mettre un peu loin." Le tigre y consentit et donna un grand coup dans le nid de guêpes; les guêpes se jetèrent toutes sur lui et il hurla à remplir toute la forêt de ses cris.

5. Il se remit à la recherche du lièvre qui, en le voyant approcher, sauta dans un puits abandonné. De là il dit au tigre: "J'ai entendu dire que le ciel allait tomber, que fais-tu encore là?" Le tigre demanda au lièvre comment il fallait faire échapper à la mort. Le lièvre lui répondit: "Si tu veux échapper descends avec moi dans ce puits". Le tigre sauta dans le puits. Le lièvre alors le tracassa tellement que d'un coup de patte le tigre l'envoya hors du puits. Le lièvre se mit à crier et à appeler les gens du village qui vinrent et tuèrent le tigre.

6. Le lièvre était allé manger des patates dans un champ quand il fut pris. Il se mit à faire le mort; alors celui qui l'avait pris le jeta, et il se sauva.

7. Une autre fois il fut pris aussi dans un champ de patates. Celui qui le tenait le rapporta chez lui et l'enferma sous un panier (1) à prendre le poisson. Le lende-

(1) Nôm. Espèce d'engin bambou à fond étroit et à bords évasés que l'on tient d'une main et dont on couvre par un mouvement rapide le poisson aperçu sur la vase ou dans une eau très peu profonde.

main était jour de fête (1), et il se promettait de tuer son lièvre et d'en régaler ses parents. A côté du panier se trouvait une jarre dans laquelle était un gros poisson (2). Le lièvre lui dit: „Si tu restes dans cette jarre, demain tu seras mort, car on va te faire cuire. Casse donc la jarre d'un coup de queue et va-t-en.” Le poisson l'écoula, il cassa la jarre et bondit au dehors; le lièvre se mit à crier du maître que son poisson se sauvait. Celui-ci, pour attrapper le poisson, prit le panier sous lequel était le lièvre et le lièvre s'enfuit.

8. Le lièvre était sur le bord du fleuve et ne savait comment faire pour le passer. Il appela le crocodile et lui dit: „Si tu me passes de l'autre côté, je te donnerai ma soeur en mariage.” Le crocodile le crut et le transporta sur l'autre rive; le lièvre sauta lestement à terre et lui dit: „Quelle soeur te donnerai-je, bête vorace?”

9. Mais un autre jour le lièvre vint au bord du fleuve pour brouter. Le crocodile flottait avec un monceau d'herbes sur le dos. Le lièvre sauta au milieu de cette herbe et se trouva pris par le crocodile. Celui-ci irrité le menaçait en faisant hù! hù! „Je ne crains pas ton hù! hù! lui dit le lièvre. Si tu faisais hà! hà! ce serait une autre affaire.” Le crocodile voulut dire hà! hà! il ouvrit la gueule et le lièvre disparut.

C'est ainsi que le lièvre se moquait de tous les animaux et échappait constamment à la mort.

(Wordt vervolgd.)

(1) Ki com. Sacrifice, anniversaire de la mort de parents.

(2) Con cá lôt (ophiocephalus striatus).



## EEN PLATTEGROND VAN BATAVIA VAN 1632,

(met een kaartje),

DOOR

**Dr. J. BRANDES.**

---

De Heer B. Hoetink vestigde mijne aandacht op een plattegrond van Batavia van 1632, die mij tot nog toe ontgaan was. Men vindt hem op een medaille door de Chineezzen in 1632 aan den Gouverneur-Generaal Jacques Speex aangeboden, bij gelegenheid van zijn defungeeren. Op de eene zijde staat, behalve een legende in Chineesche karakters, die gedeeltelijk misteekend schijnen te zijn, „In perpetuam gratitudinis memoriam hoc munusculum nos cives Chineses Bataviae L(ubenter) M(erito)q(ue) obtulimus insigni heroi Jacobo Spexio Indiarum orientalium Generali Patrono nostro observando Anno 1632 Adij 25 Novembrio Bataviae,” op de keerzijde vindt men den plattegrond, waarover het een en ander op te merken is.

Het origineel van deze gedenkpenning bevindt zich in het museum van het Teylers Genootschap te Haarlem. Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bezit een galvanoplastischen reproductie, ten geschenke ontvangen van den Heer Th. M. Roest, zie Not. B. G., XXXI (1893), bl. 125. Afgebeeld werd de penning reeds jaren geleden in G. van Loon, Beschrijving der Nederlandsche historipenningen, of beknopt verhaal van 't gene sedert de overdracht der heerschappije van Keijzer Karel den vijfden op Koning Philips zijnen zoon tot het sluijten van den Utrechtschen vrede in de zeventien Nederlandsche gewesten is voorgevallen, 's Gravenhaage 1726, Folio, 2<sup>e</sup> deel, bl. 207.

# EEN PLATTEGROND VAN BATAVIA VAN 1632.

(met een kaartje)

DOOR

DR. J. BRAUNES.

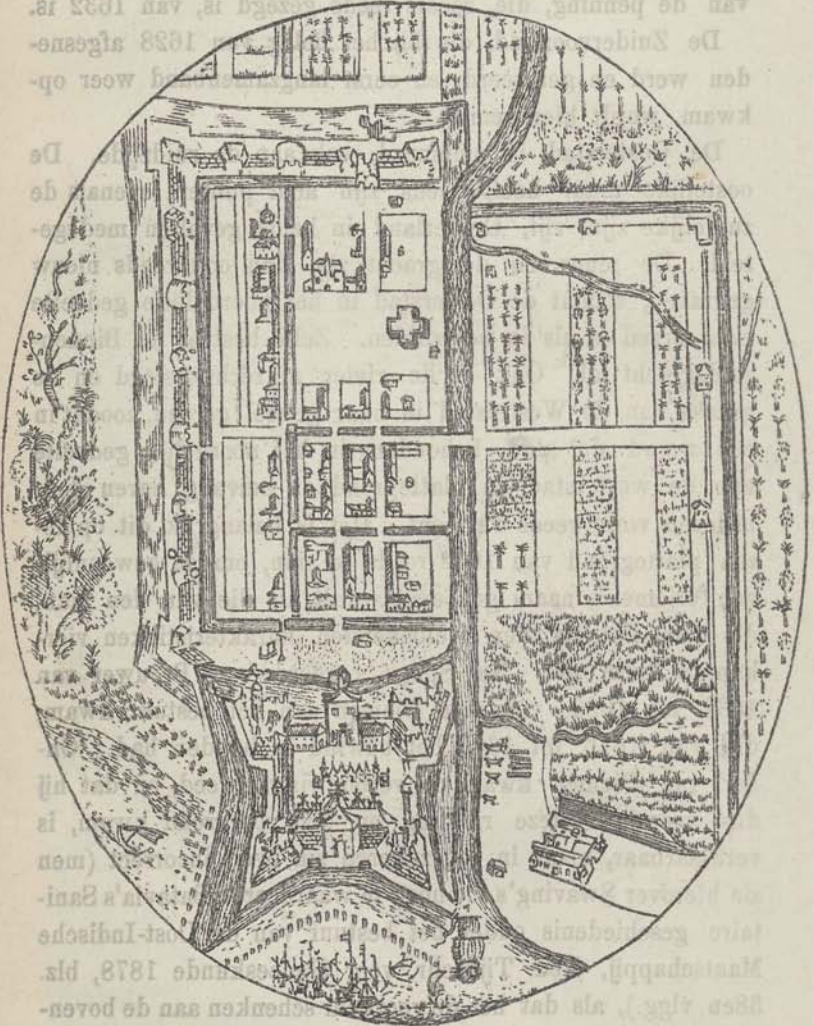
De Heer R. Hoetnik vestigde zijne aandacht op een plattegrond van Batavia van 1632, die wij tot nog toe ont-  
kaan was. Men vindt hem op een medaille door de Opi-  
neeren in 1831 aan den Gouverneur-Generaal Japnes  
Speex aangeboden, bij gelegenheid van zijn afscheid.  
Op de zijkant staat, behalve een legende in Chinese  
karakters, die godelijk mistekend schijnen te zijn. In  
perpetuum gratissimas memoriam hoc manuscriptum nos esse  
Chinenses Bataviae (Inventor) Mentio (plac) obtinens  
inajuri hetoi Jacobo Spezio ladatum orientalem Gene-  
rali Patrono nostro observando Anno 1632 Adij 25 Novembis  
Bataviae", op de keerszijde vindt men den plattegrond,  
waerover het een en ander op te merken is.

Het origineel van deze gedekpenning bevint zich in  
het museum van het Leyden Genootschap te Haarlem.  
Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschap-  
pen bezit een galvanoplastische reproductie van ge-  
scheerde ontwerpen van den Heer Th. M. Roest, die het  
R. G., XXXI (1893), bl. 125. Afbeeld. werd de plaat  
reeds jaren geleden in G. van Loon, Beschrijving der Ne-  
derlandische historiepenningen, of beknopt verhaal van 't  
gene sedert de overdracht der heerschappe van Keizer  
Karel den vijfden op Koning Philips zijnen zoon tot het  
sluiten van den Utrechtschen vrede in de zeventien Ne-  
derlandische gewesten is voorgevallen, 's Gravenhage 1786,  
Folio 8<sup>e</sup> deel, bl. 207.



T. Len. VK., XLIII.

De afbeelding van de stad laat ons deze zien in den overgangstoestand, waarin zij zich bevond tusschen de belegeringen in 1628 en 1630 en het jaar 1650, het jaar van de laatste kaart uitgegeven door Clement de Jonghe, te Amsterdam, geheel in overeenstemming met de datering van de penning, die in 1632 is geslagen. De Nieuwe Oost-Indische Compagnie was toen nog niet op den west-Indischen eiland van Batavia gekomen.



BATAVIA IN 1631.

De afbeelding van de stad laat ons deze zien in den overgangstoestand, waarin zij zich bevond tusschen de belegeringen in 1628 en 1629 en het jaar 1650, het jaar van de fraaie kaart uitgegeven door Clemendt de Jonghe, te Amsterdam, geheel in overeenstemming met de dateering van de penning, die, zooals reeds gezegd is, van 1632 is.

De Zuidervoorstad, die bij het beleg van 1628 afgesneden werd en geraseerd, en eerst langzamenhand weer opkwam, wordt hier gemist.

De Oosterstad is ommuurd, ook aan de zuidzijde. De oostelijke muur heeft reeds zijn acht punten, evenals de zuidelijke zijn vijf, Gelderland in beide gevallen medegedeeld. De muur en de gracht zijn dan ook reeds nieuw gegraven, zoodat de Oosterstad in het noordelijke gedeelte even breed is als in het zuiden. Zelfs bestaat de Binnenstadsgracht al. Ook is de rivier al recht gelegd en de gracht van de Westerstad in haar geheel gereed, zoodat in één woord de stad, behoudens in het noordelijk gedeelte van de westerstad, in plattegrond en omvang haren definitieven vorm reeds vertoont. Het is belangrijk dit op dezen plattegrond van 1632 reeds te zien, omdat gewoonlijk van Diemen's naam genoemd wordt als die van den man, die aan Batavia den welbekenden karakteristieken vierkanten vorm gaf. Na Speex regeerde nog Brouwer van 1632 tot 1636, vóór van Diemen aan het bestuur kwam, die van 1636 tot 1645 het bewind in handen had. Onder van Diemen kwam de verbouwing gereed, en dat hij dus vooral in deze richting op den voorgrond kwam, is verklaarbaar, maar in een zekeren zin even incorrect (men zie hierover Swaving's zoo hoog te waardeeren Batavia's Sanitaire geschiedenis onder het bestuur van de Oost-Indische Maatschappij, Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde 1878, blz. 38en vlgg.), als dat het de voorkeur schenken aan de bovenstad Weltevreden, en het daarmede gepaard gaande verval van de benedenstad vooral op rekening van Daendels wordt gezet, daar de feiten ons toch leeren kunnen, dat zeker onder



van Overstraten, 1796 tot 1801, reeds het übersiedelen van campementen, kantoren enz., al een aanvang had genomen.

De Westerstad is op den plattegrond van 1632 werkelijk alleraardigst. Zooals gezegd is, is de gracht om de stad reeds in haar geheel gegraven. De plattegrond van 1628 vertoont ons bezuiden het verblijf van den Generalen ontvangh een eind gracht, die westelijker op met een scherpen hoek een zuidelijke richting inslaat. Met water gevuld is deze gracht slechts geteekend tot aan het noordelijkste zijriviertje, dat van het westen in de Tjiliwong, de groote rivier, valt. Van het zuidelijke gedeelte van die gracht is het beloop met een paar rechte lijnen slechts aangegeven; dat wil zeggen, de gracht was toenmaals in die richting wel gerooid; maar nog niet gestoken of uitgegraven. Aan het zuidereinde van het gerooid gedeelte vond men de oude redoute Zeelant, de eenige in 1628 aan den westkant van de Tjiliwong voorhanden. In 1629 werden er nog opgericht Vianen, Bommel, Weesp en Buuren, de eerste aan het zuidelijke zijriviertje, dat ook bezuiden Zeelant liep, Buuren bij het huis van den Generalen ontvangh, en de beide anderen benoorden Zeeland. Op dezen plattegrond van 1632 vindt men het stuk gracht van de kaart van 1628 terug, en men mist er die oude versterkingen, Buuren, Weesp, Bommel en Zeeland, niet, maar de gracht is verder, en geheel, gegraven, en Vianen is vervallen of zuidelijker verplaatst met het aanbrengen van drie redouten of punten ter verdediging van de zuiderdefensielijn aan den zuidrand van de westelijke stad. Inwendig is dat stadsgedeelte ook reeds voor het grootste gedeelte gerooid. De zes blokken in die stadshelft tusschen de stadswal in het zuiden en de latere Maleische gracht, die in het verlengde lag van de bezuiden het Kasteels (voor-)plein loopende Amsterdamsche, zijn duidelijk aangegeven, maar de Jonkersgracht (later Roëa Malaka) en de Rhinocerosgracht zijn nog niet gegraven, evenmin als de reeds genoemde Maleische. Met de Rhinocerosgracht en de Maleische geschiedde dit dan ook eerst in 1639; wanneer de

Jonkersgracht gegraven werd, weet schrijver dezes niet. De beide zijriviertjes van de Tjiliwong, zooeven reeds genoemd, zijn nog niet gedempt. Het westelijke gedeelte schijnt in zijn geheel nog onbewoond te zijn, wel zijn de afgestoken of uitgezette, gerooide blokken voor een goed deel in boomgaarden omgewerkt, maar benoorden de toekomstige Maleische gracht is alles alang-alang of zoo iets, met uitzondering van de plek tussehen den Generalen ontvangh en het noordelijke zijriviertje, die van oudsher als scheepstimmerwerf in gebruik was geweest, en als zoodanig nog jaren daarna, langer dan een eeuw, in gebruik zou blijven.

Beziet men de Oosterstad, dan bespeurt men dadelijk, dat de Kaaimansgracht, in welker verlengde men de Tayoleesche gracht heeft te zoeken, en die, vóór zij haren naam kreeg, noordelijk de Bandaneesche gracht en zuidelijk de Malabaarsche gracht heette, nog niet gegraven is. De Kwartierstraat (het Nasi koening straatje) bestaat nog niet, ook de Jan Ferment straat is, natuurlijk, nog niet voorhanden. Bruggen vindt men waar ze later niet meer zijn, men vindt ze ook niet, waar ze later wel worden aangetroffen. Hier zou de uiteenzetting te minutieus moeten worden, maar op één brug moet toch gewezen worden, nl. op een tweede brug over de Amsterdamsche gracht, terwijl zooals van zelf spreekt hier melding moet worden gemaakt van de brug, die deze plattegrond laat zien over de groote rivier, ongeveer daar, waar tevoren de zoogenaamde Engelsche brug lag, tussehen de Leeuwinnegracht en de Utrechtsche straat. Daar het heet, dat de Kruiskerk, die in de Oosterstad lag, van 1640 is, trekt het zeer de aandacht haar hier reeds aangegeven te zien. De teekening doet echter veronderstellen, dat het een voorloopig gebouw was, een loods in kruisvorm, of wel slechts de onderbouw van die kerk. Dicht bij die kerk, iets noordelijker, vindt men aan den rivierkant een redoute, naar waarschijnlijkheid de zoogenaamde Middelpunt, die eerst later, zie een mijner losse mededeelingen, op den westelijken oever is verplaatst. Het slop van de kaart

*Nederl. Oost-Indië  
1640-1641  
Middel-  
punt*



van 1628, het Factorijstraatje van thans, vindt men er op als op de kaart van 1650, nl. gesloten? aan de Heerenstraat. Het huis op den hoek van de Princestraat en de Amsterdamse gracht west, vertoont een torentje; zou dit het huis kunnen zijn geweest, waarin vóór den bouw van het stadhuis op het Stadhuisplein zuidelijker in de stad, de stedelijke regeering haren zetel had? De Nieuwpoort, die trouwens van 1631 is, bestaat reeds, de Rotterdamsche nog niet, de laatste zou dan ook, volgens Hofhout, bl. 27, van 1636 zijn.

Het kasteel is bijzonder fraai gegraveerd. De afbeelding is niet in overeenstemming met die van 1628 en 1650, toen de verblijven van den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indiën nog in de noordelijke helft van het kasteel lagen, een toestand, die later veranderd moet zijn, daar men ze dan in de zuidelijke helft heeft te zoeken. Bewesten het kasteel schijnt men in de rivier een bank te vinden, de latere afdamming van den kasteelsvijver, waarin het Speelhuis van den Gouverneur-Generaal verrees.

Belangwekkend is het te zien hoe zeer de aanslibbing is toegenomen in de jaren tusschen 1632 en 1650. In 1632 stak het Kasteel aan de oostzijde nog ter halver lengte in zee uit, in 1650 vindt men den kustzoom daar op een gelijke lijn met den noordkant van het Kasteel. Even groot, ja nog grooter, is de aanwas in het Westen, want liep de kustlijn daar in 1632 gelijk op met den voorkant van het Kasteel, in 1650 vindt men de kust wel een Kasteelslengte vóór het Kasteel nitspringende aangegeven.

De wildernis om de stad op de gedenkpenning van 1632 geteekend, is in overeenstemming met de berichten, bijv. in het Dagregister, dat ons doet weten, dat de omgeving, men mag wel zeggen de naaste omgeving, van de stad, ten Oosten en ten Westen, eerst later geklaard, of schoon gemaakt en opengehakt is.

Het voorafgaande werd geschreven met het oog op de plaatsruimte, die de Notulen van het Bat. Gen. voor zulke

mededeelingen leveren, en het werd daarvoor dan ook bestemd, maar, nadat door de welwillende hulp van den heer J. J. K. Enthoven het gelukt is een vergrootte reproductie van den plattegrond te verkrijgen, die men bij dit stukje vindt, werd er besloten de mededeeling in het Tijdschrift voor Ind. T. L. en Vk. een plaats te geven, wat het wenschelijk maakte om op verschillende punten uitvoeriger te worden. Van daar dat aan het voorafgaande het hieronder volgende nog wordt toegevoegd, als een soort van toelichting, waarin men in de citaten de bevestiging vindt van het in korte positieve bewoordingen reeds bekend gestelde.

In Deel XLIII van dit Tijdschrift vindt men in een der losse mededeelingen over Oud-Batavia, zie daar bladzijde 7 tot en met 13, verschillende citaten uit oude stukken, die de kaart van Frans Flors van Berkerode van Batavia in 1628 en het kaartje bij Valentijn, Oud- en nieuw Oost-Indië, IV, 1, bl. 91, van 1629, nog nader ophelderen. Op een zelfde wijze worden hier enkele passages bijeengeplaatst, bepaaldelijk uit stukken van 1631, 1632 en 1633, maar vergezeld van een paar anderen van 1629, 1634, 1640 en 1644.

De eerste aanhaling, uit 1629, werd, naar een andere lezing, wel is waar t. a. pl. reeds gegeven, evenals de beide uit 1634. Het is wenschelijk ze hier voor de duidelijkheid nog eens te plaatsen, omdat zij het begin en het eind van het verloop, waarom het hier te doen is, schilderen.

Bij het lezen dezer citaten lette men vooral op hetgeen er gezegd wordt over de gracht aan de Westzijde, en de daarvoor indertijd, onder Coen, genomen preuve;

de punt op de Zuidhoek, waarvan de „kosten verloorren” zijn gegaan, en daarom in de wandeling Costverlooren heette;

de brug over de rivier van 1631;

de stadspoort in de Zuidwal van de Oosterstad;

het voltooiën van den muur aan de Oostzijde der stad en de daar gegraven binnengracht;

het nog onder handen zijn van de Kerk;



de inwijding van de verschillende fortificatien en daarmede gepaard gaande naamswisselingen; en

het eerst later aanbrenghen van de borstwering op de muren.

Ook verdient de volle aandacht de vermelding van de „afteekeningh en de beschrijvingh, daarbij UEd. zien zullen in wat forme geprojecteert wordt de stadt Batavia te vergrooten ende fortificeeren”, in den brief van 5 Juni 1631. Naar alle waarschijnlijkheid beantwoordde deze afteekening aan den plattegrond van de Speex aangeboden penning, evenzeer als het waarschijnlijk is dat de kaart van 1650, van Clemendt de Jonghe, bedoeld wordt in den brief van den G. G. aan Heeren XVII, 12 Dec. 1641 (de Jonge, Opkomst, V, 251 en 253), en implicite in dien van Heeren XVII aan den G. G., 26 April 1650 (ibid., VI, bl. 15). Toch nog toe is het niet gebleken, dat in de archieven in den Haag, dan wel te Batavia (Weltevreden), die afteekening bewaard is gebleven.

De G. G. aan Heeren XVII, 15 Dec. 1629 (de Jonge, Opkomst, V, 146).

De Coningen van Cheribon, soowel den ouden als den jongen, gaven secrete advijsen ende waarschouwingen, dat men hier op zijn hoede soude wezen, alsoo den gantschen macht van den Mataram seeckerlijck te verwachten hadden, twelck van over ende weder vaerende Chineesen oock geconfirmeert wiert, alle welke geruchten de noodige fortificatie sulcx dede behertigen, dat de stadt rontsom met cocosboomen, soowel aan de oostzijde langs den aerden wal als aen de westzijde langs de stadtsriviere beslooten wiert, ende om tegen sulcken dreygenden macht te mogen bestaen, wierden alle reduijten, ende wachtplaetsen versterckt, misgaders tegen gescht en schietgeweer versien. Den punt Uytrecht leggende op de naeste gracht aan de reduyt Gelderlandt wierd vergroot ende met twee halve cartouwen versien, voorts tusschen de reduijt Hollandia wiert een houte wambas, de Sterre genaemt, ingelecht, andere vier diergelijcke houte wambaysen (synde tsamen van geheele

clappus boomen opgeset) wierden aan de Zuytwestzijde van de stadt gezet, namentlick Vianen tussehen Brabant ende Zeelant, ende omtrent int midden van Dominee Danckaerts thuijn op de cant van de cleijne dwarsrivier, Bommel, Weesp ende Buijren tussehen de reduijte Zeelant ende 't huijs van den ontvanger.

De G. G. aan Heeren XVII, 15 Dec. 1629 (de Jonge, Opkomst, V, 162).

Aan den begonnen gracht, welcke van de Westzijde vant casteel ende de stadt omtrent 50 roeden lanck uitgegraven was, zijn de Chineesen voort te werck gestelt omme de stadt aan die zijde, volgens vorige project voorts in 't vierkant te besnijden ende ondertussehen d'oude reduijten met een onderreduijt tussehen beijden te verstercken, opdat voort die sijde tegen des vijants macht, de stadt voor zijn geschut ende de weijdende beesten op dat pleijn, neffens de moestuijnen ende andere gerieffelichheden voor invasien mogen gepreserveert ende verseeckert blijven. Dit leven ende veranderinge heeft de Chineesen alreede tot over 2000 int getal doen toenemen, verhoopende door Godes genade, dat alles eerlange in voorigen fleur van commercie ende leven onder de burgers sal gebracht werden, d'aenplantinge zullen binnen de stadt en onder bescherminge derzelver zooveele vorderen als de gelegentheijt van 't territorium toelaten zal, opdat wij aen ons selven sooveel verversing hebben mogen, daermede in tijden van noot conden bestaen.

De Dir. Gen. van Diemen aan Heeren XVII, 5 Juni 1631 (de Jonge, Opkomst, V, bl. 179 en volg.)

't Casteel Battavia is, als voore geadvijseert heb, met steene gardijns (in cley opgehaelt) omtrocken, de zijdgardijn is in Januari laest meest ingestortt ende wierd weder gerepareert, 't opmetstelen in cleij valt wel oncostelijek, maer is onbestendich werck, 't is apparent alle de gardijnen vant casteel d'een reegentijdt off d'ander sullen vallen; bij d'Heer Generaal Coen zaliger zijn die in haeste (dewijle de noottzulex vereijschte) buijten costen van de



Compagnie opgemaect, tseedert is de punct Peerle in calc ende steen rontom 18 voeten opgehaelt, massiff met aerde gevult ende voltrocken, behalve de borstweeringe, de punct Saffier is noch met plancken beleeft, staat om te vallen ende gheeft een groot affsien aent casteel. Soo men eenighe vooreerst onnoodighe werken geëxcuseert ende twerckvolck aen de Saphier geemployeert hadde, ware almede nevens den Paerle voltoijt ende vergeeten, 't zal goett zijn UEd. expres ordonneere 't casteel vooral rontsom in steen opgemetstelt ende voltrocken wordt; t' is seecker die van den Mattaram nielt anders heeft beweect naer Battavia te coomen, als de slechte gestaltenisse van ons fort Battavia.

Het groot nieuw hujs tussen den Saphier ende Paerle was onder dack, de helft was meest voltoijt ende wird gebruijckt tot packhuijsen, d'ander helft wirdt besoldertt ende partije daervan tot een wapencamer geprepareert, 18 — 31 voeten wijt binnen zijn muynen, heeft niet meer als een viercant mett 6 voeten borstweeringh onder zijn dack. De graft bij westen 't casteel tusschen de puncte Diamant en Paerle is met groote costen gediept, van bujten de barm met balckens geheijt ende met swalpen geschoijtt, zijnde dit de voornaemste wercken, die aent casteel A<sup>o</sup> 1630 zijn gemaect, behalve eenighe reparatie aen oude hujsen ende andre accomodatien; zeer zijn op Battavia om packhuijsen verleegen ende lijtt de Compagnie bij gebreck van dien groote intrest ende worden veele goederen genootsaectt in Compagnie hujsingh bujten 't casteel in de stadt te bergen, gelijk daer op ons vertreck int vrouwenhoff over de 285 lasten peper lach, zijnde 't perijckel van brandt seer subieect, ende int statthuijs heeft oock over de 150 m.  $\text{R}$  giroffel nagelen, twee houte loges met ataaپ gedeckt, waren in Julij passato genootsaectt int fort op te slaen om peper, nagelen ende de Suratse retouren te bergen, over zulcx is gants noodich, meer goede packhuijsen slecht ende hecht int Casteel gemaectt werden.

Anno 1628 hadde d'Heer Generael Coen zal. geprojecteert

ende voorgenomen over de groote rivier bij westen de oude stadt een gracht te doen graven; eenighe vadem's waren tott een preuve, omme te sien wat costen zoude, bij der handt genomen, maer bleeff door des Mattarams oorloge steecken. Cort na d'Heer Generael Speex aencompste is dit werck onder handen genomen, zoowel tot meerder verseeckeringh van Battavia als om de Chineezen werck te geeven ende is voors. gracht wttgegraven langh 405 roeden ende  $10\frac{1}{2}$  voeten, breet 6 roeden 4 voet, ende 10 voeten diep, maect te samen  $14434\frac{1}{2}$  cubicq vadem, ende heeft in gelde gecost à  $2\frac{1}{2}$  R. per vadem, de somma van  $36086\frac{1}{4}$  R. van 8<sup>ten</sup>. Deese gracht loopt rechtzijdig mett de Tijgersgracht, respondeerende op de Burchwall, die de verlatene van de behouden stadt separeert, tussen de Kerek ende poinct Brabant.

Tot 't uitgraven van deese gracht heeft de Chinesee burgerije ende d'incomende Chinesen trafficanten extraordinari gecontribueert, in vier maenden tseedert primo Maert 1630 tott ultimo Junij daeraenvolgende R. 16368, zijnde 't surplus wt des Comp<sup>ies</sup>. middelen verschooten, monterende f 50284: 1: 12. Op den Zuijthoek van gemelte gracht is een puinct in steen ende calek opgetoogen, hooch boven de grondt ruym 12 voeten en omtrent 6 voeten over zijn lichaem, met aerde opgevult. De Neederlants burgerij hadde daertoe een vrijwillige collecte beloofte te contribueeren tusschen de 4 à 5 m. r. van 8<sup>u</sup>, vrije swarten ende Japanders 400 r., meer zal dit werck costen niettegenstaende Comp<sup>volck</sup> den arbeit doet ende bij wijle over de 200 persoonen toe gebruijet worden, zoo slaven, lijfeigenen als soldaten, off oppassers, de Compagnie overall de grootste participant in d'oncosten blijft.

Verscheijde reparatiën zijn aen de statswercken noodich ende eenigen gedaen, de coques boomen daarmede de stadt gesloten is ende eenighe reduijten meede opgesett zijn, beginnen te vergaen ende zullen booven een jaer naer datum nielt staen.

Hierneven gaet afteekeningh ende beschrijvingh daerbij



UEd. zien zullen in wat forme geprojecteert wordt de stadt Battavia te vergrooten ende fortificeeren, resolutie is daerop niet genomen, maer zall UEd. orde ende goetvinden daerop worden verwacht, ben van opinie UEd. de forme ende maniere wel zall gevallen, maer datt de groote costen, welke daartoe vereijst worden, de Compagnie de lust zall doen vergaen, te meer d'oude wercken als namentlick de gracht bij Oosten de stadt, die meer als f 100 m. gecost heeft, niet te stade compt ende gedempt zal moeten worden; de puinet op de Zuijdhoeck van de nieuwe gracht bij westen de stadt begreepen ende all omtrent de 3 m. r. gecost heeft, comt meede niet te pas ende is costen verlooren. UEd. gelieve de modelle te examineeren ende daerop alsulcke orde te geeven als UEd. ten dienste van de compagnie ende meeste verseeckeringe van Battavia zullen best oirdeelen; een well geordonneerde stadt, propijs, curius ende neth, is prijselick als de beurse zulex vermach ende Comps constitutie gedoocht.

Opt verleijden ende recht liggen van de riviere wordt vrij watt gesproecken, 't is oock nielt bij der handt te nemen, met 80 à 90 m. R. can 't selve niet gedaen worden, 't causeert meede groote onlust bij de burgerije de puinet daer vrijwillich 4 à 5 m. R. toe gecontribueert hebben, misleijtt te zijn.

Volgens project was begonnen de fortificatien aan de Zuytzijde bij der handt te neemen, ende is d'eerste steen van de statspoorte aan datt oort geleijtt, primo Februarij 1631, ende wierd dezelve neevens een battarije van 4 roeden facit in calck ende steen opgetrocken, die op ons vertreck 10 voeten hooch waeren, met eenighe roeden gardijnen ende avanceerde ten aansien vant reegenachtich weeder reedelijck well, daarteegen stont de fortificatie vant casteel still.

Wij meenen jaarliex tot bevoirderingh van de stadtsfortificatie uit de tegenwoordige Chinesee ende Nederlantsche burgerije extraordinari sall connen gecollecteert werden, 't heeft de Chineesen A<sup>o</sup> 1630 gants beswarelijck gevallen

tot de nieuwe gracht 16 m. r. te contribuieren, behalve ongeveer 2 m. r. die tott een brugge over de groote reviere hebben gegeven, dienen bijwijle een jaar geexcuseert, gelijk oock de Nederlantsche burgerye.

De G. G. aan Heeren XVII, 1 Dec. 1632 (de Jonge, Opkomst, V, bl. 193).

Ondertusschen is U. E. Batavia overtreffelijken bemuyrt geworden, zijnde tsedert de Heer van Diemens vertreck groote wercken gemaect, die door Mataramsche vreesse ende meerdere practijcken in steen ende calc aan te brengen, telkens tot minderen prijse 't werck so hebben gepousseert ende gefaciliteert, dat de geheele Zuyd ende Oostzijde des stadts omvangen is, met een gewulfd Zuydpoort tusschen twee groote bollewercken, genaempt Gelderlandt ende Hollandt, zijnde het oostelijken te weten Gelderlandt bovenop met een groote reduijt voorsien ende dan noch een halff rondeel van hout in haest opgetrocken ende met eerde gevult tot gebruyek van geschut, tusschen dees twee puncten ende twee cleijne uijtsteecken, om met cleen canon ende musquetten de strijkingen te bevrijden, dit alles aen de Zuidzijde, ende aan de Oostzijde twee halve rondeelen ende vier cleene uijtsteecken, alles gemetselt, rondtom van bujten voorsien met een diepe gracht, thien roeden wijt ende thien voeten diep, met een treffelijcke buitenbarm, vier roeden breed, zulck dat als aldaer van binnen een bastante aerdewal yegens aengebracht wierdt, die men meende te becomen uijt een te graven binnengrafft tot meerder bevrijding van de wallen jegens confusie der inwoonderen ende voorsien wesende van volck, schut ende amonitie naer eysch van 't selve werck, soo sonder met hulpe des Heeren geen macht en hebben te duchten.

Daghregister 1632, 22 Dec. (bl. 133).

22<sup>en</sup> dito wordt in de nieuwe kerk tegenwoordich onderhanden zijnde, begraven het kint van den Hr. Generaal Hendrick Brouwer dat zijne Ed. huijsvrouw op den 21<sup>en</sup> ditto doot ter werelt gebracht heeft, zijnde het eer-



ste lijk dat in de voorseijde kerek begraven is geweest.

Daghregister 1633, 30 Jan. (bl. 143).

30<sup>en</sup> ditto, wordt in de nieuwe Maleijtsche kerek de eerste predicatie int Malleijts gedaen door den predicant Sebastiaen Danckaerts.

Daghregister 1634, 20 Maart (bl. 274).

20 ditto heeft den Gouverneur Generaal (Hendrik Brouwer) ende Raden voor Indie geaccompagneert met verscheijden principale officieren de nieuwe steene reduijten, waarmede de Westzijde van de stadt beset is geworden, met displosie van eenige stucken geschudt en verscheijde charges van musquets geintijtuleert ende gebabtiseert, t'weeten

De nieuwe steene punt ende reduijt in de wandeling Costverloren genaempt, Seelant.

De oude steene reduijt voor desen Seelant genaemt, Utrecht.

De nieuwe steene reduijt staende op de roeijing van de eerste stadswarsgracht, Vrieslandt.

De nieuwe steene reduijt responceerende op de westerfacie van de punt de Diamant, Overijssel.

De nieuwe steene reduijt naest aen de seecant gelegen, Groningen.

Daghregister 1634, 2 April (bl. 281).

Den 2<sup>en</sup> April heeft den Ed. Hr. Gouverneur Generaal (Hendrik Brouwer) geaccompangieert met de Raden van India en andere gequalifjeerde officieren alle rondeelen ende puntjens staende in de Oostermuren van Batavia met displosie van eenige charges van musquets herdoopt ende vernaemt, te weeten

Het puntgen naest aen het Casteel ende bij suijden het groot nieuw paekhuijs gelegen, Amsterdam.

Het rondeel naest aen voorseijde punt gelegen, Middelbureh.

Het puntgen ofte reduijtgen daeraen volgende, Delft.

Het middenrondeel, Rotterdam.

Het puntgen off reduijtgen tusschen het midden ende het suijdelijkste rondeel, Hoorn.

Het suydelykste rondeel, Enekluijsen.

Het puntgen tusschen het suydelyckste rondeel ende de punt Gelderlandt, Vianen.

Het puntgen ofte reduijtgen tusschen de punt Gelderlandt ende het rondeel Orangnen, Catsenellebogen.

De G. G. aan Heeren XVII, 30 Nov. 1640 (de Jonge, Opkomst, V, 245).

De stadt Batavia is bemuijrt, resteert de borstweër, die mede bij der hant genomen wert.

De G. G. aan Heeren XVII, 23 Dec. 1644 (de Jonge, Opkomst, V, 263).

Batavia continueert (geprezen zy den Allerhoogsten) in florissanten stant, dagelijx in neeringe ende toeloop van menschen advancerende. Brant ofte andere onheijlen sijn desen jare egeere, veel minder vijanden omtrent onse poorten vernomen, eenlijck hebben de kinderpoxkens ende andere contagiouse siekten desen somer dapper gegrasseert, . . . De Jacatrasehe velden worden seer veijl gebruijckt, besaeijt, beplant ende de thuijnen sijn in groote reputatie, daer d'inhabitanten profijt ende gerief uijt trecken, goed Jatij hout wordt uijt de bosschen gehaelt, waerdoor den burger sijn timmeragie voordert, goede, hechte, durable huizen in kalck en de steen soo aen de west als d'oostzijde, dagelijx aenbouwende, sulcx dat het vreucht te sien is; de nieuwe kerk is met een muur hoog seven ende dick  $1\frac{1}{2}$  voet omsloten, den predickstoel staet in posture, een schoon werk; men is besich met het kerkelyck gestoelte ende 't wulsel van plancken tegen het dack te slaen, . . . De borstweeringh van Batavia's muijren is rontomme gedaen met weijnich kosten ende eijgen volck, sullen de stadt met een redelycke aerdewal binnen de buijtenmuyren om leggen, . . . 't Hospitaal is noch niet volgens project voltoijt, maer wel een goet woonhuijs aan de suijt oostzijde van 't hospitaelspleijn . . . De noortlijckste zee-redoubt een treffelijck fort, de reede bevrijdende is ten principalen voltrocken ende met canon gearmeert, een groot schoon ver-



sierde werk . . . . Tot accomodatie van den rector en Bata-  
vise studenten hebben doen optreken een school, staende  
op de Tijgersgraft, zulek tot den voortgangh van dat noot-  
wendich werck niet resteert als den zegen des Heeren  
ende UE. ons daermede de hulpende hant toebieden, mits  
sendende bequame personen tot correctors.

De plattegrond vertoont geen legenda. Het is niet moeielijk  
die hier even te geven.

Als men de stad in twee gedeelten verdeelt, nl. in een  
Oosterstad en een Westerstad, en deze beide gedeelten  
weer ieder evenzeer in twee stukken, dan is het gemakkelijck  
er zijn weg in te vinden.

Oostelijk onderscheide men het Kasteel en de Ooster-  
stad, en westelijk het zuidelijke gedeelte (tot daar waar  
in het noorden de Oosterstad eindigt) en het benoorden  
dat zuidelijk gedeelte gelegen noordelijke van de Westerstad.

In en aan het kasteel vindt men:

Z.W. de punt Diamant,

Z.O. de punt Robijn,

N.O. de punt Saphier,

N.W. de punt Parel.

Tusschen de punten:

Zuid de Landpoort,

Oost de Javaansche corps de garde, en

Noord de Waterpoort.

De gebouwen op het binnenplein zijn nog de oude, en  
nog niet vervangen door die, welke men op de kaart van  
1650 reeds ziet.

Bezuiden het kasteel lag het Kasteels- (buiten- of voor-)  
plein, waarop het executieveld. De brug met de 14 boogen  
was in 1632 nog niet gemaakt.

De bolwerken in de muren heetten iets later als volgt:  
in de Oosterstad, van Noord naar Zuid en dan naar  
het Westen:

Amsterdam,

Middelburg,  
 Delft,  
 Rotterdam,  
 Hoorn,  
 Enkhuizen,  
 (Vianen),  
 Gelderland,  
 ((Catzenellebogen),  
 (Oranje),  
 Nieuwe poort (of Nieuwpoort),  
 Holland;  
 in de Westerstad, in dezelfde zitting doorgaande:  
 (Diest),  
 (Nassau),  
 Zeeland,  
 Utrecht,  
 Vriesland,  
 Overijssel, en  
 Groningen, dit laatste op den plattegrond niet te zien.

Van waar deze namen hun oorsprong namen, werd in een der serien losse opmerkingen over oud-Batavia medegedeeld. Men heeft deze namen in drie reeksen niteen te leggen, 1°. Amsterdam, Middelburg, Delft, Rotterdam, Hoorn, en Enkhuizen; 2°. Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Vriesland, Overijssel en Groningen; en 3°. Oranje, Nassau, Catzellebogen, Vianen, en Dietz; dat zijn de namen van de Kamers van de Oost-indische Compagnie, van de Zeven Provinciën, en de belangrijkste in de titels van den stadhouder.

In de Oosterstad vond men, uitgaande van de rivier, waaraan, bij de geprojecteerde of onderhanden zijnde (kruis-) kerk, de eerst later naar den westeroever overgeplaatste Middelpunt stond, van Noord naar Zuid, de Heerestraat, vermoedelijk zoo geheeten, omdat zij door de poort in 't Zuiden naar den Heereweg leidde, eerst later kreeg zij den naam van Nieuwpoortstraat;

de Princestraat, zich strekkende van het Kasteelsvoor-



plein tot aan het Stadhuisplein, of het Marktveld;  
 de Tijgersgracht, aan het zuiden waarvan de Houttuinen lagen; een straat, later een gracht, waarvan de noordelijke helft het Bandasche en de zuidelijke het Malabaarsche kwartier huisvestte, eerst later heette deze gracht de Kaaimansgracht; en de Binnenstadsgracht of burgwal.

De dwarsgrachten heetten:  
 de Steenhouwersgracht (de noordelijkste);  
 de Eerste stadswarsgracht, zie het citaat boven uit het Dagregister, 1634, 20 Maart (bl. 274);  
 de Tweede stadswarsgracht (?); en  
 de (zuider) Binnenburgwal of stadswarsgracht.

In de Westerstad vindt men in het zuidelijk gedeelte, — het noordelijk is zoo goed als geheel nog woest en onbebouwd, — wat men het tegenovergestelde of den tegenhanger van de Oosterstad zou kunnen noemen.

Ook hier van de rivier uitgaande, vindt men de Jonkerstraat, later de Jonkersgracht, den tegenhanger van de Heerestraat (of misschien van de Prinsestraat), eerst na de verovering van Malaka in 1640 heet deze straat Roëa Malaka (Malaka-sstraat);

de Rhinocerosstraat of gracht, den tegenhanger van de Tijgersgracht (of de Kaaimansgracht), eerst later heette deze gracht ook Spinhuisgracht, naar het Spinhuis, dat er op lag;

de (nog niet gegraven) Binnenstadsgracht of burgwal, den tegenhanger van de burgwal oost.

Dwars doorsneden werd dit stadsgedeelte door de latere Utrechtsche straat, zoo geheeten naar het bolwerk Utrecht; in het zuiden kwam later mede een Binnenburgwal; en in het noorden

de wester-Amsterdamsche gracht, als de voortzetting van de ooster-Amsterdamsche gracht (= de Steenhouwersgracht), een naam die zijn oorsprong nam uit het punt

Amsterdam, zie boven; meer bekend is echter de naam Maleische gracht.

Van deze grachten werden de Rhinoceros- en de Maleische grachten gegraven in 1639, de Jonkersgracht iets vroeger, zie Ned.-Ind. Plakaatboek, I, 1639, 13 April, bl. 431.

In het noordelijk Westerstadsgedeelte was later te vinden de reeds genoemde Maleische gracht;

de Chineesche gracht, die gegraven werd, waar men op den plattegrond het noordelijke zijriviertje ziet; en

de Javaansche gracht, die ontstond uit het onder Coen tot een preuve gegraven stadsgrachtgedeelte, bezuiden den Generalen Ontvangh; men heeft de richting van beiden maar te vergelijken om het zelf gewaar te worden.

Deze namen ontstonden vermoedelijk uit wijknamen, daar in dit stadsgedeelte later vooral Maleiers, Chineezen en Javanen woonden.

Dat het gebouwencomplex benoorden dat schuinsche water den Generalen ontvangh moet voorstellen, behoeft wel niet gezegd te worden.

Aan den rivieroever, ten zuiden daarvan, vond men de Werf.

Van den hoek tegenover het einde van de Steenhouwersgracht ziet men naar het zijriviertje, en vandaar naar het huis van den Generalen Ontvangh een pad loopen, waarvan het laatste gedeelte aan de latere Lepelstraat beantwoordt, en het eerste misschien zijn naam gegeven heeft aan de Zandzee, een straat die later in het verlengde van de Jonkersgracht of straat lag, en in het noorden in de Lepelstraat uitkwam. Het terrein in dat noordelijke stadsgedeelte ziet er op den plattegrond van 1632 nog al wild en ongezellig uit. Zou dat pad wellicht in dien tijd onder den naam van het Zandpad of de Zandzee in de wandeling reeds bekend zijn geweest?

Er dient nu nog een enkel woord gezegd te worden over de directe omgeving van de stad, naar aanleiding van



de wildernis, die de plattegrond van Speex's penning daar laat zien.

Zelfs nog vier jaren later, in 1636, vindt men in het Dagregister, sub 5 Sept. en sub 10 Sept., het volgende geconstateerd.

Dagregister 1636, 5 Sept. (bl. 210).

Op dato worden gecommiteert, ende trecken uyt de Neder- ende Infantse burgerije om tot beter uytzicht, ende prevenieringh van eenige schuylnesten, die de vijant hieromtrent door de groote ruychten soudon connen hebben ende ooch ten deele heeft, alle het creupelbosch bij Oosten Batavia tot ongeveer een half mijl uytziens afftehacken, in brandt te steecken, ende alsoo veijl te maecken.

Dagregister 1636, 10 Sept. (bl. 211).

10en ditto de Nederlantse en Indische burgerije aan de oostzijde van Ba'avia met het affcappen der ruijchte omtrent een half mijl weeghs van de stadt gedaen hebbende, zijn op heden oock gecommiteert, ende onder het opzicht van de officieren der Nederlantse burgerlijke wacht uijtgegaen de Chynese burgerije, om aan de Westzijde van Batavia insgelijcx de ruijchte aff te cappen, veijl, ende uijtsichtich te maecken.

Men zou reeds hieruit kunnen nagaan hoe de toestand was op 6 September 1632, het oogenblik dat Speex (1629—1632) zijn bewind aan Brouwer (1632—1636) overdroeg. Hij was inderdaad al niet anders, en de onveiligheid was dientengevolge zeer groot.

Zooals bekend is zijn ons de Dagregisters niet in een doorlopenden reeks bewaard gebleven. Er zijn verscheidene gapingen in, en zodoende kunnen zij ons slechts een onvolledig beeld van het verloop der zaken geven. Gunstig is de staat van zaken voor den tijd, die bij bedoelden plattegrond in aanmerking komt, daar men een heele serie van passages, die de onveiligheid om en in de onmiddelijke nabijheid van de stad in dien tijd in het licht stellen, bijeen kan lezen. Hieronder volgen de voornaam-

ste, tevens ook nog in andere richting leerzame, pericopen.

Men vindt er verschillende plaatsnamen in, waarvan ongeveer de helft van elders nog niet bekend is:

de Koestal; zonder twijfel is bedoeld de Koestal, die bij Direxland lag (ongeveer bij de plaats van het latere fort Jakatra), zie de kaart van 1628 van van Berkeroodde en Daghregister 1628, 21 Oct. (bl. 371), want er is ook sprake van den Heerewech (de latere weg van Jakatra); intusschen lag (zie de kaart bij Swaving en Brumund van 1623 of 1624, het „Huijs ofte stellinghe daar 't vee van de Compie gehouden wert") indertijd zulk een stal ook op een terrein, dat men later als buiten de Diestpoort zou omschrijven; dat dit laatste bedoeld zou kunnen zijn, acht ik niet waarschijnlijk;

de Gebrande Staecken, zeeker velt;

de Steen- of Pannen-backerijen; hiervan bestond er zeker meer dan een, en de beide uitdrukkingen heeft men voor synoniemen te houden; of o. a. bedoeld kan zijn wat, vlak bij de brug van Glodok, zich als zoodanig op de kaart van 1650 voordoet, is aan bedenking onderhevig, en zonder twijfel zijn ook niet bedoeld de beide kalkbranderijen van de Meij en van stuurman Jacobsz van de kaart van Nieuhoff, ± 1670, de eene bij Antjol en de andere bij Angke te vinden; met de Pannebakkerij in het bijzonder zou bedoeld kunnen zijn die, welke bij Swaving, Batavia's Sanitaire geschiedenis, enz., is genoemd, zie daar bl. 29, maar hierbij dient te worden opgemerkt, dat noch bij de Jonge, V, 142, noch in Bijdr., III, 298, deze naast het „omtrent een mijle te landewaerd" vermeld wordt;

de tuin van Dirck Jemming;

de Kruijswech, vgl. Daghregister 1628, 23 Oct. (bl. 374), waar staat de Cruijswegh van Direxslant;

de Coex droochte;

het Paviljoensvelt, te zoeken in de nabijheid van de latere Prinzenlaan, vgl. Daghregister 1665, 29 Sept. (bl. 285);

de tuin van den Generaal Carpentier, bij de Koestal;



de tuin van den Heer Vlaeq;

de tuin van de Compagnie, eertijds toebehoort hebbende aan den Heer Speex, zie de kaart van van Berkerode, waarop zij voorkomt als de Thuijn van de Hr. Generael;

de oude Stadspoorte, bij Glodok, of gelijk aan de oude Landtspoorte, die naar den Heerewech leidde;

de redout Buyren, gelijk aan het oude Hollandia, zie o. a. het opstel van Dr. F. de Haan, Uit oud-Batavia (Kota Tahi), Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XLII, 567;

de tuin van Hendrick Lievensen, zie de kaart van van Berkenroode, zuidwest van den tegenwoordigen Riebaldsgang.

Het is beter hier over deze namen niet uitvoeriger te worden, om de aandacht bij de hoofdzaak te houden. De korte aanwijzingen erbij geplaatst, kunnen trouwens tot orienteering reeds voldoende helpen. Wel wijzen wij er op, dat zij leeren dat de Javanen steeds brutaler optraden, want men komt al dichter bij de stad, en ten laatste is men zelfs in de Zuidervoorstad. De maatregel van 1636 was zeer noodig.

Daghregister 1631, 6 Oct. (bl. 46).

Des nachts hebben sich de buijtenwachten naar de stadt begeven, alsoo gerapporteert wiert, dat de vijand met een trouw van 100 à 150 man niet verre van de Koestal was.

Daghregister 1632, 8 Sept. (bl. 98).

8 ditto wiert des nachts van buijten gerapporteert dat onse ruijterwacht op den Heerewech seeckere troupe Javaenen aldaer in ambuschade leggende onversiens hadden opgejaecht, sonder dat d'selve ontdeekt sijnde iets anders op d'onse hadden geattentteert, niettemin de tijdinghe in het casteel gecomen zijnde, wierden datelijck tot verseeckeringhe van onse partijen, in de Coestal leggende, een troupe van 60 à 70 coppen ende eenighe paerden derrewaerts gesonden zonder dat deselve dien nacht off s'morgens daeraen, eenighe teijkenen van Javaenen hebben connen vernemen.

Daghregister 1632, 10 Sept. (bl. 98).

Des nachts wort van buijten gerapporteert dat seecker troupe Javaenen de Koestal aengedaen ende op deselve een

assaut gedaen hadde, dan dat de voorschreven troupe door d'onse die haer vroeck genoeg gewaer wierden courageselijck affgeslagen was, waerover haer tot secours ende assistentije een partijje van 90 à 100 copen met eenighe paerden toegesonden wiert.

Dagregister 1632, 11 Sept. (bl. 98).

11 ditto des morgens vanden d'onse van de voorschreven troupe op de wech doot leggen 2 Javaenen daarvan de hoofden wierden binnengebracht.

Dagregister 1632, 13 Sept. (bl. 98).

13 ditto des nachts verthoonden haer op nieuws een partijje Javaenen, omtrent de Koestal, die siende d'onse op haer hoede, sonderling niet en hebben geattenteert, als dat de schiltwachten sochten te ondereruijpen; hiervan de tijdinghe in het casteel gecomen sijnde, wiert om de Koestal tegen groeter macht te assisteeren een partijje van 80 à 100 copen derrewaerts gesonden.

Dagregister 1633, 14 Sept. (bl. 98).

14 ditto des nachts hebben haer wederom een partijje Javaenen omtrent de Coestal verthoont, met seckere brandende materije over en weder loopende sonder twijffel met geen ander intentije als om de onse uijt te locken ende uijt een ambuscade te overvallen.

Dagregister 1632, 16 Sept. (bl. 99).

Zijne Edle op den 14en ditto oculaire inspectie genoomen hebbende van de gelegentheijt des Koestals, vint op dato goet dat men de koestal met een beslooten houten wambas ende twee wachthuijsen zal verstercken, soo om den vijandt die ons nu eenighe daghen herrewaerts bij nacht met partijen heeft bespronghen, het velt niet in te rijmen, als oock om de burgerlijke ende de Chijneesen, haer buijten met den lantbouw ende steenbacken erneerende, tegen aanval van vijant te verseeckeren.

Dagregister 1632, 25 Sept. (bl. 104).

25 ditto zijn in zeecker velt dicht omtrent Batavia, de



Gebrande Staecten genaempt, 2. Chineezen door de Java-  
nen geattrapeert.

Daghregister 1632, 25 Sept. (bl. 104).

Op dato gaen op een advantaghe tijt twe partijen soldaeten, ieder van 25 coppen sterk, neemende haeren wech d' eene aen de Oost en d' ander aen de Westzijde van de rivier, met last dat zij niemant verschoonen, maer alles wat haer onderweeghen int bosch zoude ontmoeten onder de voet zullen schieten.

Daghregister 1632, 27 Sept. (bl. 105).

27 ditto heeft onse partije die om een advantage op den vijant te becoomen op den 25 deser uijtgegaen was, omtrent 5 mijlen de riviere opwaerts een vlacke legerplaets gevonden met meenichte van hutjens beseth, daer naer het oordeel van onse partije wel 1000 à 1500 man en eenighe paerden hadden gelogeert geweest. De legerplaets was door den vijand versch verlaeten als uijt de meenichte van den verschen paerdendreck, als oock noch brandent vier wel conde gesien werden.

Daghregister 1632, 27 Sept. (bl. 105).

D'ander parthije haeren wech om de West genoomen hebbende, hadden mede verscheydene legerplaetsen opgedaen, daer nae haer oordeel wel omtrent 40 à 50 hadden gelogeert geweest, ende mede versch verlaeten waeren. De parthije hadden omtrent vier uyren gaens van hier een Engelsman, soldaet, met een matroos int bosch gevonden, seggende om een wandelingh uijtgegaen en int bosch verdwaelt te sijn.

Daghregister 1632, 30 Sept. (bl. 105).

30 ditto wort wederom een partije van 70 coppen, alle vrijwillige ende goeoffende soldaten, op den vijandt uijtgesonden.

Daghregister 1632, 31 (1) Sept., bl. 105.

31 (sic) ditto verschijnt een Chinee's int (casteel, die eenige dagen geleden door de Javaenen uijt zeeckere steenbackerije omtrent Batavia genoomen ende nu wederom van haer ontvlucht was. De Chinee's rapporteert dat de partije

Javaenen daer hij bij gevanghen is geweest, haer leger een dach gaans van hier is houdende, ende is omtrent 100 coppen starck, daerover een grooten orangkaj van Cheribon commandeert, die daghelijckx de helfte van zijn volck op een advantaghe uijtsent; hebben geen andere wapenen als piecken ende crissen.

Daghregister 1632, 1 Oct. (bl. 106).

Primo comen omtrent 900 coppen uijt de scheepen aen lant, die geassisteert zijnde met omtrent 100 soldaeten, het bosch beoosten de stadt hebben omgehackt.

Daghregister 1632, 3 Oct. (bl. 106.)

3 ditto worden door de Javaanen weinich boven den thuijn van Dirck Jemming 4 Comp<sup>s</sup>. slaven achter de beesten gaende geintercipeert ende wechgenoomen.

Daghregister 1632, 24 Oct. (bl. 109).

24 ditto verthoonden haer omtrent de Pannenbackerije wederom een partij Javaenen, die 12 slaven, daeromtrent mangussen soeckende, verjaecht ende 4 van de selve becoomen hebbende, de resteerende ontloopen zijnde.

Daghregister 1632, 26 Oct. (bl. 109).

26 ditto heeft haer wederom een partije Javaenen achter de Crujswech in embuschade geleijt, dan ontdeckt geworden zijnde, zijn geretireert ende onverrichter saecken in alderhaest van daer vertrokken.

Daghregister 1632, 13 Nov. (bl. 114).

13 ditto heeft haer wederom een partije van omtrent 60 à 70 Javaenen omtrent (een plaetse) de Coex droochte genaempt, op de oever van de riviere in een hooge ende dicke ruijchte in embuschade geleijt, die onse ruijterwacht tusschen de voorschreven partije Javaenen ende de riviere door passeerende, soodanich besprongen heeft, dat den voorrijder ofte hooft van de parthije op de plaetse soo men meent doot gebleven (is), een ander met noch 2 paerden swaerlijckgequest zijn geworden, de resteerende ten naeuwer noot ontvlucht zijnde.

Daghregister 1632, 17 Nov. (bl. 115).

Item omtrent middernacht hebben de Javaenen haer om-



trent Batavia onthoudende, alle Pannebaakerijen hieromtrent in brand gesteecken ende verscheijden Chineesen in de tuijnen overvallen ende gequest.

Daghregister 1632, 14 Dec. (bl. 131).

Item compt wederom binnen seeckere parthye Bandaneesen, sterck 36 coppen, die op gisteren op een advantage waeren uytgegaen, ende rapporteeren omtrent den wegh nae het Paviljoensvelth, aen de Westzijde van de riviere gehoord te hebben, dat aldaer met een goede parthije parrangs gearbeijt wierdt.

Daghregister 1633, 24 Mei (bl. 175).

Adij dito compt tydinghe uijt de Koestal, dat de Chineesche hutgens in den thuyen van den Generaal Carpentier, voorleden nacht door de Javaenen aen brandt gesteecken zijn, alsmede dat door deselve in de bovenste houthackerye 15 Chineesen zouden gevat zijn, oock dat in den thuyen van den hr. Vlacq een Chinees gequetst is.

Daghregister 1634, 13 April (bl. 291).

13<sup>en</sup> ditto des nachts heeft seeckere partije Javanen omtrent des Comp<sup>s</sup> tuyn, eertijts toebehoort hebbende den heere Speex eenige riete huijskens, ende de ordinarie wachtplaatse van onse soldaten in brant gesteecken, en soude vorder verbrant hebben seecker rieten huys naest aende oude Stadtspoorte staende, ten ware de burgerije binnen ende buyten (die) Stadtspoorte woonachtich niet gevallen waeren ende een musquet gelost hadden.

Daghregister 1634, 1 Dec., bl. 442.

Primo deses is mede door de Javaenen omtrent een gooteling schoot buyten de nieuwe punten aan de westsyde van de stad, — zie Dagregister 1634, 20 Maart, bl. 274, — de cop afgeslagen seecker swarte vrouw, die om eenich cruyt te plucken ende daervan aetchiar te maecken uyt gegaan was.

Daghregister 1634, 1 Dec. (bl. 442).

Item een weynich bij suijen daer de Coestal heeft gestaen, soõ sijn oock den knecht van Baucke de Boer sittende te

peerde ende nytgereden wesende om eenigh wilt te schieten, gerescontreert 13 Javaenen, waarvan eenen sijn peert onversaeghdelyck heeft bij den toom gevat, staende gehouden, ende eenige steecken met sijn cris gegeven, dan weleken hij terstont den cop heeft geloofft, als wanneer de andere twaalf dat siende hem oock datelyck hebben verlaten.

Daghregister 1634, 11 Dec (455).

11<sup>en</sup> ditto des nachts naer het ondergaan van de maen hebben haer de Jaevaenen soodanich verstout dat door de graften syn gekomen in de buytenstadt ende weghgenomen hebben twee peerden ende dry coebeesten toecomende Baucke de Boer ende naerdat deselve in groote stillicheijt dicht onder de redout Buijren genaempt, hadden weggeleyt sonder van de onse eens gesien ofte gehoort te werden, soo sijn wederom gecomen met intentie om int hujs van Ambrosius van de Keer die mede groote partijen coebeesten ende buffels is houdende, te comen ende van gelijcken te pleghen, maer alzoogemelten Ambrosius een sijnder slaven met een musquet op schiltwacht hadde staen ende dito Jaevaenen het vuur van de brandende lont sagen, waerdoor onraet waren vermoedende, te meer de slaeff Saporangh begon te roepen, zoo sijn dezelve stillekens weghgegaan.

Daghregister 1635, ontbreekt geheel.

Daghregister 1636, 13 April (bl. 63).

Op dato hebben de Bantamse Javaenen aende Batavise Westzijde, bujten de stadsgracht, verrast ende medegenomen een zwarte vrouwe met twee haerer lijffieijenen.

Daghregister 1636, 13 Juni (bl. 126).

Op dato omtrent de middernacht hebben haer de Javaense boschloopers omtrent Batavia houdende soodanich verstout, dat 10 à 12 sterck van de Westzijde der riviere sijn comen overswemmen, tot in den thujn van Hendrick Lievenzen zaliger, alwaar metter haast 2 à 3 bamboesen huijskens in brant, een Chijnees doot gesteecken, een doogevangen genomen, ende een swaerlijck gequetst hebben, sonder dat onze soldaten, stante pede daer op uitgezonden,



ijemant van de selve conden attraperen, alsoo hem terstont weder over de rivier begaven.

Daghregister 1636, 5 Sept. (bl. 210).

Boven reeds medegedeeld.

Daghregister 1636, 10 Sept. (bl. 211).

Boven reeds medegedeeld.

Dat het weggappen van de ruigte ook later nog wel eens noodig was, blijkt uit

Daghregister 1641, 31 Aug. (bl. 405).

Op dato ende eenige volgende dagen zijn de Chinese in-  
habitanten uijtgeweest de ruijchte tusschen de stadt ende  
het bos aan de Oostzijde tot beter uijtsicht van de wallen  
wech te cappen.

Het geschiedde toen, omdat men opnieuw een aanval  
op Batavia van de zijde van Mataram vreesde.

#### WELTEVREDEN.

Oct. en Dec. 1900.

**KAMBODJASCHE TEKST.**

Zie E. Aymonier, Textes Khmers, publiés avec une traduction sommaire, Saigon 1887, 84, bl. 30.

Le Juge lièvre (partie rimée).

1. Cinq compagnons: la loutre, la poule, l'aigle pêcheur, le tigre et le lièvre songent à se bâtir une maison. „Commençons par couper le chaume”, dit le tigre.

Ils se dirigent à travers le campagne, et rencontrent une belle plaine couverte de l'herbe longue, employée pour couvrir les maisons. On se repose sous un abri léger. „Campons ici, nous ne trouverons pas mieux”. „Qui fera la cuisine aujourd'hui pendant que les autres faucheront?” demande la loutre. L'aigle propose le tigre qui accepte.

Et les quatre ouvriers vont faucher. Quatre! c'est beaucoup dire, car sitôt arrivé à la plaine, maître lièvre se livre à ses teintes. „Oh que je suis malade: Dieu! que j'ai mal au ventre.” Il s'écarte, et furtivement court regarder quelle chasse fait le tigre. Il l'aperçoit saisissant un cerf, alors il retourne promptement vers les faucheurs, se couche, se tient à quatre, grelotte la fièvre, se tâte le ventre. Aux reproches de l'aigle, de la loutre, de la poule, il répond: „Mes amis, de grâce, ne m'accablez pas. J'ai fièvre et dysenterie.” Et ainsi jusqu'au soir. En route le lièvre dit: „Qu'avons-nous à manger? si j'en crois mes pressentiments, nous aurons bonne cuisine.” „Alors prédisez-nous ce que nous mangerons”, répondent les trois autres. „Mes amis, nous aurons certainement un cerf, mais si j'ai dit juste, vous n'en mangerez pas”. „Bien, bien, tu mangeras seul alors!” On arrive. „Ami tigre, qu'avons-nous à manger?” „J'ai pris et fait cuire un cerf”. Le lièvre s'écrie, „Eh, Eh, vous autres vous n'en mangerez pas. Part à deux pour



le tigre et moi". „Vaurien! va nu pieds! répliquent la loutre, l'aigle et la poule, que nous feras-tu? pourquoi n'en mangerions nous pas?" On mange et on se couche.

Le lendemain on décide que la loutre s'occupera de la victuaille. Les quatre autres compagnons vont faucher. Immédiatement le lièvre recommence son manège, il vient s'assurer que la loutre a pris un poisson ehhdor. Aux reproches du tigre, de l'aigle et de la poule il répond par les gémissements, les plaintes de la veille. Au retour il prédit le menu du souper, et veut soutirer la part des faucheurs, mais sans plus de succès que la veille.

Le jour suivant, l'aigle, chargé de la cuisine, guette et saisit un poisson Pra. Le lièvre agit toujours de même.

Vient le tour de la poule, le lièvre la guette encore. Il la voit pleine d'inquiétude et d'agitation; après mainte et mainte réflexion, elle ne peut que pondre et faire cuire son oeuf. S'appuyant toujours sur son système de fourberie, le lièvre essaie, mais en vain, de manger la plus grande partie de l'oeuf.

C'est enfin au lièvre à pourvoir à la nourriture de ses compagnons. Plein d'anxiété, il ne sait que procurer. Il a beau réfléchi, il ne trouve rien. „Essayons comme le tigre, de prendre un cerf." Il se met à l'affût, se ramasse et saute sur un chevreuil dont les cornes le jettent à terre à plat ventre. Il se relève endolori, meurtri. De plus en plus inquiet au sujet du souper, il songe à imiter la loutre, et plonge, saisissant du fond de l'eau un gros poisson qui l'entraîne si loin que, asphixié, il lâche le poisson et regagne avec peine la rive, où il reste longtemps étendu et grelottant. Avec les forces, son angoisse le reprend. „Quoi, les autres ont tous fourni un souper abondant, seul, j'aurai la honte de ne rien donner! Allons! imitons l'aigle." Il grimpe, se perche sur un arbre, se précipite sur un poisson qui s'ébat à la surface. Il est entraîné et à demi-mort, il regagne la rive avec grande peine. „Malheureux! il n'y a donc qu'à mourir."

La réflexion aidant, il songe à imiter la poule.

Il se met en position sur la marmite, et après quelques efforts, il la remplit à moitié. L'ayant mise au feu, il se couche simulant la maladie. Les autres reviennent du travail. „Qu'aurons-nous à manger?” Il murmure en frissonnant. „O mes amis, je n'ai trouvé rien qu'un peu de saumure que j'ai fait cuire. Mangez, mangez, sans moi. Je suis malade à mourir.” Sitôt qu'ils ont fini leur repos, pah! le galopin de lièvre se redresse subitement. „Comment avez-vous pu manger ma crotte?”

Les autres, au comble de la fureur, se précipitent tous sur lui. Il disparaît dans les bois et ne revient que lorsque leur colère est apaisée.

2. Ayant suffisamment récolté on se concerta pour emporter le chaume à la maison. „Seul notre ami tigre est fort et vigoureux”, dit le lièvre. „C'est vrai, notre ami est plein de vigueur”, répondent les autres. Le tigre ne proteste pas. Sur son dos, on place tout le chaume. „Ajoutons aussi la vaisselle, le briquet”. Rien n'est oublié, même les faucilles sont piquées dans le chaume. On ne garde à la main que les couteaux. „Qui montera sur le dos du tigre?” „Le lièvre, animal rusé, est très-apte à faire le conducteur”, dit l'aigle. „Excellente aubaine pour un paresseux tel que moi,” se dit le lièvre qui, d'un saut, se place sur le dos du tigre. Il conduit quelque temps, puis il prend et frappe le briquet. „Qu'est ceci?” demande le tigre, en entendant ces coups secs. „Ne t'inquiètes pas, c'est la vaisselle qui s'entre-choque”. Il recommence à deux ou trois reprises en fin le briquet prend feu. Il l'attise en soufflant, l'applique contre le chaume qui s'enflamme aussitôt.

Le lièvre, craignant les suites, saute à bas, et se réfugie sur un arbre aux épines redoutables. Il en savoure les fruits pendant que le tigre, à moitié-brûlé, parvient enfin à se débarrasser du chaume enflammé. La forêt retentit de ses rugissements de douleur. Plein de rage, il se met à la poursuite du lièvre et veut le broyer immédiatement.

3. Du haut de l'arbre, le lièvre lui rend ses injures avec



usure. „Il est, dit-il, sous la protection des esprits célestes qui lui accordent la grâce d'effeuiller cet arbre à pleines mains, que le tigre essaie d'en faire autant et il ressentira immédiatement les effets de la colère céleste.” La fureur du tigre s'apaise. Il jure qu'il ne fera aucun mal à son ami qui lui offre alors de monter et qui lui recommande, pour bien effeuiller, de saisir une branche à pleines mains, et de tirer violement à partir du tronc. Pendant que le tigre s'efforce de monter, le lièvre saute à terre, va droit s'asseoir sur une liane formant une belle balançoire à laquelle il imprime un mouvement de va et vient fort-agréable. Le tigre sur l'arbre veut effeuiller selon les recommandations du lièvre; il est cruellement déchiré par les épines. Plein de rage il rejoint le lièvre pour le réduire en poussière.

4. Celui-ci le traite de haut, lui renvoie insulte pour insulte. Il est, dit-il, sous la protection des esprits célestes qu'il se récrée en se balançant ainsi. La colère du tigre s'évanouit. Il veut partager la récréation. Le lièvre lui cède la place en lui recommandant de se balancer avec force pour être plus agréable aux esprits. Puis maître lièvre fuit immédiatement plus loin, et s'arrête vers deux bambous qui se frottent en grinçant au souffle du vent. Le tigre se balance de toutes ses forces, et s'élève à une grande hauteur. La liane se rompt et il tombe si lourdement qu'il fait trou dans le sol. Il reste quelque temps étourdi. Enfin il se relève et s'en va trottinant péniblement décidé à ne pas laisser entier un seul os du lièvre.

5. Les insultes réciproques recommencent de plus belle. Maître lièvre offre un concert aux esprits dit-il. „Oh! Oh! mélodieux vraiment,” s'écrie le tigre dont la colère disparaît. Il fait de nouveaux serments de pardon et d'amitié au lièvre qui lui enseigne le moyen de rendre le concert bien plus mélodieux encore, à la grande satisfaction des esprits célestes, en plaçant sa queue entre les deux bambous lorsque le vent se lèvera.

6. Le lièvre, ayant dit, se sauve rapidement. Il rencontre un nid de guêpes nocturnes, en bouche l'entrée, et se met à le secouer écoutant avec joie la musique infernale que font à l'intérieur les guêpes effrayés. Il est rejoint par le tigre rugissant de douleur, la queue écorchée à moitié broyée par les bambous. La même scène d'injures se renouvelle. Le lièvre offre, dit-il, aux esprits célestes un concert des plus harmonieux. Il engage le tigre dont la patte est lourde, à frapper sans crainte; le concert en sera plus harmonieux. Le lièvre descend, et se voyant remplacé par le tigre, il a hâte de fuir au loin. Dans sa course précipitée, il regarde derrière lui, et tombe au fond d'un puits.

7. De son côté, le tigre frappe fort, brise l'enveloppe, et est assailli par les guêpes furieuses qui le couvrent de piqûres cuisantes. Il bondit en poussant des cris terribles. Enfin délivré, il se met à la poursuite du lièvre, qu'il aperçoit au fond d'un puits, interdit, penaud, ramassé sur lui même. Aux menaces du tigre, il répond: „Quel besoin de s'occuper de moi? songes à toi plutôt, tu vas être écrasé par la chute du ciel.” Le tigre effrayé saute dans le puits. „Il s'agirait de sortir de là maintenant, se dit le lièvre.” Il châtouille le tigre qui tressaute. „Gibier de potence! Je vais te rejeter en haut et tu seras écrasé”. Le lièvre redouble. Le tigre furieux, n'y tenant plus, le lance sur le sol. „Oh, dit le lièvre, me voilà tiré d'un grand danger.” Immédiatement il crie, appelle les gens du pays. „Un tigre! un tigre! n'apportez que des armes, les chiens sont inutiles, le tigre est au fond d'un puits.” Il fuit au loin pendant qu'on tue l'animal féroce.

*Le Juge-lièvre (partie contée).*

8. On raconte que le lièvre, échappé du puits, rencontra une vieille femme portant des bananes au marché, et se dit, „Je suis affamé, épuisé. Je vais faire le mort et manger ces bananes.” Il s'étend raide et immobile sur la route. „Excellente aubaine! s'écrie la femme, celui la me fera un bon civet, certes!” Elle le place sur sa corbeille et continue sa route. Le



lièvre pèle et mange les bananes. Passant devant une maison on apelle la vicille pour lui acheter de fruits. Elle pose son fardeau à terre. Maître lièvre bondit et disparaît ne laissant que des pelures à la vieille qui regrette à la fois son lièvre et ses bananes.

9. Entrant dans une forêt, il descend se désaltérer au bord d'une mare. Les coquillages l'arrêtent. Il se récrie: „Tenez-vous donc cette eau de vos ancêtres” — „Qui, certes!” répondent les crustacés. „S'il en est ainsi, parions à courir. Si vous nagez plus vite que je cours, je m'abstiendrai de boire. Je me désaltérerai dans le cas contraire”. Les coquillages acceptent; ils se dessèment sur tout le pourtour de la mare, et donnent le signal au lièvre. Celui-ci part comme la flèche, puis s'arrête en appelant les coquillages. Ceux qui sont en avant crient, „Koûk”, les autres sont silencieux. „Ciel! quelle rapidité!” s'écrie le lièvre qui reprend sa course de plus belle. Il crie de nouveau, et à chaque fois il se voit devancé. Forcé de s'avouer vaincu depuis lors il s'abstient de boire l'eau des mares, des étangs, et n'absorbe que la rosée du ciel.

10. Plus loin, il veut traverser une rivière, et ne sait comment s'y prendre. Enfin il aperçoit un crocodile qui nage deça delà. „Oh! ami crocodile! de quelle maladie proviennent donc ces rugosités dont ta es couvert?” — „Ce sont des dartres,” répond le saurien. „Je te guérirai si tu veux me transporter sur l'autre rive,” ajoute le lièvre. Plein d'une douce espérance, le crocodile vient s'échouer lourdement à terre. Le lièvre prend des feuilles d'arbes et les étend sous lui en guise de tapis, afin de ne pas toucher ce corps immonde qui lui inspire une vive répugnance „Pourquoi ces feuilles que tu places sous toi?” — „Tu es mon bienfaiteur, je te manquerais gravement de respect, en plaçant directement mon corps sur le tien,” répond le lièvre qui traverse la rivière sur la tête du crocodile. Il saute à terre, et se retourne disant: „Misérable! Tu as des dartres de père en fils, qui donc peut les guérir?” Le crocodile est furieux de cette fourberie qui dépasse toute mesure,

mais il ne sait comment se venger. Il songe à se laisser flotter comme une souche et attend le lièvre. Celui-ci, pendant ce temps, se laisse maladroitement renfermer dans le cadavre d'un buffle. Enfin il parvient à s'échapper de cette étrange prison en trompant les gens. Il revient vers la rivière. A l'aspect de ce corps flottant immobile, il est pris de doute. „Es tu crocodile, s'écrie-t-il, alors descend au fil de l'eau, mais si tu es souche, remonte le courant?" Le crocodile entend, et tient le raisonnement suivant: „Je fais la souche donc il faut remonter le courant". „Oh! Oh! s'écrie le lièvre, à la vue de cette souche qui remonte, Oh! Oh! maître crocodile aurais tu vraiment la prétention de te jouer de moi?"

11. Le crocodile voit qu'il faut essayer d'un autre moyen. Il s'étend à terre, la gueule ouverte, comme s'il était mort. Le lièvre, au naturel aussi léger que rusé, entre dans la gueule, inspecte tous les crocs aigus qui feront de beaux manches de couteaux, les gros pour lui, les petits pour sa femme. Tout à coups l'étau se referme avec bruit, le lièvre se glisse dans le ventre où il frappe des coups secs, disant qu'il va dérouler les intestins grêles et s'en repâitre. Le crocodile effrayé le supplie de sortir.

12. Plus loin, le lièvre va s'asseoir sur un tronc près d'une mare. La chaleur du soleil fait suinter la résine, si bien qu'il est collé par les poils de l'arrière-train. A ce moment un petit éléphant vient boire à la mare. „Comment oses-tu boire l'eau confiée à ma garde par les esprits célestes?" L'éléphanteau court informer sa mère de cette nouveauté. Celle-ci accourt, saisit et jette au loin avec colère le lièvre enchanté d'être dépêtré.

13. Il dévalise la plantation de concombres d'un vieillard. Pris au piège il se fait délivrer par le crapaud en lui promettant de le guérir de ses pustules. Hors de danger, il se moque de son sauveur, en lui disant de même que précédemment au crocodile: „Tes pustules appartiennent à ton espèce de père en fils, qui donc les guérira?" Le crapaud



furieux le poursuit en vain. De son côté le propriétaire a vu les traces du lièvre échappé de ses laes. Regrettant cette proie il étend de nouveau ses pièges.

14. La nuit suivante, emporté par sa gourmandise, le lièvre oublie le danger, et tombe de nouveau dans le piège. Survient le crapaud qui se moque de lui. Le lièvre, quoique profondément humilié d'être l'objet des railleries d'un tel animal, est trop rusé pour témoigner le moindre mécontentement. Il se contente de dire que : „S'il n'a rien tenté précédemment pour la guérison du crapaud, c'est que sa science était à court; ses paroles ironiques ne servaient qu'à masquer sa défaite. Mais certainement maintenant il peut le quérir". Puis sachant combien le crapaud est un animal porté à la luxure, il lui parle de certaine fillette blanche aux joues roses. „Je l'ai déjà demandée pour toi, mon ami, et sûrement on l'accordera". Le crapaud, pris par son faible, sourit, se dilate, prend des poses conquérantes. Un peu de défiance se glisse cependant dans son esprit. „Mais, ami lièvre, parles-tu sincèrement, cette fois-ci ne me tromperas-tu pas?" — „Comment oserais-je te tromper deux fois! Je l'ai fait auparavant parce que je n'avais pas d'autre parti à prendre. Tandis qu'il est facile de te procurer jeune et jolie fille. Elles sont en abondance à Angkor et à si bon marché qu'on en a dix pour un sléng (Un franc environ. Il y a deux diétions très-communes au cambodge provenant de ce conte. Ce sont: Filles à dix pour un sléng, et le crapaud nageant va chercher femme à Angkor). Enfin le lièvre est délivré. Il bondit et s'écrie. „Dartreux; pustuleux; qui donc te donnera jamais sa fille?" Au comble de la rage, le crapaud saute à sa poursuite à se briser la tête contre les talus de rizières.

15. L'idée d'aller chercher femme à Angkor hante le cerveau de ce luxurieux animal. Il part, et rencontre le coléoptère qui fouille les excréments et lui annonce son projet. „Il est tard, et la route est encore longue", dit l'autre. „J'irai et reviendrai pour déjeuner", répond le crapaud emporté

par sa passion. Entendant l'insecte ronger avec bruit au fond de son trou. „Que fais-tu là ?” lui demande-t-il. „Je tourne un essieu de roue.” „Et pourquoi un essieu si court ?” — „Pas déjà si court ! Je me promets bien de le scier en deux pour avoir la paire complète”, répond l'autre enchanté de se moquer de ce vantard, de lui rendre la monnaie de sa pièce. Le crapaud continue, annonçant avec fracas son dessein à tous les animaux qu'il rencontre, et enfin au poisson tipou qui le croque.

16. Le lièvre se cache dans une touffe de jones. Survient un tigre qui s'apprête à le croquer. Le voyant venir, le lièvre feint de tousser et s'écrie : „Hem ! hem ! J'ai dévoré cinq éléphants sans être rassasié, j'ai mangé récemment une aubergine amère qui me gratte le gosier. Comment me procurer un foie de tigre pour faire passer cette incommodité ?” Le tigre effrayé se retire et rencontre le singe auquel il répète les paroles terribles de certain petit animal gros comme la patte, à courte queue et longues oreilles. „Oh ! oh ! s'écrie le singe, c'est le lièvre, animal fanfaron entre tous. N'aies crainte !” — „Je n'ose y aller, j'ai vu les débris des défenses d'éléphant tout autour de lui”. — „Cela ne se peut, je vais te conduire”. Le tigre proteste, il a peur. „Cet animal veut se repâitre de mon foie. Tu peux grimper un arbre, et me laisser périr misérablement”. — „Que tu es bête ! répond le singe, si tu n'as pas confiance, attachons-nous par le milieu du corps avec une liane”. Le lièvre assis sur un monticule, voit venir les deux compagnons liés ensemble. Il se redresse, tousse. „Hem ! hem ! singe grimacier, pour payer une dette remontant à deux ou trois ans, c'est là tout ce que tu m'amènes, un tigre vieux et efflanqué.” Le tigre effrayé, bondit, fuit, trainant le singe qui ne peut placer un mot, et dont la tête se brise contre les arbres. Il meurt en grimaçant. Lorsque le tigre se croit hors de danger, il se retourne, suppose que le singe rit, et furieux, il se démène avec rage, brise les liens et fuit seul.

17. Le lièvre dévaste un semis de riz. Il est pris au



piège sans savoir à qui demander secours. Il fait le mort, et s'échappe pendant que le maître du champ tend de nouveau le piège. L'homme dépité se promet bien de vieller dorénavant aux tours du rusé-animal. Celui-ci a bientôt oublié le péril pour ne songer qu'un plaisir de manger le semis. Il se laisse prendre de nouveau au piège. Effrayé, à bout de ressources, il reste hébété comme un petit chat séparé de sa mère. Au matin le maître du semis ravi, l'emporte en lui disant : „Inutile de faire le mort". Il le place chez lui sous une nasse (en forme de panier conique). Ce même jour, cet homme avait pêché un poisson Râs qu'il conservait vivant dans une jarre d'eau. Il lui vient à l'idée de mettre à l'épreuve le pouvoir du chef de la bonzerie en lui demandant de lui prédire quelle aubaine la journée lui apporterait. Si le bonze prédit juste, il lui offrira sa prise, sinon il mangera tout avec sa femme. „Laïque, tu n'auras rien aujourd'hui", lui dit le bonze, après avoir consulté ses livres. L'homme rentre chez lui, en se moquant du bonze, et en se promettant de manger les deux animaux avec sa femme. Le lièvre trace un plan au poisson : „Ami Râs, fais le mort, le ventre en l'air. On te portera sur le billot près de la mare pour te découper. Saute à l'eau, et nages faiblement. On cherchera à te repêcher, vas un peu plus loin en te remettant sur le dos. Ils viendront prendre la nasse pour te repêcher, dès que tu verras cet instrument, fuis, disparaissais." La femme ayant fait cuire le riz, l'homme prend pour l'écailler le poisson qui exécute de tous points les prescriptions du lièvre. „Apportez vite la nasse," s'écrie l'homme. Dans sa précipitation, la femme oublie le lièvre, entre dans la mare avec son mari, pendant que le poisson disparaissait dans les eaux profondes, et le lièvre dans la forêt. Trempé, grelottant de froid, le couple revient au coin du feu, et songe d'un air morne à la prédiction du bonze : Hélas ! trop justifiée par l'événement.

18. Deux hommes surpris par la nuit dans une forêt,

se couchent pieds contre pieds roulés dans leurs couvertures. Survient un tigre qui s'étonne de reconstrer un être de cette forme et cette longueur. Il convoque une foule d'animaux, éléphants, rhinocéros, cerfs, etc., tous y perdent leur latin. „Il faut consulter le lièvre; c'est un malin qui connaît beaucoup de choses. Dépêchons-lui l'ami éléphant, pour l'inviter à venir résoudre ce cas difficile.” Tel est l'avis auquel tout le monde se range. Le lièvre accroupi sur un monticule, voit de loin venir le pachyderme à la démarche grave et cadencée qui lui expose le fait. „Comment est taillé cet être?” demande le lièvre. „D'une longueur de huit coudées environ, il est plus mince au milieu qu'aux deux extrémités”, répond l'éléphant, sur la tête duquel grimpe le lièvre qui se prélassa là-haut avec fierté. Sitôt arrivé, il prend des feuilles sillonnées de traces de chenilles, paraît s'absorber dans la lecture de ces caractères d'un nouveau genre, puis annonce qu'il connaît les secrets d'Indra. Ce Dieu a envoyé cet animal étrange appelé *Jouki Joukèa* pour enlever tous les animaux. Entendant cela tous les assistants se dispersent avec une telle précipitation qu'ils s'écrasent mutuellement. Les dormeurs réveillés saluent et remercient leur sauveur. Ils ramassent de quartiers d'animaux et partent en emmenant un tigre dont la patte avait été brisée par un éléphant. Sur leur route un charretier s'étonne de cette quantité de gibier. „C'est notre chien que voilà blessé à la patte qui nous a procuré tout cela. Avec cet animal, la marmite n'est jamais vide. Il n'y a qu'à la récurer dès que l'on voit des traces de gibier.” Le voiturier demande à échanger ce chien précieux contre sa voiture toute attelée. Après quelques hésitations feintes les autres acceptent, déposent leur chasse sur la charrette et partent en laissant un peu de viande pour le soi-disant chien. Son nouveau maître lui donne cette nourriture. Le tigre qui a repris des forces s'échappe en grognant.

19. Un loup (châchâk, sorte de fauve de la grosseur d'un chien de petite taille) rencontre une mare presque



entièrement desséchée. Les habitants: poissons, crevettes, crabes, sont accumulés dans le trou central où reste un peu d'eau vaseuse. Les rusées crevettes engagent le loup dont les yeux brillent d'avidité, à les porter en eau pure. Plus savoureuses, elles seront alors un mets digne de lui. Il accepte. Les poissons, les crabes, les crevettes se suspendent à ses poils, il les porte dans un étang, et, sur leur conseil, il fait plusieurs voyages, et les transporte tous afin de ne faire qu'un seul repas. Lorsqu'il s'aperçoit qu'il est joué, et qu'il n'a pas à se mettre le moindre crustacé sous la dent, il s'en va furieux, engager tous les animaux: éléphants, rhinocéros, serpents, oiseaux etc. à vider cet étang pour dévorer tous les habitants. Le boa servira de barrage, et tous les autres videront la partie barrée. Les poissons effrayés ne savent quel parti prendre. Enfin le poisson kranh dit: „La renommée m'a appris que le Juge Lièvre était un animal de grande sagesse. Je vais sur le champ le prier de nous venir en aide.” On députe donc le poisson kranh (plusieurs variétés de poissons voyagent sur terre en se tordant, en rampant) qui se roule péniblement sur la terre, ses écailles sont durcies par le soleil. Enfin la nuit, il rencontre le lièvre auquel il expose la situation dangereuse de ses frères. Le lièvre le renvoie en lui promettant assistance. Dès le matin il se rend à l'étang et renouvelle la ruse de l'intervention d'Indra qui a décidé que les pattes de tel échassier seraient adaptées au corps de tel autre oiseau, que la tête du loup lui serait enlevée, que l'éléphant perdrait ses défenses etc. — Tous les animaux prennent la fuite, s'écrasent dans leur précipitation et coupent en trois tronçons le barrage qui sert ainsi de pâture avec poissons. A partir de ce jour tous les animaux craignent le Juge Lièvre.

20. Il y avait une fois deux chasseurs qui allèrent de concert tendre des filets. L'un place son engin au pied d'un arbre dont les fruits servent de nourriture aux animaux, l'autre monte tendre le sien au sommet de l'arbre. Ce dernier ayant réfléchi pendant la nuit, va visiter les filets avant le

jour, enlève un chevrueil pris au piège de l'autre, et le place dans son propre filet au sommet. Au matin les deux chasseurs vont visiter les pièges; celui qui a placé le filet au pied de l'arbre, le voit vide, rentre chez lui se plaignant de la supercherie. L'autre prenant les devants, porte le chevrueil en cadeau au Juge Perroquet lui explique sa fourberie, et lui demande son appui. „C'est bien, dit le juge, demain matin, apportes moi avec et bétel. Je ferai la même recommandation à la partie adresse qui arrivera certainement en retard ce qui me permettra de la condamner par défaut". En effet l'autre porte plainte; le juge lui dit d'apporter au matin avec et bétel. Pauvre, cet homme court à droite et à gauche chercher ces provisions. Dans sa détresse, il implore l'aide du juge lièvre qui le rassure en lui disant, „J'irai avec toi cette après-midi." Dès que le juge Perroquet les aperçoit, il crie. „Trop tard, tu es condamné". — „Douce-ment, doucement, dit le lièvre, nous nous attardés à regarder le poisson Kranh grim pant sur le tamarinier pour en manger les feuilles". — „Oh! oh! qui donc a jamais vu le poisson Kranh grimper manger les feuilles du tamarinier?" — „Et qui donc a jamais dit que les filets tendus au pied des arbres ne prenaient rien, tandis que ceux tendus au sommet prenaient des quadrupèdes?" Le lièvre jugea l'affaire selon l'équité, tandis que l'autre se détournait, les yeux fixés au mur comme un chat qui guette un rat.

21. Un tigre, couché sur un trou de serpent, fut piqué et resta mort en ce lieu. Passe un vieillard qui s'en allait ramassant du bois. Saisi de pitié, il crache sur le tigre, lave le venin et ressuscite l'animal qui, furieux, veut dévorer l'insolent qui a troublé son sommeil. Le vieillard proteste. Ils portent l'affaire devant le voutour. Celui-ci réfléchissant qu'il se nourrissait des reliefs du tigre, condamne le vieillard qui n'accepte pas la sentence. On va au corbeau qui songe en lui-même. „Les charognes que je mange sont procurées par le tigre." Il condamne donc le vieillard assez pervers pour aller cracher à la tête des



dormeurs inoffensifs. Le vieillard proteste encore. On rencontre le juge lièvre auquel chacun expose sa version. „Il faut voir les lieux, dit le lièvre, tigre, replaces toi dans la même position, au même endroit.” Ainsi fait le tigre qui est piqué de nouveau. „Il est mort, dit le lièvre au vieillard, tu n'as qu'à l'écorcher et le dépecer.)

22. On raconte qu'un jeune homme fit la demande d'une fille dont les parents lui imposèrent pour condition de rester trois nuits consécutives, attaché et plongé dans l'eau. A la fin de la deuxième nuit, voyant du feu sur le sommet d'une montagne, il sortit ses mains de l'eau, s'amusant à les exposer à la lueur du feu. On le voit, on prétend qu'il se chauffe; et on lui refuse la fille. Mécontent, il porte plainte. Les juges gagnés par les parents de la fille, le déboutent de sa demande, et le condamnent à leur préparer un repas. Il se retire accablé de douleur, rencontre le juge lièvre auquel il raconte ses malheurs. „Conduit-moi avec toi lorsque tu iras porter le repas et je t'assisterai, dit le lièvre, mais ne sale pas les sauces.” Les juges mangent et se récrient: „Que ces mets sont fades!” „Si le feu du sommet de la montagne peut chauffer, comment le sel, placé près des mets, ne les salerait-il pas?” Le lièvre ne dit que ces mots, et tous les juges s'inclinent, et décidèrent que la fille serait donnée au jeune homme.

23. Un nouveau marié voyageait avec sa femme très jolie. Deux jeunes gens la désirent et se concertent ensemble. Sans paraître se connaître, ils se rencontrent à hauteur des époux. L'un des deux complices avait emprunté une voiture. „Hé! l'homme, dit l'autre, viens ici causer un peu! Comment appelles-tu ce que tu conduis-là?” „Mais, dit le marié surpris, et répondant au lieu et place du conducteur, c'est une voiture”. „Vraiment, reprend l'autre, alors voulez-vous parier avec moi? Si je perds, je serai votre esclave. Si je gagne, je prends votre femme”. „Je n'ai rien à craindre, répond le mari, c'est bien une voiture”. L'autre questionne son complice en lui indiquant les diverses par-

ties de la voiture : Cela s'appelle le timon, ceci le joug, cela les brancards, les rebords, la caisse, les roues &c., &c., telles sont les réponses du conducteur. Alors l'autre se retourne vers le couple. „Eh bien dans tout cela où voyez-vous le char? Avouez que vous avez perdu". En vain le mari proteste, on lui enlève son épouse. Il porte plainte, mais les juges gagnés par les complices leur adjugent la femme. Le mari se retirait désespéré lorsqu'il rencontra le juge Lièvre qui l'interroge et lui dit. „Sois sans inquiétude. Donnes-moi quelques bananes à manger et je t'aiderai". Il se rend vers les juges, se fait expliquer leur jugement et dit „Ce n'est pas fini. Laissez-moi concilier cela à la satisfaction des parties". Il demande au gagnant „Quand vous avez parié quel a été en jeu?" „La femme." „Et qu'appellez vous la femme? Indiquez-le moi, sinon rendez-la". L'autre prend la main. „Ceci est la main", dit le lièvre. Il en est de même successivement pour la jambe, pour toutes les parties du corps. „Il n'y a pas plus chez la femme un endroit appelé femme, que dans la voiture une place appelée voiture! Rendez donc cette femme. O magistrats corrompus!" Le mari satisfait remercie le juge Lièvre et se retire.



## AANTEKENINGEN OVER DE BODHA'S

VAN

L O M B O K.

DOOR

**C. J. VAN EERDE,**

*Controleur voor agrarische aangelegenheden.*

De *Bodha's* woonden onder het Balisch Bestuur hoofdzakelijk in het gebied van den Poenggawa I Goesti Njoman Kaler, in de tegenwoordige Sasaksche districten *Tandjoeng* en *Bajan*.

Hunne vestigingen treft men aan in de stroomgebieden der drie voornaamste rivieren dezer streken, de *Koko<sup>s</sup> Menggalé*, de *Koko<sup>s</sup> Sokong* en de *Koko<sup>s</sup> Segarë*.

De *Bodha's* zijn landbouwers, zij bewerken sawahs, doch hun hoofdmiddel van bestaan zijn de tuinen, veelal met klappers beplant, en de droge velden, soms permanent door hen in cultuur gebracht, andere weer tijdelijk (*raoe's*).

Men kan ze, voorzoover ze bovengenoemde districten bewonen, onderscheiden in drie deelen naar hunne woonplaatsen.

In het stroomgebied van de *Koko Menggalé* ligt het dorp *Tebango*, klang *Ama<sup>s</sup> Widangin*.

In het stroomgebied van de *Koko<sup>s</sup> Sokong* ligt het complex van dorpen, dat *Panasan* heet en nader wordt aangeduid als *Panasan Laoe<sup>s</sup>* naar de woonplaats van den klang *Ama<sup>s</sup> Roesimah*, die te Karang *Panasan* op de hoofdplaats *Tandjoeng* verblijf houdt.

In het stroomgebied van de *Koko<sup>s</sup> Segarë* ligt het complex van dorpen, dat men *Panasan Dajë* heeft genoemd, naar de woonplaats van den klang *Ama<sup>s</sup> Dandi<sup>s</sup>*, die eveneens te Karang *Panasan* woont.

De Bodha's van Tebango noemen als hunne moederdesa *Tebango Bongkot*, die van Panasan Laoe's *Panasan*, die van Panasan Dajë *Baroe*.

Dat er ook Bodha's ter hoofdplaats Tandjoeng wonen, is een gevolg van den maatregel der Balische poenggawa's die hunne hoofden en eenige onderhoorigen in hunne nabijheid wilden hebben, voor de praestatie van diensten.

Eene nadere specificatie van de nederzettingen der Bodha's met het aantal gezinnen en aantal zielen volgt hieronder:

Kliang Ama's Widangin:

1o	Tebango Idi's:	Gezinnen	89;	Zielen	312.
2o	" Bongkot:	"	38;	"	132.

Totaal Gezinnen 127; Zielen 444.

Kliang Ama's Roesimah:

1e	Karang Panasan Laoe's	Gezinnen	23	Zielen	95.
2o	Rendang Bilë	"	15	"	62.
3o	Tenangga	"	12	"	48.
4o	Njoeh Boeboet	"	4	"	17.
5o	Moer Koma's	"	13	"	54.
6o	Njoeh Warèng	"	8	"	27.
7o	Poentian	"	5	"	25.
8o	Dasan Empa's	"	8	"	27.
9o	Gronggong, Dasan Treng en Toeban	"	14	"	60.
10o	Panasan Goenoeng	"	15	"	55.
11o	Grangsat	"	3	"	13.
12o	Bondjor	"	3	"	12.
13o	Bëkarë	"	4	"	24.
14o	Tana's Embet	"	10	"	38.
15o	Dasan Lekong	"	6	"	35.
16o	Dasan Bagai	"	5	"	22.

Totaal Gezinnen 148 Zielen 614.

Kliang Ama's Dandi's.

1o.	Karang Panasan Dajë:	Gezinnen	20;	Zielen	83
2o.	Lemoekan Baat Koko :	"	4;	"	23
3o.	Lemoekau Timoe Koko:	"	19;	"	94



4 <sup>o</sup> .	Lènék	:	Gezinnen 17;	Zielen 67
5 <sup>o</sup> .	Grèpét	:	" 4;	" 14
6 <sup>o</sup> .	Baroe	:	" 16;	" 99
7 <sup>o</sup> .	Dasan Bagai	:	" 6;	" 24
8 <sup>o</sup> .	Blingbing	:	" 6;	" 34
9 <sup>o</sup> .	Satan	:	" 5;	" 32
10 <sup>o</sup> .	Lonang	:	" 2;	" 12
11 <sup>o</sup> .	Pasiran	:	" 3;	" 20
12 <sup>o</sup> .	Bilowan	:	" 7;	" 34
Totaal		:	Gezinnen 109,	Zielen 536

In het geheel treft men hier dus aan 384 gezinnen of 1594 zielen.

Wanneer men verschillende Bodha's naar hunne *herkomst* vraagt, verkrijgt men zeer uiteenlopende antwoorden.

Veelal zeggen zij in ouden tijd van Bali te zijn overgestoken vóór de Balische invasie op het eiland Sasak, en zij brengen dan den naam „Bodha” in verband met „Boeddha” en „Boedha kling”, de plaats van herkomst der te Tjakra-Negara woonachtige Hindoe-Boeddhisten. Ongetwijfeld is zulks onjuist, en heeft men in „Bodha” hetzelfde woord te zien, dat ook op Java gebruikelijk is om de nog van den Islam vrijgebleven aborigines aanteduiden. Dat enkelen hunner zich op één lijn trachten te stellen met de Boeddhistische Baliërs, moet zeer natuurlijk worden geacht, omdat er voor een lang overheerscht volk iets vleiends is gelegen in het idee van dezelfde afkomst te zijn als de in vele opzichten bewonderde en machtige overheerschers.

Mohammedaanse Sasaks, die zich verlicht wanen, zeggen minachtend, dat „Bodha” hetzelfde is als „bëlog”, dat „dom” beteekent, omdat zij als boschmenchen nog geen godsdienst hebben. (mara<sup>c</sup> dëngan gawah ëndis bëgamë).

Werd boven de meening verkondigd dat de Bodha's tot de *oorspronkelijke bewoners* van Lombok moeten worden gerekend, men grondt die meening op de volgende feiten:

Al de Bodha's beschouwen als hunne moederdesa een nederzetting, diep in het binnenland gelegen. Zij hebben

zich later, den loop der rivieren volgend, meer naar de kust nedergezekt, doch nergens aan het strand. Bij die moederdesa liggen ook de voornaamste heiligdommen, waarheen men jaarlijks sedert onheuglijke tijden gaat offeren.

In werkelijkheid verschillen de Bodha's niet van de hen omringende Sasaks. Zij hebben dezelfde taal (een dialect van het algemeene inheemsche Sasaksch) als al de bewoners der noorderdistricten, dezelfde kleding, dezelfde wijze van wonen, dezelfde adat, dezelfde ideëen omtrent goden en godsvereering. Het zijn dezelfde menschen.

De zoogenaamde Sasaks (Islam) hebben hier, behalve hunne heidensche goden en offerplaatsen, alleen een *mēsigit* en een *kjai* (penghoeloe), die voor hunne hoogere belangen zorgt. Deze Slam echter hebben geene dagelijksche gebeden, geene poewasa, gaan niet ter bedevaart. Wel zijn zij als de meeste menschen van deze streken aan alcoholische dranken (toewak) verslaafd, wel mogen zij zooveel vrouwen nemen als hun goeddunkt, wel hebben zij offertafels bij de desa, wel hebben zij hunne goden op de bergen, aan wie zij offeren.

In het dagelijksche leven komt het verschil alleen uit, doordat de Bodha's *varkens* onderhouden, de Slam niet. Varkensvleesch eten echter beide categoriëen, terwijl ook slangen, kikvorschen, leguanen en apen worden gegeten, al doen de Slam-Sasaks het veelal in 't geheim. Bovendien hebben de Bodha's niets met de *mesigit* uitstaande, en zijn zij niet *besneden*.

In hun innerlijk wezen, in hunne gedachten, in hunnen trap van ontwikkeling, is er geen verschil tusschen de Mohammedaansche en de Bodha-Sasaks dezer streken.

Degene, die met Sasaksche gebruiken en gewoonten vertrouwd, hier dus een geheel nieuw volk denkt aantetreffen, zal teleurgesteld zijn; men behoeft den Slam-Sasak slechts van den dikwijls zeer doorzichtigen Mohammedaanschen mantel te ontdoen, om een Bodha met veelkleurig heidensch costuum te ontmoeten.



Behalve het desahoofd, den klang, die de desa vertegenwoordigt bij de behartiging der desabelangen en de aanraking met andere desa's of wel hogere hoofden, die middels hem de bevelen van het bestuur den kleinen man doen bereiken, treft men in elke desa, of beter in elk complex van Bodhavestigingen (dasan) eenige op den voorgrond tredende personen aan. Het zijn :

- 1°. de pemangkoe's.
- 2°. de toa<sup>c</sup> loha<sup>c</sup> of oudsten.
- 3°. de balian's.

In het complex Panasan Dajë vindt men 3 pemangkoe's te Baroe, (de moederdasan), 1 toa<sup>c</sup> loha<sup>c</sup> te Blingbing, 1 te Lowang en 1 te Satan, terwijl de balion te Bilowan woont.

In het complex Panasan Laoe<sup>c</sup> woont 1 pemangkoe te Panasan (de moederdasan) en 1 te Gronggong; 2 toa<sup>c</sup> loha<sup>c</sup> wonen te Lendang Bila, 1 te Tenangga en 1 te Gronggong, terwijl in elk der dasans Tana<sup>c</sup> Embet en Poentian een balian wordt aangetroffen.

Tebango heeft 2 pemangkoe's, 2 toa<sup>c</sup> loha<sup>c</sup> en 2 balians (doekoehs).

Al deze waardigheden zijn *erfelijk* in de familie en de oudste erfgenaam volgt op, behoudens het geval, dat deze onwaardig of onkundig mocht zijn, dan wel eene vrouw waar het de waardigheden betreft, waartoe geene vrouw is toegelaten (pemangkoe's en toa<sup>c</sup> loha<sup>c</sup>).

De *pemangkoe* verleent zijne diensten bij het aanbieden der offers aan de goden, die bij de algemeene offerplaatsen vertoeven. Zij kennen de formulieren, waarmede de offers moeten worden gebracht en zorgen voor het onderhoud der algemeene godenverblijfplaatsen. Daarvan treft men meerdere aan, zoo te Baroe in het bosch bij de desa. Deze bestaat uit eenige groote riviersteenen, die in den grond zijn geplant en waarom een pagger is gemaakt. Een afdakje beschut de steenen voor den regen. Daarbij staat een sanggah of offertafel, terwijl twee „andjat” (kleine bamboe-offertafel) daar ook zijn aangebracht. Het geheel staat onder het loover van hooge woudboomen.

Nog kent men daar de offerplaatsen op den top van den Goenoeng Lolon Mas, alwaar bij een rotanstruik offers worden aangeboden, en de bron Boewani in het bosch, dat de uitloopers van het Rindjanistelsel bedekt.

De offerplaatsen van Panasan Laoe<sup>c</sup> zijn Bagé Bais, niet ver van zee gelegen bij Tandjoeng, en bestaande uit een sanggah onder eenige hooge boomen, en te Panasan Goenoeng (de moederdasan). Nog treft men daar aan, evenals te Baroe, de moederdasan van Panasan Daja, te Korang Panasan Tandjoeng zoomede te Tebango een „Balei soetji”, dat is eene groote offertafel, waarop bij de gemeenschappelijke offerfeesten de offers worden gereed gezet (Bodha: njandi, Bal.: nanding), en ten toon gesteld, alvorens ze in optocht naar de offerplaatsen worden gebracht om den goden te worden aangeboden.

Huistempels hebben de Bodha's niet, wel soms tijdelijke kleine offertafeltjes rondom de desa.

De plaatsen, waar men de goden vereert, noemt men „këtè-moe” of ontmoetingsplaatsen, wat er op wijst, zooals trouwens de geheele ritus, dat men daar met de goden in aanraking komt.

Men kent de volgende goden:

Batara Goeroe,

Idadari Sakti,

Batara Sakti,

Idadari Djénëng,

Batara Djénëng,

Bovendien denkt men zich de bergtoppen en ook bosschen door goden bewoond, en kent men nog zeer vele namen van mindere goden, die men zich in de lucht zwevende en den mensch steeds met onheil bedreigende, voorstelt.

Op elke plaats van vereering zijn deze vijf hoofdgoden aanwezig; dat de verschillende goden ieder voor zich bijzondere macht of eigenschappen zouden hebben, is niet bekend. Zij beschikken over het wel en wee van de menschen, zenden ziekte en misgewas, en het is zaak hen gunstig te stemmen en hen te vriend te houden.



Batara Goeroe is de voornaamste godheid, de Idadari's zijn vrouwelijke goden, alle vijf zijn onderling verwant.

Zij wonen boven het uitspansel en dalen neder op de plaatsen, waar men offert als zij worden aangeroepen.

En zijn twee algemeene *jaarlijksche offerfeesten*, beide in verband staande met den landbouw. Deze feesten noemt men in 't algemeen „mëmarék lé<sup>z</sup> kajangan” (lett: zijne opwachting maken in het godenverblijf) of „ngajoe ajoe”.

Het eerste feest heet „mënoenas” (lett.: bidden, smeken, vragen), en wordt gehouden in den tijd, dat de padi vrucht zet, en smeekt men den gunst der goden over het gewas af en tracht ze door offers goed te stemmen.

Het tweede feest heet „mëmoeli<sup>z</sup>” (lett. teruggeven, vergelden) en wordt gehouden na den rijstooft, doch steeds op slasa kliwon, en men stelt zich voor den goden hunne hulp en bijstand door offers te vergelden.

Deze feesten bestaan in het brengen van offers naar de goden, die bij de moederdasans verblijf houden (Baroe en Panasas). Ieder, die niet verhinderd is door ziekte, neemt daaraan deel.

Vijf dagen na het laatstgenoemde feest, wordt in elk dorp eene plechtigheid gehouden om heil over de desa aftesmeeken (menjempang lett. aanbieden) en brengt men offers aan de zijde van het dorp, die naar het zuiden (het gebergte) is gekeerd, terwijl ook de meeste bewoners op hun erf offeren aan de goden. Het schijnt, dat men daarbij voornamelijk BATARA GOEROE aanroept; de pemangkoe zegt:

„Tabé padoeka poekoeloen, koela njédékang bantën maring BATARA GOEROE”. („Vergeving, hoogverhevene, ik bied U offers aan, BATARA GOEROE”).

Te Tebango heeft men ook dergelijke, met den landbouw verbandhoudende feesten; daar wordt het eerste besproeiingswater gewijd in de rivier, de desa gereinigd door kippen te offeren, en daar offert men ook voor de vruchtdragende boomen en bij den oogst.

Vijf dagen na het menjempang gaan alle Bodha's van

Panasan Dajé naar Lolon Mas, om te offeren en later naar Boewani.

Bij het afleggen van *geloften* (njaoer sésangi), waarbij den goden offers worden beloofd, zoo één of ander onheil worde afgewend of eene gelukkige gebeurtenis plaats heeft, roept men ook de tusschenkomst van den pemangkoe in, om offers aantebieden op de kajangan bij de moederdesa.

Bij het brengen van offers, moet daarbij steeds vleesch van een *wild varken* (widjoeng) worden aangeboden, en ook kip.

Bovendien offert men meestal koek, rijst, sirih, doch geen muntstukken.

Wild varkensvleesch (van een tam varken is verboden) is een noodzakelijk ingredient, en zoo men er niet in mocht slagen een wild varken meester te worden, gaat eene offerplechtigheid niet door.

De algemeene naam voor offers is „reraka”, welk woord in minder uitgebreide beteekenis ook voor het offer van wild varkensvleesch wordt gebruikt (de Baliërs noemen rërakë de vruchtenoffers). „Nasi toempëng” en *boewa' daoe* zijn mede benamingen voor de offers, (rijst, vruchten, enz.)

Op de offertafel wordt gewoonlijk ook een aarden pot met water (aië këkoeloeh) gezet, waarover de pemangkoe den goddelijken zegen afsmeekt.

Daarna drinkt men er een weinig van of bevochtigt het gelaat met dat water.

Bij het aanbieden der offers spreekt de pemangkoe aldus den goden toe:

„Tabé, tabé koela Wida-	Vergeving Widadari sakti,
„dari sakti, Dadari Djënëng,	Dadari Djënëng, Batara sakti,
„Batara Sakti, Batara Djë-	Batara Djënëng, ik bied U koek
„nëng, koela ngatoerang bëng-	(dodol en koeskoes), aan en
„kajoe djadja pësët manisan,	suikerwerk, en opgestapelde-
„koela ngatoerang nasi toem-	rijst met vleesch; nadat U
„pëng loewan raraka, oesan	koek en rijst gegeten hebt,
„masanganan oesan majoenan	neemt daarna een sirihpruim
„doewëg pëmban masëpä <sup>2</sup> jan	o goden; zoo ik U verkeerd



„sala<sup>2</sup> atoer koela koela noe- aanspreek, smeek ik om ver-  
„nas sampoerajan”. geving.”

Ook spreekt hij bij het branden van wierook het volgende formulier uit:

„Tabé poekoeloen anom Ik smeek U, godin met uw  
„djoemadi, Poetri Djalëni jeugdige uiterlijk, Poetri Dja-  
„Hiningan sari, doeroes loem- lëni Hiningan sari (hiermede  
„bar pëdëk maring Patih wordt de essence van de wie-  
„Moetëran, maring desa Pa- rook bedoeld), ga en verschijn  
„moepoet Rawos, poekoeloen voor den Heer der Wereld  
„kaoela anom djoemadi, Poe- in de stad Pamoepoet Rawos  
„tri Hiningan sari, doeroes (de stad der Beschikkingen),  
„loembar pëdëk maring Gë- ga en verschijn in het paleis  
„dong Patih Mangkoe Boe- van den Heer der wereld, ik  
„mi, koela ngatoerang ban- bied offers aan.”  
„tën.”

En bij het brengen van offers aan BATARA GOEROE:

„Mënjankoe ki doepa<sup>2</sup> poe- Mijn wierook met witten  
„ti<sup>2</sup> Poetri Djalëni Hiningan walm, genaamd Poetri Djalë-  
„sari, koela pëdëk maring „ni Hiningan sari, ik verschijn  
„Batara agoeng, koela nga- voor den Batara Agoeng, en  
„toerang bantën maring Ba- bied mijne offers aan aan Bata-  
„tara Goeroe sakti, tabé poe- ra Goeroe sakti; vergeving god-  
„koeloen, mënjankoe ki doepa<sup>2</sup> heid, mijn wierook met witten  
„poeti<sup>2</sup> anom djoemadi Poetri walm, jeugdige van uiterlijk,  
„Djalëni Hiningan sari, doe- ga en verschijn voor Batara  
„roes loembar pëdëk maring Goeroe”.  
„Batara Goeroe”.

Aan de *toa<sup>2</sup> loka<sup>2</sup>* of oudsten is opgedragen er voor te waken, dat de aloude adat worde nageleefd en bij overtredingen daarvan straffen op te leggen gewoonlijk bestaande uit eene geldboete. Bovendien treden zij op bij de lijkbezorging en huwelijksformaliteiten.

Wanneer een Bodha overlijdt, maken de *toa<sup>2</sup> loka<sup>2</sup>* de lijkbaar (batang koeroeng) en graven het begin van den

grafkuil (loewang) onder het uitspreken van de volgende formule (tambong):

„Akoë meliangja taoe<sup>c</sup> si . . . Ik koop een plaats voor  
 „maté néné goemi okon épé den doode „moeder-aarde”,  
 „papoe<sup>c</sup> balo<sup>c</sup> jari koe sala<sup>c</sup> verblijfplaats der voorvaderen;  
 „oetjapkoë kowa<sup>c</sup> koetim- en; indien ik verkeerd spreek,  
 „bang pèrèdo isi<sup>c</sup> épé papoe<sup>c</sup> verzoek ik U, voorvaderen,  
 „balo<sup>c</sup>. . . mij wel te willen vergeven“.

Alvorens het lijk op de lijkbaar wordt gelegd, worden allerlei spijzen aangeboden, die na door de toa<sup>c</sup> loha<sup>c</sup> te zijn opgeschept, door de balian worden aangeboden met mètambong.

De lijken worden in een nieuw stel kleederen gestoken, doch geheel overeenkomende met zijne dagelijkse dracht (tepaïs).

In het graf wordt wat geld medegegeven (képéng sangoe). Is het lijk begraven, dan zegt de toa<sup>c</sup> loha<sup>c</sup>.

„Akoë boeka<sup>c</sup> akoë djoeroe sa-émpët.

(Ik open, ik ben de sluiters).

Na drie dagen brengt de familie op het graf allerlei spijzen, en eet daar gezamenlijk (nëmpoer boekoe). Men plaatst dan bij maunen een kris, bij vrouwen een mes op het graf, en de balian biedt met eene formule de spijzen aan den doode aan, aldus sprekende:

„Sila<sup>c</sup> épé bangoen më- Wees zoo goed en word  
 „dranne roewa baoe isi<sup>c</sup> anak wakker en eet dit geschenk  
 „djari épé nasi djangan mia<sup>c</sup> van uw nageslacht; gebruik  
 „sangoe épé si oelih aning deze rijst en toespijs als leef-  
 „desa bli<sup>c</sup>. tocht, als gij naar de groote  
 . . . stad' reist.

De grafheuvel wordt dan geheel met riviersteen bedekt, en daarmee zijn de lijkplechtigheden afgevoerd.

Naar het schijnt, bestaat verder geene feitelijke vereering der dooden, ofschoon men deze in de gebeden herdenkt, en



zich voorstel, dat de zielen der afgestorvenen zich op den Rindjani bevinden.

Voor hunne bemoeienis krijgen de toa<sup>z</sup> loha<sup>z</sup> kleine geschenken, rijst, vruchten, enz. Iemand, die iets dergelijks aanbiedt, spreekt de toa<sup>z</sup> loka<sup>z</sup> aldus toe.

„Tabé, tabé épé pembékél „Gegroet, gij waardige  
 „toa<sup>z</sup> loha<sup>z</sup> wah napak épé oudsten, nu gij hier gekomen  
 „pada ité sila<sup>s</sup> épé pada zijt, verzoek ik U eerst siri  
 „mama<sup>z</sup> djoeloe no gawengkoe te kauwen. Mijn doel, U  
 „napakang épé pada ité akoe hier bijeen te doen komen,  
 „njérahang sidékah si anoe, was om U het geschenk van  
 „pérètés si anoe<sup>z</sup> sila<sup>z</sup> épé N. N. (den doode) over te  
 „toa<sup>z</sup> loha<sup>z</sup> wénang épé nē- reiken (pérètés beteekent  
 „kat ja sidékah si anoe. eveneens geschenk). Wees  
 zoo goed en wil het geschenk  
 van N. N. wel onderling  
 verdeelen”.

— Waarop een der toa<sup>z</sup> loha<sup>z</sup> antwoordt:

„Lamoen épé njerahang tipa<sup>z</sup> akoe akoe nampi” (als gij dat aan mij schenkt, zal ik het ontvangen).

— De Bodha's huwen gewoonlijk onder elkaar, zij nemen geene Mohammedaansche of Balische meisjes tot vrouw; zeer enkele gevallen zijn bekend, dat Bodhameisjes door Mohammedaansche Sasaks tot vrouwen werden genomen, terwijl schaking door Baliërs van Bodha-vrouwen thans niet meer voorkomt.

De gewone vorm van het *huwelijk* bij de Bodha's is de schaking met goedvinden van het meisje (soeka pada soeka), hier genaamd *mëmoelang* (B. S. mërangkat). Na de schaking verbergen man en vrouw zich en geven op drie achtereenvolgende dagen middels een' zendeling kennis aan de familie van het meisje, dat de schaking heeft plaats gehad en dat zij om vergiffenis vragen (slabar), tevens om vergunning vragend een bezoek aan de van hunne dochter beroofde ouders te mogen brengen ter verzoening (njongang dosa). Zulks geschiedt op den vierden dag na de schaking

als wanneer de huwelijksprijs door de toa<sup>z</sup> loha<sup>z</sup> is vastgesteld, waarmede alle partijen steeds genoeg nemen.

Deze huwelijksprijs, die door den bruidegom aan de familie van het meisje wordt betaald, bestaat gewoonlijk uit eene geldsom van 5.000 tot 10.000 kepengs, soms wel eens 20.000 kepengs. Bovendien moet daarbij gevoegd zijn

„memangan pëpitoë”, dat zijn 7 scherpe werktuigen, te weten: 1 kris en 6 lanspunten (tjendëkan), bovendien 1 mes (ladik) en 1 pangot (Bal pengoetik = schrijfmes). Ook een geit (bëdoes), een stuk wit katoen (kèrèng poeti<sup>z</sup> sëbidong), een mandje bras (bras sarombong), een jonge haan (manoek katarèp), arënsuiker (goela domas tjoepak), een bundel brandhout (grégé salëmbah), 5 jonge klappers (kombo<sup>z</sup>), wat sirih (lèko<sup>z</sup>), eenige djamboe's (boewa<sup>z</sup>), een bosje tabak (tembako sëtöempi) en een peperhuisje kalk (apoehsapaisan) behooren gewoonlijk tot de huwelijksgift (koopprijs = a djigama).

Dat er steeds 7 ijzeren voorwerpen bij moeten zijn, zegt men, is een overblijfsel uit den tijd toen munten als ruilmiddel nog niet bekend waren, en men nog met ijzer betaalde.

Na dit „pënjorong”, wordt daarna in tegenwoordigheid van kliang, toa<sup>z</sup> loka<sup>z</sup> en pemangkoe het huwelijk gesloten, waarbij de balian een „tambong” uitspreekt. Bruid en bruidegom worden daarbij door hem besprenkeld met een mengsel van water en rijstmeel, dat met een bepaald soort bladeren „daoën gandaroesa” (Bal. daoesa), is geroerd.

Is de bruidegom niet in staat de onkosten van het „mekawin” (de huwelijksluiting) te voldoen, dan heeft, zoo de koopprijs is voldaan, soms als het ware eene voorloopige huwelijksluiting plaats.

Men vat dit zoo op, dat de bruid en bruidegom van de op hen door de schaking rustende smet worden gereinigd, opdat, zoo zij vóór de definitieve sluiting van het huwelijk mochten overlijden, toch de ouders der bruid zich met hunne lijkbezorging kunnen bemoeien. Deze reiniging heeft plaats door de balian, die een tambong uitspreekt over een vat met water, waarin hij met een mes roert.



Met dit „aie penjoeda” worden bruid en bruidegom besprenkeld.

Een andere huwelijksvorm is „*memageh*” (Bal. *mëlëgan-dang*), waarbij het meisje tegen haren wil wordt geschaakt; komt nu niet meer voor.

Vroeger werd zulk een adatvergreep gestraft met eene boete van 20.000 kepengs, aftedragen aan de ouders van het meisje, dat zoo het volhardde in haren onwil om te trouwen met den schaker, daartoe niet werd gedwongen.

Het „*melako*” (Bal. *mëpadik*) komt zeer zelden voor; wederzijdsche ouders en partijen komen dan onderling overeen, dat een huwelijk zal plaats vinden; de koopprijs wordt dan echter als bij het „*memoelang*” vastgesteld.

Te Tebango wordt bij de huwelijksluiting deze formule uitgesproken:

„Nané akoe ngëlakoeang	„Ik dien U het zuiverende
„aie penjoeda pamedas <sup>2</sup> dowasampoerna lé <sup>2</sup> Batara Sakti,	water toe, het geheel reinigende, heilige water; — ik
„akoe ngawinang kamoe, né	trouw U; het is gewoonte,
„tingkah tahoe mama nëgël	dat de mannen een vrouw
„tahoe nina, jen boewat lalo <sup>2</sup>	nemen (schaken); als men op
„lampa <sup>2</sup> bebada <sup>2</sup> lé <sup>2</sup> sënina	weg zal gaan, deelt men zulks
„sëmama jen boewat tempoer	elkander mee, als men eethare
„daoen kajoe si baoc kakën	bladeren ontmoet, brengt men
„djaoe oelih soeroeh sënina	die thuis en laat ze door de
„masakin.”	vrouw koken.

Ook het volgende formulier is in zwang:

„sa, doewa, teloe, empat, lima, nëm, pitoe, pitoeloes	Eén, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven, sta mij toe eene heilbede optezenden voor allen,
„nëngkë koela napakang	klein en groot, opdat zij steeds
„dowa pangëmël, okon bi-	bij voortduring (nacht en dag,
„dja djari tahoe manoesa,	en immer door) welvarend zijn.
„engka sapan lai sapan poela,	Moge hun geen onheil
„nengka sapan poela sapan	





„brata, tego<sup>c</sup> linten tego<sup>c</sup> Djengkal, en de Dodari Lali  
 „libat, imě tēki<sup>c</sup>tan pamokot, Tjopan vervangen worden  
 „oerat kawat ħaloeng besi. door Dodari Lali Pētak, om  
 „ ons heil te schenken, bij  
 „ voortdoring aan ieder onzer,  
 „ bij voortdoring kracht, mo-  
 „ gen de naakte kinderen niet  
 „ te hard door hen geknepen  
 „ worden, mogen wij krijgen  
 „ stalen spieren en ijzeren been-  
 „ deren.  
 „ . . . . .  
 „ . . . . .

„Datoe<sup>c</sup>, mani<sup>c</sup> na, sapan Grootvaders, vaderen, nacht  
 „ laī sapan poela, kowa<sup>c</sup> ara en dag immerdoor, moge  
 „ banggi bajan awa<sup>c</sup>, nengka hun geen ziekte treffen, thans  
 „ ija noenang brata meng- vragen zij heil over hunne  
 „ anak mēsawa, salokat loe- schaking en hun nageslacht,  
 „ kat agoeng, si<sup>c</sup>oekat bratan dat zij gereinigd worden en  
 „ tahoe schoon gewas schen worden  
 „ manoesa, menganak mesawa, voor de menschen door het  
 „ banjoe lamba lan matoeroet, over ons gesprenkelde water  
 „ banjoe noelidang lan matoe- dat over ons is uitgestort, al  
 „ roet bilang klēpēngkoe no, mijne verwanten.  
 „ kowa<sup>c</sup> ngadēgang bidja dja- Mogen wij niet samentref-  
 „ ri tahoe manoesa, okon do- fen met de dodari Pengam-  
 „ dari Pengampoesan, okon poesan, de dodari Pangon-  
 „ dodari Pangotjēngan kowa<sup>c</sup> tjēngan en moge zich niet bij  
 „ okon tokolang bidjadjari ta- ons nederzetten de dodari  
 „ hoe manoesa, okon dodari Djengkēl, de dodari Bangki<sup>c</sup>;  
 „ Djēngkēl, okon dodari Bang- zet de offers klaar, waar wij  
 „ ki<sup>c</sup>, kentjak taek mapaos, verwanten voor de goden  
 „ okon napakang bidja dja- verschijnen.  
 „ ri tahoe manoesa, bilang Zij komen en gaan ieder  
 „ klepēngkoe no, sing laī sing oogenblik, laten wij steeds  
 „ poela, ija napakang teroec

„toendjoeng, sing laï sing poe- doorofferen en hunner geden-  
 „la, kowa<sup>2</sup> antagih djalan ken, want zij fladderen steeds  
 „djoeloe, kowa<sup>2</sup> antagih dja- om ons heen; vergeldt ons  
 „lan moedi; nengka ija natak het verleden niet, en eisch  
 „mël baœ mël sësëp, poepoeg nu niet voor hetgeen nog in  
 „poenah sampoerna. de toekomst ligt; thans vra-  
 . . . . . gen wij koelte en schaduw  
 . . . . . en gezondheid, bij voortdu-  
 ring geheel bevrijd te blijven.”

De *Balian's* verleenen behalve in de gevallen, die reeds boven werden vermeld, hare diesten bij verschillende andere gelegenheden.

Binnen drie dagen na de *geboorte* wordt de navelstreng van een kind afgesneden (*rëtës poesët*) en door de *balian* naar de rivier of de leiding gebracht. De moeder kauwt dan een weinig nasi en stopt die in den mond van het kind, waarna moeder en kind beiden een „klikis' gaan dragen, dat is een armband van zwart koord, door de *balian* geschonken. Onder het uitspreken van een *tambong* wordt het kind daarna boven een kolenvuur met wierook gehouden, de kolen waarvan daarna in de rivier of de waterleiding worden weggeworpen.

Heeft het kind den leeftijd van 4 maanden bereikt, dan heeft het „*nëloga*” plaats. Allerlei soorten van koek (*pësët mënissan*) worden in een mandje van arenvezels gevlochten, gedaan, waarover de *balian* eene formule uitspreekt, zoo ook over een mandje, waarin rijst, geld en gele zijden draden. Daarna wordt het kind met die gele draden behangen en omstrengeld, het is dan gewijd, (*sawi<sup>2</sup>*). De koek, de rijst enz. zijn voor de *balian*.

Wanneer een kind tanden krijgt, wordt met allerlei ce- remoniën de plechtigheid van het scheren van het hoofdhaar (*bekoeris*) voltrokken. Nadat men het kind op eenige stukken suikerriet (*tëboe*) heeft neergezet, mag het voortaan den grond betreden of aanraken.

Op lateren leeftijd worden 6 tanden van de bovenkaak



gevijld (*měngasa*<sup>2</sup>). wat eveneens met het uitspreken van tambongs plaats heeft.

Hier volgt zulk een formulier, zooals bij het snijden van het hoofdhaar of andere plechtige gelegenheden wordt gebezigd om de goden of hunne verblijfplaatsen aan te roepen:

„Poekoeloen anom djoema-	„Godheid met uw jeugdig
„di, Poetri Djalěni Hiringin	uiterlijk, Poetri Djalěni Hi-
„Sari, doeroes loembar pědėk	ningan Sari, ga en verschijn
„maring Mas Padjenengan,	op den Mas Padjenengan, op
„maring Mas Loemoedoen Sa-	den Mas Loemoedoen Sari,
„ri, koela pědėk ngatoerang	want ik kom offers bieden aan
„bakti maring Mas Loemoe-	den Mas Loemoedoen Sari,
„doen Sari, koela poekoeloen	ga heen en maak uwe opwach-
„anom djoemadi Poetri Dja-	ting bij den Padjenengan Ba-
„lěni Hiningin Sari, doeroes	loeloewan bij de desa Sijēm,
„loembar pědėk maring Pa-	en bied daar offers aan.
„djěnėngan Baloeloewan, ma-	. . . . .
„lik loembar maring desa	. . . . .
„Sijēm, pědėk ngatoerang	. . . . .
„bakti maring desa Sijēm.	. . . . .

„Tabė poekoeloen doeroes	Vergeving, verhevene,
„loembar anom djoemadi ma-	jengdige van uiterlijk, ver-
„ring Pamoepoet Raos, koela	schijn te Pamoepoet Raos,
„ngatoerang soebakti maring	ik kom hulde bewijzen aan
„Patih Pemoeteran, maring	den Patih Pamoeteran, den
„Patih Mangkoe Boemi, raris	Patih Mangkoe Boemi, en
„maring Mas Panindjoan,	ga verder naar den Mas Pa-
„poekoeloen angatoerang bak-	nindjoan en bewijs hulde op
„ti maring Mas Malolo, poekoe-	den Mas Malolo. Verhevene,
„loen anom djoemadi Poetri	jeugdige van uiterlijk, ik
„Djaleni Hiningan Sari, koela	maak mijne opwachting op
„pědėk maring Mas Padjěnė-	den Mas Padjenengan Sakoe-
„ngan Sakoeta; raris loembar	ta en ga verder naar de
„maring desa Mas Boeloehan,	desa Mas Boeloehan, naar
„tabė poekoeloen doeroes	den Goenoeng Agoeng, ik
„loembar pědėk maring Goe-	kom mijne hulde bewijzen.

„noeng Agoeng, koela ngatoe-	Ga verder naar den Goenoeng
„rang soebakti; doeroes loem-	Rindjani, ik bewijs mijne
„bar pëdëk maring Goenoeng	hulde. Verhevene, ga voorts
„Ridjani, koela ngatoerang	naar den Goenoeng Pajoeng
„soebakti, tabé poekoeloen	en ga voort want ik verschijn
„daroës loembar pëdëk maring	op den Pawang Daria en
„Moer Pajoeng; tabé pakoe-	biedt mijne hulde aan den
„loen doeroes loembar koela	Mas Pawang Daria. Ga ver-
„pëdëk maring Pawang Daria,	der naar den Padjenengan
„koela pëdëk ngatoerang	Batoe Roekoe, want ik bewijs
„bakti maring Mas Pawang	mijne hulde verhevene! ga
„Daria; tabé poekoeloen anom	verder en ik volg U om den
„djoemadi Poetri Djaléni Hi-	Padjenengan Pangempoes te
„ningan Sari, doeroes pëdëk	aanbidden.”
„maring Padjénengan Batoe	. . . . .
„Roekoe, koela pëdëk nga-	. . . . .
„toerang bakti; tabé poekoe-	. . . . .
„loen doeroes loembar koela	. . . . .
„ngiring pëdëk ngatoerang	. . . . .
„bakti maring Padjenengan	. . . . .
„Pangempoes.”	. . . . .

Na deze aarooeping van de goden, gaat dan de balian voort:

„Sa, doewa, teloe, čempat,	„Eén, twee, drie, vier, vijf,
„lima, nēm, pitoe, pitoeles	zes, zeven, heil over al mijne
„bilang klépèngkoe, kowa <sup>z</sup>	bloedverwanten, mogen wij
„tokolën isi <sup>z</sup> rapo <sup>z</sup> kembang,	niet getroffen worden door
„rapo <sup>z</sup> ara, rapo <sup>z</sup> lēmoro, bi-	afvallende bloemen en afval-
„dja djari tahoe manoesa,	lende ara-of arenvruchtjes;
„bilang klépèngkoe, kowa <sup>z</sup> to-	wij allen, klein en groot, al
„kolën isi <sup>z</sup> rapo <sup>z</sup> bila; nengka	mijne bloedverwanten, mo-
„bidja djari, tahoe manoesa.	gen vallende bilavruchtjes
„bilang klépèngkoe kawa <sup>z</sup>	ons niet treffen; thans wij
„ngadëgang okon dëdari sala <sup>z</sup>	allen, groot en klein, al mijne
„djori, dëdari sala <sup>z</sup> momo,	bloedverwanten, mogen wij



„dédari Pangontjéngan, bidja  
 „djari tahoe manoesa, bilang  
 „klepengkoe ngalih, kowa<sup>c</sup>  
 „okon dédari Talin oemba<sup>c</sup>,  
 „dédari Talin adjon (sass; gi-  
 „jong) bidja djari tahoe ma-  
 „noesa bilang klepengkoe,  
 „kowa<sup>c</sup> ngadégang okon de-  
 „dari Pradon, dedari Rendon,  
 „dedari Pengoempoelan, bidja  
 „djari tahoe manoesa bilang  
 „klepengkoe kowa<sup>c</sup> ngadé-  
 „gang okon dedari Pëngampa-  
 „san, dedari Djinipit, dedari  
 „Djéngkél, bidja djari takoe  
 „manoesa bilang klepengkoe  
 „dedari Moeter Toempang  
 „sila<sup>c</sup> tokol tenga<sup>c</sup> djoeroe  
 „poros djoeroe gonté, nja  
 „bidja djari tahoe manoesa  
 „klepengkoe sapan lai sapan  
 „poela; bidja djari tahoe  
 „manoesa bilang klepengkoe  
 „tego<sup>c</sup> lintén, tego<sup>c</sup> lihat,  
 „ajah bidja djari tahoe ma-  
 „noesa, imé teki<sup>c</sup> tan pamo-  
 „kos, bilang klépéngkoe  
 „toendjang djédjé, oerat ka-  
 „wat baloeng bësi, koeroe-  
 „ngan tembaga, bidja djari  
 „tahoe manoesa.”

„ . . . . .  
 „ . . . . .  
 „ . . . . .  
 „ . . . . .  
 „ . . . . .

niet staan op de plaats der  
 onheilbrengende goden, van  
 gekke goden, van vergiftige  
 goden: wij allen, groot en  
 klein, mijne bloedverwanten,  
 mogen wij niet komen op  
 de plaatsen, der kinderen  
 plagende godheid, der kin-  
 deren wiegende godheid, van  
 de widadari Pradon, van de  
 widadari Rendon, van de  
 widadari Pengempoelan.

Wij allen, klein en groot,  
 al mijne bloedverwanten,  
 mogen wij niet staan op den  
 weg der godheid Pengempa-  
 san (sedeng), der godheid  
 Djimpit (de knijper) der  
 godheid Djéngkél (knijpen  
 in 't voorhoofd). Wij allen,  
 groot en klein, al mijne  
 bloedverwanten, de groote  
 godheid zit omringd door de  
 sirihruimbereidende goden  
 en de plagende goden. Klein  
 en groot, mijne verwanten  
 mogen bij voortduring ieder  
 van ons sterk zijn, mijne  
 verwanten, mogen de naakte  
 kinderen niet door hen hard  
 geknepen worden, mogen  
 mijn verwanten krijgen een  
 hoogen ouderdom (gebogen  
 met een stok loopen), stalen  
 spieren, ijzeren beenderen,  
 een koperen huid.”

In het bovenstaande werden zoowel gebedsfomulieren uit Tebango als van Panasan medegedeeld. Is in hoofdzaak de godsdienst der in die desa's wonende Bodha's gelijk, er bestaan punten van *verschil*. — Zoo moeten te Tebango de dooden driemaal worden gebaad alvorens te worden begraven, eerst met „aie pembresihan”, daarna met „aie pëngëntos”, daarna met „aie pëmanah”, alle drie soorten van water door de mangkoe's met formulieren (tombong, mangmang) gewijd. Men heeft daar goden, die men met Batara Alit en Batara Indra aanroept.

Werd boven medegedeeld, dat deze Bodha's de oorspronkelijke bewoners van Lombok zijn, tot heden vrij gebleven van den Islam, dan springt toch uit hetgeen omtrent hunne godenvereering, offers, wijwater enz. werd vermeld, in het oog, hoevele punten van aanraking er tusschen den godsdienst der Bodha's en dien der Baliërs bestaat. En verwonderen mag het dan ook niet, dat de Bodha's zich meer tot de Baliërs dan tot de Mohammedanen voelen aangetrokken.

Zoo één hunner beëdigd zoude moeten worden, zeggen zij, zouden zij den Balischen *eed* verzoeken, omdat bij hen de eed onbekend is. Men vermeldt één geval, dat onder het Balisch bestuur een Bodha op Balische wijze werd beëdigd. Omgekeerd gevoelen de Baliërs zich ook zeer aangetrokken tot de godsdienstige instellingen der Bodha's, en als men een gesprek tusschen deze twee nationaliteiten aanhoort, hunne goden betreffende, hoort men ze tot allerlei vergelijkingen en punten van overeenstemming komen, Batara Goeroe zoude Brahma, Batara Djeneng zoude Iswara (Siwa), Idodari Sakti zoude Giri Poetri (Doerga) zijn enz. — Het Balisch vorstenbestuur, overtuigd van het nut voor den landbouw verbonden aan het onderhouden der Bodha-plechtigheden, heeft daartoe zijn steun verleend door het toekennen van padi voor de offers enz. in de vroegere Bodha-heiligdommen bij Memenang, doch daar zijn thans nog slechts Mohammedanen woonachtig, die de oude goden hebben vaarwel gezegd en hun vroegeren ritus verlaten.



Als een gevolg van de vele punten van overeenstemming moet zeker ook worden aangemerkt, dat de bewoners van eene enkele desa aan de *Zuidwestkust* van Lombok nl. *Tahoen* mede onder den naam van Bodha's bekend staan, ofschoon het vrij zeker aantenemen is, dat zij van Bali afkomstig zijn en daar tot de Bali aga's behoorden. Hun zeetempel, hun dorpsstempel, hunne algemeene bekendheid met de Balische taal, de nog voor eenige jaren bij hen in zwang zijnde adat om de lijken in het bosch nederteleggen en daar te abandonneeren, zijn even zoovele aanwijzingen om aantenemen, dat zij behooren tot de Baliërs, in vroegere jaren vrijwillig of op hoog bevel van het eiland Noesa naar den Lombokwal overgestoken.

Ook andere desa's, in het Zuiden van West-Lombok gelegen, met Baliërs van genoemd eiland bevolkt, golden vroeger als Bodha-nederzettingen, zooals Rintjoeng, Lilin, Koerandji, enz, doch thans nu men daar den Hindoe-Balischen ritus heeft aangenomen, wordt men geheel tot de Balische gemeente gerekend.

Eene andere zaak is het met de aan *Lomboks Zuidkust* gelegen, kleine gehuchten *Blongas*, *Pengantap*, *Gandjar* en *Kendaoen*, waar nog 46 Bodha-gezinnen worden aangetroffen. Ook daar heeft men eene godsvereering, die veel met die der Bodha's van de noorderdistricten overeenkomt, men offert aan de goden, die men zich op de bergen of in de bosschen aanwezig denkt, en deze menschen zijn Sasaks, op wie de Islam nog geen vat heeft gehad, waarschijnlijk als een gevolg van de afgelegenheid hunner woonplaatsen aan het moeilijk te bereiken zuiderzeestrand.

MATARAM 26 Maart 1900.

## R A P P O R T

naar aanleiding van de Nota betreffende het Tengger-  
gebied van den heer H. M. LA CHAPELLE,  
opgenomen in deel XXI van het Tijdschrift  
voor Indische taal- land- en  
volkenkunde.

DOOR

**Ch. E. BODEMEIJER,**

*Controleur van Soekapoera.*

Voor zoover Probolinggosch-Tengger aanbelangt, is de in  
hoofde dezes genoemde Nota in 4 hoofdpunten te splitsen,  
welke ik mij voorstel achtereenvolgens in het kort te be-  
handelen, namelijk:

- a. het Mohammedaniseeren van het Tengger-gebied;
- b. onbekendheid daarmee van het Europeesch bestuur;
- c. propaganda voor den Islam van de zijde van het  
Inlandsch bestuur;
- d. slechte regeling van den rechtstoestand der Teng-  
gereezen.

Vooraf zij echter nadrukkelijk verklaard, dat alle thans  
volgende beschouwingen uitsluitend op het binnen de re-  
sidentie Probolinggo gelegen deel van het Tengger-gebied  
betrekking hebben.

Over het in de Nota omtrent Pasoeroeansch-Tengger me-  
gedeelde toch ben ik onbevoegd een oordeel te vellen.

a *het Mohammedaniseeren van het Tengger-gebied.*

In hoofdzaak is het daaromtrent gerapporteerde juist.

De dessa Wónókertó is inderdad *in haar geheel* tot den  
Islam overgegaan, doch niet omstreeks 1876- zooals de ge-  
achte Steller der Nota opgeeft; maar circa 40 jaar geleden.



Gaarne vernam ik echter in welke *andere* dessa's een dergelijke overgang „en masse” heeft plaats gehad, daar schrijver toch van geheele *dessa's* spreekt en Wônôkertô dus slechts als *voorbeeld* aanhaalt.

De oorzaak van den overgang van Wônôkertô moet alleen en uitsluitend gezocht worden in den drang door zekeren RADEN ROESLAN (in de Nota staat ten onrechte RADEN ISLAM) op het dessahoofd en daardoor op de bevolking uitgeoefend. Hierover zal onder *b* nader behandeld worden.

Sinds die ROESLAN, nu ongeveer 7 jaar geleden, de dessa verlaten heeft- hij moet thans volgens geruchten in de dessa Podjok der residentie Kediri verblijf houden- schijnt de bevolking weer gaandeweg meer belangstelling in de oude gebruiken te gaan toonen.

De gewezen doekoen van Wônôkertô met name PAK PAÄNG kon ik niet te spreken krijgen. Die man is hoog bejaard en zeer ziekelijk. Zijn zoon PAK SERIJAH thans doekoen in de dessa Ngadas (Malangsch-Tengger) verzekerde mij echter van zijn vader meermalen te hebben gehoord, dat deze de dessa Wônôkertô verlaten had, omdat hij in genoemde dessa Ngadas (Malang) doekoen kon worden en aldaar voor zich en zijn talrijk gezin een veel beter bestaan dan te Wônôkertô kon vinden. Het komt mij evenwel voor, dat ontevredenheid over den gang van zaken in zijn vroegere woonplaats aan die verhuizing niet geheel en al vreemd kan zijn geweest.

De vorige modin van Wônôkertô, SABAN genaamd, heeft zich vóór circa 25 jaar, op aandrang van RADEN ROESLAN, met wiens broer hij op dezelfde pesantren geweest en zeer bevriend was, te Wônôkertô gevestigd, om kort daarna tot modin tevens kamponghoofd te worden aangesteld. De dessa was *toen al sinds lang* tot den Islam overgegaan, terwijl een leerling van RADEN ROESLAN als modin gefungeerd had.

De tegenwoordige modin PAK RABIANI is een Madoerees en sind ongeveer 12 jaar te Wônôkertô gevestigd.

In de dessa Wônôkertô bevinden zich momenteel 12 belijders van den Islam, allen familieleden van den in de No-

ta genoemden PAK KAMIDIN, ten rechte PAK RAMIDIN. Volgens zijn eigen verklaring is deze pak Ramidin, nu  $\pm$  6 jaar geleden, geheel uit eigen beweging tot den Islam overgegaan.

Zijn schoonzoon Seranin is van Sampang (Madoera) afkomstig.

Ingevolge artikel 29 van het Inlandsch Reglement werd hem, nu ongeveer 3 jaar geleden, door het dorpshoofd (onder borgstelling van twee gegoede en achtenswaardige ingezetenen) verlof gegeven om zich te Wônôkertô metterwoon te vestigen. De andere Moslemin zijn allen Tenggereezen van afkomst, die het voorbeeld van PAK RAMIDIN gevolgd hebben.

Genoemde SERANIN is *niet* in de landrente aangeslagen (zooals ten onrechte in de Nota vermeld staat). Zijn schoonvader (PAK RAMIDIN) moet jaarlijks f 8.11 aan grondbelasting betalen. Hiervan restitueert hem zijn schoonzoon SERANIN de helft; dit is echter een onderhandsche schikking waarmee de belasting-inner *niets te maken* heeft.

PAK RAMIDIN en SERANIN gaan zoo mogelijk elken Vrijdag trouw moskee-waarts, dus naar Soekapoera, waar het naastbij zijnde bedehuis gelegen is, zooals feitelijk de plicht is van elken goedgeeloovige.

Het dessahoofd heeft hiermee hoegenaamd niets uit te staan. Wel gaat deze functionaris ook elken Vrijdag naar de hoofdplaats Soekapara, doch om daar den wekelijkschen onderdistriktsrapportdag bij te wonen. Wellicht heeft de toevallige samenloop van deze beide feiten den geachten Steller op een dwaalspoor gebracht!

De in de Nota bedoelde Controleur van Soekapoera, mijn voorganger de heer H. D. A. OBERTOP, heeft mij schriftelijk verklaard, dat al hetgeen omtrent het ontzeggen van verblijf aan Veranin enz. medegedeeld wordt „praatjes zijn van allen grond ontbloot”. Hij zou daarmee zijn bevoegdheid trouwens ook ten eenemale te buiten zijn gegaan.

Ook te dezen opzichte wijken de in de Nota vermelde „feiten” dus wel eenigszins van de werkelijkheid af.



De Controleur OBERTOP heeft den Inlander Seranin niet anders verboden dan als *goeroe* op te treden zoolang hij daartoe geen vergunning van bestuurswege bezat. De bestaande langgar is dientengevolge in onbruik geraakt en vervallen.

De Inlander PAK SERKI te Wônôkertô heeft zijn voornemen om tot den Islam over te gaan laten varen en volgt sinds eenigen tijd weer de oud-Tenggersche gebruiken.

In de dessa Ngadas (eveneens in de Nota genoemd) woont een zwager van Seranin, met name SABIDIN, en mede uit Sampang afkomstig. Deze SABIDIN is nog moslim in naam, doch begint thans langzamerhand tot het Tenggersche geloof over te hellen. Andere Mohammedanen worden in die dessa momenteel niet aangetroffen.

Hoe onbelangrijk mij het citeeren van al die namen ook eigenlijk toescheen, zoo vermeende ik mij in dit geval toch niet tot eenige algemeene opmerkingen te mogen bepalen. Waar de heer LA CHAPELLE- zooals nader blijken zal- zeer ernstige beschuldigingen in een drukwerk openbaar maakt en in een, een min of meer wetenschappelijk karakter dragend, geschrift tal van „feiten" publiceert, scheen het mij niet ondienstig op de talrijke foutjes in de namen, de data, de wijze van voorstelling enz. te wijzen, aangezien dit er allicht toe kan bijdragen om het gezag van dien Hoofd-ambtenaar als wegwijzer op dit gebied, op zijn juiste waarde te doen schatten.

Aardig is het o. a. ook om te vernemen, wat de geachte Schrijver ten beste geeft over *den goeden invloed* op het Tenggervolkje uitgeoefend, toen dit bemerkte dat geen prijs op eerbewijzen werd gesteld. Ondergeteekende moet er zich bepaald een verwijt van maken de oorzaak te zijn geweest, dat de heer LA CHAPELLE bijna zeeziek ware geworden. De wedônô had daar heusch geen schuld aan (Wat toch is het geval?)

De bewaker (mandoer) van de pasanggrihan te Ngadisari, een echte, lompe, ongemanierde Tenggerees, was reeds

meermalen bij wijlen den Resident NUMANS, door tijdelijke bewoners dier pasanggrahan, wegens verregaande onbeschoftheid aangeklaagd geworden. Genoemde Resident wilde hem dan ook ontslaan en het kostte mij de grootste moeite om ZHEdG. van dat besluit terug te brengen. Ik toch wenschte dien man als mandoer te behouden, omdat het niet doenlijk bleek een geschikten vervanger te vinden. Op last van den Resident werd dien mandoer evenwel ernstig door mij op het hart gedrukt om in den vervolge wat beleefder en voorkomender tegen Europeanen te zijn.

Een paar maanden daarna kreeg ik bericht van des heeren La Chapelle's komst te Ngandisari en waarschuwde ik den mandoer dat er een „hooge Oome” uit Batavia in de pasanggrahan kwam logeeren en hij dus zijn beste beentje had voor te zetten. Natuurlijk is toen het hooge bezoek ook in den omtrek uitgebazuind.

Achteraf gezien blijkt dit nu zeer te bejammeren, daar de heer La Chapelle anders eens had kunnen kennis maken met onvervalschte Tenggersche beleefdheid en vrijmoedigheid.

Het geheim dier eerbewijzen is hiermee echter ontsluitend en kan hier eenmaal te meer uit blijken hoe uiterst voorzichtig men met het maken van gevolgtrekkingen dient te wezen, indien men met alle omstandigheden niet grondig bekend is.

*b. Onbekendheid van het Europeesch bestuur met de in de Nota vermelde „feiten”.*

Wanneer men in aanmerking neemt welk een „grootte moeite en onuitputtelijk geduld” het, volgens des Stellers eigen woorden, gekost heeft om achter de door hem vermelde „feiten” te komen dan zou het misschien niet moeilijk wezen om verzachtende omstandigheden te pleiten voor het Europeesch bestuur, i. e. den Controleur van Soekapoera, indien het waar mocht zijn wat hier boyen (sub b) vermeld staat.

Zoo'n Controleur toch heeft bijzonder zware tournée's te



maken en andere dienstbezigheden te verrichten. En ieder heeft voorts geen „onuitputtelijk” geduld!

Ik kan den geachten Schrijver echter de verzekering geven dat ik, nu een jaar geleden in dit contrôle-ressort geplaatst wordende, niet verzuimd heb mij zooveel doenlijk van mijn afdeeling op de hoogte te stellen. De „feiten” welke opsporing zulk een enorme moeite hebben gekost waren mij allen in hoofdzaak bekend—alleen een beetje juistere dan ze in de Nota zijn voorgesteld—en zonder dat ik mij voor die wetenschap zoo bijzonder veel inspanning heb moeten getroosten.

Toen ik met de Tenggerezen in aanraking kwam heb ik natuurlijk Veth's Java eens opgeslagen en wanneer de geachte Schrijver zich ook die moeite getroosten wil dan zal hem bijv. uit het voorkomende op pag. 1011 van het 3de deel kunnen blijken dat die Hoogleraar, vóór bijna 20 jaar, in korte woorden samenvatte wat in de Nota door tal van grootendeels onbeduidende bijzonderheden bewezen wordt, namelijk: langzame maar zekere voortschrijding van den Islam in het Tengger-gebied.

Dat de beminnaars van intéressante oud-Javaansche toestanden zich evenwel vooreerst nog zoo bijster bezorgd niet behoeven te maken voor het geheel verdwijnen der oud-Tenggersche gebruiken zal aanstonds blijken.

Behalve in Veth's Java vond ik nog een andere bron, waaruit ik, naast persoonlijke ervariingen en onderzoekingen, eenige kennis omtrent het vermohammedaniseeren van het Tengger-gebied kon opdoen, namelijk het *Controleurs-archief* alhier.

Zoo trof ik bijv. in een den Resident van Probolinggo aan geboden nota dd. 3 Februari 1894 van den toenmaligen Controleur van Soekapoera, den heer W. P. QUARTERO, het navolgende omtrent den overgang van de dessa Wónókerto aan:

„Het Mohammedanisme toch werd haar (de bevolking van „Wónókertô) slechts opgedrongen door- en onder den invloed

„van zekeren zich noemenden RADEN ROESLAN, die zich voor  
 „ongeveer 35 jaren in genoemde dessa gevestigd had. Deze  
 „man die zelfs zijn geslachtslijst toonde, waaruit moest blijken  
 „dat hij nu in het 78ste geslacht rechtstreeks afstamde van  
 „Adam en dat de vorige Soesoehoenan van Solo zijn neef  
 „was, wist zich in die dessa veel invloed te verschaffen  
 „door zijn huwelijk met eene dochter van het dorps hoofd.  
 „Al spoedig had dit hoofd niet veel meer in te brengen:  
 „zijn hoogadelijke schoonzoon handelde. Deze Solosche ijveraar,  
 „die tegen de eenvoudige menschen vreeselijk uitvoer als  
 „zij zijn leer niet volgden, wist te bewerken dat eindelijk  
 „de doekoen naar elders verhuisde met al de gewijde voor-  
 „werpen, welke bij zijn priesterlijke waardigheid behoorden;  
 „aan de heilige offerplaats der gemeente (de bedanangan)  
 „werd de schendende hand geslagen- zij werd geheel ver-  
 „nield-waardoor het den dessabewoners onmogelijk werd  
 „gemaakt om hunne wijze van eeredienst ritualen te blijven  
 „volgen. Deze raden heeft echter in 1892 de dessa Wônôkertô  
 „voor goed verlaten en zich nu in Solo metterwoon ge-  
 „vestigd. Maar aangezien het tegenwoordige dorps hoofd  
 „zijn zwager is en nog steeds onder diens invloed schijnt  
 „te verkeerden, blijft de gemeente „nog gedwee den haar op-  
 „gelegden geloofsdwang verduren”.

Bovengenoemde Nota van den Controleur Quartero werd opgemaakt naar aanleiding van de zeer geheime circulaire dd. 15 Januari 1894 No. 17 van den Gouvernements Secretaris.

Dat de huidige bevolking dessa der Wônôkerto met den tegenwoordigen gang van zaken minder tevreden zou zijn en een soort geloofsdwang zou moeten verduren kon ik, ook na de nauwgezetste onderzoekingen, niet ontdekken. Er is een ander geslacht opgestaan en de personen, die den ouden eeredienst nog in zijn vollen bloei gekend hebben, hebben zich blijkbaar in den nieuwen toestand volkomen geschikt. Het hoofdmotief waarom men met den Islam nog al ingenomen schijnt te zijn moet m. i. in de mindere



kosten gezocht worden, welke die godsdienst van haar belijders vordert.

In het algemeen verslag over het jaar 1898 van de controle-afdeeling Soekapoera, dus lang vóór de verschijning der Nota, werd door ondergeteekende onder het hoofd „uitbreiding van het Mohammedanisme” het volgende vermeld:

„In de zuidelijke zoogenaamde Tenggersche berg-dessa's van het distrikt Tengger, waar een aanzienlijk deel der bevolking nog Heidensch is, dringt het Islamisme langzaam maar zeker door, zonder dat évenwel van bepaald propageeren sprake is. Tengevolge van het aanhouden in aanraking komen van de oorspronkelijke bewoners met de meer beschaafde Moslemin uit de vlakke en de vermenging daarmee, schijnt het voorvaderlijk geloof aldaar mij voorbeschikt om langzamerhand te verdwijnen of althans onder een laag Moslimsch vernis te zullen schuilgaan”.

Het zal n. b. m. wel onnoodig wezen om op Stellers aantijging dat „met dit alles het Europeesch bestuur in de residentie Probolinggo geheel onbekend schijnt te zijn” verder in te gaan!

c. *Propaganda voor den Islam van de zijde van het Inlandsch bestuur.*

Wordt de beschuldiging tegen het Europeesch bestuur in de residentie Probolinggo (alsof dit voor zijn taak niet berekend zou zijn) nog min of meer wijfelend geuit, de geachte Schrijver toch gebruikt voorzichtigheidshalve het woordje *schijnt* tegen het Inlandsch bestuur, speciaal den vroegeren Regent van Probolinggo Raden Soero Adi Negoro, den tegenwoordigen wedono van Tengger MAS SINGO ATMODOJO en dienst voorganger MAS RONO di POERO, zijn de aantijgingen veel scherper geformuleerd.

Van den Regent toch wordt gezegd dat het verwoesten der danjangs of heilige boschjes te Wónókertô en het niet meer naar den Bromo gaan op zijn aanraden zou hebben plaats gehad, en dat de overgang dier dessa een door het Inlandsch bestuur lang te voren beraamde zaak was.

Den vorigen wedono MAS RONO di POERO wordt ronduit ten laste gelegd dat hij den petinggi van Wônôtôrô zou hebben opgedragen om te zorgen dat Pak Ramidin elken Vrijdag in de masdjid te Soekapoera kwam bidden, welke last door het tegenwoordige distriktshoofd hernieuwd zou zijn, en nog wel onder de bijvoeging dat *bij weigering geweld zou worden gebruikt*. Van laatstgenoemden Inlandschen bestuursambtenaar wordt verder nog verklaard, dat diens *dubbelzinnige houding* de verbreiding van den Islam ten goede komt.

Hoe de overgang van de dessa Wônôkertô zich in werkelijkheid heeft toege dragen en dat het Inlandsch bestuur daaraan dus ten eenenmale vreemd was, is hiervoren reeds uiteengezet. Ook uit door mij persoonlijk ter zake ingestelde onderzoekingen is overtuigend gebleken, dat het verwoesten van de danjang te Wônôkertô op aanstoken van Raden Roeslan en met goedvinden van het vorige dessa-hoofd Wongso-troeno geschiedde.

Het eenige verwijt dat het toenmalige bestuur (van circa 40 jaar geleden dus) zou kunnen treffen is, dat het niet tijdig en krachtig tegen den meergenoemden onruststoker Raden Soeslan is opgetreden. Men dient daarbij echter in het oog te houden dat de beschikbare bestuurskrachten veel geringer waren dan thans en er te Soekapoera bijv. toen nog geen Controleur gevestigd was.

Mas Rono di Poero, thans wedono van Soemberkareng (Probolinggo), heeft ongeveer 20 jaar lang het bestuur in het distrikt Tengger gevoerd. Hij werd door de Regeering met de zilveren medaille voor burgerlijke verdiensten begiftigd en is meermalen voor hogere betrekkingen warm aanbevolen. Mijn voorgangers roemden hem om het zeerst en prezen vooral den takt waarmee hij met de, hier uit zooveel heterogene elementen bestaande, bevolking wist om te gaan. Ik weet zeer stellig dat hij speciaal onder de Tenggereezen bijzonder veel aanzien genoot.

Ook van den tegenwoordigen wedono Mas Singo Atmodjo,



met wien ik thans circa één jaar van zeer nabij bekend ben, mag getuigd worden dat hij in alle opzichten voor zijn taak berekend is. Fanatisme is hem geheel vreemd en de wijze in aanmerking nemende, waarop hij met het Tengger-volkje weet om te springen, heeft mij sinds lang reeds de overtuiging geschonken, dat het hem persoonlijk verre van aangenaam zou zijn indien die onbeschaafde doch het bestuur weinig „soesa” berokkenende menschen van geloof veranderden.

Het schijnt hier tevens de plaats om er met den meesnadruk op te wijzen, dat ook de distriktspanghoeloe te Soekapoera met name Djojo Moestopo (reeds tal van jaren in die betrekking werkzaam) een zeer bezadigd, hoogst verdraagzaam mensch is, die absoluut geen aanleg of roeping voor proselietenmakerij bezit.

In hoeverre het te verantwoorden is in een zoo hoog geplaatst ambtenaar als de heer LA CHAPELLE om, afgaande op eenige losse praatjes, dergelijke *uimtuend* aangeschreven Inlandsche hoofden van de ergerlijkste tekortkomingen te beschuldigen en dat nog wel *in een openbaar geschrift*, waag ik niet te beoordeelen. Ook wensch ik mij niet te verdiepen in de vraag of het niet meer op den weg van ZHEdG. gelegen had om de Regeering en het Europeesche bestuur *ondershands* van zijn bevindingen in wetenschap te stellen, alvorens tot de publicceering van dergelijke zware vergrijpen over te gaan, welke, indien zij waarheid behelsden, de genoemde Inlandsche ambtenaren ongeschikt zouden doen zijn om aan het hoofd van een distrikt te staan.

Ik kan- op grond van door mij ingestelde onderzoekingen- stelligste verklaren dat noch de tegenwoordige noch de vorige wedono van het Probolinggosche distrikt Tengger zich schuldig hebben gemaakt aan propageeren voor den Islam.

Ware dit wel zoo, men zou zich overtuigd kunnen houden, dat voor langen tijd reeds *alle* oud-Tenggersche dessa's (zij het ook slechts in schijn) tot den Islam zouden zijn overgegaan.

Het feit toch, dat de dessa Wônôkertô, uitsluitend op het voorbeeld van het dessahoofd van geloof is veranderd, doet gemakkelijk inzien, dat daartoe slechts genoegzame pressie op de *andere dessahoofden* had behoeven te zijn uitgeoefend, en dat hun bekeering ook die van hun dorpsgenooten ten gevolge zou hebben gehad. En aan gelegenheid om in dien geest werkzaam te zijn zou het den vorigen wedono, gedurende diens 20 jarig bestuur, toch heusch niet hebben ontbroken.

Het wekt zelve 's Schrijvers verwondering dat de Tenggereezen hun voorvaderlijke instellingen zoo lang in eere hebben gehouden.

Zonder strikte onthouding van de zijde van het Inlandsch bestuur zou dit althans in Probolinggosch-Tengger- zeer zeker ondenkbaar zijn geweest.

Dat Pak Ramidin en Seranin te Wônôtôrô door de opvolgende distriktshoofden is aangezegd om zich des Vrijdags-den dag voor de gemeenschappelijke openbare godsdienstoefening (calât al-djom'at) bestemd naar de masjid te Soekapoera te begeven „indien zij alsdan wenschten sembajang” is volkomen juist en evenzoo dat den petinggi gelast is om tegen te gaan dat die personen gemeenschappelijke openbare godsdienstoefeningen binnen de dessa zelve hielden. Dit geschiedde uit vrees voor mogelijke ongereldheden in die dessa, waar nog het overgrootste meerendeel der bevolking een ander geloof is toegedaan.

Bescherming der oud-Tenggersche gebruiken stond daarbij dus eer op den voorgrond dan het tegendeel. Van een pressie op het dessahoofd om te zorgen dat genoemde personen moskee-waarts gingen was derhalve geen sprake, zoo min als van een dwang om hen tot het nakomen van hun Moslimsche godsdienstplichten te noodzaken.

*d. Slechte regeling van den rechtstoestand der Tenggereezen.*

Wat in de Nota aangaande het voltrekken van huwelijken  
Tijdschr. Ind. T., L. en Vk., deel LXIII.



enz. zoomede omtrent erfeniskwestie voorkomt trok in hooge mate mijn aandacht. Aanvankelijk was ik het geheel met den geachten Schrijver eens, dat hierin een krachtige prikkel voor den overgang der Tenggereezen tot den Islam zou kunnen liggen en deze materie dus dringend voorziening vereischte.

Na een gezet onderzoek bleek mij evenwel al zeer spoedig dat ik mij ten eenemale vergiste.

Staatsblad 1895 No. 198 (aangevuld bij Staatsblad 1898 No. 149) en de naar aanleiding daarvan door het hoofd van Gewestelijk Bestuur getraffen regelingen, waarbij de personen, bevoegd tot het sluiten van huwelijken enz. zijn aangewezen, hebben toch uitsluitend op Mohammedanen betrekking. En aangezien het overgrootste meerendeel der Tenggereezen niet tot de Moslims behoort is er derhalve geen Residentsbeslissing noodig- waarover in de Nota zulk een lof aan den heer Salmon, Resident van Pasoeroean wordt toegezwaaid- om uit te maken, dat de niet-Mohammedaanse bevolking van den Tengger ook niet verplicht is om haar huwelijken door den panghoeloe te doen sluiten. Ook schijnt het mij wel wat naïef om het aangehaalde feit in de strafzaak Kloer op rekening van 's Heeren Salmon's beslissing te stellen, en het te doen voorkomen dat de zelfbewustheid der Tenggereezen daardoor zoo enorm zou zijn toegenomen.

In Probolinggo, waar de huwelijken nog steeds door den betrokken distrikts- of onderdistrikts-panghoeloe gesloten worden, is het herhaaldelijk voorgekomen, dat Tenggereezen ter politierol, geweigerd hebben om den eed op den Quran af te leggen!

Doch ter zake:

Alle dessahoofden zoomede alle doekoens der in dit contrôle-ressort gelegen Tengger-dorpen werden door mij geraadpleegd en hen o. a. te kennen gegeven, dat er geen enkel bezwaar bestond om te vergunnen, dat de huwelijken door den doekoen werden gesloten en dat de verplichting

om voor den panghoeloe te verschijnen alleen de Moham-  
medanen gold. (Geen enkel Inlandsch ambtenaar was bij  
die besprekingen tegenwoordig).

Eenparig verklaarden zij mij evenwel een dergelijke ver-  
andering af te keuren. Hun vaders en voorvaders waren  
allen door een panghoeloe getrouwd; zoolang men zich  
herinneren kon had er nooit een andere adat bestaan en  
men achtte het dus zeer gewenscht die adat in eere te  
houden.

Verdere navraag doende, ook bij sommige dessalieden,  
hoe het dan mogelijk was dat men eenige maanden geleden  
tegen een paar heeren, die te Ngadisari logeerden, gezegd  
had gaarne te wenschen dat de „parentah negôrô” om voor  
den panghoeloe te verschijnen verviel (vide de Nota), ver-  
nam ik het volgende:

„De te Ngadisari vertoevende twee heeren (blijkbaar de  
„heer La Chapelle en een metgezel) hadden bijzonder veel  
„belang gesteld in alles wat de Tenggereezen betrof. Bij  
„gelegenheid van een huwelijks-voltrekking had één der  
„heeren hun afgevraagd of zij het niet erg onaangenaam  
„vonden daarvoor naar Soekapoera te moeten gaan. Het  
„was toch veel prettiger om het huwelijk in de dessa te  
„kunnen sluiten, zooals dat te Tosari geschiedde. Die  
„heer was er blijkbaar op gesteld (ik citeer) om te hooren  
„dat zij (de Tenggereezen) zich zouden beklagen, doch zij  
„waren zich niet anders bewust dan te hebben gezegd, dat  
het gaan naar den panghoeloe „adat” was. „Misschien”,  
„zoo voegden een paar der vrijmoedigsten er aan toe,”  
„hadben die heeren hen ook wel verkeerd begrepen. De  
„eene toch kende volstrekt geen Javaansch en de andere  
„sprak die taal wel, doch niet erg goed en met veel Ma-  
„leisch doormengd”.

Ik kan natuurlijk niet uitmaken in hoeverre dit verhaal  
waarheid bevat. Het werd echter op een wijze voorgedra-  
gen, die twijfel bijna geheel uitsloot.

En zoolang de Tenggersche bevolking, eigener vrije ver-



kiezing, haar huwelijken door den panghoeloe wenscht te doen sluiten en dit gebruik als een adat beschouwt, welke in eere behoort te worden gehouden, zou het mij al hoogst onstaatkundig voorkomen daaraan van bestuurswege ook maar in de verste verte te tornen.

Ook een regeling der erfeniskwesties werd door mij met enkele der meest ontwikkelde Tenggereesche dessahoofden en priesters besproken.

Zoolang men zich herinnerde- aldus verzekerde men mij- waren geen erfeniskwesties voorgekomen. „Maar het geval zou zich toch kunnen voordoen”, voerde ik aan. „Dan besliste de familieraad”, luidde het antwoord „en zoo noodig, in hoogste instantie, de petinggi”.

In het overigens voor hen ondenkbaar geval, dat ook die beslissing geen effect sorteerde zou men zich tot den wedono wenden.

Het in de Nota medegedeelde omtrent het inroepen van de beslissing van den Priesterraad schijnt beslist onjuist te zijn. In de dessa Wônókertô is eens een dergelijke kwestie voorgekomen doch tusschen Moslims; onder aanhangers van het oud-geloof nog nooit. Het aanhangen van dat geloof schijnt op zich zelve reeds de mogelijkheid van zulke kwesties buiten te sluiten.

Dat het mij, onder deze deze omstandigheden niet bevelenswaardig scheen om op deze zaken verder in te gaan zal wel geen nader betoog behoeven.

Voor het oprichten van een soort rechtbank van Tenggereesche hoofden en priesters, ongeveer op den voet van de bij Staatsblad 1882 No. 152 voor de Mohammedanen ingestelde priesterraden, schijnt mij de tijd nog niet rijp; de behoefte daaraan heeft zich nog hoegenaamd niet doen gevoelen. Toen ik daarover, zoo langs mijn neus weg, een balletje opwierp vroeg zelfs een der oudste priesters mij of ik niet bevreesd was dat met het instellen van zulk een rechtbank tegelijk ook de „perkara's” zouden komen! !

Aan het einde mijner beschouwingen van des heeren La Chapelle's Nota betreffende het Tengger-gebied gekomen schijnt het mij niet ondienstig toe hier nog een kort overzicht te doen volgen van het numeriek aantal der huidige belijders van het oud-vaderlijk Tenggereesch geloof.

Daarmede is dan tevens aan den in het slot dier Nota uitgedrukten wensch, om zekerheid te erlangen nopens de aanwezigheid van Mohammedanen in de dessa's Ngadisari, Djetak, Ngadas, Poetoos en Sapikerep, voldaan.

Residentie	Distrikt.	Namen der dessa's waar nog aanhangers van het oud-Tengg. geloof verblijf houden.	totaal aantal inwoners.	getal belijders van den Islam.	getal aanhangers van den ouden godsdienst.	Toelichtingen
PROBOLINGGO.	TENGGER.	Ngadisari.	933	—	933	In de 13 eerstgenoemde dessa's zijn doekoen's (priesters) gevestigd met uitzondering van te Wonokerto, welke dessa in vroegere jaren in haar geheel tot den Islam is overgegaan, en te Poetoos, welke dessa door den doekoen van Ngadas bediend wordt. In de volkrijke dessa Ledok-Ombo bevinden zich twee dergelijke dignitarissen. Te Kedasih is behalve een doekoen ook een modin aanwezig. In de 6 laatstgenoemde dessa's zijn alleen modins. De dessa Wonokerto hoewel uitsluitend door belijders van den Islam bewoond is mede in dezen staat opgenomen, omdat de bevolking in alle an-
		Wônôtôrô.	741	12	729	
		Djetak.	333	—	333	
		Ngadas.	634	1	633	
		Wônôkertô.	442	442	—	
		Poetoos.	656	1	655	
		Ledok-ombô	1552	—	1552	
		Tjrebek.	710	—	710	
		Wônôkersô.	917	—	917	
		Pakêl.	780	60	720	
		Sariwani.	664	80	584	
		Sapikerep.	690	60	630	
		Kedasih.	677	477	200	
Soekapoera.	762	737	25			
Gemito.	965	865	100			
Toekoel.	571	541	30			



Residentie	District.	Namen der dessa's, waar nog aanhangers van het oud-Tenggereesch geloof verblijf houden.	totaal aantal inwoners.	getal belijders van den Islam.	getal aanhangers van den ouden godsdienst.	Toelichtingen.
PROBOLINGGO.	TENGGGER.	Soember.	791	761	30	dere opzichten tot de oud-Tenggersche behoort te worden gerekend.
		Tjepoko.	995	975	20	
		Rambakan.	837	822	15	
		Totaal.	14650	5834	8816	

In ronde cijfers kan het aantal belijders van den ouden eeredienst der Tenggereezen dus op 8800 zielen geschat worden, welke in 18 dessa's verspreid wonen en waarvan er 8, met name Ngadisari, Wônôtôrô, Djetak, Ngadas, Poetoës, Ledok-ombo, Tjrebek en Wônôkersô, zoo goed als *uitsluitend* door hen bewoond zijn.

Wanneer men nu nagaat, dat ruim een halve eeuw geleden (tijdens zijn reis in 1848) hun aantal door Dr. P. BLEEKER op  $\pm$  3000 geschat werd, dan blijkt er vooreerst nog zoo veel gevaar niet te bestaan, dat zij spoedig zullen verdwijnen.

Doch al blijven de meeste Tenggereezen ook nog lange jaren aan hun ouden eeredienst getrouw, zoo lijdt het toch geen redelijken twijfel, of zij zullen langzamerhand meer en meer hun bijzondere kenmerken verliezen. Het aanhoudend in aanraking komen met de meer beschaafde inlanders uit de vlakke, waartoe hun uitgebreide groenten- en aardappelenhandel hen dwingt, zou op zichzelf al voldoende wezen om veel van het eigenaardige, dat het Tengger-volkje kenmerkt, gaandeweg te doen afslijten.

Men moge voorts met de echte onvervalschte Tenggereezen dweepen zooveel men wil en nog zoo ingenomen zijn met hun vrijmoedigheid en trouwhartigheid (vide de Nota), het valt niet te ontkennen, dat zij in hooge mate *smerig en*

*onontwikkeld* zijn en dat hun godsdienst als zoodanig zeer, zeer verre beneden de leer van Mohammad staat.

Vrijmoedigheid en trouwhartigheid zijn bovendien geen deugden juist bij uitsluiting of zelfs maar bij voorkeur aan het oud-Tenggersche geloof verbonden en die derhalve, bij eventueelen overgang tot den Islam, noodzakelijkerwijze te loor moeten gaan.

De Moslimsche bevolking der dessa Wônókertô bijv. bezit die deugden in geen mindere mate dan die der aangrenzende oud-Tenggersche gemeenten en dezelfde trouwhartigheid mocht ondergeteekende ook herhaalde malen bij andere geïsoleerd wonende bergbewoners in Kediri, Djepara, de Preanger enz. opmerken.

De veelgeroemde vrijmoedigheid der Tenggereezen ont-aardt trouwens maar al te vaak in zeer besliste lompeheid en soms zelfs in onbeschoftheid.

Het langzamerhand voortdringen van den Islam of m.a.w. de ondergang van het minder ontwikkelde in strijd met het meer ontwikkelde is m.i. niet tegen te houden, tenzij men het geheele Tengger-gebied door een soort Chineesche muur omringt, den toegang daartoe aan elk Moslim verbiedt en iedereen Tenggerees, gedurende zijn handels-excursies, onder de strengste contrôle houdt. En dan nog!

Kan men hem beletten te hooren, te zien en zijn indrukken mee huiswaarts te nemen?

De veel eenvoudiger Moslimsche ritus en de geringere daaraan verbonden kosten zullen ongetwijfeld ook medewerken om dezen onder de Tenggereezen meer en meer ingang te doen vinden.

Hoe de geachte Schrijver der Nota en anderen (vide bijv. het naar aanleiding daarvan geschreven artikeltje in de Soerabaja Courant dd. 21 Juni 1899) zich eigenlijk wel voorstellen, dat de verbreiding van den Islam in het Tengger-gebied te keeren zou zijn, is ondergeteekende niet recht duidelijk. Uit sommige uitdrukkingen en zinswendingen zou ik moeten afleiden, dat men het belijden van de Moslimsche



leer en het bidden op Moslimsche wijze aldaar zou dienen tegen te gaan en voorts aan Moslimsche bandelaars enz. den toegang tot de Tengger-dorpen zou moeten ontzeggen.

Afgescheiden echter van het feit dat artikel 119 der Indische grondwet aan *een ieder volkomen vrijheid van godsdienst waarborgt* en de bij Gouvernements besluit dd. 1 November 1889 No. 19 ten Tweede (Bijblad No. 4642) gegeven last om te waken, dat tot het Christendom overgegene Inlanders niet deswege door hun hoofden of dorpsgenooten worden gekweld, ook ongetwijfeld geacht moet worden *op tot den Islam overgegene Tenggereezen van kracht te wezen*, zoo zou het al buitengemeen onstaatkundig mogen heeten om op een eiland, als het schier uitsluitend Moslimsche Java, op dergelijke wijze *tegen den Islam* op te treden.

De wensch om in het Tengger-gebied een tegenwicht te vinden tegen eventueele Moslimsche woelingen in Oost-Java, mag toch zeker niet ontaarden in *propaganda tegen den Islam* en het *opzettelijk uitlokken van dergelijke woelingen*.

Dat Tenggersche tegenwicht is trouwens voor een ieder, die den omgang tusschen Tenggereezen en andere niet-Heidensche Inlanders van nabij heeft gadegeslagen, niet veel meer dan een phrase, ter nauwernood een schouderophalen waard.

De beste politiek zal steeds wel het onwrikbaar vasthouden aan het in het aangehaalde artikel 119 R.R. nedergelegde beginsel blijven, waardoor de meeste kans bestaat om godsdienstige woelingen *te voorkomen*, hetgeen n.b.m. verre de voorkeur verdient boven het uitlokken van zulke woelingen eerst en het daarna ergens zoeken van een hoogst problematiek tegenwicht.

Voor zoover ondergeteekende heeft kunnen nagaan, is de toestand op godsdienstig gebied in de verschillende dessa's van dit contrôle-ressort, waar Moslemin en Tenggereezen naast- en door elkander wonen, zoo bevredigend mogelijk. Van weerszijden wordt een verdraagzaamheid betracht, waaraan tal van Christenen een voorbeeld konden nemen.

De tot den Islam bekeerde inwoners der dessa Wônôkertô nemen eendrachtig aan de Brômo-plechtigheid (het Kesodo-feest) deel, al dragen zij ook niet geldeijk tot de offeranden bij, terwijl omgekeerd vele oud-Tenggereezen aan hun Moslimsche kennissen hun kleine attenties bij het eindigen der vasten (lebaran) komen betuigen.

De beide in de dessa's Ngadas en Poetoes woonachtige volgers van Mohammad's leer (vide den staat), die respectievelijk van uit Sampang (Madoera) en Soemberkareng (Probolinggo) afkomstig zijn, gaan hoewel nog Moslim gebleven-reeds zóó ver, dat zij alle Tengger-slametans als echte Tenggereezen mede vieren.

In het algemeen kan gezegd worden, dat de bewoners der Tengger-dorpen, waar beide godsdiensten naast elkander voorkomen, met de grootst mogelijke onpartijdigheid en zonder eenig gemoedsbezwaar aan de aan beide eerediensten annexe feestelijkheden en smulpartijen deelnemen, zoo de gelegenheid zich daartoe aanbiedt.

Hoe onder zulke omstandigheden — al ware zij dat niet reeds om andere redenen — onthouding van bestuurswege van eenige inmenging meer dan ooit een onafwijsbare eisch der noodzakelijkheid is, zal wel geen nader betoog behoeven.

Dat de Tenggerees, zooals in de Nota ook vermeld staat, door de Moslimsche Inlanders zooveel mogelijk bespot wordt en dat deze laag op hem plegen neer te zien is onderge-teekende uit niets gebleken. Integendeel!

Vele moslemin schatten hem hoog, omdat op zijn woord kan worden staat gemaakt, en in tal van huizen is hij een welkome gast, daar hij niet verzuimt om, bij voorkomende feestelijke gelegenheden, wat aardappelen, kool, uien enz. als kleine attenties, die de vriendschap onderhouden, mede te brengen en op het altaar dier vriendschap te offeren.

Het eten van varkensvleesch in het verborgene, mag wellicht in Pasoeroeansch-Tengger voorkomen, in deze streken is dat niet wel aan te nemen, daar in het Tengger-ge-



bied alhier absoluut geen tamme varkens worden aangetroffen en ook de wilde zwijnen er uiterst schaarsch zijn.

Ten slotte nog de opmerking, dat geen enkele Tenggerees in deze contrôle-afdeeling u antwoorden zal dat hij „orang slam” dan wel „orang boeddha” is. Dat kan de steller der Nota onmogelijk uit den mond des volks alhier hebben opgevangen. De Tenggerees, van zich zelven sprekende, noemt zich „wong (tjjang) Tengger,” een enkele maal „wong (tjjang) Brómó.”

SOEKAPOERA, den 31sten Juli 1899.

(w.g.) Ch. E. BODEMEIJER.

Voor eensluidend afschrift:

De Gouvernements Secretaris,

(w. g.) PAULUS.

# R A P P O R T

VAN DEN HEER

G. G. L. von FREIJBURG.

*Controleur van Tengger.*

POESPO, 5 October 1899.

No. 753/2.

*Aan*

*den Resident*

*van*

**PASOEROEAN.**

In voldoening aan uw apostil dd. 24 Mei jl. No. 2337/2 gesteld op de missive van den Eersten Gouvernements Secretaris dd. 18 Mei t. v., No. 1130 heb ik de eer, onder retour der bijlage, het volgende te doen dienen.

Van de feiten, vermeld in de nota over de Tenggereezon van de hand van den heer H. M. LA CHAPELLE, lid der Alg. Rekenkamer, opgenomen in deel XLI aflv. 1 van het tijdschrift voor Indische Taal- Land- en Volkenkunde, had ik wel reeds het een en ander gehoord; behalve van Dr J. H. F. KOHLBRUGGE te Tosari, ook van de in de afdeeling aanwezige inlandsche ambtenaren, en voornamelijk van den tegenwoordigen Ass. wedono van Poespo, met name Mas Ngabei Reksoprawiro, die van af 1888 in den Tengger en meer bepaaldelijk in den boven Tengger, waarop de bovenbedoelde feiten betrekking hebben in verschillende betrekkingen is werkzaam geweest en veel met eigen oogen heeft gezien, maar van hunne juistheid was ik niet zeker,



Na de ter zake gehouden tijdroovende - (omdat men dikwijls eenige malen hetzelfde onderwerp moet behandelen om er de volle waarheid van te vernemen) - onderzoekingen, die ik tusschen mijne andere werkzaamheden heb moeten verrichten, doch die ik thans reeds heb kunnen ten einde brengen dank zij de groote diensten, die de vele persoonlijke getuigenissen van dien Ass. wedono, een werkelijk zeer ontwikkeld en betrouwbaar persoon, daarbij hebben bewezen, vermeen ik een oordeel te hebben gekregen van de feiten, zooals zij mij voorkomen inderdaad te zijn, voor zoover betreft Pasoeroeansch Tengger.

Omtrent het meer en meer indringen van het Mohamedanisme in het Tenggergebied:

Was het Tenggergebied voor 20 jaren een terra incognita, thans is het een algemeen bekende en door velen gezochte streek wegens haar buitengewoon gezond en heerlijk klimaat.

Door den aanleg van een prachtigen en gemakkelijken rijweg door het midden er van, is het vroegere geheel geïsoleerde gebied met eene uit een vorig tijdperk achtergebleven bevolking thans met de wereld daarbuiten goed verbonden.

Dientegevolg heeft de streek zich in het laatste decennium buitengewoon ontwikkeld; de landbouw heeft zich uitgebreid en de bevolking is toegenomen; er valt in het algemeen een grootere welvaart te constateeren dan vroeger het geval was.

De bevolking is toegenomen niet alleen door dat van buiten meer en meer inlanders-mohamedanen zich als landbouwers er zijn komen vestigen doordien zij er gemakkelijker dan in de lagere streken bouwgronden konden bekomen, hetzij voor de cultuur van voedingsgewassen, hetzij voor die van koffie.

Op die wijze zijn er mohamedanen gekomen en op die wijze is ook het Mohamedaansch geloof belijdend gedeelte der bevolking er toegenomen en zal het nog toenemen, zoolang het iederen inlander, wien niets anders kan worden

ten laste gelegd dan, dat hij mohamedaan is, veroorloofd zal zijn zich naar den Tengger te begeven of zich daar te vestigen.

Ik heb echter niet kunnen constateeren, dat overgang van geloof bij de Tenggereezen op eene wijze en in aantal heeft plaats gehad, dat daarop de bijzondere aandacht der Regeering moet worden gevestigd.

Zelfs ten tijde dat Hadji Badaroedin (vide noot blz. 5) te Tosari een langgar had, waar hij met zijne geloofsgenooten en hunne kinderen geregeld zijn godsdienstplichten vervulde, heeft hij niet meer proseliten gemaakt dan eenige weinigen, die nog tot zijne zeer goede bekenden behoorden.

Aan dien toestand werd echter dadelijk een einde gemaakt en Hadji Badaroedin heeft sedert zich uitsluitend bezig gehouden met zijne koffietuinen.

Volgens mijne meening is er ook staatkundig geen voor- of nadeel van te verwachten of de Tenggereezen hunne voorvaderlijke instellingen al dan niet behouden, en deel ik te dien opzichte niet de meening van Dr. KOHLBRUGGE en den heer LA CHAPELLE, dat bij mohamedaansche woelingen in Oost-Java het Tenggergebied een tegenwicht zou vormen. Wat zou het handjevol Tenggereezen toch te beteekenen hebben tegenover de omringende massa mohamedanen.

Het eenige motief om den Tengger te behouden of te laten zooals het thans is, zou zijn om een eigenaardigheid, een stuk oudheid te bewaren.

Men meent, dat bij het mohamedanisme ontwikkeling van kunst en kennis en beschaving niet mogelijk zouden zijn, doordat het geheele leven als het ware door den Koran wordt geregeld. 1)

De arabieren onder de regeering van den Kalief al Rashid b. v. hebben het echter niet bewezen.

Maar zou de Hindoe Tenggerees van heden instaat zijn zich te ontwikkelen, vrij aan den invloed van het mohamedanisme tot eene hoogte welke zijne voorouders reeds hebben bereikt? ik meen van niet.

1) Deze bewering blijve geheel voor rekening van den schrijver. Noot der Red.



Uit het oogpunt van beschaving, zie ik daarentegen niet in, welk bezwaar er tegen kan zijn dat waar het christendom het braakliggend arbeidsveld verwaarloost, het mohamedanisme het in bewerking neemt, want de laatste godsdienst is toch een hoogere vorm van godsvereeninging dan de natuurdienst van den Bromo. Het zou dus voor den Tenggerees een vooruitgang zijn van den lageren trap van beschaving waarop hij heden nog staat.

Ik gevoel te dezen opzichte veel meer voor de meening van den bekenden Franschen geestelijke Ch. M. LAVIGERIS, die beweert dat het mohamedanisme de beste overgang is tot het christendom.

Het weren van het Islamisme uit het Tenggergebied zou m. i. een strijd zijn tegen de natuurlijke ontwikkeling der zaken.

Het is een natuurwet dat, waar twee verschillende soorten gedurig met elkander in aanraking komen, meerdere, sterkere en beschaafdere zegevieren moet, terwijl de mindere, oplossen in de eerste. De aanraking van Tenggereezen met mohamedanen heeft niet alleen plaats, doordien mohamedanen in de Tengger komen maar ook nog, doordat de Tenggereezen in het belang van hun grooten aardappelen-en groentenhandel dikwijls en voor langen tijd zich naar de benedenlanden onder de mohamedanen begeven en daar verblijven.

Het bekeeringswerk, als het zoo genoemd mag worden, wordt mijns inziens als door de omstandigheden verricht, niet omdat de Tenggerees bekeerd wordt maar omdat hij zich, hoewel uiterst langzaam, bekeert.

Dat hij daartoe gemakkelijk zal overgaan, is licht te begrijpen, wanneer men bedenkt, dat hij eigenlijk heel weinig begrip heeft van zijn godsdienst en om zoo te zeggen niet weet, wat hij heeft te gelooven.

Hij is daardoor yatbaarder om een geloof aan te nemen, waarvan de leer volkomen bepaald en geformuleerd is en waarvan hij door zijn herhaalde aanrakingen met de aanhan-

gers daarvan veel gezien en gehoord heeft, waardoor hij per slot van rekening beter op de hoogte is van het Islamsch geloof dan van zijn eigen godsdienst.

Het moet daarom geen bevreemding wekken, wanneer men hoort dat de Tenggereezen, de echten zoowel als de zoogenaamd bekeerden, deelnemen aan mohamedaansche-zooged als aan hunne eigen godsdienstfeesten of plechtigheden, die in de betrokken dessa worden gegeven.

Bij mijne onderzoekingen en ondervragingen ter zake, is mij gebleken, dat zulks veel voorkomt niet uit eenigen dwang of pressie maar geheel vrijwillig, eenvoudig omdat de Tenggerees graag deel neemt aan feesten.

Dagelijksche godsdienstplichten kent de Tenggerees niet; dat hij er iets op na houdt, dat op een godsdienst gelijkt, herkent men daaraan, dat hij deelneemt aan de twee groote Bromo-feesten met name Kesodo en de Karo en verder, dat hij bij geboorte, huwelijk en overlijden op aanwijzing van den doekoen eenige godsdienstige formaliteiten in acht neemt, waarvan hij echter niets begrijpt.

Degenen, die iets weten van het Tenggersche geloof zijn de hoofddoekoen van Tosari, de doekoens van Poerwono, Wonokitri, Podokojo en Mororedjo; de andere doekoens en alle andere en overige Tenggereezen, volgen werktuigelijk wat hun door de eerstgenoemden wordt voorgedaan of voorgescreven zonder zich rekenschap of eene verklaring weten te geven van wat zij verrichten.

Voor zoover ik de tegenwoordige inlandsche ambtenaren van den Tengger ken, heb ik de overtuiging dat zij zich niet bemoeien met de godsdienstige aangelegenheden hunner onderhoorigen; zij zijn geen van allen fijingeloovig en laten zich zelven terzake zeer weinig gelegen liggen. In dit opzicht zijn zij zeer practisch geworden, al is hunne intellectueele ontwikkeling nog niet hoog te noemen.

Wel heb ik vernomen, dat een vorige Regent van Pasoe-roean graag zag, dat de Tenggerees mohamedaan werd, hij wendde zijn invloed ook aan om het daarheen te



leiden, maar aan dien toestand is sedert lang een eind gekomen.

Ik deel met den heer la Chapelle de meening, dat over een niet te langen tijd het Tenggergebied vermohamedaniseerd zal zijn, doch niet door de invloeden, die hij er aan toe schrijft, noch doordat het stelselmatig wordt bekeerd, noch door den invloed van Europeesche of Inlandsche ambtenaren.

Omtrent hetgeen hij dienaangaande in zijn opstel mededeelt, over de verkiezing van den petinggi van Wonokitri met name R. Danoeckromo worde het volgende aangeteekend:

Dit had plaats in het jaar 1891; de destijds in de controleafdeeling Tengger geplaatste controleur was de heer van Andel, laatstelijk Assistent Resident van Blora.

Een kort woord vooraf over zijn bestuur zal hier niet misplaatst zijn.

Over het achtjarige bestuur van dezen ambtenaar kan niet anders dan met den grootsten lof gesproken worden en is het slechts zeer te betreuren, dat hij er niet nog langer het bestuur heeft kunnen voeren.

Wat hij voor den Tengger gedaan heeft en wat hij voor deze streek is geweest, is jammer genoeg te weinig bekend, maar ieder Tenggerees weet het feit te constateeren, dat hij zijn uitmuntend vee, zijne winstgevende koffietuinen, zijne goede wegen, zijn drinkwater, waaraan Tengger zeer arm is, in het algemeen zijn grootere welvaart en rijkdom van heden, aan dien controleur dankt, waarom hij zeer terecht den bijnaam heeft van „Bapak Poespo.”

Toen door het uitslag van den petinggi van Wonokitri met name Pak War, één mohamedaan, de betrekking van hoofd dier dessa open viel, moest er eene nieuwe verkiezing plaats vinden.

Deze verkiezing werd geleid door den Controleur van Andel. De hiervoren reeds genoemde assistent-wedono van Poespo, heeft de dessaverkiezing geheel bijgewoond en beschrijft die conform mijne bevinding ter zake bij mijn

onderzoek bij verscheidene Wonokitrische dorpelingen, die er toen bij waren als volgt:

„Niet direct werd tot een dessaverkiezing overgegaan, omdat de controleur de wenschelijkheid en de mogelijkheid van eene splitsing van de dessa wilde bespreken en onderzoeken.

De door den heer la Chapelle ten onrechte genoemde dessa Sedaheng-Wonokitri heet werkelijk slechts Wonokitri; Sedaheng is de naam van het grootste daarbij behoorend gehucht.

Er werd een koempoelan gehouden, waarbij de controleur de vraag besprak of het noodig, wenschelijk en mogelijk was, de dessa Wonokitri te splitsen in twee afzonderlijke dessa's, waarvan Sedaheng de nieuwe dessa zou vormen.

Toen bij deze besprekingen bleek, dat de voorgenomen splitsing op onoverkomelijke bezwaren moest stuiten, werd daarvan afgezien en hield de controleur, in afwachting van het plaatselijk onderzoek, een voorloopige bespreking van de nieuwe verkiezing, waartoe de dorpelingen nader zouden worden bijeengeroepen.

Aan de vereenigde dessalieden werd daarop gevraagd, wie zij als candidaat voor petinggi zouden voordragen.

Er had toen eene examinatie plaats naar de geschiktheid der voorgestelde candidaten, zooals door den heer la Chapelle in zijn opstel wel beschreven is, maar het onwettig karakter, dat hij aan deze bestuurshandeling daarbij geeft is niet overeenkomstig de werkelijkheid.

Geen van hen bleek eenige geschiktheid voor die betrekking te hebben, geen van hen kende lezen of schrijven, zelfs niet afstempelen.

Toen heeft de Controleur aan de kiezers gevraagd, waarom zij niet iemand voordroegen, die lezen en schrijven kende en op de hoogte was van de werkzaamheden van petinggi, en werkelijk heeft de Controleur daarop den menschen gewezen op Raden Danokromo, die deze geschiktheid bezat.

Van hem wilden de kiezers echter niets weten, omdat hij niet iemand van de dessa was, omdat men hem niet



goed kende en omdat men niet wist, wat men aan hem zoude hebben.

Omdat de voorgenomen splitsing nog plaatselijk moest worden onderzocht en omdat deze bijeenroeping niet was bestemd voor eene dessaverkiezing, werd de vergadering gesloten tot nadere bijeenroeping.

Intusschen moest voorzien worden in de waarneming van de betrekking van petinggi.

Omdat Raden Danoekromo daarvoor de geschikste en de eenige beschikbare persoon was, werd hij door den Controleur en wedono daarmede belast.

Onder het bestuur van den ontslagen petinggi Pak War, was de toestand van de dessa Wonokitri lang niet zooals het wezen moest, er was geen orde, rust of veiligheid. Uit het register van Justitie- en politiezaken bij den Djaksa van Pasoeroean kan blijken hoeveel zaken er toen waren, alleen uit deze dessa.

Wanneer men de keuze van de dessalieden zoude willen volgen, die zij voor petinggi of waarnemend petinggi zouden doen dan zal men altijd iemand krijgen die dom en zwak is om daardoor in de dessa vrij spel te hebben en alles te kunnen doen, wat ze zouden willen.

Bij dessaverkiezingen gebeurt dit veel.

De Controleur van Andel de nooden en behoeften van zijne geliefde Tenggereezen evengoed als hunne streken door en door kennende, handelde door Raden Danoekromo tot tijdelijk waarnemend petinggi aan te stellen, geheel in 't belang van de dessa, volkomen volgens zijne bevoegdheid, zonder misbruik van gezag of macht te maken of eenige willekeurigheid te plegen.

Een man als Danoekromo, door hem zelf streng gedresseerd en dien hij niet zonder grond kon vertrouwen, was noodig om er de rust en orde weder te herstellen en er de zaken te leiden tot dat definitief een nieuw hoofd was verkozen.

Als waarnemend petinggi moest hij, in het belang van zijn

dienst van Tosari, waar hij woonde, tijdelijk verhuizen naar Wonokitri.

Toen na afloop van de onderzoeken en opmetingen der bouwgronden ter zake van de voorgenomen dessa splitsing, hetgeen ongeveer drie maanden duurde, de dessaverkiezing van Wonokitri plaats vond, werd Danoe-kromo met algemeene stemmen door alle opgekomen kiesgerechtigden tot hoofd verkozen en zulks om geen andere reden, dan omdat hij volgens verklaring van alle dessalieden als waarnemend hoofd uitstekend had voldaan en hen zeer was medegevallen.

Danoekromo heeft de hem opgedragen taak volbracht niet alleen tot genoegen van de dessalieden, maar ook tot groote tevredenheid van het bestuur en heeft het in hem gestelde vertrouwen niet beschaamd.

Het was geen gemakkelijke taak voor hem, om het te maken naar de wenschen van de dorpsbewoners zoowel als van het bestuur, omdat die geheel uit elkander loopen, zoo als licht te begrijpen is, doch door zijn bijzonderen taet van omgaan en door zich strikt aan zijn plicht te houden is het hem gelukt.

Met bijzonderen nadruk moet hier vermeld worden dat volgens vorenstaande beschrijving blijkt dat de commissie, die de dessaverkiezing heeft geleid, meer bepaaldelijk de controleur, zich daarbij geheel gehouden heeft aan de voorschriften vervat in Staatsblad 1878 No. 47 en dat hem niet kan worden verweten, dat hij eenigen invloed of pressie heeft uitgeoefend op een bepaalden candidaat, zijdelings noch rechtstreeks.

De aanstelling van Danoe-kromo tot waarnemend petinggi, waartoe Controleur en wedono bevoegd waren, kan niet als voorbeeld worden aangehaald, dat hij op eenige wijze door het bestuur werd gepousseerd.

Gewoonlijk wordt een lid van het dessabestuur met de waarneming belast, indien hij namelijk de geschiktheid daartoe bezit en voldoende waarborgen daarvoor aanbiedt.

In de lager gelegen dessa's, waar men over het alge-



meen beschaafdere menschen aantreft, vindt men onder het dessabestuurscorps meestal een of meer personen, die een zoodanige geschiktheid bezitten en die men dus zou kunnen kiezen, maar in de bergdessa's en in het bijzonder onder de Tenggereezen heeft men te dien opzichte een allerongunstigsten toestand en moet in dergelijke gevallen een keuze gedaan worden buiten de dessabestuursleden, gewoonlijk uit oppassers of magangs bij inlandsche ambtenaren.

In de lagere dessa's komt het wel eens voor dat geen van de dessabestuursleden vertrouwbare menschen zijn, dan wordt hier ook bij waarneming van de betrekking van pe-tinggi geen dessabestuurslid gekozen, maar de eene of andere oppasser of magang; hierin ligt niets onregelmatigs of willekeurigs.

Na zijne definitieve benoeming kwam een huwelijk tot stand tusschen zijn zoon Hoem en Pai, dochter van den welgestelden en bij zijne dorpsgenooten gezienen doekoen Pak Katidjah, waarvan de bedoeling is om zich, door het scheppen van huwelijksrelaties liefst met de gegoeden en gezienen van het dorp, financieel en staatkundig een grooteren invloed te verzekeren en geenszins om propaganda te maken voor het Islamsch geloof, waaraan hij zich blijkens zijne levenswijze, met zijn practischen zin, heel weinig heeft laten gelegen liggen. Hoewel Hoem en Pai door hunne ouders bij elkaar zijn gebracht geworden, waren de jongelieden volgens hunne eigen verklaringen met elkaar ingenomen en leven zij thans nog zeer gelukkig te samen, hetgeen wel wat zeggen wil waar men volgens de landsgebruiken zoo gemakkelijk den echt kan verbreken.

Een broeder van Raden Danoekromo, destijds mán-doer bij het Boschwezen, thans boschwachter te Tandjoeng anom, district Grati (Pasoeroean) vestigde zich na zijne benoeming te Wonokitri, andere familieleden van hem zijn er sedert niet gekomen.

Ik heb niet kunnen constateeren, wat de heer la Chapelle beweert, dat er voortdurend familieleden van hem uit

Bagelen komen om zich bij voorkeur in de dessa Wonokitri te nestelen.

Mede heb ik niet kunnen constateeren, dat Danoekromo waarschijnlijk door vreesaanjagingen of bedreigingen met bekendmaking van onregelmatigheden als anderzins, zijne verkiezing tot hoofd door de kiesgerechtigden heeft bewerkt of bevorderd.

Met het bestuur van Danoekromo kwamen langzamerhand orde, rust en veiligheid in de dessa terug en is zij thans een van de beste geregelde en welvarendste dessa's van den Tengger.

Gedurende zijn negenjarig burgervaderschap van Wonokitri, heeft hij steeds tot tevredenheid van het bestuur en van de bestuurden gediend en wordt het niet alleen door mij maar ook door de meeste dorpsbewoners van Wonokitri betreurd, dat hij thans, sedert een maand ontslagen is, omdat hij om eenige centen heeft gevingt-et-und, waarvoor hij reeds werd beboet met / 25.

Ik heb niet kunnen constateeren, dat hij gestreefd heeft om op allerlei wijze de Tenggersche adats te verdringen en de islamsche gebruiken en gewoonten ingang te doen vinden; dit zou ook in strijd zijn met den tact en het beleid die hij steeds heeft aan den dag gelegd.

Integendeel kan geconstateerd worden, dat hij als hoofd steeds heeft deelgenomen aan de Tenggersche feesten en plechtigheden, de adats en gebruiken daarbij zoo ver mogelijk volgende

De viering van de zoogenaamde sedekah dessa heeft niet alleen in de dessa Wonokitri plaats, maar ook in verscheidene andere Tenggersche dessa's.

Dit gebruik bestaat reeds sedert langen tijd en is geen nieuwigheid door Raden Danoekromo ingevoerd.

Het is mij niet gebleken, dat de dorpelingen dit feest tegen hun zin vieren, integendeel, zooals ik hiervoren vermeldde houden de Tenggereezen zeer veel van feestvieren en



grijpen zij elke gelegenheid daartoe graag aan meer dan andere Javanen.

Het is geen feest dat jaarlijks vast moet plaats hebben; is de oogst buitengewoon goed geslaagd, dan heeft het plaats bij wijze van dankoffer en wordt tevens de zegen afgesmeekt voor den volgenden oogst; is de oogst mislukt of slecht uitgevallen dan wordt de sedekah dessa soms ook wel gevierd om de goden voor den volgenden oogst gunstiger te stemmen, doch altijd wordt dit feest gegeven met algemeen goedvinden der dorpelingen en niet omdat de petinggi het beveelt.

De kosten van het feest worden door de dessa gedragen en omgeslagen over alle deelnemende, bij den landbouw belanghebbende dorpsbewoners, zonder dat iemand daartoe gedwongen wordt.

Het is waar dat het huwelijk van Danoekromo's zoön heeft plaats gehad volgens den mohamedaanschen ritus; het is waar dat de besnijdenis van diens zoon heeft plaats gehad op de bij de mohamedanen gebruikelijke wijze. Danoekromo was vrij die aangelegenheden te behandelen, zooals hij dat wenschte; echter heeft hij, voor zoover bekend, anderen nooit gedwongen dezelfde aangelegenheden te doen plaats vinden op de door hem verkozen n. l. mohamedaansche wijze.

Als een goed dessahoofd, bracht hij alle eenigszins belangrijke dessa-kwestiën ter kennisse van zijn wedono of ass. wedono. Dit is ook geschied met de door den heer La CHAPELLE op blz. 49 bedoelde erfenis kwestie over een door een inlander uit Wonokitri nagelaten stuk tegalgrond.

Dat de hoofddoekoen ter zake niet gehoord werd, is minder zijn schuld dan wel van den wedono, die terecht de behandeling der zaak aan zich hield, als zijnde de zaak ook eene, over onrechtmatig grondbezit, dat in eerste instantie tot zijne competentie behoort.

In de geheele dessa Wonokitri zijn er op het oogenblik

vijf Inlanders die mohamedaan zijn, waaronder een zekere PAK LIJAS, vroeger kapetengan, nu kortelings, ongeveer een maand geleden, met op ongeveer 10 na, algemeene stemmen tot petinggi verkozen in de plaats van den haar zoogenaamd opgedrongen mohamedaanschen petinggi Danoekromo en zulks nog wel, niettegenstaande ik den kiezers nadrukkelijk er op gewezen had, dat zij nu in de gelegenheid waren om een onvervalschten Tenggerees tot hun hoofd te kiezen.

Omdat tegen PA LIJAS' benoeming tot petinggi geen bezwaren waren te maken, werd zijn keuze door den Resident van Pasoeroean gesanctionneerd.

Deze PA LIJAS is op de volgende wijze in het dessabestuur van Wonokitri gekomen.

Bij zijn optreden als petinggi van Wonokitri, had Raden Danoekromo, zooals hiervoren medegedeeld, er een ware augiasstal schoon te vegen; om hem daarin te helpen had de Controleur VAN ANDEL den vorigen petinggi van Tosari opgedragen hem daarbij te assisteeren, waartoe deze een kennis van hem onder den arm nam n. l. genoemde PA LIJAS.

Hij is afkomstig van Kebon tjandi.

Als jongeling, in zeer vroegere jaren, thans is hij iemand van middelbaren leeftijd, moet hij, naar beweerd wordt, deelgenomen hebben aan groote dieverijen, die zich niet alleen tot deze residentie bepaald hebben maar zelfs tot in Madioen en Solo ondernomen werden.

Bewezen kan deze bewering echter niet.

PA LIJAS kende daardoor de meesten van het slechte volk van Kebon tjandi en omstreken, die toen hunne rooverijen bij voorkeur in Tengger en speciaal in de rijke dessa Wonokitri pleegden.

Op dit tijdstip stond PA LIJAS waarschijnlijk op een keerpunt van zijn leven; hoe het zij, hij hielp den petinggi van Tosari, hij werd afvallig van zijne vroegere kornuiten en leverde ze allen, die te Wonokitri of in den Boven-Tengger kwamen stelen, een voor een aan de justitie over.

Toen na eenigen tijd het gespuis was verdreven, werd hij,



PA LIJAS, door Danoe-kromo, die zag hoevele groote diensten hij aan Wonokitri in het bijzonder had bewezen en die den zuiveren toestand in de dessa wilde handhaven, aangezoekt om als kapetengan (dessabestuurslid voor de politie) van Wonokitri in te vallen, aangezien er een zoodanige plaats over en onvervuld was.

PA LIJAS nam het aanbod aan, maar stelde zijn voorwaarden, omdat hij het te Kebon tjandi goed had. Hij wilde wel kapetengan worden, maar wenschte zekerheid te hebben, dat hij voor zijne diensten voldoende betaald zou worden en verlangde als jaarlijksch inkomen, tien bundels djagoeng van elk gogolhuisgezin, wat ongeveer overeenkomt met de bescheiden bezoldiging van f 200 's jaars, waartegenover hij afstand zou doen van het recht om anggoerans van de dessagogols te eischen, en voor alle andere aan het ambt verbodene wettige inkomsten of voordeelen.

Aangeteekend moet hierbij worden, dat de inkomsten van dorpshoofd en dessabestuursleden in den Tengger, met uitzondering van drie dessa's waar communale sawahs voorkomen, uitsluitend bestaan in de hun bij Residents-besluit toegekende anggoerans; apanages bestaan hier niet, omdat alle grond in individueel bezit is.

PA Lijas heeft volkomen gelijk, dat hij tien bundels djagoeng van elk huisgezin prefereert boven de zeer onzekere en lastige anggoerans en dat hij zich voor zijne diensten behoorlijk en voldoende wenscht betaald te zien, wat niet altijd het geval is bij de bestaande regeling.

In overleg en met goedvinden van alle Wonokitrische dorpelingen, werd hij na goedkeuring van het bestuur, aangesteld tot kapetengan, onder de door hem bedongen voorwaarden, wat niet in strijd is met de bestaande regeling.

De voorstelling, die de heer La CHAPLLE van zijne aanstelling tot kapetengan van Wonokitri geeft, is onjuist en werpt onverdiend een ongunstig licht op de handelingen van den toenmaligen wedono van Pasrepan.

Wanneer schrijver der inhoofde dezes bedoelde nota de

zaak dieper had onderzocht, zou hij gemerkt hebben, dat de dessabestuursleden Pa TAKAR en PA SOENO (in de noot blz. 49 van die nota genoemd) opzettelijk, met gegronde redenen en met voorkennis van het Europeesche-zoowel als van het Inlandsche bestuur buiten de kom der dessa waren geplaatst geworden. Of meent de heer LA CHAPELLE dat de plaatselijke Europeesche-Inlandsche ambtenaren van dergelijke in het oog loopende willekeurige handelingen als door hem te dien opzichte wordt bedoeld, onkundig bleven?

In het laatste geval heeft de heer LA CHAPELLE een verkeerde en voor de ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur niet vleierende voorstelling van de wijze, waarop zij zich van de hun opgedragen taak kwijten, en maak ik van deze gelegenheid gebruik, om den ongunstigen indruk, die daardoor bij de Regeering wordt te weeg gebracht, nit te wischen.

Uit particuliere mededeelingen van Dr. KOHLBRUGGE, die ik in den aanvang van mijn verblijf alhier dikwijls over de toestanden van den Tengger sprak, alsook uit bijgaand particulier schrijven van hem, dien ik ten bewijze overleg, ben ik geneigd te vermoeden, dat de heer LA CHAPELLE bij zijne onderzoekingen te veel onder den invloed is geweest van de inzichten en opvattingen van Dr. KOHLBRUGGE, die niet onbevooroordeeld waren.

Werden in vroegere jaren n. l., toen de zetel van het districtsbestuur eerst te Tosari, daarna te Poespo en eindelijk te Pasrepan was gevestigd, de huwelijken der Tenggereezen gesloten voor den op die plaatsen aanwezigen panghoeloe en daarna door den betrokken doekoen volgens de Tenggorsche adats ingezegend, thans is dit gebruik door de bemoeienis van den Resident SALMON afgeschaft.

Iedere Tenggerees weet nu, dat hij voor huwelijk of echtscheiding volstaan kan met de hulp van zijn doekoen en dat hij zich niet bovendien behoeft te wenden tot den panghoeloe van het district.

Desniettenstaande is het daarna nog wel eens voor-



gekomen, dat men daarbij den panghoeloe van het district heeft te pas gebracht.

Zoo o.a. huwde nog kortelings, een vrouwelijk familielid van den hoofddoekoen van Tosari voor den panghoeloe en zulks geheel uit eigen beweging omdat het echtpaar, beide Tenggereezen, wenschte, het huwelijk zoude worden voltrokken door een van regeeringswege erkend geestelijk beambte van eenig aanzien als hoedanig het den betrokken doekoen niet beschouwde, wijl hij slechts, zoo heette het, een kleine man is en niet eens als lid van het dessabestuur kan worden beschouwd".

Verder heeft de vorige Resident beslist, dat erfeniskwestien der Tenggereezen voortaan zullen worden uitgemaakt door den hoofddoekoen in eerste en hoogste instantie.

In gewone onbelangrijke kwestien wil men zich wel aan de uitspraak van dien doekoen onderwerpen, maar in eenigzins gewichtiger gevallen, zijn de partijen het meestal niet met elkander eens; dan storen zij zich totaal niet aan de uitspraak van dien doekoen omdat, zooals het heet, hij maar een gewone kleine man is en brengen zij de zaak als eene civiele vordering voor, bij den landraad waarin zij vertrouwen stellen omdat die rechtbank volgens hen, zeer te recht, niet onder den invloed staat van de dessapartijen waaraan de doekoen zich niet kan onttrekken.

Omtrent hetgeen de heer LA CHAPELLE mededeelt wat gedaan zou kunnen worden om den Tenggerees de vrijheid te verschaffen om getrouw te kunnen blijven aan zijn godsdienst en zijne voorvaderlijke instellingen en gebruiken worde het volgende aangeteekend.

Zooals in het voorgaande vermeld is, is mij niet gebleken dat de Tenggerees die vrijheid niet heeft of dat hem het volgen zijner eigen adats en gewoonten wordt moeielijk gemaakt of verhinderd.

Ik kan ook niet constateeren dat de Tenggerees hondscher wordt behandeld dan een niet Tenggereesche Javaan.

In het algemeen valt mij de omgang der inlandsche ambtenaren met de bevolking hier zeer mee, en steekt dit zeer gunstig af bij hetgeen men dien aangaande in de Gouvernementslanden in Midden Java te zien krijgt.

Ik wil hiermede echter niet ontkennen, dat er in Pasoe-roean ruwe inlandsche ambtenaren zijn of dat zij soms hondsch optreden maar de zulken zijn uitzonderingen.

Ik zie daarom niet in, waarom de Tenggereezen niet zouden kunnen bestuurd blijven door mohamedaansche inlandsche ambtenaren.

Wat de vorming van een afzonderlijk regentschap of district van het geheele Tenggergebied aangaat, vind ik het denkbeeld op zich zelf niet kwaad, doch houd ik het praktisch voor moeielijk uitvoerbaar.

Wanneer de Tenggereezen werkelijk behoefte hebben aan een school, dan zouden zij die ook al lang hebben tot stand gebracht, financieele bezwaren zijn er hoegenaamd niet, want de kosten van eene dergelijke eenvoudige inrichting, zijn zeer gering en omgeslagen over de belanghebbende dessa's, zijn zij bijna niets.

Er zijn tal van bekwame magangs die voor f 750 à f 10 's maands gaarne en met ijver het schoolmeestersbaantje in den Tengger zullen willen uitoefenen.

De meeste Gouvernements inlandsche scholen in de binnenlanden waren eerst particuliere gesubsidieerde scholen, waarin gaandeweg meer belangstelling werd getoond, tot dat het Gouvernement ze geheel voor zijn rekening nam.

Wanneer in den Tengger uit werkelijk gevoelde behoefte, door de bevolking een school werd opgericht zou het Gouvernement ook hier niet achterblijven haar eene subsidie te verleen, maar ik zou niet gaarne aan de Regeering het voorstel doen, tot oprichting van een school, waarvan het succes alleen zou moeten worden afgeleid uit het feit,



dat een enkele Tenggersche bediende van het hotel Tosari aan zijn mohamedaanschen collega uit de benedenlanden om voorlichting heeft gevraagd omtrent lezen of schrijven.

De bijzondere geaccidenteerde gesteldheid van het terrein alhier en de verspreide ligging der dessa's zijn groote oorzaken dat hier een school niet kan bestaan.

Het toekennen van een adelijk predicaat of van bijzondere onderscheidingen aan enkele, zooals de heer la Chapelle het noemt — voorname en invloedrijke Tenggereezen, zonder andere bijzondere verdiensten, acht ik niet voldoende gemotiveerd en derhalve niet aanbevelingswaard.

Het onderwerp, hiermede afgehandeld zijnde, eindig ik met de mededeeling dat de toestanden in Pasoeroeansch Tengger bevredigend en geruststellend zijn en dat, indien het noodig is, dat daarop de aandacht der Regeering worde gevestigd, zulks zeer zeker gedaan zal worden door het gewestelijk of plaatselijk bestuur der residentie, dat daartoe veel beter in staat is dan zieke verlofgangers die zich uit égards tegenover dat bestuur behoorden te onthouden van inmenging in aangelegenheden aan zijne speciale zorgen toevertrouwd.

*De Kontroleur van Tengger,*  
(w. g.) VON FREIJBURG.  
Voor copy conform:

*De Kontroleur van Tengger,*  
(w. g.) VON FREIJBURG.  
Voor eensluidend afschrift:

*De Gouvernements Secretaris,*  
(w. g.) PAULUS.

**VERGELIJKENDE WOORDENLIJST**

IN HET

**Hollandsch, Ceramschen Alfoersch (Bonfia)**

door wijlen C. J. F. LE COCQ D' ARMANDVILLE. 1)

**BONFIA.**

De taal, die hier gesproken wordt en het Alfoersch genoemd wordt, wordt gesproken in het regentschap Bonfia, dat ongeveer 350 zielen telt en het regentschap Kilbawar, waar ruim 800 zielen moeten zijn.

Volgens de bewering van de bewoners van Kessewooi zijn de bewoners van Bonfia oorspronkelijk afkomstig van Kessewooi, in vroegeren tijd moeten zij tengevolge van onlusten of onaangenaamheden met hun opperhoofd in groot aantal zijn uitgeweken en zich gevestigd hebben in het gebergte van Oost-Ceram; zij hadden het recht aan hun kant, van daar dat hunne nederzetting hier den naam kreeg van Bonfia, hetgeen in de taal van Kessewooi beteekent „goed doen” (bon = doen; fia = goed); het woord Bonfia heeft hier bij de inlanders, zoo ver mij bekend, geene betekenis; ik kan natuurlijk niet uitmaken in hoever de lieden van Kessewooi (Kiswoete) waarheid spreken, toch als ik de taal van Kessewooi met die van Bonfia vergelijk, komt mij hun verhaal niet zoo geheel onwaarschijnlijk voor, daar zeer vele woorden in beide talen nagenoeg hetzelfde zijn en slechts weinig verandering hebben ondergaan; ik onthoud mij van gegevens te verstrekken over de taal van Kessewooi. Toch moet men bij die vergelijking niet uit het oog verliezen,

1) Piëteitshalve werd door de redactie zoo min mogelijk verandering aangebracht in dit niet geheel persklare stuk.



dat beide talen een gemeenschappelijken stam schijnen te hebben namelijk het *Goramsch*, welke taal ook gesproken wordt aan het strand van Groot-Ceram, als ik mij niet bedrieg, van af Hottie tot aan Tobo. Ik bepaal mij hier dus uitsluitend tot de taal van Bonfia.

Alle letters van het alphabet schijnen hier aanwezig te zijn, behalve de *p*, die zeker ontbreekt, daarenboven is mij geen enkel woord bekend, waarin ik de *x*, *ij* of de *z* zou kunnen te huis brengen.

De *p* kunnen zij niet uitspreken; in woorden, die gelijk zijn als in het maleisch en die wel uit het maleisch zullen genomen zijn, zooals *pengadjaran*, veranderen zij de *p* in *b* en zeggen *bengadjaran*: de eigenlijke alfoersche uitdrukking voor *pengadjaran* zou moeten zijn *lëen-lëen fhathoelin*; maar zij hebben hier eene neiging om vreemde woorden te gebruiken, zelfs dan, als zij in hun eigen taal een geschikt woord hebben; zoo hoort men menigmaal het Goramsche *fhakawai* voor aanduiden, kennis geven, bewijzen, terwijl het alfoersche woord *fhathoelien* juist hetzelfde beteekent (zuivere *f* en *v* ook niet) de taal is zeer geaspireerd, van daar dat het moeilijk is de lieden te verstaan, als zij onder elkaar bezig zijn; ik geloof niet dat zij eene zuivere *f* of *v* hebben, noch in 't begin, noch in 't midden, noch aan 't einde van een woord, immer hoort men er eene aspiratie bij b. v. *fhathoelien* = aanduiden; *batavhenen* = weten (laat de *v* even hooren en aspireer de *h*) *janavhai* = hoe? wat? *kovhie* = koffie; *toofh* = suikerriet; *töohien* = schrijven; *fhalaran* = mijnheer; *vhavhan* = plank.

De klemtoon valt bij tweelettergrepige woorden veelal op de laatste, ook als de voorlaatste lang is, b. v. *sörgà*; een kind, dat bij den doop den naam van Laura ontving, noemen zij *Läurà*; *mister* moeten wordt geheel uitgesproken als het Fransche *mystère*, ook zijn er zeer veel tweelettergrepige woorden, die den klemtoon op de voorlaatste hebben; ik meen te hebben opgemerkt dat, als de eerste lettergreep de *i*, *o* of *oe*-klank heeft, deze altijd den klemtoon heeft:

lōeti=blazen; tōti ati=aanstampen; boekot afplukken; loeak braken; sōmen = begieten; kōeba, rook; solhān, damp, die uit den grond opstijgt; sōela, menari; toch zijn er uitzonderingen, zooals b. v. koetak = dik (tebal), waarin de oeklank slepend langgemaakt wordt.

Nu is het mij nog zeer moeilijk een vasten regel aan te geven voor den klemtoon; bij meerlettergrepige woorden valt deze veelal op de voorlaatste b. v. fhokarm = vlechten, waar het accent op de a valt.

De voornaamwoorden zijn: bezittelijk:

ja so pen	ik	ja oela of eenvoudig oela.
ai so	gij	ai nīè      Ōela wordt ook soms persoonlijk gebruikt b. v.
i so	hij	isò nīè      tībī oela = geef mij.
ita so, āme	wij	ame nīè      oevho lièt oela? mag ik meegaan?
imoe so	gij	imoe nīè.
ilè so	zij	ite nīè, maar dan kan men liever zeggen manoesia nīè.

N. B. So wordt ook gebruikt, als men in plaats van 't voornaamwoord de persoon noemt, b. v. Sei bati so vhatan Seibat zegt.

Betrekkelijke voornaamwoorden zijn mij niet bekend.

Verbuigingen en vervoegingen sebjnen er ook niet te zijn, men maakt echter veel gebruik van een euphonistische medeklinker, als 't voorgaande woord op een medeklinker eindigt b. v. bei ati = beletten; tes kati = vastmaken leken ghati = sluiten; lete è ovhila = 't is nog niet op, iso kaan govhila = hij heeft alles opgegeten, waiisse rola = te veel water; lassa rola = erg veel bloed; kongon dola = te klein, ook te weinig

toein beteekent schieten met geweer	} men zegt echter toein kohos,	
ohos beteekent vogel		} toein kasawais, of die k bij toein hoort of eenvoudig eu- phonistisch is, heb ik nog niet kunnen achterhalen.
assawais = kanari		



nata aina fhäl kaina = eens in het jaar, een keer een jaar.

*Telwoorden.*

1	sa	wanneer men meer bepaald spreekt
2	loea	van voorwerpen, gebruikt men <i>ain</i>
3	tolie	ain fhila? hoeveel? aina; hoeveel
4	fhaat	menschen? manoesia yhatan thila. Ain
5	lima	loea 2 duiten petis matan loea. Ain
6	noon	tolie; ampat ekor fhoeän fhaat. Ain
7	fhiti	fhaat twee pijlen met ijzeren punten
8	walie	= lama karangloea enz. fhoeäta ka-
9	sifha	tomen, Siet Kaina rassan.
10	fhoetia	Kain? = juist tien, neem
11	fhoetia ke la	er een af dan blijven er negen.
12	fhoetia ke le loea	
13	fhoetia ke le fhaat	
20	fhoetiloea	
30	fhoetalie	
40	fhoetifhaat	
100	satia	
200	satiloea	
300	satitalie	

Eene bijzondere vermelding verdient het woordje *té* dat, naar gelang van omstandigheden, verschillende beteekenissen krijgt en soms moeilijk met een aequivalent woord weêr te geven „waarvaan iets gemaakt is, b. v. te bata = van aarde b. v. reben lo tambakka *te* fhalaran = ik heb tabak van mijnheer gekregen; b. v. blik om tabak in te doen = toental beitambakka *té*; soeptieriene = kopje om uit te drinken = fhiken nimien *té* = fhiken bei soep *té*, iemand die ziek is, behandelen = bei mohien *té*; ik gaf mijn jongen last mijn baadje te wasschen — tooho kita oela larang = wasch eerst mijn baadje — bei sabien soesi *te*? moet ik het met zeep doen? = doen zeep in?

is er al zout in 't eten = tessik *té* lo, te lete è?

er is geen zout in = é tessik *té*

soekien *té* daralla = op de gong slaan

betis té lo = hij heeft er al duiten voor gegeven  
 vhan mo tambakka té = een sigarenpijpje; moesi liét lo = ik  
 weet het niet; het gaat je niet aan; ik wil 't niet zeggen.

Zien = ita en hooren = äloka wordt bijna altijd gekon-  
 strueerd met reben = vinden; ja soita reben lo = ik heb  
 het gezien; aloka zonder reben beteekent ook onderhoorig zijn  
 b. v. iso aloka orang kaja Bonfia, hij is onderhoorig aan  
 den regent van Bonfia; iso é aloka reben = hij hoort het niet.

Kaha voor aan een werkwoord gehecht, geeft dikwijls  
 te kennen, dat de handeling wederkeerig of gezamenlijk  
 of met instantie geschiedt.

b. v. leit = staan, kahaleit = vechten

bei = doen, kahalei = ruzie hebben of maken

reben = vinden, kahareben = elkaar ontmoeten

kahamoeri, = elkaar kussen (ze kussen hier met de neus  
 evenals in Floris) lolik = liegen, kahalolik bedriegten.

kaha lalan fiá = vrede = samen hart goed

bei kahalalan fiá = vrede maken.

Ook hebben zij eene groote neiging, om in woorden, die  
 op o of oe uitgaan, uit 't Maleisch overgenomen, de oe in  
 i te veranderen b. v. lampo = lampi; sápatoe = sabati  
 de a in e;

b.v. Sumbajan = Sumbijen.

d en r worden dikwijls verwisseld:

darala en dadala; doin en roin.

sitiara en sitiada = kanon.

Eene uitdrukking, die herinnert aan het Sikaaneesche bin  
 is te bine, wanneer men een Sikaanees iets vraagt, dat hij  
 of niet weet, of wel weet maar niet zeggen wil, dan ant-  
 woordt hij U bin of wel binko b.v. moangrato epoi na?  
 Waar is de radja naar toe gegaan?

Antwoord bin

Fhalaran toeni vhan anayhai? Moesi lietlo mani te bine,  
 fhanálan te bine.



Mijnheer geschoten barang apa? ik weet het niet Koeskóen  
misschien blad misschien.

I Tè bině = ja misschien.

iets wat niet goed of slecht is wordt genoemd éfhieje, ik geloof echter, dat dit woord recht heeft om in drieën geschreven te worden en dan zou het moeten zijn e fhiä je; e is de ontkenning en beteekent niet fhiä = goed en je is eene uitdrukking van afschuw welke nog eens voorkomt in de uitdrukking e soeå je = ik wil niet.

Voor de spelling heb ik getracht de aanwijzingen in het voorwoord van Holle gegeven te volgen, vroeger volgde ik eene andere methode: het was namelijk mijn streven zoo te schrijven, dat een Hollander, wanneer hem het geschrevene werd voorgelegd, noodzakelijk goed of bijna goed moet uitspreken van daar dat ik overal waar de echte hollandsche ie klank gehoord werd, ik ook ie schreef; ik begrijp echter dat die schrijfwijze bij wetenschappelijke behandeling, die ook onder de oogen van niet-Hollanders komt, niet de voorkeur verdient, daar b.v. de Franschen ie van zelf verkeerd zouden uitspreken, ofschoon de methode van Holle om de Oe klank door *Oe* weer te geven ook aan dat euvel mank gaat. — Nu heb ik de methode van Holle gevolgd en, waar b.v. de holl. ie klank gehoord wordt, heb ik geschreven i waar e den klank heeft als in geven, heb ik geschreven e; overal waar dus e zonder eenig teeken voorkomt moet die als de e in geven uitgesproken worden; alleen in gesloten lettergrepen waar dezelfde klank gehoord wordt als in 't holl. been, heet b.v. jeen = zenden: jeet = stuk heb ik de dubbele e behouden; eveneens heb ik gehandeld met de a, wanneer die denzelfden klank had als in staat, maan en b.v. in waat, stam, laan, blad, de dubbele a geschreven; o als in room, boom heb ik ook dubbel geschreven b.v. boom (Sommigen spreken uit boon = vol). Over de beste wijze om het alfoersch aequivalent voor spreken weer te geven, ben ik

het met mij zelven nog niet eens; na lang wikken geloof ik dat liēn liēn de gemiddelde uitspraak beter weer-geeft dan lēen-lēen zoo als ik aanvankelijk in het woordenlijstge geschreven had! ik zeg de gemiddelde uitspraak! want de uitspraak is volstrekt niet vast bij verschillende personen is soms een merkbaar verschil, bij sommigen hoort men duidelijk de i klank bij anderen domineert weer de e dus liēn liēn. Den dubbelen medeklinker heb ik overal gebruikt waar die duidelijk gehoord wordt, benevens daar waar b.v. een s tusschen twee klinkers geplaatst te zacht zou zijn b.v. messet nacht de schrijfwijze mēsēt heeft mij wel een oogenblik bekoord maar dan zou de S te zacht worden en niet voldoende de ware uitspraak terug geven! Over het algemeen is de S hier vrij scherp zoowel in 't begin als in 't midden van een woord; bijgevolg in alle woorden waar de S ook maar enkel voorkomt zooals in fhāsen = hand moet die S hier scherp uitgesproken worden, in het woord isse, met de ie klank, groot heeft de S denzelfden klank als in het fransche ficelle, wellicht ware het juister icē te schrijven; wellicht zou men als regel kunnen stellen dat de stusschen Oe en i, O en e zacht wordt uitgesproken b.v. soesin = tepel; loesi = bot; nōsit = tandvleesch; osēlet = maagd, in alle dergelijke woorden die mij willen invallen wordt de S zacht uitgesproken.



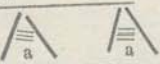
In rolla lessch heeft men juist dezelfde uitspraak als in hollandsche rollen. (Red.)

Krijgt de a een klank die meer gelijkt op O dan op a dan heb ik geschreven ā; wordt de a als een stomme e uitgesproken. ā.

*Huis.**Socmah*

Palen waarop de vloer rust	lies
Op die palen komen dwarst- houten	joit
Dwars over de „joit” ook weer lange houten	fholen



Dwars over de „fholen” weer andere houten	aras
Op de „aras” komt de vloer te liggen	vhatas, 't zelfde of die vloer is van planken of bamboe of pinanglatten
Palen van uit den grond	hōōlen
Dwarsbalken	wōwōwen
De dwarsbalken, buitenste onderand van het huis waarop de wanden staan	roēben
Dorpel	vhalas
Stijlen zoowel deur-als andere	kētīnen
Horizontale Stijlen	kefīnen vhata béle
De gabagaba (Sagoboon sten- gel) tusschen de stijlen voor de bewanding	beilanhates
is die gahagaha ligend op elkaar 	dan zegt men kâhit bedan- vhates; is het huis rondom zoo gemaakt.
is die gahagaha staande 	men jáeit beilanhates; dan is 'het kahit of jasit
dan zegt	bolies kovhhila
Dak	īēlaan
Dakspanten	assa
Schuine stokken overde dak- spanten ×	Sikē-Siken
Nok	hoehoen vhaten
Paaltjes op de dwarsbalken om den nok te steunen	fhoefhien; tabien-tabien hoe- hoen vhaten
Dwarshout boven op de assa buitenkant	bababa
Dwarshout onder de assa binnenkant	ilaha lololon
Afsluiting a 	loesi fien

## Kamer jiben

Deur	bamátan
Venster	ni-niën
Vleesch aan 't spit braden	
men steekt het aan een pen	= tike-tike
dan	
houdt men het boven het	} tagas fho jaafh
vuur of legt het eenvoudig	
op het vuur	
om	
het te roosteren	= sohies

*Verschillende doosjes*

kalkdoos van bamboe lang-	djarängka javhis
werpig	
houten spanendoosje	sèti
houten langwerpig ovaal	loba-loba
houten langwerpig vierkant	râkes
kartonnen (pillen) doosje	târi
tabaksdoos	satemba (in het Sikaneesch salippa)

*Manden.*

Fuikmand om garnalen of vischjes te vangen = vhan óoi, mand van gevlochten bamboe (tié) langwerpig = alat, mand van gevlochten bamboe min of meer vierkant en kort = todi jeet, ook todi toeot, mand onverschillig van vorm = *keboti* (Goramsch), mandje netjes bewerkt in den vorm van een vierkanten doos, als ze groot zijn, om kleeren enz. te bewaren, als ze klein zijn voor tabak, sirih enz.

*Tigélais.*

Klein mandje bij wijze van doosje, ook om sirih, pinang enz. in te doen = jebi.

*Dieren.*

varken	fhaafh
hert	toesa



paradoawens moesanga	jasloit
kuskus moenlaten	mani (het geluid dat zij voortbrengen is:)
mani loton	de gevlekte koeskoes..nossen
mani wasi	is de vrouw van de loton...kawoken
mani ramen	is de witte ongevlekte..baratoeben
mani oelien	de vrouw van de ramen

*Vogels.*

Casuari	=	assawais
witte duif	=	lahei
bonte duif	=	iboelie
reiger	=	laroi
een vogel die voort kriecken van den dag roept = kasor oema nomat, een soort valk.		
kakatoea groote witte	=	Wiä (de bruine roofvogel met
„ klein rood en groen	=	Wiä; witten kop en nek, die men in Indie overal aantreft=kiès)
„ „ „ „ „	met	pauwstaart=sasa, grooten groenen rooden snavel = telä.
jaarvogel	=	kaan
eend	=	lè-lè
kleine watersnip	=	moenemène?
uil	=	tëboedi; oemesile sur; mënebies wais.

*Reptilia.*

Groote en dikke slang = teef(t); tee (t) boehin; zwarte slang tee (t) betolai heel groot en lange dunne houdt zich op bij de rivieren = soa lasa; dik gevaarlijk, een andere veel gelijkend op de vorige = melasa balan.-maka nog grooter dan de vorige; een kleine slang gestreept = kelikes.

„ „ „ blind = oela (r) toebä  
 lang en dun = ossitie  
 groene hagedis = sekoein

- hagedis = lekovho inen  
 hagedis vliegende = samalas  
 toke = toki-toki  
 een ander dier dat er veel op lijkt = toofh samen inen  
 krokodil = howaai  
 boea = vorm als krokodil maar veel kleiner (de grootte van een leguaan.)  
 leguaan = saleis  
 tema hali = vorm van een slang maar met 4 pooten (beet zeer vergiftig)  
 siben = ook zoo'n viervoetig dier gelijkend op de leguaan maar korter en breeder en spitse kop, is zeer kwaadaardig, maar ik geloof niet, dat het beest vergiftig is.

#### *Schelpen*

- algemeene naam = djavhis koehit  
 breede schelp = bohoeni  
 hoorntjes = boho  
 heele groote schelpen = djalan goeri  
 kleine schelpen = fho bata

#### *Sago.*

- raambai = sagokloppen  
 bai de sago in 't algem; kaanbai sagoeten onverschillig hoe die klaar gemaakt is.  
 sana = gebakken sago  
 ban sago = inblad geroosterd; ook van alle eetbare sago in drogen toestand  
 somibai = sagopap maken  
 bai somi-somi = sagopap  
 bai sili-sili = de sagopoeder in bamboe en zoo in't vuur gaar gemaakt  
 sama matang toi = in steenen vormen tot koeken gebakken

Welk het algemeene woord is voor olie kan ik niet achterhalen; ze zeggen niets anders te kennen als noeos tooin-



toon, toch geloof ik dat er oorspronkelijk een woord geweest is, dat olie in't algemeen beteekent = koeloe.

1<sup>e</sup> Omdat zij petroleum noemen koeloe tanah  
Cajuputi olie noemen koeloe waun

2<sup>e</sup> Omdat in Kessewooi, waar de taal zeer verwant is met deze, ook het woord goela voor olie gebruikt wordt  
b.v. goela da = kelappa olie.

*Dag.*

dezen dag. woalen  
hoeveel dagen? dāmen thila?  
over vier dagen. dōmen fhaat  
sinds 4 dagen dāmen fhaat woalen  
Vrijdag, jari djimaat  
'smorgens vroeg, isoi mèta-metan  
de zon komt op, fhoelan sa  
nog voormiddag dus nog aan't opgaan = thallan li sa-sa  
middag, fhallan lète toti  
namiddag „ moe wēlen  
achtermiddag „ lēiho  
avond, mhujaan, kamiolan  
kowāki tiēnlo } 't is al avond.  
ke-kēt liēnlo }

*Dag en nacht.*

dezen morgen	isoi mēse
van den opgang tot aan den middag int algemeen dus voor den middag	fhoelan li sa-sa
ongeveer 8 uur	fhoelan sa lētē noeos kaina lo
ongeveer 3 uur	„ lētē totni alisin
„ 4 „	„ lefho (naar onderen)
„ 5 „	dala kala-kalat
6 uur	fhoelan sōlēn lo
avond	menjaan; kamiōlen; kowaki sienlo ke-keh liēn lo
nacht	messet

middernacht  
vóór den dageraad

messet-toia baloea bagi doea  
kasoi liën-liën, tanah hasvūng

Holl.

Ceramisch.

Alfoensch.

## A

aamborstig	gnas gnasa	no wisa
aan	biringes	kaha loelie
aanblazen		loeti
aanbranden		jaafkaan bola sokit
aandoen (baadje)		baba larang
aandragen (eten)		jeen maannam
aanduiden	fakatoerak	fatoelien
aanlokken		barakòa
aannemen		siet
aanraken		siet
aanstampen		toti ati
aansteken		toebo
aanstellen		vhamàlie
aanstooten		ndori
aanstrijken		gari-garis
aanvallen		
aap		mamma basan
aardappelen (inl.)	oewi kastella, woe- oe	
aardbeving	isoer	isi
aarde	tanah	bata
aardig		
acht	āloe	walie
achter	moeri mari, nei moeri	(lamoeri); rōmeli
achterste	laka	foes niën
adel	manoesia fam	manoesia, kābāla pangkat, lehof- men



adem	gnakon	nowisa
afbreken		bei sollen (soema)
afdalen (van den berg)		soesoh lete mai boi
afdammen		(tati) kotta ati (lien)
afgeleefd	matakena	madalèna, mata- kèna
afgieten		so monge
afhakken		tassa (sakana- een tak)
afklimmen (uit een boom)		toein
aftikken		belèhè
afplukken		boeköt
afscheuren		tokè sakit
afstroopen		vhaniek tala oehit
afvallen (kàm)		taberloest
afvegen (bord)	hoowen fhiken	foessa fiken (djala fan gdomis)
afwachten		lèn-lèn
afwijzen	totik te	te lalan soeo
alle	segalla	vheng' ovhi
alleen	kasai	ki kia
alles	abi-abis	ovhila; segalla; ovhi meseli ovhila.
altijd	tama-tama	doa nama
ambacht	kerdja	oeha sei vhsanli.
ananas	kai nassi	ainassi
ander	wōon	meseli-sèwit
antwoord	fakkawai	(fätoelien) menjoit
arbeid	kredja	vhan sèli, kerdjaan
arm	imaan ini bossa	fassan folien
arm	fäkeir	meskin; fäkeir
armband	kalar	riti; djanga-djangat
asch	oebas	jaaftain
avond	ollan moeli-moeli	menjaan

## B

baadje		larang
baard	djangkoet	djalan foelien
baden	soò	vielis; vhoewelis, moewelis
balk		wowowen
bamboe		alafhati
bang	matakoet (boloe m. djangant.)	mitoi; katoi
baren	frimait	töbi
barmhartigheid	laminogoera gefien	fio wala
bed	kai boloer	kaibaloer; vhan ni- me-nime
bedanken	soekoer ham doeli- lah	soeölo
bedriegen	keda-keda	kahalolik
bedroefd	laminogoera soesah	lalan roeti
beeld	fanora; roepa	oefan tinen; roeba
been	ikë	wain gesakkan
begeeren	lamingoera nai	lalandéi
begeerte	soeka	sōeò; lalan
begieten		sōmen
beginnen	fäläbōn	kita
begraven	koeboer; lolook	kobien
begrijpen	fikir; neroek	kalélen
behalve	oefan mé	toot
behoefte doen		oerha tair
bek		njalan
bel	gilin gili	gilin gili
beledigen	naoe wé maloei	kassie malie ma- noesia
beleefd	nëroek adat	halas batafenen
belijden	mengakoe	(mengakoe) menoei
beloven	djandjie	fhari-flari
beminnen	goea-goean	tiba-tiba; reiaka



beneden	wawa	lēfho
berg	kelie (oekar)	elie; boi
berispen	larang	larang
berooven	fakalēoes	kahalée
berouw	na meniasal	tobat
beschaamd	maloe; mēkaan	mālie
besnijden man	fisalik	bala fine moea
besnijden vrouw		lalik ôphila
betalen	baar	fein
beleven	ronoe	fasoei
bevem		(siring) rekēken
bewaren		bentola baoc
bezen		tama sé
bezweeren	nasoeban	soeban
bidden	sumbijang	sumbijang; sigit doea
binden	wokas; keler	tes loelini
binnen	waloming	lemoeli lalan fotota tenga-tenga
bitter	mengèreng	sëkët
bij		toehan
bijl	soroe	temaal
bijten	garati (ngisik-tand)	kassat
bijvoegen	tamba waloe	vhali soei
blad	kai roera	ai laan
blaffen	ntoel	raka; bessen
blijven	miën	toeö at (a se=di- sini)
blik	toentar	toentar
bliksem	tenitik	jamat-jamat
blind	boetik	matan boelan
bloed	rara	lassa
bloem	boenga; kaifoes; (koeban lucebl.)	ai foessin; koeban
boezem		iliek matan; lottan noeli

bok	bibi woerana	bibi mesanan (we-rohoi=irowelije)
boodschappen		fatoelien haba
boog	oesoe	folis
boom	oeriti	waat=stam
boor		boor
boos	haial	lalan sasar; marsen lalan bôn
bord	bingan	tiken
borstel	soea-soeal	soea-soeal
bosch	issi	fanalaan
bot, been	roeri	loesi
bouwen	beï	wono soemah; bei soemah
boven	ata	lete
braden	singélar	singélar
braken	loeak	loeak
branden	doenoe	toein
breed	loeös	tihé
breken	{ nama kokka ngadik; namagas- sik	{ boeti borie dehèlet
brengen	modi	jeen
brief		soerat
bril	tjermien	mie; tromme
broeder	kakali	walie
broeien		noo
broek	kada	ara
bron	aar botik	wai oehien
brug	lolola	lolola
bruid	(anak wewina); niwinira	nifini omfinen
bruidegom	anak woerana	mesanan; owahein
buik	ito	toan
buiten	wönie	lemoeli tinen wai tinen; say



beitel  
bukken, buigen

## D

daar  
daarna  
dag  
deze dag  
dagelijks  
dak  
damp  
dansen  
dapper  
darm  
dauw  
degen  
degenstok  
dekken  
deksel  
delven  
denken  
dertien  
dertig  
deur  
deze  
dicht bij elkaar  
dicht bij  
dief  
diep  
dier  
dij  
dik  
dikwijls  
dochter  
doek

fatotaka

bö

dodan

mina foi ira

dodan-dodan

brèm

koeboen

koberissa

oetoeck

moddar; ebar

oespada hør

galla-gallar

tekkel roemah

tafai

nafétoem-toein

oetja rissi toloe

oetoloe

rèbot

ira

rappat wau kau

fakaleoes

melaman

dagim

ikè nini faar

bobak

anak wowina

ménan foeti

fafaat

mimi oo

la of le of leti of lan

lamoeri

woalèn; jari

„ mese

(sobara)?

iëlaan

soehan

soèla

kabelissi

toan wallen

tinggois

pedàn

kalla-kalla

kèt soemah

bobobon

kais lohi-lohi

(oeha) oecho

foetja keletolie

foetölie

bematan

iso (íra)

berebek

moaka

kahale

roti

faninen

feloen wat

(tobon) jissé

lesse-lesset jeet

ong finen

fam boeti-boeti

dom	boda-boda	iona-iona
donder	doedoen	lollas
donker	garagaran	nesset, kamiolan
dood	mata	mata
doof	arat	degereken
doofstom	nara ki nongi	telikan rekka-rek- kan iona-iona
door	toera	katoena
doorn		kotta bobien
doosje		milien
dor		jaba
dorp	ětaar; mēnoe	kenallan
dorst	mengalan	ahas
draad	kawas	foelies
draaien	doeris	ninet toni=brat
dragen		vhan tain; dba ōba
drek (st)		nimien
drinken	minoe	koi koi
dronken	goh-gohlaminogoe- ra nomoe dan zeziek	rôt; kamaren
droog	dekkar-dekkar	manicf
droom	namanifi	tassankatie
drukken	figer	doeloe doelit
druppel	natoero ötje-ötje	fassan gefienen
duim	imaan ina	metteng; betoeli
duister	garagaran	setan
duivel	setan	oefentinen soa-soa
duizelig	fanogoe nassoe wail	liffna
duizend	riensa	
<b>E</b>		
echtgenoot	wowina	souwen
eed	soeban	soeban
een	sa	aina



een weinig	ototje	kokita
eend	bebaka; rek-rek	le-lée
eenige zoon	anak samo	ong vhatana tékét
eer	hormati; bei ini bobok	vhorimaat
eerst, de eerste	falabon; toetoeear	assa liën
eenw	ngarak redja	nala sali-ja
ei	manoek tolör	kato tolien
eiland	toebir	toebier
einde	abis; namëtek	oohila
elleboog	imaan ini woekoe	sien
engel	melaikat	melaikat
enkel	ike nini kandjin	wain koela koelat
erven	ni poesak; waristata	waris tata
erwt of boon	kaforien	kafoea
eten	te ka	kaan (kaan kieta)
etter	nana	lassa
evennaaste	nogoe liden	oela i walie

## F

fakkell	soeloer	menéti
feestdag	hari raja	hari raja
fijn	haloes	aloes
fijn	antjoer	samowain
filtreeren		te
flesch		bottel
fluisteren		lien kongon
fluiten	nafagoes	male-saba

## G

gaan	tagi	oevha
gaar		môlo
gans	gansa	gansa
gapen		maë ma
garen	kawas	ahas

gat	toela-toelak	nie-niën
gebarsten		délës; birè
gedachte	fikir	(fili ira) vié vié
gegroet	tabe	tabe
geheel het hart	laminagoera	lalang ovhila
	abis	
geit	wiwi wowina	bibi worohoi
geld	keping, petis	pitis
gelooven	pertjaja	persaija
geluk	oentoeng	oentoeng
gemaklijk	gampang	gampang
gemeenschap	dewé (réboen-re-boen)	(bei) boelie-boelie
genezen (wond)		sälä
gereed		sedïa
gespleten		doe gohgong, siët
getuigen		sasi
geur	wowoe	bai-bait
geven	goan	tibé
gevolg	narikarikat	akita kita
geweld	forat	katon = hard; ke- forat = sterk; koest = sterk
gewild	lako (mëna lako = barang loka)	folien
gezegend	berkat	berkat
gierig		kiki
ginds		lä naar beneden; lé naar boven
gisteren		isa nei
glad		moesi lëheë
glas		ilaas
godsdienst	hagama	agama
goed	gefien	fia
goedheid		folat lalan
goedkoop		folien kongon



golf	wala-walan	fhala-fhalan
goot		fhaka talas
goud	määsa	maas
gras	bërikoet	fhanoeli
groen	idjoe	biri-biri
groenten	oetan	sobok; (welonkruid = fhanelaan)
grof (dik)	batoloer	koetak
grond	tanah	wasselaan
groot	bobak	sissa
grootouders	tat noesi sëlo	taten
grootvader		tata

## H

haag		ara-ara
haan	manoeek woerana	käto wai lama
haar (van 't hoofd)	oeka	oelien laan
haar (op 't lichaam)	wilioe	kain foelie-foelien
hagedis		lëkoeho inen
half		kaan (half vol = bābā loea); wida
hals	toltolen	wossan
hamer (ijzeren)	ressen	ressen
hamer (houten)	kairafot	tabai
hand	imaan	fassan gesakkan
handenklappen		bébet fassan
handelen	berdagan	berdagan
hanekam		biben
hanespoor		moero katolen
hangen		tan weet kassala; doei roeis
hard	keforat	katan
hars		ai takit; ai sien
hart	aat	lalan
haten	makien	bintji

heesch		kala mos
heilig	koedees	koedoes
heks	soagi	oesa
hel	afir naraka	jaaf naraka
held	koborissi	kabalissi
helder		mata lari
helft	wida	tobena, jeet
hem	i (ira loka)	iso (isololo)
hemel	sorga	sorga
heup		kailen
heuvel	kelie mamafoen	elie béhé-béhén
hier	waria	fomase, asé mèsé, sinsé
hikken		masere
hoef		koekien
hinken		taba-taba
hoe?	mela?	jana fai; faai?
hoed		sébéoe
hoek	mataa	soei jeet
hoelaat?	horas fies?	
hoeveel?	fies?	ain fila?
hond	kefoenar	jai
honger	matawiti	melahä
honig	nassoe moessan	kohèke fassan
hoofd	iloe	oelien fatien
hoofddoek	soboetangan	massa lá
hoog	atawida; ranata	oet lèten
hoogmoed	tingkai	bene jissä
hooren	dongar	aloka
hoorn	sigoeto	siï
hopen	harap; miste nai mo	harap
hout	kai	ai
huis	roemah	soemah
hulp	toelon	toelon, seken
huren	sewa	sewa
hurken		toeat toeti olla



huwelĳk	halar	kafioä; kafa jouwa; frouwa
ijdel	sia-sia	(ebéi rari) iréliet èbei rari
ijzer	momoemoe	momoemoe
ik	akoe	ja so
ingaan	soendé	(massi ien fo) hai le
inkt	mangsira	mansier
inschenken		fié fo
inslikken	tolan	tolan
insmeren		fiessa
ivoor	gigi; fodas	foras
jaar	gnarak	nala
jacht	taboera	foessa
jenken	mitti kattal	katta-kattan
jong	wowo	ongdoeboefoersi; moeda
jongeling	ilëwoo	oewahein
juist	ira loko	kelélen; katomen, katoti
<b>K</b>		
kaal (hoofd)		kien
kaars		lilin, soebie
kakebeen		djalan soaat
kakelen		mangés
kakkerlak		liës kala
kalf	sapie anak	sapie kongon
kalk	afor	iavleis jahis
kalm gemoed	laminogoera	sabar
kam	sisir	lalan sabär
kamer	ain	kikien
kanon		ibaaan
		sitjádi

kapmes	peda	bera; ebiet
kastella		labie-labie
knikken met het hoofd tot bevesti- ging		toelain
kat	sikar	sika
katoen	kapas	ahas
kauwen		mama
keel	toltolan	wossan
kennen	roek	batafhenen
ketel		sèreng
keten (hals)		ementali
ketting		rantei
keuken	aiteira	jaafmatan
kiemen		roebie
kies	agier	nihen talien
kijken	mènen	maimen
kikvorsch	cago	mata kaki
kin	aar	djalan watan loi
kind	anak	kongon; ong
kip	manoek	käto
kist	kas	kas, oesi
klagen	taklag	klag
klacht	kläg	"
klapper	nioe	noeos
klapperbast	nioe likkiet	" kohit
klein	mamafoen	kongon
kleven	nakaboeloet	ragaboeliet
klewang	madoeroen	madoeroen
klimmen	saka ata	sa leta; sa tala
kloppen (op de deur)		sobékien
knagen		lötot
knellen		rebatelissen
knevel	wilioe	oeben foelien
knie		toelon béhén



knielen		kastola
knippen		koho
knippen		göeti
knoop		assien
knorren (varken)		iriko
koek	koei-koei	koei-koei
koembang	koeran	oelen
koffie	koffie	koohie
kogel	pangloera	woein-loein
koken		kalie
kom	bingan	filimoe-
	moer	fiken bonboon
komen	naratan	schiet
komkommer	katimien	wai loka
koning		radja
koningin		radja nīesöwen
koopen	fas	fas
koord	tali	vhan wassat
koord (boog)		lolat
koorts	nämäridi	bobiet
koper	tambaga; ritoe=	tambaga; riti-djon-
	geel koper	ga djangas.
kopje		fiken kongon
kort	toektoe	károeket
kosten		fhoelien
koud		basining siring
krabben		paläkasa
krachtig	koeat	koeat
kreeft	gör	kauwa
kreupel		ratool
krokodil		howai
krom	nalëkoe	rawëlëka
kroon		toeben oelien
kruid		sobok
kruipen		waloit
kruit	sedaar	seröwa

kuil		nie-nien
kuit	ikě bossal	tala foesien
kunnen	djadi	son sōlo
kurk		bakat bottel
kussen		djalan goeri
kwaad	haïal; garata	lalan sasi efiějė
kweeken		fhara-fhara
kraaien		roin

## L

laag	koewoe-koewoet	karoeket
lachen	melifan	wălie
ladder		wolon batie
laden (geweer)		soera-soeren
lam		wain toni-toni
lamp	lampo	lampo
lang	mělaas	wōtot
langzaam		massa moit (oefa massa mooit)
lans		kalla-kalla
lappen		taban ata ni-niën
lauw		katahana
leder	likit	oefit
ledig	woen	mele wėlen; ohïla
leelijk		efiěje
leenen	riën	kamět
leeren	adjar	leën fatoelie
leggen	dars	fen fō
lekken		doeloe-doelit
lekker	matellos	matellet
lendenen		meren
lepel	sisiro	sili-silis
leugen	filolik	kahalolik
lennen		riri leli
leven	nelioe	lihen



lever	käbaar	djahein djathen
lezen		basa
lichaam	watan	tobon
licht		bara
liefde	nigo goean	tiba-tiba; reiaka
liegen	filolik	kahololik; lolik
liggen	kifi te köa	nimêh
ligt		miri; e tonitè
lijden		kan tassan
lijk	mata	mata
likken		woro béléhen=af- likken
limoen		moera
linker	kobalit	kobalit
lip	likit	oeben goehit
lomp		iona-iona
long		fhoesin
lood	timoera	temōsa
loopen	falaro	louwo-louwot
losbreken		vhan wassat boeti
losmaken		loeö vhan wassat
lucht	koeboen	soefor
lui	djaboel	malé
luis	koetoe	tenimen: koeti

## M

maag	kaboen	foean
maagd	wowo	oselet; léte é fiouwa
maan	oelan-tal-gara ga- ran	foelan-doem-met- ten
maand	oelan	foelan
maar		tapi
macht		berentè (verbast. van parinta)
mager	negi roessoek	kahaloesi
maïs		fassa inen

mak	nafireoi	kauwooit
maken	bei	bei
man	woerana	mesanan
mand		keboti
mast	fareer	falie
mat	kial	iei; iei lara=tik-
		rotang
medicijn	mofan	mohien
medelijden	kasian	kasian
meel (poeder)		(toeti) malien
meer	dêm	balabalan
melk		soesien toi
mengen	lauk	samowan
mensch	manoesia	manoesia; otitoei
mes	toerik	moe mëlès
met		tama
meten	oekoer	woewoein
middag	olar on toto	(woalin) foelan le-
		toti
midden		fotöta
mier		niemis
mikken		toelien
minnaar	roman (eigenl. ver- liefd)	roman
misselijk		ielt noei-noei
moed	koborissi	kabalissi
moeder	nina	ina ovi
moeilijk	soesah	soerag oiraat
moeten	mistèr	mister
mond	ilōn	oeben
mooi		fia
moord	fitara	leik foein
morgen	killā	bara
morgen ochtend	killā-seletten	isoi metta-mettan
morgen avond	kilia olla moeli- moeli	foela nafola



muis	karoefa	ilaha
mutsje	kafiar	kafiar
muur	ererin	lelien tinen
muziek	lotoe-lotoe	wotien-wotien

## N

naaien		toela
naakt	loeloos	farafara
naam	gnassan	nalan
naald	lälaan	lilein; ilein
nacht	garagaran	(kamiol) messet
nagels	rang-rang	katalikiën
nat	kebotan	marémen
nauw		robon
navel		(fossan) ghossan
navolgen		(njali) oevho liët
nederdalen	kadoedoe	toein
neen	tè	tè; e nié
neerdrukken	dassan	tassan
negen	sia	sifa
negentien	oetja rissi sia	foetja ke sifa
negentig	oetosia	foetisifa
nek	farocko	wonobaban
nemen	ma	niäla; siet
nest		vhos fassan
neus	isong	ninin
niet	nei tè	tè è nië
niet kunnen	djatè	erarië
niesen		siara
nieuw	wowo	fosie-fosien
nijptang	kama-kamat	kama-kamat
nog niet	lekan; boit tè foëa	lën lën; tama; letè è
nok		hoehoen faten
noord	meedämar	jakien (N. B. de 4 winden heeten jakien)

nu

lelien (se schiet)

## O

offer

doelen

oksel

keken

olie

goela

moeos tantan

olifantstand

gigi; fodas

foras

omarmen

fesse kati

omdraaien blad v.

(folien; hallien wa-  
lie)

boek

omhakken

tassa ré

ombangen

fëni

zich omgorden

seteket fangottan  
tobi fangotton

omkeeren

halélie

omkantelen

anga balik

fafoti waang bala ô

omkeeren

(penbata foe) halie-  
halien

omsluieren

lomiengati

omspitten

wōwō soean bata

omwroeten

binoean

omzoomen

fifis toela

onbesneden

tama dikir

tama kahein

onderstutten

toeka ati

ondeugend

kile

ontmoeten

kahareben; botiek  
waka

ontvangen

tarima

tarima

onweer

riboet

oog

mataan

matan talien

oogappel

matan talie metta  
mettan

oogelid

matan gebie

oogst

tafilik

tōmien

oom

mema

lassa



oor	telingani	teliken laan
oordeelen	hoekoem	hoekoem; hoekoem
oorhanger		fanfarat teliken
oorlog	fitoenoe	wemien
oost	timor	limi djakien
op	ätä	lete
openen		sieë
ophangen		doeir rolis
opklimmen	saka ata	satala
oprapen		tomen fan menohei
oprollen		boera atë; loekien gati
opstaan (uit bed)		foto
„ (uit het graf)	nalioewe	hifialo fote soci
optrekken		tokë lete
opvangen		siet
opvoeden		fara-fara
orde	atoran	atoran
oud	matakena (namaal)	madalena (mala lo)
overkant	wida boor	lemoelia lëhé
overmorgen		domen loea, jaso domen loea oeli = ik kom over 2 da- gen terug
overspel	oefara-doen = bei oefara.	
overstrooming		wai bai tiessë
overwinnen	ioentoeng	oentoeng
<b>P</b>		
paal		foefien hoölen
paard	ladjaran	ladjaran
pad	gagoera	koro
pan		belangan
pand	gai	gaé

pap	karoek-karoek	käriëk-käriëk
papaia		ai tële
papegaai	kakatoea	wira
papier	soerat	soerat laan
parel	moestika	moestika
patroon (geweer)	ara-gara	aräga; djaranka
		sëti
pen	kalam; penna	penna
pijl	oesoera	foekan
pijn doen		kali
pikken		toela
pinang	boewa	(boewa) boea
pink		vhassan lasaka la-
		loeti
pisang	foedi	taan
pissen		tiessi
plank		vhavhan
plat	nakaboeloet	rahaboelit
plukken		boeköt
poeder		malien
pogen		bei liët
pokken	bätaat	bätaat
potlepel		iris
poot	ikë	wain gasakkan
praoc	aang	waan
praten	sinabi	léen-léén
prijzen	rangin	soebi
prikken		taha
pruimen		worro; kocta woen
put	aar fai-fais	lefoea

## R

rad	roda	roda
raken	mosan	jabat
ram	doemba woerana	bibi mesanan
ramp	selaka	tjelaka



rand	karat	kassat
raspen (kokosnoot)	dara nioe	tal noeos
rauw		vhan-vhan mata
recht	katotoe	kätotoe
rechts	koewanan	leileit
redden	newe liee	sieltoi mata
reeds	loka	öhila
regen	oerang	roti
regenscherm		pain
rein		bërsi
reis	nite nagira (land); wossa wossara (zeereis)	oefa taoea
rib		soek wallen
riem (roei)		fossa
rijk		manoesia vhanwa- ma
rijp		woelen
rijst	fassa	fassa; fassa wëlis
ring	tanga-tangan	tagatakkan
roeien		fossa
roepen	foroe	fië; (dieren roepen = hati)
roer	oelien	woelien
roeren		jènè
roest		jète
rond	boeli-boeli	boeli-boelies; kotta boelies
ronken		mèke
regenboog		äräs
rood	mera	kala-kalat
rook	añr koeboen	jaaf koeba
rooken	boes tambako	mo tambokka
roosteren		sohies
rotang		silis was
rotang (diksoort)		bis

rug	kottan	karan
ruggegraat	kottan ini roeri; roeri kottan	karan loesi
ruiken		moeliet liët
ruilen		kafowalien
rups		wani-wani; woëon
rustbank	koi	koi
rusten	tafirari	kangnoa; kang- nouwa

## S

sago (rouwe)	bai; kèla	bai
sago (gebakken)	soat	sana; (bai sili-sili in bamboe)
sago (kloppen)	damoe bai; damoe kèla	damoe bai
sampan	angtien	waang kongon
sarong	sarasa; (kain = fa- loeloen)	sarasa; (kain = fa- ngotan)
schaal	bingan	fiken bilifaran
schaamdeel (m.)	oeti	oeti
„ (v.)	foeki	foeki
schaamte	mekan	malie
schaap	bibi djoepar, doem- ba	bibi
schaar	goenting	goenting
scheef	lèkoe	(rawaléka) silis
scheel	matang silik	matan da silis
scheenbeen		balien loesien
scherp	matarim	mooit
scheuren	tasiet	rasakit
schielijk	gollak	oebilein; bëlein; kala-kalok
schieten	doenoe	toein
schijnen	masir	baralo



-schild	kapal	ätan
schillen		teliaker
schip	kapal	kapal
schoen	babaan	soka-sokat wain
schoon	tëwë makekar of	fië; bërsi
schoon maken	masir	bei mäseit (van een straat of weg)
schop	sepa (ladjaran se- pa)	sili-silis bata
schoppen	wakir	batala
schouder	tjerdiek	malat
schouderblad	nafie soerat	malat toelie
schrander	nakalowotoer	tjerdiek
schreeuwen		(leen sissi) todin
schrijven		nafi soerat
schrikken	nagëliga	(kohoein) kohien
schudden	noetan	fassa wosi (fo me- nahei)
schuin	i sala	ireliking; delikien
schuld	soeroet, strootje = pendoko	oeta-woeten
schuldig	loppa-loppa	sala
sigaar	kakina	soeroet; —pendoko
sigarenkoker	moïra	loppa-loppa
sirih	fôt	nein (wilde sirih = nein bata)
slaaf	siboekoëti	jokka
slaan	tékis	leit
sla er op	mëlois	leiti-leiti siboekoëti
slang	neroek menaat të loka	oelei; tëi = groote slang
slap	kaukant	meleit
slapen	massa matarienn	nimé
slentel		kaukant
slijpen		ja ine mooit

slingeren		tebangat	toeki lenen; mimos- wèlen doei roei
sluiten		boeloe aar; lauk	lekengati; tige so massa lewe; mo- wain moewatlo; sambisoei
smelten		naleit	leit
snijden		kilala	sëlèwen toi
speeksel		pakoe	melawa
spelen		menjasal	ilala
spiegel		laak	(pakoe) pai
spijker		ilernoemie	menjasal
spijt hebben		ndéri	lowa
spin		kanisoe	bei siët lehi loca
splijten		kaloelier	koeloemoekien
spoelen (mond)		namariri	délié
springen		kakoewo	salahata
sprinkhaan		toetoe fassar	fetoof
spuwen		watoer	iloelie
staal		tasakka katototoen	kolan letta
staan		tan	leken
staart		iloo	toetoe fassar
stampen (rijst)		fitoeina	balas
straffen		koeat (kras = ke- forat)	bei-beit
stink		namata	fati
steen		nakalebar	kehen tinen satala
steil			ketotoe
steken			toi
stelen			kahalée
stem			leen-leen
ster			elijovas
sterk			koeat; kefolat (ka- tan = kroi)
sterven			mata
stier			sapie mesanan
stijf			boebatien



stil zitten	matoran	motta-	toeat manillen
	mottan		
stinken	soemak		bei-beit
stoeien	lenga-lenga		malawa
stoel	kadera		kadera
stortregen			roti jissa
strand			tassie
streep	baris		baris
stroomen			bai
strop			soin
strot	sasoras		wossan
stuk	tavi		jeet
suiker	naisoer		nassi jena (suiker- riet = toof)

## T

taai	keforat		katan
taal	sinabi, minak		leen-leen
tabak	{ topjes midden van onderen	tabako	tambakka
tachtig		oetāloe	foetiwalie
tafel		media	media
tak	siniaam roti		sokkan ioca
tam	nafirooi		kauwooit
tamarinde	tobelaké		tobelaké
tand	gnisik		nihèn talie
tang (vuurtang)	katang		sakat
tante	wōwa		bohon
tasten	fisak		kait
teeken	aino		tanda
teen			wain gesakkan
tegenhouden	dawa		bēāti
tegenkomen	dafiroka		kahareben
tellen	mos		wois
tempel	masigit		gredja

terug	namoelie	woelie
tesamen		boelie-boeliek
tien	oetja	foetja
tijd	waktoe loka	waktoe
tin	timoeraka	tomoesa
toereikend		mēsō mosi = ge- noeg gegeten
tondel		nemie
tong	léwak; kelo	léhé
toovenaar	nafakaoloe djiëm	
top	kéla-kelat	letō jeet
tor	befanina	faninan
touw	tali	famwassat
trouwen	nafāsa	(kafiōa) kafajouwa
tot aan		(doeta ta oea) doet
traag	djaboel	malé
trappen	batara	batalla
treffen	mōsan	jabat
trekken	tessa	lōka
trom	tiwal	tihen
troon	namatoran ata loi	
	loi	
trouw		kaoeaten manoe- sia boelie
teef		fati si-sasen
tuin	tanah	wassalaan
tusschen	boelomien	watoten
twaalf	oetja rese roti	foetja keloea
twee	roti	loea
tweemaal	fakka roti	fal loea
twintig	oetoeroe	foeli loea
twist	dafitengal	kahabei
't zelfde	sa mēsa	samēsa

## U

ui

bawan

bawan



uil		teboebi; oemeséle sivi menébien wais
uit	abis; nei té loka	ohila
uitdoen	boenoe	bei foein (lampoe)
uitdrukken		foron (moera) toi
uitglijden		dala bisset menāhei
uitkomen		roebie
uitrekken		bekes
uitsluitend	mo	tèhèt; bei tèhèt
uitspansel	ollara	lakit
uitspreiden		fhola ati lete
uitspuwen		fetoof
uitsteken (tong)		sōē lehë
uitwringen		(tevho) femoesi

## V

vadem	ref	lef
vader	baba	jamaoi; jama
vallen	nageik (ata mari = uit van)	mēnahēi; ré
van	nagamari	te
vangen	modie	siet
varen	sobal	sōban
varken	bai	faaf
vastbinden	gélari	tes
vasthouden	modi	siet
vastzetten	toetop	tōeti
vechten (vuist)	tafiriföt	kasoekien
„ platte hand		kafhafhat
veder	wilioer	kato foelien
veel	wekan	wama
veertien	oetja rissi faat	foetja kelefaat
veertig	oetōfaat	foetifaat
vegen	sirai	tamase fatas = vloer

vel	likit	oehit
venster	wai-wait	nie-nien
ver	rau	wōtot
veranderen		ganti
verbieden	ntoroen té; larang	larang
verbranden	toenoe	toein
verdeelen	bagi dimana loka	kaha tiba
verdienen	djad; ira katotoe	san sōlo
vergeefs	woen tola	woentola; pertjoe- ma
vergeten	tabĕlèn	henastsala
vergeven	maampon	ornampoen
vergiffenis	ampon	" "
vergift	randjang	mohien
verkoopen	tafanak	tanah
verkouden (hoe- sten)	nasioengan	kafati
" (in 't hoofd)		tamasafœlen
verlangen		lalan sœă
verlaten	lepas loka; dotiek	waké
verliezen		meraï
verlossen	toos; salik	tofiet; fasfanăla
vermengen	lauk	samowain
vermoeid	namelaan	mălè
vermoorden	dara matira	leik foein
vermorseld (hart)	laminogœra nan- tjoer	lalan samowain;— somoeren
verscheuren		toka siet; toka sakit
versleten		mala lo
verslikken		massa ai toltolen te sala tolen sala
verstoppen	woening	taifoenie
vertrappen	bora	lora
vervangen	tafitoekar	kafowalien
verzamelen	taboeliek	boeliek



verzameling	boeli-boeliek	boeliek
verzoeking	kasoeekat	kasoequet
vier		faat
vijand	fitengal	wémien
vijf	liem	lima
vijftig	oetoliem	foeti lima
vijl	kikir	kikien
vinden	roka	rèben; ita rèben
vinger	imaan	fassan gesakkan
visch	ikan	īēn
vischhaak		oin
visschen	dewé lawar	laha walan; bei laha
vlag	bandera	bandéra
vlak		latan
vlam	afir soeleito	käloein
vlechten		sakarieren
vleermuis	faniki	sèbet
vleesch	sisia	samar
vlerken (vogel)		fiēn
vleugels		oemois
vlieg	langar	kovhēke; toto
vliegen	ntīoe	rihi
vlijtig	rotifien	rotifien
vlinder	kawa-kawan	kalarahan
vluchten		lōuwāt wōtō-wōtōt
vlug	gallak	bālein; kala-kalak
voet	ikè	wain gesakkan
vogel	manoeck	ohos
vogelnest		ohos fassan
vol	lomien-lomien	boonlō
volgen		oefo liēt njali liēt
vollemaan		foelan matan ka- tonen
voor	bomēta	oefan tinen
voor ons	kami waloe	karana ita so

voortduwen		kiessi njala
voortslepen		sesse (ai)
voorzichtig		diaka sowa sowa
vragen	nakoetan	koeten
vragen	koran	sikit
vrede	te wé sida gefien	kaha lahan fia
vreezen	matakoet; nilossoek	katoi mitoi
vriend	biden	laha
vroeg	olan maran rani	isoi metta-mettan
vroolijk	laminogoera senang	lalan fia
vrouw	wowina	finen, broho
vrucht		ai foean
vuil	tjamar	ēffiejè; tjamar
vuur	afir	jaaf
vuursteen		rama nihen

## W

waaien	toetoen; ililien	loeti; filiet = ki- passan
waaninnig	gow-gow	koi-koi; gilè-gilè
waar?	négi	iata oea; iata oene
waarde	wälie	folien
waarheen? (gaan)	dagi negi	oefa ta oea?
waarheid	katoetoe	katötölö
waarom?		sebab janavhai?
wachten	lèkan	lèlèn
waggelen		iari-iaris
wakker		falla waka; nime lalan leté emeraï
wandelen	dagi lenga-lenga	oefa mala wa
wandelstok	ara kai pasiar	tongkei
wang	fafar	djalén soeat
wanneer?		kala
wanneer	oefan mé	oelité
warm	kirifanas	bobiet



was	lilin	lilin ; rama
wasschen	foessat	foessat
wat ?		janavhai
water	aar	wai
watervat	fana	massan
weder	moeli	woeli
weduwe		
weeken		} toat fine fali
weenen	tangis	rakit
wees	anak kasian	ong kasian
weg		lolon
wegbrengen	dodie	jeen
wegen		tiempen
wegjagen		bei soë jalä ; larang
wegwerpen	dotiek	waké jala ; hei jala
weinig	ôtotje	kokita
wenkbrauwen	mata aal	matan gebie
wenken		kain lassan
wennen	biasa	biasa
wereld	doenia	doenia
werk	kerdja wéwé	kerdjan
werpen	tafola	tooi
west	barat	djakien
weten	roek	batafhemen ; (téka- lelen = ik weet het niet)
wetten	massa matariem	ja ine mooi
weren	dewi faloeloen	rari fangottan
wie ?	seï	isenso ?
wieden		havliet brü
wijzen		fatoelien
wil	ifoen	(ainië) lalan ; soeö
willen	soeka	lalan soeé
willen (niet)	" te	te lalan soeé

wind		djakien
wisschen	doekar	toekar
wit		boeti-boeti
wolk	säwan	soehan
wond	abat	jaba-jabat
wonen		teat (le Bomfia)
woord	sinabila	lien
worm		faninen
wortel	akkar	tamiet
wreef	iké nini tala-tala	wain koela-koelat
wreken		balas
wrijven	kwoeassa; kassa	jaka
wroeten		binoean

## Z

zaaien		tooi
zacht		meloeit
zak		wola-wolan
zakdoek	sjap moeloetoe	sjap moeloetoe
zand	ennara	bes
zee	tassik	tassik
zeer veel		wama baros
zeeziek	laminogoëra no moedan	laloewe lalan loeak
zeggen		leen; vhatan
zeil	laar	laar
zeilen	tasobal	sobal
zeker	toekoe-toekoe	kaintoei
zelf		ki kie
zenden	fenikatoe	jeen
zes	onan	noon
zestig	oetonan	foetinoon
zeven	fitoe	fiti
zeventien	oetjarissi fitoe	foetjakelefiti
zeventig	octofitoe	foetifiti



ziek	mesingét	marakali
ziel	njawa	minowo
zien in de verte, van ver zien	dokoën	ita
zijn		mēse
zilver	salaka	salaka, salaä
zingen		sakan tihen
zinken	kamaledoer	mekoi; melēn
zitten met de bee- nen gekruist		toeot kafalē
zitten	matoran	toeot
zoet	masarat	matellēt
zon	olära	foelan doein ba- rat = bara = zon foelan maset = maan
zonde	dosa	dosa
zoo, aldus	oefen ira loka	jama se nama so
zooals	mera	jama se
zoeven	minē före	woalēn
zool	iké nini taio	wain lalan
zoon	anak woerana	om sanan
zout (substans)	masien	tasik nõohin
zuid	trangan	djakien
zuster	noegoe rogoëra	(oeloe) lassa; lassa
zuur	matibi	manili
zwaar	manēmen	toni
zwak		kain toni te oefa errarië
zwam		nemie
zwanger	nitiën	baha
zwart	metta-mettan	metta-mettan
zweep	soala	fan wahein
zweet		matiket
zwellen	katolan	tolan
zweemen	kongangoen	kenani

zwijgen	mongi	manillè
zoeken		(oerha) jaba lahat
zout (adjectief)		meoos
zuidwestewind		djakien names 1).
Violet		soema-soeman
indigo		metta-mettan
blauw donker		” ”
blauw lich		oevho-oevho
groen donker		biri-biri mettan
” licht		biri-biri
geel		isi inet
rood		kala-kalat
grijs		oevho-oevho
zwart		metta-mettan
wit		boeti-boeti

Januari	Djima di laha
Februari	Radjab
Maart	Sahabaan
April	Koema laan
Mei	Soewal
Juni	Doelkaïda
Juli	Hadji
Augustus	Moharam
September	Saphar
October	Kaboel awal
November	” akèr
December	Djima di lawal
Zondag	Ahaat
Maandag	Senen
Dinsdag	Salassa

1) *names* is eigenlijk droog weer, b v. als 't geregend heeft en de regen houdt op, dan zegt men *names lo*; *djakien* is dus een wind, waarbij het droog weer is.



Woensdag	Rebo
Donderdag	Kamis
Vrijdag	Djoemaät
Zaterdag	Septoe
Vuurslaan	salat
Vuurslag (Staal)	iloeli
Vuursteen	rama nihen
Zwam	nemie
't Vuur springt er uit	talan lo

N.B. Men zegt *oëla* = eigen in den eersten persoon enkelv.

b.v. ja oela nalan = mijn naam.

a „ souwen = mijn echtgenoot (e).

ja „ jai = mijn hond.

ja „ tambakka = mijn tabak.

In de andere personen gebruikt men *nië*.

b.v. ai *nië* nalan = uw naam.

ai „ souwen = uw echtgenoot (e).

Toean *nië* = 't is van den toewan.

ame *nië* = 't onze.

tibè oela = geef mij.

ja oela = het mijne.

ai nie = het uwe.

## BABAD BANJOEMAS.

Volgens een Banjoemaasch Handschrift beschreven

DOOR

J. K N E B E L.

Het oorspronkelijk handschrift van de babad Banjoemas, waarvan de beschrijving hieronder volgt, is het eigendom van Raden ADIPATI ARIA MERTADIREDA en leverde het woordelijk-eensluitend afschrift, dat voor de herlezing door mij gebezigd werd.

Wie de dichter is (de adat vraagt nu eenmaal dien titel voor den schrijver, als die van poëzie voor den schrijfvorm) en *wanneer* de babad gedicht werd, kon niet worden nagegaan, hetzij dan, dat mijne navraag onwetendheid dan wel onwil in den geraadpleegde aantreffen moest 1).

Iets over de babad te schrijven als babad mag overdaad worden geacht: — wat op te merken zou zijn vond reeds, in leerzaam betoog, eene plaats in eene doorwrochte studie

1) Noewoen awjossipoen goesti sewoe lepattipoen adalem noewoen sih pengapoenten dalem déné saweg sapoenika abdi dalem ngoendjoeki serat bab dawoeh piweling dalem dateng sahoedara dalem kandjeng Raden ADIPATI Banjoemas amergi:

1e sahoedara dalem mentas kasripahan.

2e sadatengipoen adalem ing Banjoemas ladjeng sakit saweg saras sapoenika pramila abdi dalem oegi nembé saged séba ing arsanipoen sahoedara dalem Raden ADIPATI wahoe.

Sinareng adalem njoewoen soemerep.

1e babad Banjoemas ingkang roemihin pandjenengan dalem poendoet njamboet sinten ingkang jasa;

2e ing tahoen poenapa pandamellipoen wahoe babad;

sangkang dawoeh wangsoelannipoen sahoedara dalem K. R. A. boten saged enget tahoenipoen, oetawi boten saged aparing katrangan sinten ingkang jasa. Sahoedara dalem namoeng mewahi oetawi njambetti kemawon (n. l. het ahangsel aan het einde.)

Tijdschrift v. T. L. en Vk.



van Dr. J. L. A. BRANDES, en de herhaalde kennismaking met de bladzijden 176 tot en met 182 van KEN AROK stemde tot die mate van waardeering, die eigen zwijgen verplicht doet achten na het spreken van anderen 1).

Ook is er geen sprake, om de taal van de babad te kenschetsen in den vorm van verhandeling of woordenboek 2)-mij voegt de meer bescheiden taak eener verkorte beschrijving van een werk, dat nauwelijks den naam verdient van kroniek, doch bloot de afbeelding levert van een stamboom, arm aan blad en bloem en maar zelden gestreeld door den adem eener dichterlijke fantasie.

Toch werd het wenschelijk geacht een overzicht te geven van den poetischen vorm, waarin de babad werd samengesteld en zoo ontstond de volgende tabel (systeem BRANDES), waarin de volgorde der zangen, de namen der zangwijzen en het eerste vers van elken zang werden genoteerd.

- I Dandang-goela: ing sarkara kang sinawoeng gending.
- II Sinom: koeneng gantja kang kotjappa.
- III Asmara-dana: gantija ingkang winarna.
- IV Mas koemambang: radjan poetra tjassira kadja rinoedjit
- V Kinanti: wong Wirasaba sadaroem.
- VI Doerma: kjahi Boewang samana mepeg gagaman.
- VII Asmara-dana: asmara sami alinggih.
- VIII Doerma: woes mangkana Mangoen anoelja ginawa.
- IX Pangkoer: jata ponang doeratmaka.
- X Poetjong: lon oematoer ki Tolih panengran oeloen
- XI Midjil: langkoeng soeka ing tjas kjana patih.
- XII Sinom: jata ingkang kawarnaha.
- XIII Kinanti: poen Mangoen sampoem rinoeroeh.
- XIV Sinom: awasta Banjak-Koemara.
- XV Gamboeh: gantija kang winoewoes.
- XVI Pangkoer: sapoengkoeré ni - mas - rara.

1) Pararaton (Ken Arok), uitgeven door Dr. J. BRANDES, in de Verhandelingen van het Bat. Gen. deel 49, 1e stuk.

2) idem, inleiding tot de woordenschat van KEN AROK (gepagineerd zon het zijn pag. 261.)

- XVII Megatroeh: pegat-pegat ki dipati dénja moewoes.  
 XVIII Asmara-dana: lan panoewoen koela malih.  
 XIX Dandang-goela: kawarnaha wahoe kang goemanti.  
 XX Asmara-dana: Joedanagara kang kari.  
 XXI Sinom: sekar sinom kang goemantja.  
 XXII Mas-koemambang: genti kotjap demang Prajadita nenggih.  
 XXIII Dandang-goela: amangsoeli tjaritané malih.

De babad vangt aan met eene zangwijze, „waarin zoetheid gemengd is,” (1) en zonder na te redetwisten over de eigenaardigheid van Javaansche ooren, die een suiker-melodie vragen voor het neuriën van een „boeck des geslaches,” zooals mijn staten-bijbel het uitdrukt, ga ik de opsomming navertellen van al de vorsten, die over Java hebben geregeerd.

ZANG I De eerste was de zoon van Adam, Sang Yang Esis.

Men versta dit niet verkeerdelijk en men verwarre niet Sang Yang Esis met Nabi Esis, want het zijn in werkelijkheid twee personen: Nabi Esis is de stamvader van de Nabi's; Sang Yang Esis is de stamvader van de Déwa's en had de Danjangan als kraton.

Vóór den tijd dat Sang Yang Esis de danjangan als kraton had, was hij als zoon aangenomen door den duivel, den gevloekte, en werd om die redenen Déwa.

Men zag hem niet als berggeest en hij had geen omgang met menschen.

Zijn bijnaam was Manik-maja en hij had Tempoeh-idjo als verblijf. Hij had een zoon wiens naam was Yang Noertjahja; Yang Noertjahja had een zoon Yang Noerasa; Yang Noerasa had een zoon Sang Yang Wenang; Sang Yang Wenang had een zoon Sang Yang Toenggäl; Sang Yang Toenggäl had een zoon genaamd Goeroe.

Sang Yang Goeroe had 5 kinderen: de oudste was Sang Yang Sambo; daarop volgde Brama, de middelste was Ma-

(1) ing sarkara kang sinawoeng gending.



hadewa; diens jongere broeder was Wisnoe en de jongste was Sri.

Yang Wisnoe verscheen in menschelijke gedaante en, na verschillende incarnaties, (1) werd hij vorst over Java.

Hij kreeg een zoon, genaamd Sang Yang Brama, bijgenaamd Bramani en deze Bramani kreeg eene dochter, genaamd Doesta.

Doesta kreeg een zoon Wariganem en Wariganem werd vader van Raden Manongsa.

Raden Manongsa daalde neder als mensch en werd vader van Sakoetrem.

Sakoetrem kreeg een zoon, Bengawan Sakri; Sakri werd vader van Bengawan Palasara; Palasara kreeg een zoon Abiasa en Abiasa werd vader van drie zoons, den oudste Destarata, den middelste Pandoe-déwa en den jongste Jamawidoera.

Destarata kreeg een zoon, Praboe Soejadana; Pandoe-déwa werd koning van Astina en vader van de Pandawa's, n.l. de oudste, Joedistira, vorst van Amerta; daarop volgde Werkoedara; de middelste (2) was Ardjoena en verder Nakoela en Sadewa.

Toen koning Pandoe overleed, werd hij opgevolgd door Koeroepati, terwijl Joedistira als vorst zetelde te Amerta en Werkoedara zijn zetel had te Djodipati.

Ardjoena woonde te Madoekara en werd vader van redén Abimanjoe; Abimanjoe kreeg tot zoon Parikesit en Parikesit werd vader van Raden Gendrajana.

Gendrajana nu kreeg een zoon Djajabaja, die zijn vorstzetel had te Daha.

Sang Praboe Djajabaja werd vader van Djajawidjaja; Djajawidjaja kreeg een zoon, Djajawiséna; Djajawiséna werd vader van Koesoema-witjitra, een man van een schoonen en krachtigen lichaamsbouw, die zijn vader in de regeering opvolgde.

(1) titis menitis.

(2) vandaar de bijnaam Pamadé.

Vorst Koesoema-witjitra kreeg een zoon, wiens naam was Pontjadria en deze werd weêr vader van Kalawisêsa, die koning werd van Sinđoeka. Kalawisêsa werd vader van Sêlatjala en laatstgenoemde kreeg een zoon, genaamd Déwata Tjengkar, die koning werd en zijn zetel had te Mendang-kamoelan.

Tjengkar werd vader van Mahapoenggoeng, die als patih had Djoegoelmoeda.

Onder zijne regeering was er eene rechtvaardige rechtspraak (1) en in zijn rijk heerschte rust en welvaart; diefstal en ander wanbedrijf waren onbekend.

Sri Maha Poenggoeng kreeg een zoon Kandiawan, die als vorst opvolgde en zetelde te Koeripan.

Hij had 5 zoons: Ki Panoewoen, die behagen schepte in landbouw; Ki Sandang, die behagen schepte in den handel; Karoengkala, wiens grootste genoegen was, rond te zwerven in de bosschen; Petoenglaras, die zich het liefst bezig hield met legên- tappen en Resi Gatajoe, die er veel van hield om vergaderingen te bezoeken.

Die 5 broeders werden koning: Ki Panoewoen over de landbouwers; Ki Sandang over de kooplieden; Karoengkala over de jagers; Petoeng-laras over de slachters en over degenen, die een bedrijf uitoefenen. Die broeders waren schatplichtig aan Resi Getajoe, die zijn vader opvolgde en vorst werd van Mendang, zetelende te Andong-kawit.

Hij had 5 kinderen: Soenti wanoesaba; Lemboeloehoer, ook genaamd Déwakoesoema, vorst van Djenggala: nog twee jongeren, waarvan de een vorst werd van Kediri en de ander van Oerawan en de jongste, een meisje, die de gemalin werd van Sri Boepati Singasari.

(ZANG II.) In den tweeden zang wordt verhaald, dat de vorst van Djenggala vele kinderen had; dat Raden PANDJI ASMARABANGOEN zijn vader opvolgde en deze weder werd opgevolgd door Raden LALEJAN, wiens regeering zwaar beproefd werd.

(1) apan madeg adilling narpati



Verwoestingen van allerlei aard, aardstorting, aardbeving, overstroming, bloedregen, zonsverduistering en besmettelijke ziekte dreven den vorst in afzondering tot het gebed; een stem uit den hemel maande hem tot verplaatsing van den rijkszetel, en de raadpleging van Kjahi Prasonta dreef hem op reis, met dien rijksgroote en Perdjudéh. Op die reis hield men stil te Galoeh, waar de vorst eene ontmoeting had met eene beeldschoone Galoesche prinses, die zijne gemalin werd en hem een zoon baarde, genaamd Moendingsari.

Deze werd vorst en zetelde te Padjadjaran; kreeg een zoon, genaamd Moendingwangi, die zijn opvolger werd in Padjadjaran en een kleinzoon Silihwangi, die eveneens zijn vader opvolgde.

Eene dochter van Silih-wangi, een zeer schoon meisje, zonderde zich af als kluizenares op den berg Koembang en werd, na volbrachte boete en onder bescherming van Yang Djagad Nata, vorstin der geesten, met zetel aan de Zuidzee.

Zij had eene zuster, die door lepra was aangetast en door haren vader verstooten werd naar het eiland Oedroes.

Daar werd ze opgenomen door een Hollandsehen zeehandelaar en door hem genezen.

Met hem gehuwd, werd ze door hem mee naar Holland genomen en zoo waren hare afstammelingen Hollanders (1.)

In de Soenda-landen zetelde Arja Bangak, die een jongeren broeder had, Djaka Soeroeh, die vorst werd van Madjapahit, onder den naam van Praboe Bramidjaja.

Een jongere zoon, genaamd Sioeng-wanara, werd vorst van Padjajaran en de stamvader van 100 boepati's, waarna het rijk verdween.

Bramidjaja had een zoon genaamd Brakoemara, die zijn vader opvolgde. Deze had, gezwegen van zijne dochters, twee zoons: Ardiwidjaja en Radén Poetra.

De eerste werd vorst van Madjadahit en kreeg zeven kinderen, waarvan het oudste een liefdepand was bij eene reuzin.

(1) pinoepoe nangkoda ollan ingoesadanan sang déwi waloja kang sesakit ingambil garwa sang ajoe ladjeng binekta lajar mantoek mring nagri walandi.

Deze zoon heette Arja Damar en vond plaatsing in Palembang.

Een andere zoon, gewonnen uit een padmi, heette Lemboe-peteng en werd vorst van Madoera.

Een jongere broeder van dezen was Batara Katong, die als vorst zetelde te Panaraga.

Weer een jongere broeder van dezen heette Raden Goegoer, die kluizenaar en na volbrachte boete, koning der geesten van het Oosten werd, onder den naam van Soenan Lawoeng argapoera.

Bovendien had de vorst nog eene dochter uit eene bijzit, die, als gunstbewijs werd ten huwelijk gegeven aan Adipati Dajaningrat van Pengging.

Nog een zoon van den vorst, uit eene Bagelénsche moeder heette Djaran Panoléh en werd Dipati van Soemenep.

En nog een zoon van den vorst, uit eene Chineesche moeder, was Radèn Patah.

Daarmee zijn de zeven zonen voltallig van Bramidjaja, opperheer van Madjapahit.

(ZANG III.) Met den derden zang wordt het verhaal overgebracht naar Wirasaba.

De landstreek, beheerd door Adipati Pagoewan, was onderhoorig aan Madjalengka. (1)

Toen de maand Sapar was aangebroken, werd de bevolking door den Adipati aangedreven, om de bagage voor de reis in gereedheid te brengen, omdat hij van plan was, optegaan naar de hoofdplaats en den vorst de schatting van Wirasaba aantebieden.

Te Madjalengka aangekomen, krijgt hij door tusschenkomst van den Patih, wien hij de schatting aanbood en tegelijk zijn voornemen te kennen gaf, om zijn zoon voor te stellen als zijn opvolger, toegang tot den vorst.

Zijn zoon wordt ter audientie meegenomen en door den

(1) Het H. S. bezigt voor het rijk drie namen, met dezelfde beteekenis: Madjapahit, Madjalangoe en Madjalengka.



patih voorgesteld: ik deel Uwer Majesteit eerbiedig mede, dat de *prakoewoe* van Wirasaba, Pagoewan, de schatting van Wirasaba heeft opgebracht en Uwer Majesteit eerbiedig wenscht voortstellen, om zijn zoon Oerang in zijn plaats te benoemen als *prakoewoe* van Wirasaba, aangezien Uw dienaar reeds op jaren is.

De vorst bedankte voor de schatting en had geen bezwaar tegen de opvolging, zoodat Oerang benoemd werd, met den naam van Adipati Kahorang en met Wirasaba als zetel. Na de gebruikelijke eerbiedsbetuigingen werd de terugtocht aanvaard.

Te Wirasaba werden ze feestelijk ingehaald en, nadat men naar rang en orde gezeten was, sprak Ki Pagoewan de gebruikelijke formule uit: U allen noodig ik uit, goedtekeuren, dat mijn zoon Oerang, op bevel van den vorst, verheven werd tot hoofd van Wirasaba, met den naam en titel van Adipati Kahorang,

En toen de eenstemmige goedkeuring was uitgesproken, werd er feest gevierd, den geheelen nacht door, en alle inwoners brachten het bewijs van onderdanigheid aan den nieuwen Adipati.

Ki Pagoewan overleed en werd te Wirasaba begraven. De nieuwe Adipati kreeg een zoon, genaamd Bagoes Rawin, ongerekend de kinderen uit bijwijven, waaronder ook een zoon was, genaamd Bagoes Boewang.

In dien tijd was Koemara vorst van Madjapahit en werd, bij zijn overlijden, opgevolgd door Adiwidjaja.

Toen Adipati Kahorang zijne betrekking had nedergelegd, ging zijn zoon Bagoes Rawan op naar de hoofdplaats ter audiëntie.

De voortbrengselen van Wirasaba, die als schatting waren opgebracht werden in grooten getale, in rijen geplaatst op de panataran en met de gebruikelijke woorden door den patih aan den vorst aangeboden.

De vorst was er opgetogen over; gaf den patih zijne tevredenheid te kennen en zei, zich wendende tot Bagoes

Rawan: je ziet er uit, of je reeds gekomen waart tot het vaderschap; heb je kinderen?

Bagoes Rawan antwoordde ontkennend.

Daarop verhief hem de vorst tot *koewoe* van Wirasaba, met den naam van Adipati Pagoewan.

Na het afscheidsbezoek aan den patih, toog de nieuwe Adipati huiswaarts.

En als gewoonlijk had de bevestiging plaats door bloedverwanten en grooten en de huldiging door de minderen en werd er feest gevierd.

En Wirasaba bloeide.

Drie jaren achtereen hadden de Adipati's hunne opwachting gemaakt bij Praboe Adiwidjaja, maar toen hadden ze verandering gebracht in de periodiek der verschijningen. (1)

Toen werd de patih ontboden en hem openhartig naar de reden gevraagd.

Ik vraag U. M. nederig om verschooning, antwoordde patih Gadjahmada, maar Uwe onderdanen de Toemenggoengs zijn in verlegenheid geraakt, om te kiezen tusschen twee opwachtingen: (2) 's morgens op audiëntie bij U en 's avonds op audiëntie bij Uw jongeren broeder.

Na overleg, om hierin verandering te brengen en de orde in Madjapahit te herstellen, geeft Gadjahmada eerbiedig in overweging, om 's vorsten broeder verder het verblijf binnen de grenzen der hoofdplaats te ontzeggen (3) en hem te gelasten, zich daarbuiten te vestigen op eene plaats, die hij zelf verkiezelijk mocht achten.

De vorst stemde in met dat voorstel en Patih Gadjahmada bracht het bevel aan Radén Poetra over.

Dat gaf eene ontsteltenis van belang.

Een onbeschrijfelijk hartzeer maakte zich van R. POETRA

(1) Nanging kang para adipatja samja owah pasebané.

(2) Sakatahé pra toemenggoeng keron sembah wadja toewan endjing sowan padoekadji sonten sowan raji nata.

(3) Patih gadjahmada matoer kedjawi raji padoeka kawedallaken ing djawi medal kedjawining rangkah di dalem djawi rangkahé.



meester en het snikken en huilen, zuchten en weeklagen, gillen en over den grond rollen van de gemalinnen, bijwiven en meisjes van den harem wekte zelfs de ontroering op van patih GADJAHMADA.

(Zang IV.) Maar toen R. POETRA zijne volle aandacht gewijd en rijpelijk had nagedacht, bedacht hij, dat hij een schepsel was van den ALLERHOOGSTE en dobberde op de beschikking van de Godheid. (1)

Hij zwierf de stad uit; al verder en verder naar het zuiden en naar het westen en kwam aan den rand van de desa Kaléng, waar hij zich neerzette onder een gendajakkan-boom.

De Ki-ageng van Kaléng schrok op het zien van den vreemdeling, van wien een glans uitging, die deed bevroeden, dat hij een Satria was.

Na wederzijdsche kennismaking werden aan R. Poetra de eerbewijzen aangeboden, die een koningszoon toekomen en volgde een onthaal ten huize van den KJAHI, dat zeven dagen duurde.

Daarna zette de prins de reis voort, begeleid door KJAHI KALÉNG. (2)

In de desa Ajah aangekomen en ontvangen door den KJAHI aldaar, keerde KJAHI KALÉNG huiswaarts.

Den volgenden morgen zette de prins zijne reis voort naar Padjadjaran, begeleid door den KJAHI van Ajah, tot aan de desa Djawar.

Bij het aanbreken van den dag, ging de reis weer verder, onder begeleiding van KJAHI BOEJOET van Djawar, tot aan de desa Pasir-loehoer, waar de prins vijf maanden bleef.

Daarna werd de reis volbracht tot Padjadjaran toe, waar

(1) woes kapeleng anéng sateléng ing galih rinasa roemasa titah ing batara lewih Koemambang ing takdir ing yang.

(2) dit begeleiden wordt door het H. S. steeds uitgedrukt door *djoedjoeg*, Banjoemaasch voor *ngater*.

de prins zich vestigde en huwde met een achter-achter kleinkind van den vorst-zaliger. (1)

Hij kreeg vier kinderen, drie zoons en eene dochter:

Raden KADOEHOE, Raden BANJAK SASRA, R. BANJAK KOEMARA en een meisje, dat nog zuigeling was en wier naam niet vermeld wordt.

Toen Raden KADOEHOE ongeveer 16 jaar oud was (2), nam hij afscheid van vader en moeder en ging op reis.

Al zwellende kwam hij op het gebied van Wirasaba aan en wel te Boewara, waar hij bij den Kjahi-gedé in dienst trad.

Door den kjahi meegenomen naar de sawah, werd hij aan 't houtkappen gezet en bleef, bij 't naar huis gaan van den kjahi, steeds morren bij 't gekapte hout.

Daar de vermaningen om toch meetekomen niet werden opgevolgd, verschool de kjahi zich, om zijn zoon te begluren. . . . en daar zag hij R. DJAKA het hout in brand steken en zich nederzetten in den gloed.

En toen het vuur uit was, kwam R. DJAKA daaruit te voorschijn, ongedeerd als voorheen.

— Maar, dat mag je niet onder je laten; dat moet je rapporteeren aan den ADIPATI, zei de wederhelft van den kjahi, NJAHI ROEBIAH.

— Ja, zachtjes aan, antwoordde de kjahi, maar laat me nu eerst op adem komen (3); 't is nu toch al te laat in den avond; beter om den dag van morgen aftewachten.

Den volgenden morgen ging dan ook Kjahi-gedé zijne opwachting maken bij den Adipati en deelde hem alles meé.

Toe, Kjahi, roep hem dadelijk hier — zei de ADIPATI opgetogen. Voor den ADIPATI gebracht, bekende de prins, dat hij de zoon was van den Vorst van Padjadjaran.

(1) apan sampoen krama angsal tjanggahé sang adji sri naradipa kang swarga.

(2) Raden KADOEHOE birahi.

(3) Éh roebiah mengko dén arereh dingin ngong pada ambekka déné tatangoeng woes wengi betjik ngenténi rahina.



Toen werd hij door den ADIPATI aangenomen als zoon, als landjaran (1) en het was weldra overal bekend, dat de ADIPATI een zoon had aangenomen als zijn eigen zoon, voor het heden en hier namaals, geheel als een mede-bloedverwant.

(Zang V.) Niet zoodra hadden de inwoners dat vernomen, of ze kwamen van heinde en verre, om den prins te zien, zoowel mannen als vrouwen.

Wat 'n mooie jongen! riep men eenstemmig; zeker van hooge afkomst; honigzeem der menschheid! (2).

En zoo werd hij bezongen door oud en jong, door maagden, door weduwen met-en zonder kinderen en door gehuwde vrouwen.

Het was altijd RADEN DJAKA, die zweefde op aller lippen. (3)

Met het aanbreken van de maand Sapar werd ADIPATI pagoewan ziek en liet RADEN DJAKA bij zich komen.

Me jongen — zeg de oude zacht — ga op naar de hoofdplaats; bied den Vorst van Madjapahit onze schatting aan en laat je door oom KI BOEWANG vergezellen en al de lieden van Wirasaba.

Dat geschiedde.

Men kwam te Madjalangoe, richtte daar een tijdelijk verblijf in, en na 7 dagen werd den patih de schatting aangeboden.

Omdat vader ziek is, ben ik door hem gezonden, om u zijne groeten aantebieden en daarbij het den vorst toekommende (4).

Angediend bij den vorst, werden de voortbrengselen, die als schatting werden aangeboden, op rijen geplaatst op de panataran. De patih bood den vorst de excuses aan voor R. KADAEHOE, omdat hij en niet prakoewoe Pagoewan ver-

(1). d. i. „als middel tot het krijgen van eigen kinderen” — het geloof van voorheen is nog het geloof van den huidigen dag.

(2). dasar terah ing koesoema rembes ing manoesa sajekti.

(3). pan namoeng rahadén djaka kang dadja kakembang lati.

(4). De eijns wordt in het H. S. genoemd: Kagoengan sang nata kagoengan narpati.

schenen was; de vorst berustte er in; bood den patih zijn dank aan en gaf den heeren hun congé, die daarop het paleis verlieten.

Maar wat gebeurt er?

Op 'n Vrijdag-nacht zag men de pondok van R. DJAKA schitteren en stralen als een aangewakkerd vuur en toen men er bijkwam, vond men de pondok ongedeerd en geen spoor van brand.

In zijne ontsteltenis vernam de vorst, dat 't nu reeds drie Vrijdagen waren, waarop die verschijning had plaats gehad.

De prins werd ontboden en verscheen; bood den sembah aan en boog het hoofd neer op de voeten van den vorst.

Hoe zit dat toch — vroeg de vorst zacht — dat grootvader zijne opwachting niet is komen maken; hij heeft me vroeger meegedeeld, dat hij geen zoon had, en jij zegt, dat je zijn zoon bent. Zeg me nu eens openhartig, uit welke vrouw ben je dan gesproten (1). Wee, als je niet eerlijk opbiecht.

De RADEN voerde een inwendigen strijd, doch kwam weldra tot de overweging: daar is maar één dood en, als men maar sterft met een rein hart, dan loopt de dood uit op geluk (2).

En zoo antwoordde hij:

Mijne vroegere afkomst, Heer, is Padjadjaran; mijn vader was een pandiet, die zijn kluis had op het gebergte, en PANDITA-POETRA genaamd, — en ik werd als zoon aangenomen door Uw dienaar DIPATI PAGOEWAN.

De vorst was onthutst, toen hij dat hoorde; het werd hem voelbaar, dat zijn jongere broeder, R. POETRA, de wijk genomen had naar Padjadjaran en hij zeide zacht: laat me je kris eens zien, mijn zoon.

(1). si kaki anak kang ngendi lah matoera ingkang njata.

(2). Rahadjan ameng ing kalboe lamoen pati moeng sawidji angger ing manah balaka patiné nemoe basoecki.



De prins bood haar aan.

Toen de vorst haar uit de scheede getrokken had, vergeleek hij haar met de zijne en ontstelde, . . . . . Ze kwam geheel met de zijne overeen; en ja, . . . . nu herinnerde hij zich, dat ze een erfstuk was, dat vroeger door zijn jongeren broeder gedragen werd.

Ge zijt de zoon van mijn jongeren broeder! R. POETRA is uw vader! riep de vorst.

En RADEN POETRA bevestigde dat.

Zie maar die greep, duide de vorst, ze is heelemaal gelijk aan de mijne; . . . . . wel een bewijs, dat 't de kris is, die vroeger aan mijn jongeren broeder toebehoorde.

En toen vatte hij den prins; drukte hem tegen zich aan en liet hem weer neer op den grond, terwijl de vorst zijne tranen niet kon inhouden, uit genegenheid voor zijn bloedverwant en deernis over de langdurige scheiding.

Kadoehoe, mijn jongen, ik neem je aan als mijn zoon, — hernam de vorst. Vestig je in de hoofdplaats en blijf niet in de desa. Je bent een Satria. Laat mijn hart zich verlustigen in het verlangen je vader weer te zien.

Maar de prins maakte eerbiedig bezwaar: laat me blijven buiten de hoofdplaats, o vorst; mijne maagschap behoort tot de kleine lieden; den grond van WIRASABA, daar verlang ik naar.

Nu goed dan, me jongen — hernam de vorst — ik schenk je gronden, ten oosten van de Soembing, en ten westen begrensd door Krawang en ik geef je een dochter tot vrouw.

Het was de wil van de Godheid, dat je me ontmoeten zoudt en PAGOEMAN was het middel tot het gelukkig toeval van je weertezien; daarom geef ik je den naam van ADIPATI MARGAHOETAMA.

Den patih werd gelast alles in gereedheid te brengen, wat door eene vorstelijke bruiloft noodig was; den prins als bruidegom uittedossen en zijn plechtigen omgang met olifanten opteluisteren.

In de kepatihan werden dan ook buffels, schapen, eenden en kippen geslacht.

Het was er een feestelijk gewoel en gegons eener menschenmenigte, in de weer tot het aandragen van djodangs, en het wasschen en schuren van pannen en ketels.

De bruidegom toog zijne bruid te gemoet, tot ze aan de SRIMENGANTI te voorschijn kwam; de gamelans klonken; trommen en trompetten lieten zich hooren in roffelend en snerpend geluid en gongs en bekkens ruischten daar doorheen.

En dat ging zoo terug naar de Kapatihan, waar men, den geheelen nacht door, bijeenbleef.

Den volgenden morgen ging KI DIPATI op reis, met olifanten en draagstoelen rechtdoor naar de Soembing.

\*  
\*  
\*

KI BOEWANG was vooruitgegaan naar KI PAGOEMAN, die inmiddels van zijne ziekte hersteld was en zat te wachten op zijn zoon.

KI BOEWANG ging naar hem toe en zei snikkend: uw zoon heeft ongeluk aangebracht door hetgeen hij den vorst heeft voorgedragen: gij zijt van uw ambt ontheven en Kadochoe is verheven tot ADIPATI van WIRASABA, met den naam van ADIPATI MARGAHOETAMA.

Eene echtgenootte en olifanten zijn hem geschonken; gij zult verbannen en uwe bloedverwanten ontmand worden.

Ziedaar, wat ik vannacht uit gesprek en gefluister heb opgevangen.

Maar DIPATI PAGOEMAN kon dat bericht niet gelooven.

En — zei KI BOEWANG — ik zal ze met alle gewapende mannen, die ik krijgen kan te gemoet gaan en als roovers bespringen.

Ik ben van plan, om geen vingerbreed uit den weg te gaan.

(ZANG VI.). En de daad voegende bij het woord, ging hij er op uit met veertig manschappen, die gewapend waren met geweer en lans.

\*  
\*  
\*

Intusschen ging KJAHI ADIPATI zijne woning binnen en peinsde.

Mijn naam zal verloren gaan — zoo sprak hij in zich-zelven-



alsof ik geen Adipati ware, als ik vrees koester voor den dood, of als ik meedoe met mijn broeder Boewang.

Toen stond hij op en sprak met verheffing zijner stem: Vervloekt zij hij, die een kind aanneemt!

Ik zeg u, mijne kinderen en kleinkinderen, doet dat nimmer!

Daarop zette hij zich neer en verviel weer in diep gepeins.

En hij werd zwaar ziek en legde zich neder in de pendopo, waar hij door zijne bijwijven verpleegd werd.

\* \* \*

Maar Ki Boewang trok voorwaarts, kwam te Narmada en stelde zich op aan de rivier Palet.

Daar kwamen de jonggehuwden aan met draagstoelen en olifanten; trokken de Palet over, en het gekletter van geweren en lansen werd hoorbaar.

En toen de geweren zonder uitwerking bleven, ging Ki Boewang als een waarzinnige op hen los met de Tjoendrik en de schildknaap met zijn nevenman werden door hem getroffen en afgemaakt.

Daarop trok Margahoetama zijn kris Kjahi Djimat en trof daarmee Kjahi Boewang in de linkerzijde; en ook zijn zoon, die ongemerkt een aanval deed met den degen, werd door hem gewond, zoodat hij op zijde viel en stierf.

Toen gingen de manschappen op de vlucht en die geen toevlucht zocht in bosch en ravijn, spoedde zich, langs de rivier, naar Kjahi Adipati.

En Soerantaka bracht hem snikkende de tijding, dat Ki Boewang gesneuveld was en dat Bagoes mede gevallen was.

De Adipati was verstomd.

En daar naderde het joelen en woelen van een onafgebroken vloed van geleiders en toeschouwers, die hem zijn zoon, den bruidegom, te gemoet voerde.

Deze kwam binnen; bood den Adipati de behoorlijke bewijzen van eerbied aan en zette zich neder.

(ZANG VII.) Naast hem zette zich Ki-gedé Boewara.

De oude vader zeide daarop suikkende tot de vergaderden:  
„Mijne kinderen, inwoners van Wirasaba, erkent allen mijn  
zoon als uw hoofd en weest hem onderdanig.”

\*  
\*\*

Toen verliet Ki Pagoewan Wirasaba en trok noordwaarts,  
tot hij zich nederzette op een plaats en er een tuin aanlegde,  
waaraan hij den naam gaf van Kebon Katjepit-maledoeg.

Eenige dagen daarna bracht Margahoetama, met zijne  
vrouw, een bezoek aan zijn vader.

Zijne vrouw bood, op eerbiedige wijze, aan vader kleederen  
aan: hoofddoeken en kains, tabbaarden en gordels.

En Ki Pagoewan voelde zich tevreden van hart.

En toen hij overleden was, werd hij begraven te Pa-  
kembangan.

\*  
\*\*

Dipati Margahoetama was intusschen vader geworden van  
Raden Warga (zoon uit een padmi) en van Kjahi Tojaréka  
(zoon uit een bijzit).

En Margahoetama regeerde 25 jaar over Wirasaba en werd  
aldaar begraven.

Na het overlijden van zijn ouders ging RADEN WARGA op  
naar de hoofdplaats ter audientie.

En na het gebruikelijk bezoek aan den patih, na kennis-  
geving van het overlijden van vader en na aanbieding van  
de schatting, werd hij bij zijne Majesteit binnengeleid door  
Gadjahmada en mocht het welgevallen oogsten van den Vorst.

En RADEN WARGA werd verheven tot *koewoe* van Wirasaba,  
met den naam van Margahoetama.

En de oudsten van Wirasaba hechtten hunne goedkeuring  
aan die verheffing en de bevolking huldigde hem.

Margahoetama kreeg kinderen: twee dochters, die haar  
gelijken niet hadden, binnen het grondgebied en daarbuiten,  
in schoonheid en bevalligheid, zoodat vele aanzienlijken



betooverd werden en haar geschenken aanboden, om haar te winnen, en twee zoons: WIRAKOESOEMA en WIRANAGARA.

Over Padjadjaran ware te melden, dat PANDITA POETRA was uitgeput.

Zijne drie zoons gaven hun verlangen te kennen, om naar hun ouderen broeder te gaan en ontvingen als afscheid van vader de volgende woorden:

„Mijne zoons, terwijl ge nog in leven zijt, moet ge weten te sterven (1).”

„Gij, mijn zoon BANJAK SASRA, moet u vestigen te Pasir-loehoer, en gij, BANJAK-KOEMARA te Kaléng en later moet het kruost uwer zuster zich vestigen te KEDJAWAR.”

„Zorg er voor, dat dit onvoorwaardelijk geschiede.”

De drie zoons gingen op reis en kwamen, na eenige dagen, aan te Pasir-loehoer.

Daar stichtten ze eene dessa; de zuster bleef te Pasir en Banjak-koemara ging oostelijk op en bracht Kaléng in orde.

Intusschen moet worden verhaald, dat Mranggi van Kedjavar een zoon had, die 's nachts droomde, dat de maan eene vurige lijn beschreef door de lucht en neerschoot in de richting van Pasir-loehoer.

Den volgenden morgen ging KI DJAKA met een factuurtje krisscheeden op reis.

En zoo geviel het, dat KI SASRA door KI DJAKA van Kedjavar werd aangetroffen, wiedende in zijn kempoolaanplant en hem de krisscheeden te koop werden aangeboden.

Toen KI DJAKA door KI SASRA was medegenomen naar huis en hij zijn gastheer had ingelicht omtrent zijn woonplaats Kedjavar, ging er een licht op in Banjak-sasra en hij herdacht de woorden van vader, die hem waren meegegeven ten afscheid.

- (1) Kang rama ngandika aris  
lah, ija angger dén bisa  
mati moempoeng oerip mangké.

„Maar, zei KI SASRA tot KI DJAKA, zou je je hier niet willen vestigen; er zijn hier vele bosschen en daarin bevindt zich veel katimaha-hout, dat uw handel in kris-scheeden ten goede komt.”

Na over en weer praten, kwam men tot een besluit: KI DJAKA huwde met SASRA's zuster, RARA NGAISAH en keerde naar Kedjawar terug.

De oude vader was met die schikking zeer verheugd.

Toen nu Banjak-sasra overleed, liet hij twee kinderen achter: Bagoes Oetama en een meisje, die beiden in dienst gingen bij hun oom. En zoo geschiedde het dat Bagoes-Oetama, onder den naam van Mangoen, belast werd met het weiden der karbouwen en, in een zwaren storm, omstreeks den tijd van de ontspanning der trekdieren, (1) ontmoet werd door Pandita Poetra, die aan het zwerven was geraakt en het plan had opgevat, om naar Pasir-loehoer te gaan.

Na wederzijdsche kennismaking werd Mangoen door Pandita-Poetra meegenomen en de karbouwen naar het erf van oom teruggejaagd.

De reizigers spoedden zich naar het Zuid-oosten.

ZANG VIII. Maar daar kwam oom naar buiten en kreeg de buffels in het oog, zonder Mangoen.

Hij keek overal rond en, jawel, daar zag hij een man, die met een jongetje aan de hand, er snel van doorging.

Hij zette ze achterna en eerst na 5 dagen kreeg hij ze te pakken in de desa Tjolenang.

„Maar, dat is mijn zoon, kjahi, die ge meegenomen hebt. . . . .”

„Dat is wel mogelijk, antwoordde de pandiet, maar ik heb hem meegenomen, omdat je hem niet op prijs stelt”;

(1) Petjat rakittan wajahé—negen uur, half tien 's morgens.

Door Mangoenbratan word ik op het laatst, volgenderwijze ingelicht; (1)  
wissan gawé tegal, djam 9 éndjing;  
wissan gawé sawah, djam 10 éndjing.



die zoon van je zal later een stad stichten in de kreits van Banjoemas, langs den oever van de Lanang."

"Maar als u het goed vindt, zou ik hem wel terug willen hebben en als u het niet goed vindt, verzoek ik u hem af te staan aan Mranggi van Kedjavar, die geen kinderen heeft."

De Pandiet vond dat goed en KI DJEBENG keerde huiswaarts.

Toen de pandiet in het gezicht van de woning van Mranggi te Kedjavar was aangekomen, wees hij 't huis aan Bagoes Mangoen aan; gelastte hem daar in dienst te gaan, en daar te blijven tot tijd en wijle hij in dienst kon gaan te Wirasaba.

En met een „pas nu maar goed op," ging de pandiet, en bleef de jongen aan de rivier achter.

Maar Ni Mranggi was juist aan de rivier gekomen, om rijst te wasschen en, op hare navraag, antwoordde de jongen:

— Ik ben een wees tante; een moeder heb ik niet en vader en grootvader zijn me onbekend.

Toen werd Mangoen als zoon aangenomen en mee naar huis genomen.

Hierna werpt de dichter een terugblik naar Padjajaran en verhaalt, dat de vorst van Madjapahit, Djaka Sasedah, najverig was geworden op Sijoeng Wanara, die vorst van Padjajaran was.

Sijoeng Wanara werd in den strijd overwonnen en trok over zee naar Kalinga, waar hij vorst werd.

Daar trof hij een man aan, geweldig in kracht en be-gaafdheid, een zekeren Ki Tolih.

Toen dacht Sijoeng Wanara terug aan het verleden en hij zon op wraak tegen den vorst van Madjapahit.

Op bevel van den vorst besteeg Ki Tolih een arend en vloog, snel als de bliksem, door het luchtruim.

Nu volgt weer een woord over den vorst van Madjalengka; Ardiwidjaja, een man, die een profetischen blik had en bij de

Godheid geliefd was. En zoo zag hij dan ook, dat er een sluipmoordenaar voor hem in aantocht was.

Fluks was patih Gadjahmada ontboden en gelast een bevel uit te vaardigen aan alle onderdanen, om dienzelfden nacht alle putten af te sluiten.

De bekkens werden geslagen, aanhoudend en overal, en het vorstelijk bevel uitgevaardigd.

„Maar, wat zou daar toch achter zitten,” peinsde de patih, wat 't moge zijn, ik zal er zien achter te komen door de wacht te houden bij mijn eigen put.”

En toen de zon was ondergegaan, zat de patih, met eene ontbloote lans gewapend, op de loer onder een nagapoospa-boom, den blik zonder ommezien op den put gevestigd.

ZANG IX. De sluipmoordenaar tuurde en tuurde uit de hoogte en streek in kringen neer.

En hij ontwaarde Madjapahit en den kraton, die heerlijk was om aan te zien en heilig misschien, . . . want nu eens was hij zichtbaar, dan weer onzichtbaar.

„Maar hoe het zij,” murmelde Ki Tolih, ik ben niet vervaard.”

„Hoe groot je macht ook moge zijn, vorst van Madjapahit, je zult door mij worden afgemaakt.” (1)

Hij gaf den arend een teeken, om te dalen.

De arend streek neer recht af op den kraton, het luchtruim doorklievende met snorrende vaart.

Maar boven den kraton gekomen, begaf hem het gezicht, zijne boven-menschelijke begaafdheden ontvielen hem en zijn tooverspreuk was hem ontgaan; en ook de arend was in de war en wist van geen noorden of zuiden meer.

Die kraton moest heilig zijn en die Bramidjaja was zeker van een vorstenteelt, die geslacht tot geslacht, bij de Dewata geliefd was.

(1) Sapira prabawanira nora woeroeng katjidra dening mami sasmita mamrih toemoeroen kang peksindra manglajang djan mangjoepongener mring kedaton agoeng.



En nu zijn tooverspreuk hem ontgaan was, voelde hij zich afgemat en radeloos en ook de arend was uitgeput en versmachtte van dorst.

En waar hij ook staarde, daar was geen water te ontdekken.

Fluks wegzwevende van den kraton, werd zijn gezicht verscherpt en ontdekte hij een bron.

Als een loeiende windvlaag streek de arend neer.

De tuin van den kepatihan verkeerde in opschudding.

Wind en regen snorden door de lucht; heesters werden omgeworpen; boomen werden verminkt en geknot; de bloemen stoven heinde en ver.

Gadjah-mada was op zijn qui vive.

Hij had klaar en duidelijk een vogel zien neerstrijken; bestegen door iemand met getrokken tjoeriga. (1)

De patih dacht aan een boschduivel, . . . . aan een dewa, . . . . en eindelijk aan een sluipmoordenaar, die 't kon voorzien hebben op het leven van den vorst.

En nu werd 't hem eensklaps duidelijk, dat bevel om alle putten af te sluiten, . . . . en met dat de arend op het water was neergestreken, trof hem de lans van den patih in de borst,

Hij plofte klapwiekende neer; werd afgemaakt; terwijl Ki Tolih verre weggeslingerd werd, tot hij bezwijmd op den grond bleef liggen.

Ook zijn kris was weggeslingerd.

Dadelijk schoot de patih toe; zette zich op zijn borst en greep zijne handen, zoodat hij geen vin verroeren kon.

„Spartel nu maar tegen,” grijnsde de patih hem toe, laat nu eens zien, hoe je je te weer stelt; (2) als je je soms met me meten wilt, dan wacht ik je af met alle middelen, die je ten dienste staan.

Ik ben Gadjahmada, de patih van Madjapahit.

(1) Een kris.

(2) Lah boedija sira maling wetokna grendakanira lamoen sira arsa ngajoni mani ingsoen anti saboedimoe (lah boedija sira maling wetokna grendakanira lamoen sira arsa ngajoni mani ingsoen anti saboedimoe) beteekent

„En jij, wie ben jij?

„Beken nu maar ronduit, wat je van plan waart, of ik breek je in stukken en brokken en werp je zoo voor de honden.

„Maar beken je, dan schenk ik je het leven en lever je gebonden over aan mijn Heer.”

Zang X. Toen bekende Ki Tolih, dat de vorst van Kalinga hem had afgezonden, om den vorst van Madjapahit van kant te maken.

„Reeds vroeger heb ik 'n Bramidjaja in het bosch afgemaakt, maar nu is 't me mislukt, omdat ik mijn rijbeest, dat versmachtte van dorst, niet kon inhouden, toen hij neerschoot op het water.

Ik geef mij aan uwe genade over.”

Toen werd Ki Tolih voor den vorst gebracht en door den patih alles verteld, wat voorgevallen was, — en de vorst was vervuld van dankbaarheid voor de genade van den Dewadi.

Laat me zijn kris eens zien, patih — zeide de vorst zacht.

De kris werd den vorst aangeboden en toen deze haar zag, ontstelde hij: de kris, het erfstuk van den vorst van Kalinga in handen van een sluipmoordenaar, om hem van kant te maken.

Ik zal Ki Tolih niet ter dood laten brengen — hernam de vorst, ontdoe hem van zijne banden.

Ik schenk hem u, patih. —

De patih nam Ki Tolih met zich.

Toen gaf zich de misdadiger over aan zelfkastijding en bood standvastig weerstand aan honger en slaap.

Nu gebeurde het op zekeren dag, dat een garioeda neerstreek op den stal van's konings rijpaard.

Het paard werd schichtig; schopte den stal uit elkaar; trapte de staljongens neer en holde er van door.

Niemand kon het dier te pakken krijgen: het trapte, schopte en beet naar een ieder, die het nabijkwam.



Het ging aan als een woedende raksasa; brieschte, hinkte, draaide heen en weer en holde de hoofdplaats rond, overal happende en smakkende, alsof het de menschen verblinden wou.

Na een overleg met Gadjahmada werd een sajémbara bevolen: aan een iegelijk, wien ook, rijke of arme, hooggeborene of kind des volks, werd als prijs uitgelooft eene negara en eene prinses, wanneer hij het paard des konings bemachtigen kon.

Maar hetzij vorst of hoogwaardigheidsbeksleeder, mantri of poenggawa, men gaf liever rang en pajong ten beste, dan het overmeesteren van het paard te beproeven en ook het volk durfde de taak niet aan.

Toen bood Ki Tolih zijne diensten aan, want, al mocht't hem het leven kosten, hij verlangde er naar, om de vergiffenis en de genade van den vorst door eenige daad te vergelden.

Groot en klein, oud en jong stormden toe, op liet hooren, dat Ki Tolih aan de sajémbara zou deelnemen en plaatsten zich achter elkander, in rijen opgepropt, op het plein.

Hij verzocht het hoofdstel, dat hij vroeger had meegebracht en dat voor zijn arend gediend had en omwond daarvan het gebit met een bos padi.

Daarmede schreed hij, stap voor stap, voorwaarts.

Het paard, dat zich op de aloen-aloen bevond, bemerkte, dat iemand met padi in de hand, hem naderde, en holde weg, al happende als een dolle raksasa.

Toen kwam het weer nader, trappelde, beet naar de padi, . . . , en meteen werd door Ki Tolih het gebit aangelegd en de teugel over den kop geworpen en het paard aan den halster meegeleid.

Aan gejuich en gejubel der toeschouwers geen einde: dat paard, zoo mak achter zijn geleider te zien aanloopen, alsof het zijn oude staljongen ware — neen, daarbij moest een toovermiddel in het spel zijn.

Om nu de waarheid te zeggen; de ziel van den arend, het vroegere rijbeest van Ki Tolih was tot het paard ingegaan.

ZANG XI. „Nu Ki,” zoo sprak de patih opgetogen, dat heb je'm' geleverd; aan jou, kerel, het geschenk van den vorst; ik dank God voor je succes; ik ga er dadelijk kennis van geven aan den vorst.”

„Zeg aan Ki Tolih, patih,” zei de vorst, dat ik mijne be-  
lofte wensch na te komen: eene prinses uit den kraton en eene negara zullen zijn deel zijn.

En ik verlang dat aan het gebit de naam gegeven worde van *Kjahi Matjan goegeh*.”

Maar, met de betuiging van de innigste dankbaarheid en van de diepste vereering, gaf Ki Tolih aan den patih te kennen, dat hij aan het verlangen van den vorst niet vol-  
doen kon.

Hij smeekte dat hem de kris van Kalinga, Gadjah-éndra, mocht worden teruggegeven en dat't hem vergund mocht worden, om ongeschikt voor hoveling als hij was, buiten de hoofdplaats rond te zwerven.

Het verzoek van Ki Tolih werd ingewilligd;—alleen de scheede van de kris Gadjah-éndra moest het eigendom blijven van den vorst.

Hij mocht zich vestigen buiten de hoofdplaats, zonder de minste grensbepaling.—

Daarop ging Ki Tolih op reis, dwaalde door bosch en ravijn; baande zich een weg door hoog onkruid, door slinger- en kruipplant; neerdalende van de bergen; voortschrijdende langs steile oevers,..... en zoo door naar de Kawi.

Te Kaléng ontmoette hij den Dipati en er werd genegenheid geboren tusschen beiden, zóó, dat men inschikkelijk was voor elkanders gebreken en ééns van zin, als kinderen van denzelfden vader en dezelfde moeder.

En, zoolang Ki Tolih te Kaléng verbleef, steeds boete doende, was er toename van voorspoed in die plaats; daar



was welvaart voor allen en de fortuin kwam er als gestadig-vloeiend water. (1)

De inwoners werden rijk in aardse goederen.

Wat maar geplant werd, slaagde, en sawah's en gaga's gaven een voorspoedigen oogst; kleeding en voeding waren goedkoop; daar was overvloed aan kippen, pluimvee, buffels, koeien en schapen.

Ouden van dagen en jongen koesterden een gevoel van liefde en vrees voor KI TOLIH, als voor een voorwerp van vereering en ook de liefde van den ADIPATI voor hem nam toe van dag tot dag.

De dagen van Madjapahit waren geteld.

ARDIWIDJAJA, ook BRAMAJA III, was de laatste vorst.

Het rijk was 500 jaar oud.

De straf van de Godheid bracht het rijk ten onder.

De koning verdween met vrouwen, kinderen en alle bewoners.

Dat geschiedde in het jaar 1437 (2).

Want het was besloten door den Albeschikker, dat, op het eiland Java, het Boeddhistisch geloof zou worden weggevaagd en zou plaats maken voor de leer van den profet, den gezant, die het meest uitstekend geloof beheert.

De kraton verhuisde naar Demak en vorst werd er de zoon van BRAMIDJAJA III, RADÉN PATAH, met den titel van Sultan.

De wali's, vrienden Gods waren de voogden van het koningschap.

De stichting van het rijk van Demak werd alom bekend en vele rijken, rechts en links, traden toe tot het heilig geloof.

(1) Ki Tolih nengkono ajan woewoch wimboeh dahoeltté begja prapta lir tirta loemintir bonda maratani enz.

(2) Sangkala poetjoeck tri er sasra ingetoeng.

— Voor stichting, leeftijd en ondergang van Madjapahit, lezemen de Pararaton van Dr. J. BRANDES, voornamelijk bladz. 94 v. v. en pag. 203, en neme kennis van de aantekening van den heer J. MEINSMAN, betreffende bladz. 47, regel 10 van de B. T. D.

Zang XII. Terugkeerende naar Wirasaba, verhaalt ons de dichter, dat ook DIPATI MARGAHOETAMA vernomen had, dat Madjapahit en het oude geloof waren verdwenen en hadden plaats gemaakt voor het Sultanaat van Demak en de leer van den Profeet, die door Wali's onderwezen werd.

Hij ging daarom onmiddelijk op audientie bij den Sultan en bood KI BOEWARA, zijn reisgenoot aan, om in de leer van den Islam te worden onderwezen.

Dat geschiedde: KI BOEWARA genoot onderricht in de masdjid, tot hij volleerd was en DIPATI MARGAHOETAMA keerde naar Wirasaba terug, met het vorstelijk bevel, om zijn geheel gebied te doen toetreden tot den Islam, terwijl aan den bloedverwant van den DIPATI, genaamd Soewarga, die *koewoe* van Pandjer was, vergund werd den titel te voeren van ADIPATI van Pandjer, zoodra hij tot de belijdenis van den Islam zou toetreden zijn.

Juist toen hij te Wirasaba aankwam, bracht jongere broeder Soewarga hem een bezoek.

Hem werd medegedeeld, wat de Sultan gelast had.

Soewarga werd in de nieuwe godsdienstige instellingen onderricht, zoomede de bevolking van beide nagari's, Pandjer en Wirasaba, en allen zonder onderscheid, mannen en vrouwen, treden toe tot den Islam.

Nu wordt verhaald, dat de ADIPATI eene dochter had, die gehuwd was met den zoon van zijn jongeren bloedverwant, den ADIPATI van Tojaréka. De vrouw gevoelde een vreeselijken afkeer van haar man en de herhaalde vermaningen van wederzijdsche bloedverwanten konden maar geene harmonie brengen in het huwelijk.

Daar nu verder samenwonen en samenleven onmogelijk moest worden geacht, was het einde eene wettige huwelijksontbinding.

Daarna keert de dichter een oogenblik terug naar de doekoeh Kedjavar. Toen Bagoes Mangoen huwbaar gewor-



den was, herinnerde hij zich de opdracht van zijn grootvader, om later in dienst te gaan bij den ADIPATI van Wirasaba.

Hij vraagt daarom verlof aan Kjahi en Njahi Meranggi; het wordt hem toegestaan en, onder tranen zijner pleegouders en onder vermaningen, om goed op te passen en vooral wellevend te zijn in zijne dienstbaarheid, gaat de jonkman op reis.

Te Wirasaba aangekomen, vervoegt hij zich bij het hoofd der panakawans; wordt aangediend; door den ADIPATI ontvangen en in dienst genomen.

Geruimen tijd daarna, gebeurde het op zekeren nacht, dat Mangoen lag te slapen op den vloer van de groote pendapa en de ADIPATI naar buiten kwam

En zie, daar zag hij iets schitteren als een ster.

Turend en turend ontwaarde hij, dat die glans binnenging in den schedel van den slapenden panakawan. (1)

Toen de lichtglans verdwenen was, kwam de ADIPATI naar beneden, om die nauwkeurig gade te slaan, maar daar kwam niets meer te voorschijn.

Nu lagen er wel verscheidene panakawans bijeen, maar de ADIPATI had, waar de glans was binnengegaan, goed onthouden; hij ging er op af en maakte een scheurtje in de kain van den panakawan, die op de bewuste plek lag.

Daarna trok hij zich met spoed binnenshuis terug.

Den volgenden morgen werden alle panakawans bij den ADIPATI geroepen. Toen ze bijeen waren zei de ADIPATI: „Zeg eens, jongens, wie van jelui heeft een scheur in zijn kain? Kom er maar openlijk voor uit.”

Maar niemand was zich des bewust en daarom riep ieder: „Ik niet! ik niet! Maar, daar ontbreekt er een van ons,” werd er opgemerkt.

(1) kang tjahja anoelja mandjing  
toemantjep anéng boen-boenan  
panakawan kang agoeling,  
dus op de plaats van de groote fontanel — zooals Dr. R. DAMSÉ het noemde.

Goes Mangoen, de zoon van KJAH MRANGGI van Kedjavar.  
Goes Mangoen werd gezocht; aan de rivier aangetroffen  
en voor den ADIPATI gebracht.

Zang XIII. Maar, wat men hem ook vroeg, hij kon geen  
woord uitbrengen.

Toen werd hij opgesloten.

Maar, na een halven dag, werd de gedong geopend en  
kwam de ADIPATI hem vragen: „Nu Mangoen, is er een scheur  
in je kain of niet?”

En Mangoen antwoordde: „een klein scheurtje maar”

„Zoo,” hernam de ADIPATI, ga dan maar gauw je vader  
halen.”

Nadat Mangoen thuis alles verteld had, werd hij beklaagd  
en getroost en hilde NJI MRANGGI wanhopig. . . . „zie  
je nu wel, vroeger heb ik al niet goedgevonden, dat je van  
me wegging, beducht als ik was, dat je iets mocht overkomen,  
en in weerwil daarvan heb je 't toch gedaan” . . . . (1)

Den volgenden morgen gingen ze beiden naar den ADIPATI,  
op wiens wenk ze van het voorplein opstonden en hem  
volgden in de pendapa.

Oom — zei de ADIPATI — ik heb u naar Wirasaba ontboden,  
om u mede te deelen, dat ik Mangoen als zoon aannemen,  
en tot mijn schoonzoon maken wil, maar ik vraag u, als  
huwelijks-gift, 5 realen. (2)

Was MRANGGI aan de eene kant opgelucht, aan de andere  
kant verviel hij weer in zorg, omdat hij geen geld had. (3)

Maar hoe het zij, hij zou het dan wel ter leen zien te  
krijgen, en met die hoop keerde hij naar Kedjavar terug.

Te Kedjavar aangekomen, werden de bloedverwanten  
bijeengeroepen; werd er gerekend; eene hoofdelijke omslag

(1) soen bijén woes nora remboeg jén sira pisah lau mami menawa anemoe  
papa prandéné sira lakoni.

(2) boentel kadoet limang réjal.

(3) moeng soesah tan darbé pitjis.



vastgesteld; maar allen waren arm en er bleven slechts vijftien over, die eene bijdrage konden leveren van twee wang.

KI MRANGGI was mismoedig over het weinig geld, dat kon worden bijeengebracht . . . . .

Maar — zei NJI MRANGGI — ik herinner mij daar, dat ik een jongen bloedverwant heb „BANJAK-KOEMARA”, die te Kaléng woont.

Laten we die maar eens gaan opzoeken.

Zang XIV. Dat geschiedde: ze gingen met hun-twee-tjes naar Kaléng en troffen er Banjak-koemara aan, in gesprek met Ki Tolih.

En toen nu, na heusche ontvangst, Njahi Djawar, onder tranen, had meegedeeld, wat eigenlijk de reden was van hunne komst, troffen ze in Banjak-koemara een edelmoedig mensch aan, die hen al dadelijk kostelijk onthaalde.

Wat zijn jelui van mekaar? — vroeg Ki Tolih aan Ni Kedjavar, terwijl ze zoo met hun viertjes bijeen zaten.

Kjahi Banjak-koemara is nog een bloedverwant van me, — antwoordde Ni Kedjavar — wij wonen te Kedjavar en hebben geen kinderen.

Toen oudere hroeder Banjak-sasra kwam te overlijden, liet hij twee kinderen achter; jongere broeder, kjahi Banjak hier nam den zoon aan en die jongen wordt nu als schoonzoon verlangd door den Adipati, . . . . maar we hebben geen geld.

Een glimlach van vergenoegen vertoonde zich op het gelaat van Ki Banjak en hij zei: „maak je maar niet ongerust; dat zal wel terecht komen.”

En meteen schoof hij honderd ringgits, die voor hem lagen, naar Ni Mranggi, met de woorden: „Ziedaar, geef deze honderd ringgits nu maar aan den Adipati.”

Onder de bedrijven door, bedacht Ki Tolih, dat Ki Djawar een krisscheemaker was, en zoo zei hij zacht: „Ik heb hier een kris, waarvoor ik eene scheede zou willen hebben.”

Ik heb geen gereedschappen bij me — antwoordde Ki Mranggi, maar laat me de kris maar eens zien, dan is 't gemakkelijk, om er thuis een scheede voor te maken.

Het is 't best, dat je haar maar meeneemt, — hernam Ki Tolih.

Daarop nam Ki Mranggi afscheid en ging met vrouw en kris terug naar Kedjawar en van daar, met alles wat men bij zich had, door naar Wirasaba.

Daar was alles reeds voor de bruiloft gereed en toen men nu gezeten was, telde Ki Mranggi de honderd ringgits voor den Adipati uit.

Neen maar, oom — murmelde de Adipati met verbazing in zich-zelfen — dat had ik nu heelemaal niet gedroomd, dat oom aan mijn eisch zou kunnen voldoen.

En die verbazing werd gedeeld door allen, die het geld zagen uittellen.

Toen nu de bruiloft was afgelopen, nam Ki Mranggi afscheid van zijne kinderen; gaf zijn zoon vele vermaningen, bezorgd als hij was, omdat 't geen huwelijk van gelijken was (1) en vertrok met zijne vrouw.

Te Kedjawar aangekomen, zette hij zich aan de kris-scheede, en niet lang daarna was hij al aan het gladschuren genaderd, -toen, 't was juist marktdag, en dus reeds een gewoel van belang, de jonggehuwden, door eene menigte toeschouwers, omstuwd, daar aankwamen.

Heel Kedjawar was op de been, om bruid en bruidegom te verwelkomen; vele waren de geschenken en velen, zoo mannen als vrouwen, die hunne hulp kwamen aanbieden voor de noodige regeling en bediening.

Nu wordt verhaald, dat Ki Tolih op reis is gegaan, om zijn kris te halen.

Bij Ki Mranggi aangekomen, werd hij met alle betuigingen van eerbied ontvangen en met onderscheiding onthaald.

(1) Mjang agoeng mitoetoerira maring poetrannipoen kakoeng sangking soemelang ing tjara akrama dédé sasami.



En, hoe staat 't nu met de krisscheede — vroeg Ki Tolih is hij al af?

„Wel af, antwoordde Ki Mranggi, maar ze is verre van mooi.”

Door omstandigheden is 't een desa-product geworden en de vorm staat me heelemaal niet aan. Maar het is wel mogelijk, om eene betere te maken, die meer met uw smaak overeenkomt.

Toen riep hij zijn zoon (wien hij op zijn aandringen, de kris te dragen had gegeven), om het wapen te brengen.

De zoon kwam en bood de kris aan.

Maar niet zoodra had Ki Tolih den bruidegom ontwaard, of hij was hevig ontsteld, en dacht bij zich-zelfen: „Dat is, zeker de aangenomen zoon van Mranggi, de schoonzoon van den Adipati van Wirasaba.

Nu, de Adipati is ook niet dom, om zoo'n jongen als schoonzoon te nemen.”

Dadelijk vatte hij genegenheid op voor den jongen man en zei tot kjahi Mranggi: „Zeg, jongere broeder, is dat je aangenomen zoon?”

„Ja, oudere broeder,” antwoordde Mranggi, maar, daar hij nog heel dom was, en, als desa-jongen, geen vormen kende, zocht hij in dienst te komen bij den Adipati, zonder een oogenblik er aan te denken, diens genegenheid te winnen.”

Die dienst heeft een weldadigen invloed op hem gehad en is zijn geluk geweest.

„Welnu,” antwoordde Ki Tolih, aangezien ik toch geene kinderen heb, wensch ik hem aan te nemen als mijn zoon.”

„Dat is u van harte gegund,” riep Ki Mranggi, met beide handen bied ik u hem aan, oudere broeder, neem hem op in genade.”

En daarmee drong Ki Mranggi zijn zoon naar Ki Tolih, om hem zijn eerbied te betuigen, dat is je vader, dat is je geluk, mijn jongen, om een deugdzamen vader te hebben.

Ik voor mij was niets anders als het middel in Gods hand, om je het tegenwoordig geluk deelachtig te doen worden. (1)

(1) Ingsoen iki moeng darma dadi lantaran.

Ki Mranggi werd naar buiten geroepen en toen brachten beiden hulde aan Ki Tolih, die innig blij was over de woorden van Ki Djawar, die hij, bij de overgave van zijn zoon, met hart en ziel gemeend had. (1)

Toen zeide Ki Tolih vriendelijk (tot zijn aangenomen zoon): ik zal u dienen, mijn jongen, als ge 't niet beneden u acht, om mij als vader te erkennen; mij die een min persoon ben, zonder vast verblijf; een gemeen mensch, zonder nut en van alle aardse goederen ontdaan; niet meer in staat, om goede lessen te geven; een man met te veel jaren (2) Na die woorden viel de zoon met het gezicht ter aarde en dankte Ki Tolih op de meest eerbiedige wijze. (3)

Sta me toe, jongere broeder, hernam Ki Tolih (tot Ki Mranggi) dat ik nu die kris als erfstuk afsta aan uwen zoon; thans mijn zoon; dat 't een djimat zij voor zijne afstammelingen.

Die kris draagt den naam van Gadjah-éndra; doch alleen het lemmer schenk ik mijn zoon; de scheede vraag ik voor me-zelfen; ik wensch die mee te nemen naar Kaléng en haar aan te bieden aan den Adipati.

En zich wendende tot Ki Poetra, zei hij plechtig: hierbij ontvangt ge de kris Gadjah-éndra. Ze zal uw geluk zijn.

Houd haar in eere.

Maar ik beveel uitdrukkelijk, dat ze in het zevende geslacht niet worde meegenomen in den oorlog.

Het is door de Godheid besloten, om alle uwe afstammelingen beheerders te doen zijn over dit land. (4)

Toen ging Ki Tolih met de krisscheede op naar Kaléng.

Daar aangekomen, ging hij naar den Adipati en zei: ik kom om afscheid te nemen; ik wensch de wijde wereld in

(1) Ki Tolih kaloengkoeng soeka lawan karahos ing guli ki djawar pasrahnéki anroes ing drija satoehoe.

(2) Het H. S. levert als etymologie van het woord kaki: wong toewa kakéjan taheen.

(3) kalenggeng moerda = kapoendi of kahembeen.

(4) De kris Gadjah-éndra is thans wasiat van de kepatihau van Djoejakarta.

Tijdschrift voor Taal- en Volkenkunde.



te gaan, waar mijn hart mij ook heen voere en te zoeken naar den weg des doods.

En wat de Adipati ook deed, om hem van zijn plan terug te houden, het hielp niet; Ki Tolih nam afscheid met de woorden: „Het is de wil van de Albeschikker.

En hierbij, Adipati, laat ik bij u achter de scheidde van de kris, als wasiat.

Dat hij de djimat paripih zij voor al uwe verdere nakomelingen.”

Toen ging de reis door het woud, naar de Zuidzee; toen Westelijk op langs het strand; door steile ravijnen, die duister waren door dicht lommer; over rotsen; door grotten,—geen bezwaar werd door den reiziger geteld.

Voortdurend bad hij.

Al voortreizende kwam hij te Ajah; ging van daar westelijk, de rivier Djahnawi over, en, op het eiland Brambang gekomen, bleef hij daar geruimen tijd vertoeven.

Terugkeerende, stak hij weer over; trok noordelijk op en kwam te Tjikakah, waar hij een doekoeh stichtte.

Daar werd zijne boete met kracht doorgezet, die door de Godheid in genade werd aangenomen, en groot werd zijne heiligheid, „terwijl hij drijvende was op de rust van zijn gemoed.”

ZANG XV Na die dobberende gemoedsrust, die alleen dienst doet, om een Gamboehmelodie te kunnen aankondigen, keert de dichter naar Demak terug en verhaalt ons, dat, toen de Sultan overleed, hij opgevolgd werd door zijn zoon en dat, toen Sultan-anom overleed, hij opgevolgd werd door zijn jongeren broeder, als derden Sultan.

Tegen het einde van het rijk van Demak werd hij opgevolgd door zijn schoonzoon Djakatingkir, en werd de rijkszetel overgebracht naar Padjang.

Dit geschiedde in het jaar 1495. 1).

1) Datoelaja ngalih mring padjang nagari sinengkalan adeggipoen gating moeka warna ron.

Naar verteld wordt, zou deze vorst de maagden hebben laten opvragen van alle boepati's.

Ze werden uit alle streken opgeëischt en in het paleis gebracht.

Sommigen boden hunne dochters aan, en die geen dochters had, zijne nichtjes.

De schoonsten werden uitgekozen en een plaats in den kraton waardig geacht.

Daarmêe keert weer de dichter terug naar WIRASANA en verhaalt:

Ki DIPATI Margahoetama had vier kinderen: de oudste was gehuwd met den aangenomen zoon van Ki Mranggi-een huwelijk van liefde en harmonie; het daarop volgende kind was een zoon, hoofd van Senon en als zoodanig genoemd Ki-ageng Senon; op dezen volgde weer een jongen, genaamd Kjahi Ngabéhi Wargawidjaja, die bestemd was, om zijn vader als Boepati op te volgen 1) en het jongste kind was een beeldschoon meisje, dat maar hoege-naamd geen oog had voor de jongens, doch gedwongen in den echt trad met een bloedverwant, een ooms-kind, een zoon van een jongeren bloedverwant van den vorst, n. l. Kjahi Tojaréka.

Maar de Godheid had het anders beschikt: de prinses koesterde een onoverwinnelijken afkeer voor haar gemaal.

Wat men ook deed, ze kon het maar niet met hem vinden.

Met welke geneesmiddelen de weerzin ook werd bevochten, 't bleef alles zonder het gewenscht gevolg.

Het einde was echtscheiding.

Nadat de pegat drie maanden geduurd had, werd de prinses door den vorst van Padjang opgeëischt en ni-mas-rara werd in den kraton gebracht.

(Zang XVI). Toen de versmaade echtgenoot vernam, dat zijne vrouw was aangeboden aan den vorst, om haar later

1) Noelja arinira malih kakoeng nama kjahi wargawidjaja ngabéhi ginadang ing tembénipoen goemantjèng rama boepatos.



als bijzit te nemen, (1) begaf hij zich met vijf lieden van Tojaréka, naar Padjang, om daar recht te vragen aan den vorst.

Onder de tweeling-waringin gezeten, (2) werd hij door den vorst, die aan de rijks-grooten audientie verleende, opgemerkt; er werd een gandek gezonden en deze keerde terug met het rapport: „Uwer Majesteits onderdanen, die daar onder de waringins zitten, zijn hier gekomen, om Uwer Majesteit eene gerechtelijke beslissing af te smeeken in zake de gemalin, die Uwer Majesteit als bijzit werd aangeboden door den Dipati van Wirasaba.”

Toen de vorst dat vernam, ontstak hij in toorn; zijn borst gloeide; zijne oogen werden bloedrood; de hoeken zijner lippen beefden (3).

Daar werd een bevel uitgevaardigd door den Sultan, om den deugniet van Wirasaba, die reeds vertrokken was, achterop te gaan en hem af te maken, waar men hem ook aantrof.

Drie gandeks gingen, te paard, er op uit.

De Sultan ging naar binnen, ontbood de bijzit van Wirasaba en vroeg: Zeg eens, meisje, hebt ge een man?

Eigenlijk ja, majesteit, antwoordde de schoone, maar thans heeft uwe dienaress geen man meer.

Vroeger werd ik door mijne ouders gedwongen tot een huwelijk met iemand van Tojaréka, maar ik had een afkeer van hem; het kwam niet tot eene echtelijke omhelzing; ik wilde zelfs niet met hem praten en toen werd het huwelijk, op aandringen zijner ouders, wettig ontbonden.

Ook mijn man stemde, na een tijdperk van drie maanden, er in toe.

(1) Woes ingatoerken dateng sang praboe linadossaken perara.

(2) Prapta ing mandira kembar apépé ngandap waringin.

(3) Ieder vorst is in de Javansche litteratuur, van oudsher, op zoo'n verbolgenheid geëbonneerd: Sang nata ami rsa langkoeng doeka djadja bang melatœ-laœe andik kang netra ngatirah koemedoet padoning lati — 't is, of zoo'n toorn een erfelijk toilet-artikel is, dat hem, bij de opvolging, onder de rijks-insignieën mede wordt overhandigd.

Daarna werd ik, nu vier maanden geleden, aan Uwe Majesteit aangeboden.

Toen de vorst dat vernam, berouwde hem het gegeven bevel en bevroedde hij, dat hij te overijld was te werk gegaan.

En dadelijk werden drie andere gandeks afgezonden op de drie vorigen, die met den moord van den Adipati belast waren, . . . . — „Zorgen jelui, dat mijn eerste bevel niet worde uitgevoerd.”

De Dipati van Wirasaba nu was, op zijn terugreis, aangegaan bij zijn neef, Kjahi Angger te Bener.

Daar werd hij geinviteerd plaats te nemen op de balé-bapang en op rijst en ganzepindang onthaald (1).

Terwijl ze aan 't eten waren, kwamen de eerste gandeks aan en toen de Adipati opschrikte bij hunne verschijning, stelden ze hem gerust met een „eet maar eerst smakelijk, Adipati; na het eten is er een bevel voor u.”

Intusschen hadden de drie latere gandeks, tot op een pijlschots-afstand, de drie eersten ingehaald en bespeurden ze, dat hunne collega's den Adipati genaderd waren.

Fluks gaven ze een wenk, en riepen hun toe, dat de opdracht van den vorst niet doorging.

Maar wenk en woorden werden niet begrepen, veeleer opgevat als eene aandrijving, om de uitvoering der vorstelijke opdracht te bespoedigen en zoo werd, door de beschikking Gods, de ADIPATI omsingeld, aangegrepen en doodgestoken.

Daarna vernamen ze eerst, dat de drie latere gandéks op hen waren afgezonden, om het onheil te voorkomen, omdat den Sultan gebleken was, dat de ADIPATI geen schuld had.

---

(1) In XVII, 5 leest men, in megatroch-metrum: lan jwa nganggo balé bapang anak poetoe—en in XVI, 19, in pangkoer-metrum: samana ngantjarén loenggoch moenggeng ing balé bapang—Ik heb dat balé opgevat als *bank*. Doch mocht hier bedoeld worden de vorm van een *huis*, dan gelde de volgende verklaring: balé bapang grijá wangoen bapangan inggih poeniká grijá kampong grija srotongan mawi émpér moebeng.



Zang XVII. En toen ze daar nu zoo overlegden, wat ze den vorst zouden rapporteeren, sprak de stervende ADIPATI hen murmelend toe en vermaande hen, om den vorst eenvoudig te beduiden, dat het reeds te laat was. Hij berustte in het bevel van den vorst, als in eene beschikking Gods; „maar wanneer ik er niet meer zal zijn, gedenkt dan de woorden van mijn laatsten wil: beschouwt het, als een onherroepelijk verbod, om ooit iemand als schoonzoon te nemen, die van Tojaréka afkomstig is; om er ooit een paard op na te houden, dat dawoek-abrit is (1); om ooit gebruik te maken van een balé-bapang, ooit pindang te eten van gans, en ooit op reis te gaan op den dag van pahing” . . . .

Daarop gaf de ADIPATI den geest.

Vervolgens wordt verhaald, dat toen het paard van den ADIPATI (dawoek abrit) zag, dat zijn heer dood was, het er eensklaps van door ging, naar Wirasaba holde en daar zijn stal opzocht.

Dat was voor het stalpersoneel een teeken, dat er een ongeluk gebeurd was en toen dat aan NJI ADIPATI gerapporteerd was, viel ze gillende ter aarde.

De verwarring, die daarop ontstond en het gehuil en geweeklaag van manggoengs en kinderen waren deerniswekkend.

De dichter wenscht dan ook niet te morren bij dat droevig tooneel en keert terug, in zijn verhaal naar de gandéks.

Voor den Sultan verschenen, rapporteerden de drie gandéks der tweede zending, dat ze de eerste gandéks niet meer hadden kunnen inhalen. . . . . een rapport, dat door de verklaring van het eerste drietal bevestigd werd.

Toen gelastte de vorst, om de kinderen van den overleden ADIPATI te ontbieden.

Daartoe ging een driemanschap naar Wirasaba en vond daar allen, moeder en kinderen in groot geweene.

De vorstelijke zendelingen werden dus ontvangen door een jongen broeder van den ADIPATI, een kind van een

(1) Schimmel met bruine vlekken.

bijwif, genaamd Ki Serangpati, doch, in Wirasaba, kort aangeduid met den naam van Sepoeh

Toen het bevel van den Sultan aan Sepoeh was meege- deeld, riep hij alle kinderen bijeen en deelde hun mee, dat het de wil was van den vorst, dat ze allen met de gandéks meelingen naar Padjang.

„En zeg nu eens, kinderen, wat ben je van plan te doen?”

Ki Ngabéhi WARGAWIDJAJA zeide aan zijn oom, dat hij 't overliet aan zijne oudere zuster, want, al was zij eene vrouw en gehuwd, ze was het oudste kind en daar bestond dus geen bezwaar, om haar te hooren.

Daarop raadpleegde haar Serangpati en gaf zij te kennen, dat, wanneer hare broeders WARGAWIDJAJA en SENON onwillig bleven, om gehoor te geven aan het bevel van den vorst, zij wel genegen was, op te gaan naar Padjang, maar, onder voorwaarde, dat hare twee jongere broeders haar met hart en ziel genegen zouden blijven, wanneer haar de genegenheid van den vorst mocht te beurt vallen en de waardigheid van WIRASABA te eeniger tijd aan haar mocht toevallen.

Zang XVIII. Verder was het hare bede, dat wanneer het welbehagen van de Godheid en de gunst van zijne Majes- teit op haar mochten nederdalen, er later geen oneenigheid mocht geboren worden tusschen hare afstammelingen en die harer broeders.

Toen trokken de kinderen van Kedjavar met de gandéks op reis.

En het geschiedde, dat de vorst zich ontfermde over Poetra Kedjavar en hem benoemde tot hoofd van Wirasaba, onder den naam van Wargahoetama.

Nadat ze drie maanden bij den vorst van Padjang ver- toefd hadden, gingen ze terug naar Wirasaba, — en het volk, de najaka's en bloedverwanten kwamen hem huldigen en zich voor hem nederbuigen als onderdanen.

Toen wenschte Ki Adipati het grondgebied in vieren te



verdeelen onder zijne bloedverwanten : één deel voor Senon; één deel voor Wirasaba; één deel voor Tojoréka en één deel voor Pasir.

De verdeling had plaats en aan ieder der beschonkenen werden als onderscheidings-teekenen een zitmatje en een pajong gegeven (1).

Ze voelden zich dankbaar gelukkig; men was uit over de edelmoedigheid van den Adipati en het werd een voortdurend gebruik, om hem te noemen met den naam van Adipati Marapat.

Een half jaar daarna (2) hoorde de Adipati, die onrustig lag te slapen, eene stem, die duidelijk zeide: „hoor, Adipati, wanneer ge het bestuur van Wirasaba wilt voortzetten in rijkdom en aanzien, verplaats dan de hoofd plaats van Wirasaba naar het Westen, op den grond van Kedjavar in het Noord-westen.

Vestig u op de plek van Wreksa-tembaga en sticht daar een hoofdplaats; dan zal uwe heerlijkheid groot zijn en geheel uw nageslacht zal heerschen over Wirasaba.”

De Adipati keek verschrikt op, — neen, dat kon geen droom zijn; hij had immers zoo goed als in wakenden staat verkeerd.

Dadelijk ontbood hij zijne bloedverwanten en de najaka's en deelde hun meê, wat hij gehoord had en dat zijn plan was, om de hoofdplaats over te brengen naar eene plaats, ten Noord-westen van Kedjavar en Wirasaba af te staan aan zijn jongeren broeder Wargawidjaja.

Men werd 't over de zaak eens en de geheele bevolking werd opgeroepen, om voor de verhuizing het noodige te verrichten.

(1). Woes dadja kang parapatan woes samia sinoengan lampit maring raka kang adipatja njang songsongira woes déné.

(2). Antara madja warsa — zoo vinden we ook in het H.S. pan woes sa-madia tengsoe, het duurde reeds eene halve maand. Tengsoe voor sitengsoe

De Adipati zakte, met eene lange rij van schuiten, de rivier Serajoe af, recht door naar het gebied van Kedjawan.

Aan de uitwatering van de rivier Boekmi, ging men aan wal en bouwde een pasanggrahan.

Daarna werd de plek van Wreksa-tembaga bewerkt, onder opzicht van loerahs en oemboels, terwijl de noodige voeding verschaft werd door Kjahi Mranggi.

Toen de nieuwe hoofdplaats volgens het project was uitgezet: paseban, aloen-aloen, straten- werd aan de plaats de naam gegeven van Banjoemas.

Vele menschen namen weldra de wijk naar Banjoemas; van Padjang en Bagelen, van het strand en de omliggende streken; goud-, ijzer-, en wapensmeden, alles stroomde er heen, om er levensonderhoud te zoeken.

Het was er veilig, rustig en goedkoop.

Ki Marapat had 4 zoons en 2 dochters.

Het oudste kind was het liefdepand van eene bijzit en heette Ki Martasoeta, die van zijn vader eene plaatsing kreeg te Koripan; daarop volgde een zoon, genaamd Ngabéhi Djanah; daarop volgde Martawedana, die onder zich kreeg Pihasa en Danaredja en dan Martamenggala, die van zijn vader een apanage ontving te Salamerta.

Daarop volgde eene dochter, Njahi Soetapraja, aan wie gronden geschonken werden in Pandak en dan volgde hare jongere zuster, genaamd Njahi Rara Koesoema, die een apanage kreeg te Papringan en te Mandirantjan.

Naar Wirasaba teruggekeerd, wordt ons verhaald, dat een der zoons van Wargawidjaja naar het Westen toog en in het Krawangsche huwde en zich vestigde te Adirasa.

Een andere zoon, genaamd Ngabéhi Senon volgde zijn vader Ki Ngabéhi Martapoera op in het bestuur van Senon.

De vroeger genoemde Adipati was reeds overleden te Banjoemas en werd opgevolgd door zijn oudsten zoon, genaamd Ngabéhi Djanah. (1)

(1) De namen der 8 dochters en 7 zoons, laat ik als minder belangrijk weg.



Na diens overlijden volgde op de oudste zoon, Ki Ngabéhi Martasoera.

En als bestuurder van Banjoemas was hij groot in matigheid en ingetogenheid en zijne boete was gestreng. (1)

Zang XIX. Toen Mertasoera overleed, werd hij opgevolgd door zijn oudsten zoon, Ki Martajoeda.

Op dat tijdstip nu heerschte te Wirasaba de vorst Pra-boe Mataram.

Deze was Kjahi Martajoeda zeer genegen en beschonk hem met 4000 bouws(?) van de schatplichtige gronden van Pandjer, Ajah en Pasir, allen behoorende tot het gebied van Banjoemas.

Hij werd gemachtigd op garebeg te verschijnen, om de feesten mee te vieren, en wel bakda Ramelan en Besar *buiten* de hoofdplaats en op Garebeg Moeloed *binnen* de hoofdplaats Mataram en dan de pacht aan te bieden.

Ki Martajoeda bovengenoemd huwde met eene dochter uit de familie Mertakanda en had als oudsten zoon, Mertajoeda, die, na het overlijden van zijn vader, opvolgde als Toemenggoeng van Banjoemas (2) en — zegt de dichter — het geheele gebied van zijn vader, de landen van Banjoemas, was hem onderdanig. (3)

(1) Zijn nageslacht uit padmi's en bijwijken, zijnde 8 dochters en 5 zoons neem ik in deze beschrijving niet op.

(2) Zoons en dochters uit padmi en selir, en de namen van patih en kliwon, kunnen in deze beschrijving worden voorbijgegaan.

(3) In het H. S. komt de volgende noot vo r:

Kjahi Toemenggoeng Mertajoeda II wordt in de babad Banjoemas verder het eerst genoemd met den naam Toemenggoeng Joedanagara. Hij had twee echtgenooten, die hem door Kertasoera als gunstbewijs waren ten huwelijk gegeven, (dus garwa triman) Radén-ajoe Angger en Radén-ajoe Bendara.

Zijn graf te Bendoengan wordt genoemd Kjahi Kokoem of Sédamassjid.

Ter opheldering diene, dat Radén-ajoe Bendara de oudere zuster was van Soenan Mangkoe Rat, die begraven ligt te Tegal-aroem. Radén-ajoe Bendara had een zoon, Kjahi Toemenggoeng Joedanagara, bijgenaamd Toemenggoeng Sédapandapa.

Kjahi Toemenggoeng werd opgevolgd door zijn oudsten zoon van een padmi, Kjahi Joedanagara (1).

Kjahi Joedanagara werd als boepati opgevolgd door zijn zoon Mas Ngabehi Martawidjaja (2) onder den naam van Toemenggoeng Joedangara.

ZANG XX. Later werd deze door den Sultan benoemd tot patih van Djocjokarta, onder den naam van Radén Adipati Danoeredja, terwijl de oudste zoon van zijne tweede vrouw hem opvolgde in zijne waardigheid van Banjoemas onder denzelfden naam als zijn vader, nl. Joedanagara (3).

ZANG XXI en XXII. Een eind weegs teruggekeerd in het verhaal, wordt de geslachtslijst voortgezet met de opsomming der afstammelingen van Ki Mas Kandoeroewan; verder met de afstamming van Wirasaba; dan weer de afstamming genoteerd van den laatstgenoemden Regent van Banjoemas, Toemenggoeng Joedanagara, en deze notitie gevolgd door eene lijst van alle kinderen van de broeders en zusters van Toemenggoeng Sédapendapa (4).

Zang XXIII. In den drie en twintigsten zang landen we

(1) Zijne afstammelingen van padmi en selir worden in deze beschrijving weggelaten.

(2) Ook de *vele* kinderen van Joedanagara uit *vele* vrouwen (padmi's en bijwijven) kunnen hier onvermeld blijven.

(3) Ook de kinderen van *dezen* JOEDANAGARA, uit *szijne* drie padmi's en verdere bijwijven, kunnen onvermeld blijven.

(4) Bij de lezing van zooveel onbelangrijks (hoe belangrijk ook voor de leden van een Javaansch stamhuis) viel voor mij nog op te merken:

dat voor het *kang sepoeih* in dit H. S. meermalen gebruikt wordt *kang wreda* waardoor de vereischte a-eindklank gevonden wordt voor het tweede, vierde en zevende vers van een Asmarandana-strofe;

dat het telwoord *sidji sawidji* gewoonlijk wordt uitgedrukt door *djoega, sa-djoega*: noedjoe ing sadjoega ratri of adarbé poetra titiga djaloë kalih, djoega wadon, of kjai Toemenggoeng anenggih segi pepoetra titiga djaloë djoega kalih wadon; en dat het meermalen gebezigd *kekasih* mij gelegenheid geeft tot een openhartig „peccavi”: ik moet nl. vroeger, bij de vertolking van een gedicht dat *kekasih* hebben opgevat als „de Benjamin” van vele kinderen in stede van het te verstaan als een ander „wewangi”. Ik roep hiervoor de elementie in van deskundigen.



eindelijk aan bij den Boepati van Banjoemas, RADÉN TOE-MENGGOENG JOEDANAGARA.

Deze had drie jongere broeders: de eene RADÉN MARTAKOESOEMA werd ngabéhi van de eene helft van Ajah; de andere RADÉN TIRTAKOESOEMA ging in dienst van den vorst, met den naam van RADÉN PANDJI SOERÉNGRANA; de derde, RADÉN RANAKOESOEMA, werd beschonken met gronden in Penjawis, doch werd, reeds na een jaar, krankzinnig; werd uit zijn ambt ontslagen en ging de wijde wereld in, zonder dat iemand ooit meer iets van hem vernam.

Aan genoemden RADÉN PANDJI SOERÉNGRANA, die hem opvolgde, werden gronden geschonken te Pandjer en Liwon, schatplichtig aan Banjoemas, doch zonder den titel van Ngabéhi; alleen met den naam van Pandji SOERÉNGRANA.

Onder het bestuur van een familie-lid van de Ratoe, n. l. Ngabéhi TJAKRAWEDANA werd Pasir in tweeën gedeeld: de eene helft werd geschonken aan den zoon van Ngabéhi MARTAWIDJAJA; die in dienst was bij den vorst en den naam kreeg van KI MAS RANGGA MARTADIRDJA; hij was een neef (cousin) van R. JOEDANAGARA, uit het geslacht van Banjoemas.

Poerbolingo werd in tweeën gedeeld, toen RADÉN NGABÉHI DIPAKOESOEMA uit zijne betrekking ontslagen was: de eene helft werd geschonken aan een zoon van Banjoemas, uit een bijwijf, met den naam van RADÉN NGABÉHI JOEDAKOESOEMA, aldus genoemd naar zijn oom, die de wijde wereld was ingegaan.

De andere helft werd gegeven aan een dienaar van den vorst, aan een zoon van Kjahi Dipamenggala, met den naam van NGABÉHI DIPAJOEDA.

Van Ajah wordt verhaald, dat RADÉN MERTAKOESOEMA als bestuurder daarvan ontslagen werd, omdat hij een jaar lang niet op de hoofdplaats verschenen was en, overstelpt met

schulden, meer dan eens niet bij machte was, om de schatting te voldoen.

Hij werd opgevolgd door Dipajoeda, die dus, als beheerder van de eene helft van Poerbolinggo, naar Ajah werd overgeplaatst.

Zijne helft van Poerbolinggo werd gegeven aan een zoon van Mangkoeboemi, wien de naam geschonken werd van RADÉN NGABÉHI RIA SOEMAWINATA.

Van de eene helft van Ajah wordt verhaald, dat RADÉN NGABÉHI KARTAPRADJA, een zoon van Kartanagara, overleed en opgevolgd werd door zijn zoon, met der naam van RADÉN NGABÉHI KARTAPRADJA.

Van R. P. SOERÉNGRANA wordt verhaald, dat hij door zijne schulden, hoe langer hoe meer in moeilijkheden kwam; vaak in gebreke bleef, om de schatting op te brengen, achterlijk was in dienstijver en bekwaamheid en, toen dit eindelijk bij de groote heeren bekend werd, ontslagen werd uit zijne betrekking.

Hij werd opgevolgd door een zoon van Banjoemas, uit eene padmi, met den naam van Gondakoesoema.

Ten langelaatste werd de BOEPATI van Banjoemas ontslagen door de komst van een Generaal van Batavia te Banjoemas.

Deze Generaal heette Raffles,

En daarmede zijn we gekomen aan het einde van de babad (1).

Hierop volgt een aanhangsel in proza, waarin wordt verhaald, dat de boepati Joedanagara, die door Raffles ontslagen werd, Joedanagara V was.

(1) Ik wensch hier nog eene eigenaardig — Javaansche uitdrukking op te teekenen. Eene Radén-Ajoe brengt een zoon uit haar eerste huwelijk mede in het tweede huwelijk met een Adipati, die op zijn beurt eene dochter ten huwelijk brengt.

Die beide stiefkinderen huwen met elkaar en veroorzaken daarmee een toestand, die genoemd wordt: *panggih bektan sami bektan*.



Als reden van ontslag wordt opgegeven: dat hij het gewaagd had, om wringin-koeroengan te planten op de aloen-aloen te Banjoemas.

Verder, dat, op bevel van Z. H. PAKOE BOEWANA III (Soenan Bagoes), Banjoemas in 1743 (A. D. 1821) (1) in tweeën gedeeld en over iedere helft een boepati aangesteld werd: over de kasepochan RADÈN TOEMENGGOENG TJAKRAWEDANA, een neef van de RATOE KENTJANA, genaamd KANGDJENG RATOE BEROEK, de gemalin van PAKOE BOEWANA III;

over de kanoman MAS RANGGA MERTADIRÈDJA I die, in den oorlog tegen DIPANAGARA, den titel kreeg van RADÈN TOEMENGGOENG BRATADININGRAT.

Na den oorlog van DIPANAGARA kwam Banjoemas aan het Nederlandsche Gouvernement (1830) en werden de BOEPATI's van de kasepochan en kanoman verheven tot ADIPATI.

Van dien tijd af aan wordt voor de BOEPATI's het voorzetsel „kangdjeng” gebezigd.

Zes maanden later, toen de kanoman kwam te vaceeren, door de overplaatsing van den BOEPATI naar Poerwakarta, kwam de verdeeling in kasepochan en kanoman te vervallen en was er voortaan maar één BOEPATI van Banjoemas.

R. A. MARTADIRÈDJA II was de zoon van BRATANINGRAT II, een zoon van eene moeder uit Pandjer, van het geslacht van WONGSANAGARA.

Hij werd als schoonzoon aangenomen door R. A. JOEDANAGARA V.

In het jaar 1852 overleed R. A. MERTADIRÈDJA II en werd vervangen door R. T. DJAJADIRÈDJA, een neef tevens schoonzoon,—den zoon van een ouderen broeder, R. B. KERTADIRÈDJA, wedana van Soekaradja, die de zoon was van BRATADININGRAT I.

(1) Is dit geen vergissing? SOENAN BAGOES was Pakoeboewana IV. Deze overleed in 1820 en werd opgevolgd door SOENAN SOEGIH, of den 5en Pakoeboewana.

In het jaar 1860 werd R. T. BRATADIRÉDJA ontslagen en verbannen naar Padang, en vervangen door zijn zoon R. A. MERTADIRÉDJA II het 10<sup>e</sup> kind met den naam van R. T. MERTADIRÉDJA III, verheven tot ADIPATI in het jaar 1875.

In het jaar 1879 werd hij overgeplaatst als BOEPATI naar Banjoemas.

Gaan we in het verhaal terug naar R. A. TJAKRANAGARA, die in 1865 overleed; deze werd vervangen door zijn zoon R. T. TJAKRANAGARA.

In het jaar 1879 legde R. T. TJAKRANAGARA zijne betrekking neer en werd vervangen door R. A. MARTADIRÉDJA III, BOEPATI van Poerwakarta.

De jongere broeder van R. T. TJAKRANAGARA, wedana van Soekaradja, verving den BOEPATI van Poerwakarta, die naar Banjoemas was overgeplaatst, met den naam van R. T. TJAKRASAPOETRA.

Na 8 jaren legde hij zijne betrekking neer en werd vervangen door R. T. TJAKRAKOESEMA, zoon van TJAKRANAGARA, die vroeger was afgetreden.

MANGOENBRATAN, Augustus 1900.



HET VERHAAL VAN DEN HELD  
SAMĀ<sup>c</sup> OĒN EN VAN MARIAH DE KOPTISCHE.

(HIKĀJAT SAMĀ<sup>c</sup>OEN).

DOOR

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

Kort voordat MOEHAMMAD de profeet zijne vaderstad Mekka veroverde, en daardoor heer werd van de stad die hij voor tien jaren, verstoken van bescherming, macht en aanzien, had moeten verlaten, had hij ingezien dat de islam aan alle volkeren der aarde moest verkondigd worden. Zoo had hij dan aan vele vorsten, zelfs aan den keizer van het Byzantijnsche rijk en aan den koning van Perzië, brieven gezonden, waarin hij hun den eisch stelde hem als godsgezant te erkennen. Deze stap had geene gevolgen; alleen zond Moekaukis, de Grieksche stadhouder van Egypte, hem geschenken, waaronder twee Koptische slavinnen, van wie MOEHAMMAD ééne, MARIJAH genaamd, voor zich behield. Deze episode uit het leven van den profeet heeft op zich zelve weinig belang, de Koptische heeft hem een zoon geschonken, die echter reeds na anderhalf jaar overleed. Het leven van MOEHAMMAD zou zonder deze gebeurtenis niet belangrijk anders zijn geweest, zij oefende geen invloed uit op zijn karakter of zijn optreden, en toch is dat min beduidende voorval tot het thema gemaakt van een verhaal in verschillende talen voorkomende, in een dier talen zelfs tot een groot gedicht verwerkt.

En dit geval is niet eenig; integendeel. De zoogenaamde moslimsche verhalen of mohammedaansche legenden in het

Maleisch en aanverwante talen kan men in drie soorten verdeelen. Vooreerst heeft men verhalen van profeten en heiligen welke in hun Maleisch gewaad niet verschillen van die versies welke den vorm der gëaccrediteerde moslimsche traditie vertoonen. Meestal zijn deze romans uit het Perzisch vertaald. Dan heeft men avontuurlijke levensbeschrijvingen van min of meer bekende mannen uit de omgeving van den profeet, overvloeiende van fantastische voorstellingen, geen rekening hoegenaamd houdende met historische of geografische mogelijkheid, ware samenraapsels van verzinsels. Een type van deze categorie is het verhaal van TAMĪM AD DĀRI. Het schijnt dat dergelijke romans ontleend zijn aan Zuid-Indische bronnen; evenwel, dit is een nog niet onderzocht vraagpunt. Eindelijk is er een soort moslimsche verhalen dat in dezen archipel ontstaan is, meestal in het Maleisch opgesteld, en uit die taal in andere talen overgezet. De moslimsche overlevering is in zulke litteratuurproducten óf voor een zeer gering deel, óf in het geheel niet vertegenwoordigd; een bekende naam of een beroemd feit is tot onderwerp van een uiterst fantastisch, vaak zeer verward, verhaal gemaakt. Niet zelden ligt verkeerd begrip van namen of woorden aan dergelijke prolixie voorstellingen ten grondslag; noch Persië, noch Indië hebben aan die romans het aanzijn gegeven, op inlandschen bodem zijn zij ontstaan. Een type van deze soort is de hikajat radja CHANDAK dan radja BADR. De gracht — pers. *handah*, door de Arabieren genoemd *chandaḳ* — welke om Medinah gegraven werd om het Mekkaansche leger af te weren, en Badr, de naam van de plaats waar de voor MOEHAMMAD zoo gevolgenrijke slag is geleverd, zijn in een Maleisch verhaal tot twee vorsten geworden, die als afstammelingen van SALOMO worden voorgesteld.

Een tegenhanger van den slag bij BADR was de voor de zaak van MOEHAMMAD zoo ongunstige slag bij den berg Oehod. Nu bestaat er in het Maleisch, en daaruit overgebracht in het Javaansch, een verhaal van zekeren LAHAD, die uit de



traditie niet bekend is. Die naam kan uit dien van den berg OEHOED of wel uit dien van MOEHAMMADS bestrijder ABOË LAHAB ontstaan zijn 1); bedoeld verhaal bestaat in hoofdzaak uit eene beschrijving van den slag bij den OEHOED.

Een verkeerd of niet begrepen woord wordt somtijds een naam, die naam geeft aanleiding tot het ontstaan van afzonderlijke verhalen of nieuwe episoden. Wordt in de traditie van een' bode (Aradisch *barid*) gesproken, in Maleische bewerkingen van het betreffende stuk traditie komt dan allicht een held of vorst BARID ten tooneele. Zoo is bijvoorbeeld in de geschiedenis van JOSEF — zoowel in de twaalfde soerah van den qoer<sup>ā</sup>n als in de overlevering — sprake van een' brenger van blijde boodschap, Arab. *basjir*; in de Maleische versie werd dit een man met name BASIR die een bijzondere rol speelt.

De episode van MOEHAMMAD en MARIAH de KOPTISCHE, op zich zelve zoo weinig belangrijk, is in het Maleisch het Atjéhsch, het Javaansch en het Soendaasch tot een vrij uitgebreid verhaal geworden, terwijl ook in het Arabisch een dergelijk verhaal voorkomt, dat echter niet oorspronkelijk schijnt te zijn. Geheel buiten de gegevens der overlevering om is MARIAH met zekeren SAM<sup>ā</sup>OEN (d. i. Simeon) die van elders niet bekend is, doch de zoon van den beroemden krijgsman CHĀLID genoemd wordt, tot hoofdpersoon geworden van eene hikājat SAM<sup>ā</sup>OEN, welke hikājat in de volgende bladzijden behandeld zal worden.

Wees ik er in eene voorgaande verhandeling 2) op dat men een tijd lang algemeen geneigd was alle in het Maleisch voorkomende moslimsche legenden als uit het Arabisch ontleend te beschouwen, ten aanzien van dit verhaal zoude die beschouwing zeker in schijn meer grond gehad hebben

1) Zie Dr. C. Snouck Hurgronje, *De Atjéhers*, II, 171. noot 2 en in de verbeteringen, en mijn *De Roman van Amir Hamza*, bl. 179.

2) Zie dit tijdschrift, deel XL1 afl. I. bl. 56.

dan ten aanzien van zoovele andere romans, daar eene Arabische versie van de legende van MARIAH en SIMEON bestaat en bekend is.

Zoo lezen wij dan ook in De Hollander's opgave van Maleische werken, voorkomende in zijne Handleiding bij de beoefening der Maleische taal- en letterkunde, op bl. 333 (van den 5en druk,) onder no. 30: „het verhaal, aan het Arabisch ontleend, bestaat ook in het Javaansch". En in zijnen in 1899 verschenen catalogus der Maleische en Soendasche handschriften ter Leidsche Universiteits-bibliotheek zegt Dr. H. H. JUIJBOLL (op bl. 319): „de bron is waarschijnlijk de Arabische حديث شمعون".

Slaan wij echter het tweede deel van Dr. SNOUCK HURGRONJE'S werk *De Atjehers* op, dan lezen wij daar (bl. 177): „uit het feit, dat men in de verzameling van VON DE WALL . . . . ook een in het Arabisch geschreven exemplaar dezer geschiedenis aantreft, mag men niet besluiten, dat het origineel van eenen Arabier afkomstig of in Arabië ook maar bekend zou zijn. De taal van dat arabische exemplaar verraadt duidelijk den vreendeling, en het ontbreekt niet aan andere dergelijke basterd- Arabische producten in de godsdienstige litteratuur van dezen Archipel".

De onderlinge verhouding van de bovengenoemde versies van ons verhaal is niet bekend, het al of niet bestaan van meerdere redacties in ééne versie is met een enkel woord, in het voorbijgaan, hier en daar vermeld, en het bestaan van eene der twee Javaansche redactiën is, voorzoover ik weet, nog niet bekend; dit alles gaf aanleiding tot het bespreken van de legende van MARIAH en SIMEON, zooals zij in de verschillende versiën — uitgezonderd de *Atjehsche*, waarover de heer SNOUCK HURGRONJE ons heeft ingelicht, welk bericht beneden aangehaald zal worden — en de verschillende redactiën voorkomt.

Beginnen wij dan met *het Maleische verhaal*.

Boven zagen wij reeds dat De Hollander den roman uit het Arabisch vertaald noemde. Op de aangehaalde plaats



in *De Atjehers* wordt bij de woorden „uit het feit, dat men in de verzameling van VON DE WALL te Batavia behalve een uit het Javaansch vertaald Maleisch exemplaar enz” in eene noot aangeteekend; „Te Berlijn berusten op de Hofbibliotheek drie exemplaren van de SAMĀ'ŪEN geschiedenis in het Maleisch, die eveneens duidelijke sporen hunner Javaansche afkomst vertoonen”.

In de Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, uitgegeven door het Kon. Inst; 1866, heeft H. N. VAN DER TUUK eene inhoudsopgave van deze geschiedenis gegeven, en bij de vermelding van de handschriften welke hem ten dienst stonden blijkt dat in de beide Maleische manuscripten door hem gebruikt vele Javaansche woorden voorkomen. Men zoude geneigd zijn te vragen of er werkelijk eene oorspronkelijke Maleische versie bestaat, te meer wanneer men weet dat in een der twee te Batavia berustende handschriften vooraan geschreven staat dat het werk uit het Javaansch is vertaald.

Ik acht het niet noodig den inhoud van het verhaal hier mede te deelen, daar die reeds gegeven is in het bovenbedoelde artikel van H. N. VAN DER TUUK, welks titel luidt:

„Verslag van een Maleisch verhaal, behelzende de lotgevallen van SAMĀ'UN”. Het zij mij echter vergund die korte inhoudsopgave hier overtenemen.

Na vermeld te hebben dat het Soendasche handschrift begint met te verhalen dat HALID met zijne vrouw van de afgoden een zoon verzocht, geeft de schrijver den inhoud van de geschiedenis aldus wêer: „God zendt daarop den engel GABRIËL met een glans naar beneden, zoodat HALID's gemalin zwanger werd en naderhand van een zoon beviel, die tot naam SAMĀ'UN ontving. SAMĀ'UN was nog maar 3 dagen oud toen hij begon te spreken, en tot zijn moeder zeide dat hij hare melk niet wilde gebruiken, omdat zij nog ongeloovig was. Ook zijn vader wilde hij niet erkennen voor deze 't ware geloof omhelsde. Nadat HALID en zijne vrouw den Islam hadden omhelsd, daalt GABRIËL neder,

en beveelt MUHAMMAD den kleinen SAMA'UN te bezoeken, daar deze bestemd was een zijner krachtigste bondgenooten te worden. ABU DJAHAL hoorende, dat HALID de afgodendienst had afgezworen, gaat hem opzoeken, maar schrikt zoozeer van 't wondervolle jongetje, dat hij met de oogen gesloten uit HALIDS huis vlugtende tegen zijn eigen minister 1) aan bonste, en dezen om genade bad daar hij hem voor SAMA'UN hield. ABU DJAHAL wordt daarop door SORAKAL aangezet KINEM, koning van *Iskanderijah* met groote beloften over te halen, MUHAMMAD te gaan doodden. KINEM vertrekt met een talrijk leger naar 't huis van den profeet, dien hij eerst wilde doodden, voor hij kans zag SAMA'UN van kant te maken. Door de groote duisternis echter raakte men verdwaald, en kwam aan SAMA'UN's woonplaats. SAMA'UN rigt zoo'n groote slagting 2) onder den vijand aan, dat er maar drie overbleven, om ABU DJAHAL den uitslag van hunnen togt te boodschappen, ABU DJAHAL beklagt zich nu bij MUHAMMAD over SAMA'UN, maar GABRIEL komt den profeet met de ware toedragt der zaak bekend maken, zoodat de aanklager beschaamd moest afdruipeu. SAMA'UN gaat hierop ABU DJAHAL's dochter NASIJAH schaken, en brengt haar bij den profeet, die haar aan SAMA'UN tot vrouw gaf. Nu wendt zich ABU DJAHAL tot BAKTI koning van *Sari* om hulp. Deze vorst nu had een dochter, met name MARIJAH, die op een goeden nacht smoorlijk verliefd was geworden op den profeet, die haar in den droom verscheen. Zij schrijft den profeet een brief, waarin zij hem hare liefde bekent, en zich aanbiedt hem als slavin te dienen. Deze correspondentie komt ter oore van BAKTI, die MUHAMMAD deswegen den oorlog aandoet. In dezen oorlog doet SAMA'UN groote diensten als éclauteur, ofschoon hij nog maar een knaap was. Hij slaat daarbij

1) Sorakal.

(2) Zijn zwaard heet hier *Dulpakar*, dat eigenlijk de naam is van ALI's zwaard (ذو الفقار).



een menigte bullebakken, generaals 1) en voorvechters van BAKTI mors dood, en is in 't gevecht zelf zoo gehavend dat er van zijn lichaam niets anders overbleef dan botten. BAKTI is eindelijk in 't naauw gedreven, en neemt het besluit, zich in zijn stad terug te trekken na rondom haar brandhout, met olie begoten, te hebben laten stapelen. Zijn dochter vertrekt met hare bedienden heimelijk uit de stad, gaat naar 't kamp van den Profeet, en neemt den Islam aan. MUHAMMAD zendt nu ALI 2) en SAMA'UN naar BAKTI om dezen over te halen, den Islam aan te nemen. De afgezanten vinden de poorten gesloten, en bedienen zich van een hijschmachine 3) om in de stad te komen. ALI en SAMA'UN worden bij het binnenkomen door de engelen beschut tegen 't vlammeende hout, en dooden eindelijk den ongeloofigen Koning."

Na aldus den stand der zaak toegelicht te hebben, zal ik overgaan tot de bespreking van den vorm en den inhoud der MALEISCHE VERSIE VAN DE SAMA'ÖEN-GESCHIEDENIS.

De handschriften die ter dienste stonden zijn slechts twee: dat van de verzameling VON DE WALL (no. 92) en een uit de collectie van COHEN STUART (no. 31), beide te Batavia.

Eerstgenoemd manuscript heeft eene inleiding, in zeer slechte taal, van dezen inhoud: „dit verhaal behelst het gezegde van den profeet tot e ALI: al wie van mijn volk, zoowel mannen als vrouwen, dit verhaal leest of aanhoort, diens zonden zullen hem door God vergeven worden voor veertig jaren. Aldus spreekt Alläh; gelooft allen dit verhaal.

De auteur van het verhaal zegt: dit verhaal is uit het

(1) De generaal van Bakti heet hier فاتة ائدة; waaruit men de corruptie van 't handschrift kan zien. Het is blijkbaar, dat hier niets anders kan bedoeld zijn dan 't Jav. *patindih*.

(2) Volgens 't verhaal is deze de oom van moeder 's kant (سامق) van SAMA'UN.

(3) Het handschrift heeft twee maal سینگوتن, dat van 't Jav. *senggot* moet afgeleid zijn. De Sunda tekst heeft *kèrèkan*.

Javaansch, en overgebracht in het Maleisch. Alwie van het volk des profets dit verhaal leest of aanschouwt, voor hem moge vergeving en begenadiging veel gemaakt worden."

Ook zonder deze inleiding zoude men de Javaansche afkomst van het werk onmiddelijk herkennen aan de groote menigte in den tekst voorkomende Javaansche woorden, uitdrukkingen en zinswendingen. Feitelijk behoort dus het verhaal, zooals het in dit handschrift vóór ons ligt, niet tot de oorspronkelijke Maleische litteratuur.

Spreeken wij thans over het andere manuscript.

De aanvang daarvan luidt: „dit is een verhaal van SAMAS<sup>o</sup>EN den zoon van CHĀLID, op gezag van e ĀCIM den zoon van Wā'il, die heeft gezegd: ik heb gehoord van ALI den zoon van ABŪE-TĀLIB dat hij gezegd heeft: ik heb den profeet hooren zeggen: alwie dit verhaal hoort van het begin tot het eind, dien vergeeft Allāh al zijne zonden voor veertig jaren."

En onmiddelijk daarop begint het verhaal; geenerlei vermelding van Javaansche afkomst komt voor. Levert dit punt reeds verschil op met het voorgaande handschrift, de teksten in hun geheel verschillen zeer; de vele Javaansche woorden en uitdrukkingen worden hier niet aangetroffen, terwijl — beneden wordt dit nader besproken — de redactie van het verhaal eene geheel andere is.

Reeds op de eerste bladzijde treft ons de uitdrukking *tĕlah bĕrkata* gevolgd door den naam van dengeen aan wien het verhaal ontleend is, wat doet denken aan het Arabische *قال* dat zoo menigvuldig voorkomt. Op dezelfde pagina wordt een zin gevonden, luidende: *maka tatkala mĕngahĕndaki Allāh ta<sup>s</sup>āla bahoewa mĕnganoegrahai bagi Chālid itoe anak die eigenlijk Arabisch is met Maleische woorden: dit deed het vermoeden ontstaan dat, evenals het eerst besproken manuscript wemelde van javanismen, dit handschrift zou kunnen,*



overvloeien van Arabische uitdrukkingen. En dat vermoeden is gebleken niet ongegrond te zijn.

Zoo vinden wij een paar regels verder de uitdrukking hambakoe daripada sĕgala hambakoe, geheel zooals men in het Arabisch zegt *عبد من اعبدني* = een mijner dienaren, een dienaar van mij; deze expressie komt in het niet groote geschrift (60 pagina's) talloos vele malen voor.

Geheel Arabisch is weder de uitdrukking, op bl. 4 bondanja hĕndaḡ bahoewa kasih ajar soesoenja kapada anaknja; immers in het Maleisch zoude men zeggen: hĕndaḡ disoesoeinja akan anaknja of anak itoe hĕndaḡ dibĕri soesoe oleh iboenja (bondanja) of een activischezinsnede, maar hetgeen de tekst heeft is Arabisch van bouw, = *ارادت امه ان تعطي لبنيا*, op bl. 8 lezen wij: mĕminta doe<sup>a</sup> rasoel Allāh baginja dĕngan mĕmbĕri toeloengan padanja wat onverstaanbaar zoude zijn als wij het niet herkenden als eene navolging of vertaling van een zin als het Arabische *دعاه بالنصر دعاه بالخير* = hij smeekte iets goeds, hulp voor hem af.

Op diezelfde pagina leest men: pada soeatoe hari dari pada sĕgala hari masoeklah ABOE DJAHL kapada CHĀLID: over eene constructie als van het eerste gedeelte van dezen zin is boven reeds gesproken, het tweede gedeelte is wederom geheel Arabisch gebouwd, immers terwijl men zoude moeten zeggen masoek ka of kadalĕm roemah vinden wij hier eene navolging van het Arabische *دخل الي* wat echter op deze wijze weinig voorkomt. De gewone uitdrukking is *دخل علي*, welke vertaling herhaaldelijk gevonden wordt bv. op bl. 13. maka masoek atas mareka itoe.

Thans verwondert ons niet meer het gebruik van eene on-Maleische constructie als bĕrkata SAMAOEN bagi taulannja in stede van kapada taulannja, daar

ongetwijfeld aan eene vertaling van het Arabische قال ل te denken is.

Het wordt nu zeer waarschijnlijk dat deze Maleische redactie vertaald is uit het Arabisch, en wel op zeer onbeholpen wijze. Bijvoorbeeld: op bl. 15. tiada dikatahoei dengen dia oleh saorang, waarin dadelijk het Arabische لم يعلم به احد te herkennen valt.

Uitdrukkingen als pada përihāl in plaats van akan përihāl en moerka of marah atas in stede van akan, als vertalingen van في امر en غضب علي zijn zoo menigvuldig dat het onmogelijk is er voortdurend melding van te maken.

Hetzelfde is het geval met eene expressie als hadlir di antara mata kami, die niets anders is dan eene woordelijke vertaling van het Arabische حضر بين أعيننا, berkata satengah mareka itoe kapada satengahnja uit het Arabische قال بعضهم لبعض, digëmari Allah daripada kadoeanja voor رضي الله عنهما, en vele andere.

Buitendien worden telkens personen in het Arabisch sprekende ingevoerd, Arabische gebeden en uitroepen komen bijkans op elke bladzijde voor, terwijl herhaaldelijk Arabische woorden, al of niet gevolgd door eene Maleische vertaling, zijn gebruikt.

Blijkbaar is deze tekst dus vertaald uit het Arabisch, op onbeholpen wijze, in slecht Maleisch, met gebruik making van Bataviasche woorden nu en dan. Wij hebben hier dus te doen met twee vertaalde redactien; de eerste uit het Javaansch, de tweede uit het Arabisch.

Dit alles betrof den vorm der beide redactien; spreken wij thans over haren inhoud.

De uit het Javaansch vertaalde redactie — waarmede de inhoudsopgave van H. N. Van der Tuuk overeenkomt — geeft het verhaal op geheel andere wijze weër dan de uit het Arabisch vertaalde. Over het algemeen komen in beide



redacties dezelfde episodes voor, maar doorgaans geheel verschillend geredigeerd.

Telkens ontmoet men in het eene geschrift kleine beschrijvingen, bijzondere trekken die in het andere ontbreken; in details verschillen de twee redactiën aanmerkelijk: getallen zijn anders, eige namen vertoonen afwijkingen. Aan het slot is het uit het Javaansch vertaalde verhaal zeer veel uitvoeriger dan het naar het Arabisch bewerkte, dat trouwens over het algemeen beknopter van voorstelling is. Al is het beloop der geschiedenis vrij wel hetzelfde, in onderdeelen wijkt de voorstelling in de twee handschriften zóó zeer af, dat men gerustelijk kan spreken van twee verschillende redacties.

Geven wij, mede ter kenschetsing van stijl en taal, eene episode volgens de lezing der twee manuscripten!

SAMA<sup>2</sup>OEN schaakt NASIJAH.

Handschrift, no. 92.

حتي مك سماعون منذ عمر  
 خبر يغ ابو جهل هندق مفا  
 وينكن دان تله حاضر سكاين  
 اوندنن يغ بشر دان سكيورا  
 فشكال سباري لاكي فكريجانن  
 مك سماعون لالو فرغي كرومه  
 ابو جهل فد وقتو تله مالم ستله  
 سمقي سماعون كرومه ابو جهل  
 مك لالو مشقوك<sup>2</sup> فننون مك  
 دبوكان اوليه سورغ فرسفوان  
 مندافتكن سماعون دمكيغله كتان  
 فرسفوان ايت سيفاكة اورغيغ  
 ممتا فننون وقت تله مالم  
 بركاة سماعون اكله يغبرنام سماعون

Handschrift, no. 31.

اداله فد سواة هاري در فد  
 سكل هريپ دنالم رومه ابو جهل  
 فركجائن منجام سكل قريش  
 فرسفون دان سكل انق مريكتيت  
 دان مغياس دشن سكل فرهياس  
 يغ بسر مك تكال گلغله مالم  
 ايت برمالمه سمعون سديكت  
 ماس در فد مالم ايت ستله  
 سمعون بائن سرقة كلور در فد  
 رومين فرغي كغد رومه ابو جهل  
 مك برتمو دشن سورغ فرسفون  
 بردير دياتس فننون رومه ابو جهل  
 دان فرسفون ايت اداله برنفتي  
 لكلاك يغ بوله بركهندق بگدين

مکت تکمال دلپیت ءوله فرمفون  
 ایت اکن سمعون مکت برکات  
 ایت سیاف اشکو هی ءورغ موده  
 مپاهت سمعون لمداکه اشکو  
 کذل اکن داکو مکت برکات  
 فرمفون ایت سرحبا وکرامت  
 دان دنیگ ءوله سمعون تاشن  
 فرمفون ایت سرة ماسق اهی  
 کدالم رومه مکت برکات سمعون  
 بگی فرمفون ایت کتهوی الهم  
 بهوسن الله تعالی ان مقمفون  
 دوس لملاک یغ برهواة زنا دمسکین  
 لاک فرمفون فون تیاک دمعفکن  
 الله ملیدکن برعسیاف یغ سود  
 توبت دان ممداره ایمان کغد  
 الله تعالی انسج ددالم دنیا دان  
 ددالم آخرة مکت برکات فرمفون  
 ایت اشکو این الملاک یغ مؤمن  
 دزد اگام نبی محمد صلی الله  
 علیه وسلم مپاهت سمعون بهکن  
 اذوله سمعون ابن خالد ابن الولید  
 مکت برکات فرمفون ایت  
 انجقکن الهم اکن تاغدم سفای  
 همب کجوف بهوسن شکسیکو  
 بهو تیاک توهن لاین ملیدکن الله  
 یغ اس تیاک بوسکوة بکین دان لاک  
 سکسیکو بهو نبی محمد همبان  
 دان فسورهن سته ایت ماسق  
 اگام اسلام فرمفون ایت دان  
 توتوبته اهی اکن دوسان کمیدین

مکت سگراهلله دبوکان فنقون  
 فد سکتک ایت جوا لالوسماعون  
 ماسف کدالم رومه سته ایت  
 فرمفون ممداعغ کغد سماعون  
 مکت برفکیر ددالم هاتین لاکي ۲  
 این ترلالو امت باگوس رفان  
 منچور چهیان بایکله جک  
 منجدی لاکي همب مکت لالو  
 فرمفون ایت برکاة کغد سماعون  
 یانوانکو بایکله توان ماسفله کدالم  
 مکت سماعون ایت افبیل ملهت  
 بشکهن فرامفون دمسکین مکت  
 ترفکیر دلم هاتین جکلو اکو برهواة  
 کلاکوان زنا نسچای اکو دورهکا  
 کغد الله توهن رب العالمین دان  
 رسول الله مکت دشن تقدیر الله  
 برلیک هاتین فرمفون ایت  
 سرتا برکاة سسغهن سماعون  
 ایت اورغ مؤمن دان عارفین  
 صحابة رسول الله صلی علیه وسلم  
 حارمله جک برهواة زناه مکت  
 جک اشکو متهنداکی کغد  
 کودشن سغهن بایکله اشکو  
 ماسف اگام اسلام مذورت شریعة  
 نبی گیت محمد صلی الله علیه  
 وسلم مکت دشن تقدیر الله تعالی  
 ایقله فرمفون ماسف اگام اسلام  
 سرتا مشوحف شهادة اشهد ان  
 لا اله الا الله واشهد ان محمد رسول  
 الله کمیدین مکت برکاة سماعون



برکات فرمفون ایت ان کهنذقم  
 هی سمعون مپاهوت سمعون بهو  
 کهنذقک فرگی کفد انق ابو  
 جهل ستله ایت سمعون دشن  
 فرمفون ایت فون بریدیر دان  
 ماسق کدالم تمفت کتیدورن  
 ایت مک اناله فرمفون انق  
 ابو جهل ایت نیدر دیانس  
 گنن دشن نیاد تیکر همفانن  
 دان دتارهکنپاله فرمفون ایت  
 دیانس گنن دان دفلقن کفد  
 دادان اکن فرمفون انق ابوجهل  
 درفد فرمفون ماسق سام دشن  
 سمعون ایت دان دکاسهن کدالم  
 تاثن سمعون سراي اي برکات  
 فرمفون ایت کفد سمعون فنمای  
 الهم دعاکو کفد الله تعالی سهنگه  
 دامفون الله اکن سکل دوساکو  
 اکو دانغ گروهه ابوجهل این  
 یالیت اکو هذق مشمبل انقن  
 ابوجهل یشدکونکن این دماناکه  
 تمفت تیدورن مک برکات  
 فرمفون چکلو سکین کهنذق  
 تران همب جائانه ماسف  
 سندیری کران فد این وقتو ترانو  
 باپق اونداشن کران بیسوق هذق  
 دانغ فغفقین بکل منقون نغتی  
 همب ماسف مشمبل توان  
 فتری مک لالو ایت فرمفون  
 ماسف کدالم مک ترسبتله ابو  
 جهل ایت لاگی تیدور دیانس  
 رفجغ یغبرتهکن امس دان  
 فیراق سرنا برکولمبو ستر ممامی  
 کاسور بواوردو میراه انفون تیدورن  
 ایت سریا ملونجورکن کاکیرن  
 دیانس گوگولیع امس برتتهکن  
 امس دان انقن کمیدین دشله  
 فرمفون ایت دشن فرلاهنن لالو  
 داشکت توان فتری ایت دبوا  
 کفد سماعون لالو دبوا گروهه  
 سماعون\*

Met al het voorafgegane is het karakter der Maleische bewerking der geschiedenis voldoende gekenschetst; gaan wij thans over tot de behandeling der

Arabische versie en hare verhouding tot de Maleische.

De Arabische bewerking is ons bekend uit twee handschriften van het Bataviaasch Genootschap (nos. 283 en 284). Deze twee manuscripten vertoonen geheel en al denzelfden tekst.

Wat den inhoud betreft, deze wijkt af van het verhaal naar Javaansche bron bewerkt, doch komt in allen deele overeen met het uit het Arabisch vertaalde exemplaar. Wat meer is, van alle in het Maleische geschrift voorkomende arabismen zijn in deze Arabische versie de prototypen weêr te vinden. Juist op dezelfde plaatsen vindt men dezelfde Arabische uitdrukkingen, aanhalingen en gezegden; woord voor woord is blijkbaar uit den Arabischen tekst vertaald, en dit leverde de straks besprokene Maleische bewerking op. De hikajat Samā'oēn is een te weinig bekend geschrift, en de taal ervan is te zeer bedorven dan dat het de moeite zoude loonen eene reeks van gevallen mede te deelen waaruit blijkt dat telkenmale de Maleische tekst naar den Arabischen verbeterd kan worden. Slechts enkele voorbeelden mogen hier volgen.

Op bl. 10 lezen wij: دان برکلیغ کفدان سگن همبان دان خذو; de Arabische tekst heeft: *وحواله عبده وخدمه*; uit het laatste woord is *خذو* blijkbaar verschreven.

Op bl. 13: مرجبا *مرچا دغن کد تاغزم* het Arabisch heeft *مرحبا* zoodat blijkt dat wij met eene woordelijke vertaling en eene verschrijving te doen hebben.

Op bl. 15: *تونکوله یغ بوله بر دیر کفد متصلم نبی*; de drie laatste woorden luiden in den Arabischen tekst *في مقام محمد* alwêer een verschrijving dus.

Op bl. 39: *فد کتیک ایت غوبر ائو کابر سون نایکت*; uit de Arabische woorden *قد طلع غبار* blijkt dat bedoeld is *groebār* d.i. stof.

Dit is slechts weinig uit veel. De tweede Maleische redactie is eene woordelijke vertaling van de Arabische versie. In schijn is dit feit dus een steun voor de meening dat ons verhaal een Arabische bron zoude hebben; evenwel, die conclusie mag niet getrokken worden. Op de boven aangehaalde plaats van zijn onschatbaar werk *De Atjehers* deelt Dr. C. SNOUCK HURGRONJE mede dat, gelijk uit alles blijkt, het Arabische verhaal, zooals het in het Bataviasche manus-



cript voorkomt, niet oorspronkelijk Arabisch is. „De taal van dat Arabische exemplaar verraadt duidelijk den vreemdeling.” En de inhoud niet minder. De opzet is geheel en al als die van zoovele andere Maleische „mohammedaanse legenden.” Geen Arabier zoude MOEHAMMAD koning van MADINAH noemen. Het Arabische verhaal is blijkens taal en thema onecht, of zooals de schrijver van *De Atjehers* het noemt „een basterd- Arabisch product”. In alles doet het denken aan eene Maleische hikajat der fantastische soort; dezelfde beschrijvingen van veldslagen waarvóór steeds van weêrskanten de trom geroerd wordt, dezelfde schilderingen van razende helden die komen aanstormen als tijgers op eene kudde geiten. Ongetwijfeld kan dit basterd-product op inlandschen bodem ontstaan zijn. Uit welke taal is het vertaald? Voor de hand ligt de veronderstelling dat een met het Arabisch vrij goed vertrouwd inlander eene in het Maleisch bestaande bewerking in het Arabisch heeft overgebracht. Is deze veronderstelling juist, dan zouden wij drie Maleische bewerkingen hebben; eene uit het Javaansch vertaalde, nog eene — voorloopig — hypothetische, welke de bron is der Arabische vertaling en een derde, de letterlijke overzetting uit de Arabische vertaling.

Het blijkt dus dat inderdaad een der Maleische redactien een Arabische bron heeft, doch allermint is de hikajat Samā<sup>2</sup>oēn uit het Arabisch! Het inlandsch kind verloochent in zijn slecht passend Arabisch gewaad zijne afkomst geenszins.

Hebben wij dus met den gewaanden Arabischen oorsprong van het verhaal als litteratuurproduct afgerekend, thans is het zaak na te gaan hoe het gesteld is met de Javaansche afkomst van die Maleische redactie welke hare origine zelve vermeldt.

**De Javaansche versie en hare verhouding tot de Maleische worde dus thans besproken.**

Het is bekend dat bijna alle in het Javaansch voorko-

mende Moslimsche verhalen bewerkt zijn naar Maleische bronnen. Hetzelfde kan gezegd worden van de profetenlegenden en de geschiedenissen van vóór-islamische qoeranische personen, uitgezonderd misschien een zonderling werk als de Rádjà Pirangon, dat wel eens een: „damëlannipoen santri edan,” het werk van een gekken santri, is genoemd geworden.

De wijze van bewerking is eene zeer eigenaardige: meestal is aan het verhaal een poëtische vorm gegeven, terwijl de stof op ontzaglijk uitvoerige wijze is behandeld. Geringe voorvallen worden uitgesponnen tot uitgebreide episoden, uitgewerkte beschrijvingen worden gegeven, nieuwe personen worden ten tooneele gebracht, en figuren uit het verhaal worden vaak gesplitst in twee en meer personages, die worden voorzien van nieuwe, of aan andere figuren ontleende, avonturen. De grenzenlooze uitvoerigheid die van dergelijke methode het gevolg is maakt het dikwijls moeilijk het oorspronkelijke verhaal in de Javaansche versie te herkennen; de maatstaf van vergelijking tusschen Maleisch origineel en Javaansche bewerking is dientengevolge een geheel andere dan die welke geldt bij het bepalen van den graad van verwantschap tusschen eene Maleische versie en een Perzisch origineel bijvoorbeeld. Wanneer er dus wordt gesproken over identiteit tusschen een Maleischen en een Javaanschen roman, geschiedt dat bijna altijd onder het voorbehoud van enorme verschillen in redactie en vorm.

Wij zeiden boven dat gewoonlijk Moslimsche legenden en qoeranische verhalen, wanneer die in het Javaansch voorkomen, uit het Maleisch bewerkt zijn; bestaat er dus zoowel in het Javaansch als in het Maleisch een verhaal van Samā'oën, dan wordt men geneigd te veronderstellen dat de eerstgenoemde versie uit de laatstgenoemde vertaald is. Op zich zelf beschouwd zoude deze veronderstelling niets onwaarschijns hebben, ware het niet dat van den Maleischen tekst, volgens eene der twee redactiën, bekend is dat een Javaansch verhaal er de bron van is. Laat



ons dus mededeelen wat omtrent de Javaansche versie te zeggen valt.

Een der Javaansche handschriften van het Bataviaasch Genootschap (no. 133) bevat een trits verhalen, getiteld Samoed, Sëmangoen en Pantjendria. Het Sëmangoen-verhaal neemt in den bundel de grootste plaats in: honderd acht en zeventig quarto-bladzijden. Op de eerste bladzijde staat geschreven: „... geschiedenis van Samangoen volgeling van MOEHAMMAD, en huwelijk van den laatste met MARIAH, dochter van den Vorst van SARI, naar een handschrift uit W. Java in 't bezit van den heer H. N. van der TUUK, afgeschreven door Raden Mas SAMSI, Batavia 1870”.

Deze poëtische bewerking is verdeeld in negentien zangen; het begin is aldus:

Soen mimate anëboet namaning Ngallah

Inggang moerah toeljasih

Sakatah ing poedjja

Katoera maring toewan

Kang ngamoerteng djagattiki

Kang moereng doenja

Asih ing ngalammahir

Kang sinëmbah atoeloeng ngatoedoeh marga

Bënëer maring sireki

Marganing sinijan

Sira kang sinoeng nihmat

Ting swarga moelja dilëwih

Inggang siniksa

Moesërik lawan kafir

Het eigenlijke verhaal vangt aldus aan:

Wontën sabdaning panditagoeng sing ngarab

Wasta Kabilbabari

Amiarsengësam

Poetraning Walid sira

Amjarsa baginda c Ali

c Ali amjarsa

## Sabdaning sangdoetadi

Andikaning nabi eh e Ali sing sapa  
 Amjarsa tjaritaning  
 Samangoen wiwitan  
 Moewah tékang wékasan  
 Ningngapoera dosaneki  
 Dening Panggeran  
 Kang patang poeloeh warsi.

Zonder moeite herkennen wij hierin de legende die ook in de Maleische versie aan het begin voorkomt, dat de profet tot Ali heeft gezegd: een iegelijk die dit verhaal van SAMAOEN leest, hem worden zijne zonden veertig jaren lang vergeven. Het Maleische handschrift no. 31 noemde als zegsman van deze overlevering den bekenden كعب الاخبار dien wij in ons citaat uit het Javaansche gedicht terugvinden als Kabilbabari. Deze overeenstemming leidde ons tot de veronderstelling dat eene vergelijking van deze Javaansche bewerking, inzonderheid met die redactie der Maleische versie welke in HS. no. 31 vertegenwoordigd is, meerdere punten van gelijkheid zoude aan het licht brengen; de resultaten dier vergelijking zullen medegedeeld worden wanneer eerst de tweede redactie der Javaansche versie is ter sprake gebracht.

Die tweede redactie maakt een onderdeel uit van een grooter werk, dat zelf ook voorkomt als gedeelte van een nog grooter werk: de Menak. Over dat geschrift heb ik uitvoerig gehandeld in mijn „De ROMAN VAN AMIR HAMZA”, en in deel XXXIX afl. 2 van dit tijdschrift. Op bl. 220 van genoemd werkje maakte ik melding van een invoegsel in den te Sëmarang gedrukten Menak, eene levensgeschiedenis van den profet. Behalve enkele regels van het begin en het slot is dat invoegsel gelijk aan den tekst van het eveneens te Sëmarang uitgegeven boek „MOEHAMMAD”, in twee deelen. Op een zeer ongelegen plaats, midden in een verhaal, heeft men deze biografie van MOEHAMMAD in den



Menak ingevoegd; naast de uitgave waarin deze interpolatie voorkomt bestaat eene editie van den Menak zonder die invoeging, waarin het verhaal van den Menak, den Djajeng-rana, d.i. heer *HAMZAH*, in goede volgorde gegeven wordt. Dat invoegsel nu is zes honderd dertig bladzijden groot; op den inhoud ervan hoop ik later te kunnen terugkomen.

Het bevat vele verhalen welke min of meer verband hebben met het leven van den profcet. Op bl. 88 van het zevende deel van den Sëmarangschen druk begint een nieuwe episode, midden in een strophe, welke tot aan het slot der interpolatie, op bl. 236, doorloopt. Deze episode behelst de geschiedenis van Sëmangoen. Behalve de vier versregels en de dertien strophen van den zang waarin het begin van de Sëmangoen-geschiedenis voorkomt, telt deze episode een en dertig zangen min zes strophen. Het begin van deze tweede redactie der Javaansche versie luidt aldus:

Koenëng mangke Aboe Djahal  
Gënti malih kang winarui  
Wontën tijang nagri Mëkah  
Agamane maksih kapir

Ki Halit paparabbipoen  
Bok Oenah ranne kang estri  
Slamine tan darbe poeta  
Asangét dennja këpingin  
Darbeja atmadja lanang  
Kang bagoes kang dibjeng djoerit

Jata ki Halit manëngkoeng  
Neng kakbah tan moelih moelih  
Antoek kawan dasa dina  
Wontën noegrahane widi  
Ki Halit anoedjoe nendra  
Wantjinnira téngah wëngi

Soepëna ki Halit doeloe

Wontën tijang kaki kaki.

Reeds uit dezen aanhef, zoowel als uit den veel grooteren omvang, ontwaart men onmiddelijk dat men hier met een geheel andere redactie te doen heeft dan de in de voorgaande bladzijden besprokene. Het beloop van het verhaal is in beide geschriften over het algemeen hetzelfde, maar de voorstelling der gebeurtenissen is in de laatstbesprokene redactie veel uitvoeriger. De schaking van ABOE DJAHL's dochter bijvoorbeeld beslaat in het Menak-invoegsel zestien bladzijden, bijkans drie zangen, doch in de andere redactie elf pagina's van veertien regels in zeer ruim schrift, terwijl de bladzijden van den *Sëmarangschen* druk een en twintig regels tellen. En op die wijze gaat het door, tot aan het einde toe. Niet alleen in uitvoerigheid van bewerking, ook in de namen der in het verhaal optredende personen verschillen de beide redactiën aanmerkelijk. Wij zouden eene vergelijking kunnen opstellen tusschen deze beide redactiën, en dan nagaan hoe beider verhouding is tot elk der beide Maleische bewerkingen, doch beter lijkt het ons de twee Javaansche redacties tegelijkertijd te vergelijken met het tweetal Maleische bewerkingen; in dit bijzondere geval toch wordt het onderzoek, op deze wijze ingesteld, het gemakkelijkst.

Gemakshalve noemen wij de redactie volgens het Maleische handschrift no. 31: A, en die volgens no. 92: B, terwijl wij de Javaansche Sëmangoen-legende welke in den bundel van drie verhalen gevonden wordt met a aanduiden, en die welke in het Javaansche boek „MOEHAMMAD”, het invoegsel in den Menak, voorkomt met b.

Zooals reeds werd gezegd vermeldt A dezelfde autoriteit als zegsman van het verhaal als a; in B en b wordt daarvan niets gevonden. In B en b wordt gezegd dat HALID de afgoden aanbad, doch A noemt hun getal: 360, en datzelfde getal komt in a voor. Wordt in B en in b de strijd tusschen Sëmangoen en den held uit Alexandrië voorgesteld als toevallig ontstaan en van snel verloop, in A zoowel als in a



wordt er de nadruk op gelegd dat die strijd gezocht is, en eerst begint nadat Sēmangoen zijn maaltijd genuttigd had.

Wanneer ABOE DJAHAL te vergeefs veertig mannen tot den profeet heeft gezonden om hem te verzoeken Sēmangoen te straffen, worden er volgens B duizenden strijders uitgezonden om hem te bevechten; ook b spreekt van duizendtallen, meer A vermeldt er vierhonderd, en zoo ook a. Worden in A vele namen vermeld van MEDINENSERS die zweeren den profeet te zullen bijstaan in den strijd tegen de Kopten, ook in a worden eenige bij name genoemd, maar in B is dat evenmin het geval als in b. En zoo zijn er vele punten van overeenkomst tusschen A en a eenerzijds, en B en b anderzijds, zoodat men geneigd zoude worden te denken aan het bestaan van twee paren van bewerkingen in de beide talen. Doch zoo eenvoudig is de zaak niet. Want op vele punten is eene treffende overeenstemming op te merken tusschen A en b aan den eenen kant, en B en a aan den anderen kant, wat meer is de punten van congruentie tusschen A en b zijn belangrijker dan die tusschen A en a. In beide eerstgenoemde laat MOEHAMMAD Bilal den jeugdigen Sēmangoen ontbieden om hem te onderhouden over zijn optreden tegen den vreemdeling uit Alexandrië, in B en a komt dit niet voor. De bode van MARIAH, BARID wordt in A en in b genoemd, niet echter in B en in a: in A en in b komt de afgezant van MOEHAMMAD met denzelfden naam voor, in B en in a wordt die naam niet vermeld. De straks genoemde Bilal geeft in A en in b het bevel om naar de stad der Kopten op te trekken, in B en in a wordt daarvan niet gesproken; de Koptische helden KALIL en KAIROEL komen voor in B en in a, niet in A en in b. In 't kort tusschen B en a is een groote verwantschap, veel grooter den die tusschen B en b of A en a.

Boven zeiden wij dat het Maleische handschrift no. 92 (d. i. B) aan het slot veel uitvoeriger was dan no. 31 (d. i. A); de scène van den wip, die ook in Van der Tuuk's inhoudsopgave voorkomt, ontbreekt geheel in het toevoegsel

op den Menak (d. i. b.) en eveneens in A, doch in B en in a wordt zij uitvoerig beschreven. Ja zelfs wordt in beide geschriften, het uit het Javaansch vertaalde en het Javaansche, voor dat toestel hetzelfde woord (senggotan) gebruikt.

Door dat, gelijk wij zagen, er punten van identiteit aan te wijzen zijn tusschen A en a naast B en b, mogen wij de betrekking tusschen B en a eenerzijds en A en b anderzijds niet als zoo nauw beschouwen dat wij ze zouden mogen uitdrukken door de formule  $B: a = A: b$ , maar ongetwijfeld kunnen wij constateeren dat B veel nader staat tot a dan tot b, en dus A veel nader tot b dan tot a. Behalve uit de opgenoemde feiten blijkt dit ook uit de vormen der eigennamen. Geven wij daarom een overzicht der eigennamen uit het geheele verhaal, opdat de nauwe betrekking van eene der Maleische redactiën tot de Arabische vertaling en tot eene der Javaansche bewerkingen benevens van de andere Maleische redactie tot de tweede Javaansche bewerking duidelijk blijken moge.

Maleisch-A. Javaansch-b. Arabisch. Maleisch-B. Javaansch-a.

خالد ابن الوليد	Kalit	خالد ابن وليد	خالد	Halid
حذت	Oenah	حنة		
سمعون	Sëmangoen	سمعون	سماعون	Samangoen
ابو جهل	Aboedjahal	ابو جهل	ابو جهل	Aboedjahal
سراقت	Soerakah	شرقة	سراقل	Soerakal
اسكندريه	Kadarrijah	اسكندرية	اسكندر	Iskandar
قنوان	Kinwan	قنوان	كينم	Kinam
اشوان	Aswan	اشوان	اسد	Aswan
ناعم	Nangim	ناعم		Nahim
	Assijah		ناسيه	Asijah
شعرا	Sëngara	شعرا	ساري	Sari
قبطي	Kabti	قبطي	بتط	Boekti
مارية	Rawijah en	مارية	مارية	Marijah



	Marjat		
بريد	Bardijan	انبريد	
حواب	Arab	حواب	
موتل	Moertat	موتد	مورشد Moersid
			قذيل Kalil
			كيدرول Kairoel
			كايم
سعاد		سعاد	
			كوارى Kowari

De twee categorieën zijn in deze lijst duidelijk te herkennen, toelichting schijnt verder overbodig.

Aan het begin dezer verhandeling deden wij opmerken dat de Maleische bewerking vertegenwoordigd in HS. no. 92 uit het Javaansch overgenomen is; nu wordt duidelijk dat zij ontleend is aan eene redactie niet in allen deele gelijk aan die welke voor ons ligt in het Javaansche manuscript (no. 133), maar daarmede zeer nauw verwant. Maar, wij zeiden het reeds, er is alle reden om te veronderstellen dat de Javaansche versie zelve oorspronkelijk uit het Maleisch ontleend is; dan zoude er dus nog eene, ons niet bekende, Maleische redactie bestaan hebben, welke als prototype te beschouwen zoude zijn. Buiten deze twee — de vertaalde en de hypothetische oorspronkelijke, die feitelijk één zijn in oorsprong, — vonden wij nog eene andere Maleische redactie, welke vertaald is in het Arabisch, en zeer veel verwantschap heeft met die Sëmangoen-legende welke in den Sëmarangschen druk voorkomt. Wederom mogen wij niet zeggen dat deze Javaansche bewerking vertaald of nagevolgd is uit die Maleische redactie welke in HS. no. 31 vertegenwoordigd is, maar zeer waarschijnlijk heeft ook zij een Maleische bron, en dan is die bron eene redactie die met den tekst van HS. no. 31 de meeste verwantschap heeft. Evenals wij alleenlijk kenden de uit het Javaansch

vertaalde Maleische bewerking, en niet de Maleische bron van die Javaansche versie waaruit in het Maleisch terug vertaald is, zoo kennen wij slechts de andere Maleische redactie die uit het Arabisch vertolkt is, doch niet den tekst die heeft gediend als bron voor het bastaard-Arabische exemplaar. Maar redeneering op verschillende feiten steunende gaf ons het recht tot het bestaan dier twee teksten te concludeeren. Zou zouden wij dus twee Maleische bewerkingen hebben, welke beide zijn overgebracht in andere talen, en welker bestaan wij uit het voorhanden zijn van vertalingen kunnen constateeren; de twee bewerkingen die wij werkelijk kennen zijn van die twee niet bekende bewerkingen afgeleid, niet onmiddelijk echter, maar de eene door een Javaansch intermédiaire, de andere door een Arabisch. Beide Maleische redacties zijn bastaards; de echte, oorspronkelijke kennen wij niet, maar uit hare derivaten leeren wij hare karakters kennen.

Uit de vele punten van verschil blijkt dat de beide Javaansche redacties verschillende bewerkingen van de stof zijn; doch de bestaande punten van aanraking doen zien dat zij niet zeer ver van elkander afstaan. Welke de oorspronkelijke redactie is, is niet uit te maken, én bij gebrek aan vergelijking met het origineel, én wegens geringheid van innerlijke wederzijdsche vergelijkbaarheid. Lang niet altijd kan men zeggen dat de soberste bewerking de oorspronkelijke is, en buitendien op sommige punten is het tweetal A b soberder, op andere punten het tweetal B a. Hoe het zij, de onderlinge verhouding tusschen de voorhandene Maleische, Arabische en Javaansche bewerkingen staat thans vast; wat onecht is werd aangewezen, en wat heeft bestaan en als model heeft gediend werd aangeduid. En daarmee zal waarschijnlijk het meeningsverschil, waarvan boven sprake was, omtrent de afkomst der Maleische SAMAF<sup>o</sup>EN legende opgeheven zijn.

Thans rest ons nog een enkel woord te spreken over bewerkingen in andere talen. Vooreerst De Soendasche



Versie De Soendasche bewerking vindt men in enkele handschriften gerepresenteerd: in de Leidsche Universiteitsbibliotheek, codices 3347 en 3357 e, thans CCCLXXIX en CCCLXXX. Deze manuscripten worden vermeld en beschreven in den „Catalogus van de Maleische en Sundaeesche handschriften der Leidsche Universiteitsbibliotheek” van Dr. H. H. JULIJBOLL, op bl. 319 en 320. In de verzameling van het Bataviaasch Genootschap bevindt zich, onder no. 44, een Soendaasch handschrift behelzende de geschiedenis van SAMAOEN. Het is geschreven in pegon-schrift, slordig en niet duidelijk; het telt drie en zestig quarto-bladzijden en mist het slot.

Ter kenschetsing geven wij hier de episode van deschaking van ABOE DJAHAL'S dochter, getransscribeerd in Hollandsch schrift.

SAMAOEN sare sakëdap  
 Tëngah peuting toeloelij indit  
 Ka imah ABOE DJAHAL asoep  
 Dina panto aja istri  
 Keur nangtoeng sorangan pisan.  
 Keur ngadagowan lalaki.  
 Anoe ka angën ka manehna.  
 Kaki SAMAOEN ningali.  
 Istri nanja ka SAMAOEN.  
 Saha ijen teh lalaki,  
 Nja anom ja hade boedi.  
 Kadijeu bageja teuing.  
 Leungeun SAMAOEN ditewak.  
 Dibawa asoep ka boemi  
 Toeloelij ngandika SAMAOEN.  
 Istri kami mere harti.  
 Goesti Allah hanteu ngampoer.  
 Ka awewe ka lalaki.  
 Lamoen ngalampahkeun zinah.  
 SAMAOEN djeung moedjoeng boedi.

Awewe teh matoer ka raden SAMA<sup>o</sup>OEN.  
 Koetan hideup islam  
 Ka Moehammad agama teh.  
 Ki SAMA<sup>o</sup>OEN djawab kaoela ënnja islām.  
 Nja kaoela anoe ngaran ki SAMA<sup>o</sup>OEN.  
 Anak ki HALID teh.  
 Mandjing islam.  
 Awewe matja sjahadat.  
 Asjhadoe an lā ilaha illā'llahoe  
 Moehammad rasoeloe'llāh matjana teh.  
 Kërsa Allah.  
 Mitjeun kafir mandjing islam.  
 Toeloej naros istri ka raden SAMA<sup>o</sup>OEN.  
 Ajeuna sampejan  
 Dek naon pikërsaeun teh.  
 Djek SAMA<sup>o</sup>OEN dek njokot  
 Anak ABOE DJAHAL.  
 Awewe teh kana padjoewaran asoep.  
 SAMA<sup>o</sup>OEN ngantosan  
 Dina alang panto bae.  
 Tëngah peuting keur mëtjehna  
 Raramejan.  
 . . . . . tēpi kana padjoewaran asoep  
 Njipoetri ka sampak  
 Dina kañil eukeur sare  
 Hanteu make  
 Simboet hanteu make samak  
 Koe awewe nji poetri toeloej dirangkoel  
 Tina kañil teja  
 Dikaleng leumpang ka panto  
 Di sodorkeun  
 Koe SAMA<sup>o</sup>OEN pek ditampa.  
 Toeloej matoer nji poetri ka raden SAMA<sup>o</sup>OEN  
 Hai wong anom boedjang  
 Koering pangnëdakeun bae  
 Ka gesti Allah



Moega-moega ngahampocra  
 Moega moega goesti Allah anoe agong  
 Maparinan rahmat  
 Poetri mandjing islam bae  
 Anoeet kana agama  
 Matja Sjahadat  
 Asjhadoe an lā ilaha illā' llāhōe  
 Wa asjhadoe anna MOEHAMMAD  
 Rasoe'oe'llāh matjana teh  
 Istri doewa koe SAMA<sup>2</sup>OEN  
 Anoe ditjandak.

Zooals men reeds uit deze episode zien kan is het Soendasche gedicht vrij kort van voorstelling. Het is thans zaak na te gaan uit welke taal het Soendasche geschrift bewerkt is. Veelal zijn zulke Soendasche wawatjans uit het Javaansch, dikwijls ook uit het Maleisch. Aan het begin van het gedicht vindt men slechts zelden eene vermelding van de bron, en ook hier is dat niet het geval. Wij moeten dus eene vergelijking opstellen tusschen de Soendasche bewerking en de Maleische en Javaansche versiën.

In dit geval is zulk eene vergelijking niet gemakkelijk, voor eerst omdat slechts één tekst ter beschikking staat, ten tweede omdat die tekst defectief is: aan het slot en midden in ontbreken verschillende bladzijden.

Wij zeiden reeds dat de wijze van bewerking der Soendasche versie zeer sober was, dit gaf reden om te veronderstellen dat niet een dier uitgewerkte Javaansche gedichten als de bron moet beschouwd worden, maar een der meer beknopte Maleische teksten. Die veronderstelling won aan waarschijnlijkheid toen bleek dat herhaaldelijk Arabische uitdrukkingen en aanhalingen voorkwamen, en zekerheid werd ze, toen door vergelijking duidelijk werd dat de meeste dier aanhalingen dezelfde zijn als die welke in den Maleischen tekst no. 31 voorkomen. Nauwkeurige vergelijking met beide Maleische redactiën toonde aan dat de Soendasche bewerking in alle opzichten gelijk is aan de Maleische (eigen

lijk bastaard Maleische) redactie, neergelegd in HS. no. 31.

De volgorde der gebeurtenissen in beide versien is volkomen gelijk, de opgenoemde getallen verschillen bijna nooit, en de talrijke Arabische namen die in HS. no. 31 voorkomen, terwijl ze in de (bastaard-) Maleische redactie van HS. no. 92 niet gevonden worden — in de vergelijkende lijst namen wij ze niet op, daar ze geen rol van beteekenis in het verhaal spelen — worden ook in de Soendasche bewerking aange troffen. Alle eigennamen — op ééne uitzondering na — zijn volkomen gelijk aan die van HS. no. 31 (A), er is bijna geen punt waarop afwijking te constateeren valt. Wij kunnen dus concludeeren dat de Soendasche versie eene zeer getrouwe navolging is van die Maleische redactie welke in HS. no. 31 indirect vertegenwoordigd is; het eenige verschil is dat de Soendasche bewerker af en toe uitvoeriger beschrijvingen geeft.

Op de voorgaande bladzijden betoogden wij dat er eene Maleische redactie moet bestaan hebben, waaraan, primair de Javaansche bewerking uit het HS. no. 133 (a) moet ontleend zijn, en, secundair de ons bekende Maleische tekst B (HS. no. 92). Daarnaast moet een Maleische redactie bestaan hebben die primair het aanzijn gaf aan de MENAK-SAMANGOEN legende, en aan de Arabische vertaling, en door deze, secundair, aan den Maleischen tekst van HS. no. 31 (A).

Nu is gebleken dat de Soendasche versie zich aansluit bij de categorie A — b — Arabisch, en wel bij de Maleische redactie.

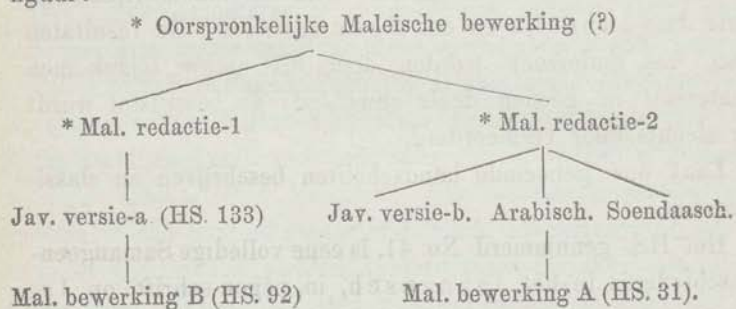
Immers gebleken is dat een Javaansche bewerking niet de grondslag kan zijn; aan te nemen dat de Arabische vertaling als model zou gediend hebben zoude ongegrond en tevens absurd zijn, zoodat overblijft de Maleische tekst. Men kan niet aannemen dat de bastaard-Maleische redactie, die vertaling van eene vertaling, de bron der Soendasche bewerking zoude zijn: men moet dus weêr besluiten tot het bestaan eener oorspronkelijk Maleische redactie die aan de Soendasche het aanzijn heeft gegeven. Die hypothetische re-



dactie is dan één en dezelfde als het prototype van de groep A — b — Arab.

Op die wijze komt de Soendasehe versie onze conclusie omtrent het bestaan van dat prototype bevestigen.

Met zekerheid mogen wij tot dus het bestaan van twee Maleische grondtypen besluiten. Waarschijnlijk gaan die twee terug op een oorspronkelijke bewerking der legende, hoewel dat niet met zekerheid te zeggen is. Met in acht-neming der restrictie op bl. 23 vermeld kunnen wij de uitkomsten van dit onderzoek dus voorstellen door deze figuur:



Spreken wij thans over de ATJÈSCHE VERSIE d. w. z. over het citaat in het werk „De Atjèhers,” deel II, bl. 177. Volgens de daar gegevene korte inhoudsopgave is het begin van het verhaal gelijk aan dat der andere bewerkingen. Hoe kort die inhoudsopgave uit den aard der zaak ook is, toch zijn er, naar het schijnt, enkele negatieve gegevens in het citaat ter bepaling van de betrekking der Atjèsche versie tot de Maleische. De naam Tha<sup>r</sup>i stemt overeen met de lezing van HS. No 92, de naam Kōbeuti met die van HS No 31, en de naam قتيان met HS. No 31, niet met HS. No 92.

Uit dit feit mag wellicht geconcludeerd worden dat, althans in den vorm der eigennamen, de Atjèsche bewerking van geen der beide aan ons bekende Maleische redactiën eene onmiddellijke navolging is: evenwel, dit is slechts eene gissing.

Over Samā<sup>o</sup>en-verhalen in andere talen is niets mede te deelen.

### N A S C H R I F T.

Nadat het bovenstaande reeds bewerkt was, vestigde Dr. J. BRANDES mijne aandacht op een viertal handschriften, toebehoorende aan het gouvernement, en onder zijne berusting, welke alle vier de geschiedenis van Samā<sup>o</sup>en of een gedeelte daarvan bevatten. Van die manuscripten zijn drie Javaansche en een Soendaasch. De resultaten van ons onderzoek worden door dit nieuw bijgekomen materiaal in geen deele gewijzigd; de bewijsstof wordt er slechts door vermeerderd.

Laat ons genoemde handschriften beschrijven en classificeren.

Het HS. genummerd No 41. is eene volledige Samangoengeschiedenis in het Javaansch, in pégon-schrift, op Javaansch papier, met duidelijke letter geschreven. Zoowel in den vorm als in inhoud komt dit HS overeen met het Javaansche MS. genummerd No 390, hetwelk echter met Javaansch schrift is geschreven. Die overeenkomst is echter eene zeer bijzondere. Het komt namelijk dikwijls voor dat één en dezelfde tekst in twee geschriften is neêrgelegd, in dezelfde zangen verdeeld, een gelijk aantal strophen bevattende, maar toch op vele plaatsen verschillende. De zaak is dat zeer vaak synonymen worden gebezigd, zoodat waar het eene handschrift heeft: vorst, een ander heeft: koning en weer een ander heerscher. Het aantal lettergrepen mag echter niet veranderen; een langer of korter woord brengt dus eenige wijziging aan in den versregel. Het eindwoord is gewoonlijk hetzelfde; mocht ook dat verschillen hetzij door het bezigen van een synonim, hetzij door eene andere indeeling van den zin, dan moet toch de eindlettergreep denzelfden klinker hebben.



Zoo heeft bijvoorbeeld een HS. „Boengah manah kang iboe,” maar het andere: „Boengah kang jajah iboe,” het eene: „sampoene bëndene tanboeh,” het andere: „Bëndene tinaboeh ngoengkoeng.” Zulke wijzigingen zijn geheel willekeurig, en van zoo weinig beteekenis dat twee handschriften die alleen in zulke punten verschillen gezegd kunnen worden één tekst te vertegenwoordigen. En in dezen zin moet de overeenkomst tusschen de genoemde twee manuscripten opgevat worden, waarbij nog komt dat het begin in beide handschriften anders geredigeerd is, wat talloze malen voorkomt.

Beide geschriften verzekeren aan het slot dat de oorsprong van het boek is een verzameling verhalen van het Arabische volk, hetwelk is vertaald in het Javaansch opdat velen er mede zouden kunnen kennis maken. No. 41 is geschreven den 12en Sjawwāl, jaar He, 1249 H. d. i. 1833 A. D; No. 390, waaraan enkele regels van het begin ontbreken, is gedateerd: Dinsdag, kliwon, 21 Sjawwāl, jaar alip.

Wat nu de redactie betreft, deze sluit zich nauw aan bij die van het Menak-invoegsel, door ons met b aangeduid. Met twee restricties echter. Vooreerst het geringe verschil in uiterlijk dat boven besproken werd. Dan een veel belangrijker verschil in indeeling van het geheel. Soms komen lange stukken geheel en al overeen, doch dikwijls worden dezelfde episodes in gansch andere bewoordingen bezongen. Daardoor en door een vaak groot verschil in uitvoerigheid, verschillen de zangen in lengte, en beginnen zij dus niet met dezelfde strophen. Doch strophen die in de HSS. aan het begin van een zang voorkomen worden in het gedrukte exemplaar aan het eind of midden in gevonden, en omgekeerd. Het verschil tusschen de beide manuscripten onderling, en dat tusschen deze en het gedrukte werk, zijn dus andersoortig, niet principieel echter, maar gradueel. Al verschilt dus de vorm, al komt het aantal zangen niet overeen, er is in beide bewerkingen zóóveel gemeenschappelijks, de volgorde der gebeurtenissen is zóó geheel dezelfde, dat

men nauwelijks van een verschil in innerlijk, hoogstens van een verschil in redactie mag spreken.

Dit alles voor oogen houdende kunnen wij dus zeggen dat de twee bedoelde manuscripten behooren tot den Menak-Samangoen-cyclus, met andere woorden tot den groep A. b. Waar ze afwijken van het gedrukte exemplaar, vertoonen ze dikwijls nauwere verwantschap met den Maleischen tekst; inderdaad staan deze twee HSS. iets nader tot hun Maleisch origineel dan de gedrukte redactie.

Dat het gedrukte werk een geheel ander begin heeft dan de twee handschriften behoeft ons, op grond van het hierboven opgemerkte, niet te verwonderen.

Sloten zich de twee HSS. Nos. 41 en 390 bij den groep Ab. aan, het HS. No. 254 sluit zich blijkens vorm en inhoud aan bij groep Ba. Dit was echter niet gemakkelijk te constateeren. Want het handschrift verkeert in ellendigen toestand. Begin en slot ontbreken, het is slechts een kort brokstuk, waarin de strijd met de Kopten gedeeltelijk beschreven is. De bladzijden zijn aan de randen veringescheurd en uitgevreten; de kleur is zwart en gaten zijn er in menigte.

Behalve deze drie Javaansche handschriften bevindt er zich nog een manuscript binnen het bereik der belangstellenden, en wel in de rijksuniversiteits-bibliotheek te Leiden, in het legaat van H. N. VAN DER TUUK. Dat MS. is van dezelfde redactie als het Javaansche HS. no. 31, wat door ons a genoemd werd. Dit bleek mij uit den ter perse liggenden catalogus der tot het bedoelde legaat behorende handschriften, bewerkt door Dr. J. BRANDES, die mij welwillend van de afgedrukte vellen inzage gaf.

Dat het Leidsche handschrift dadelijk kon geclassificeerd worden, was te danken aan de bijzondere inrichting van dien catalogus. De bewerker heeft namelijk van elk handschrift o. a. het begin, het slot, de beginstrophen der zangen en de grootte daarvan vermeld, en deze kenteekenen



zijn meestal voldoende ter herkenning en determineering van welk handschrift ook. Het is niet onmogelijk dat nog meerdere exemplaren van de Sëmangoenlegende voor den dag komen: zijn de bestaande manuscripten eenmaal beschreven als in den catalogus van den heer BRANDES het geval is, dan wordt de classificeering des te gemakkelijker. Zoowel om deze reden, als met het oog op eene uniformiteit van behandeling, welke in deze zaken gewenscht is, zullen wij de ons bekende handschriften op de bedoelde wijze karakteriseeren.

Vooraf evenwel de mededeeling dat het Soendasche handschrift (genummerd no. 250) denzelfden tekst vertoont als het in dit artikel besprokene HS. Bat. no. 44.

Javaansch HS. Bat. Gen. no. 133 wordt hier niet beschreven, daar de beschrijving van het met dit exemplaar geheel overeenkomende geschrift eerlang zal verschijnen in DR. BRANDES' catalogus, onder no. 150.

Javaansch-HS. Gouv.-eigendom, no. 41:

Beginstrophen:

أَغْسُنْ أُمَّتْ أَمْوَجِ ۞ أَنْبُوتِ نَمَانَعِ سَكَمَا ۞ كَعِ مَوْرَةَ أَغْدُنِيَا مَعَكُو ۞  
 كَعِ أَسَةَ أَغْ أَحِيرَةَ ۞ كَعِ فَنُوجِ دَانِنِ فُكْمَتِ ۞ أَغْكَذَجِرِ وَوَعِ كَوَاسِ  
 أَيُو ۞ أَغْمُفُورِ أَغْكَعِ دَوَسِ

سَسْمَفُونِي أَمْوَجِ يَغِ وَدِي ۞ أَمْوَجِ نَبِي مُحَمَّدِ ۞ كَلُونِ كُولِ وَرْكَانِي ۞  
 كَلُونِ صَحْبَةَ أَيَكِ ۞ أَبُوْبَكْرِ عَمْرِ عَشْمَنِ كَعِغِ نِكَاثَفُونِ ۞ سَكُونِ بَكْدِ عَلِيَا

Eindstrophen.

فَنْ أَصْلِي كَعِ وَجِنِ فُنْكَي ۞ سَكْعِ كِتَابِ حَدِيثِ بَغْسِ عَرَبِ ۞  
 سِنْدَلِنِ أَمْرَةَ كَمَقْفِي ۞ أَغْ كِتَابِ فُنْكَو ۞ فَنْ دِينِ أَلِهْ لَنْ بَغْسِ جَوِي ۞

أَمْرَهُ كَطَهَ أَكْطَعُ بِسِ ۞ أَغْ كَتَابَ فَنَكُو ۞ لَمُونُ أَوْرَ دِينِ أَلِهَا ۞ بَغْسِ  
عَرَبِ أَكْطَهَ كَعِ دِيرِيغْ عُرْتِي كَالُونِ بَغْسِ عَرَبِ

سَمْفُونِ حَتَمِ أَعْسِنِ عَفْكَتِ كُنْدُغْ ۞ أَكْغِغْ مَوَكَا أَنْتَوَكْ كَاسَوْفَقَهْ ۞

أَكْغِغْ جَعِ نَبِي دُونْتِي لَنْ بَرْكَهْ صَحْبَهْ چَتُورِ ۞ أَبُوْبَكْرَ عَمْرَلَنْ عَمْلِي ۞

عَسْمَنْ جَعْكَفْ فَعِ سَكُونِ ۞ سَمِيَا وَلِ كَوَطْبِ ۞ كَعِ نَوْرَهْ پُونِ عَمْفُورِ ۞

عَفْكَتِ مَدُو وَوَنْتَنْ كَعِ سَسْفِ ۞ اللّٰهَ عَمْفُورَهَا

Beginnstrophen van de zangen.

- |        |     |  |
|--------|-----|--|
| 1. bl. | 1   | أَعْسِنُ أَمَمْتِ أَمُوجِ                      |
| 2. "   | 3   | أَكْغِغْ فَعُرُوا رَجَ أَغْ عَتْسِي أَغْنِ     |
| 3. "   | 22  | وَسِ مَسْمُورِ وَوَعِ سَنْكِرِي                |
| 4. "   | 37  | فُونِ كَفْطُوكِ سَمْفُونِ تَفْهَ دَ لَفْكَوَعِ |
| 5. "   | 43  | فَلَا يُونِي وَوَعِ قَرِيْسِ دَرْدَسِنِ        |
| 6. "   | 56  | كُورِنَا فُولَهِيْرَا                          |
| 7. "   | 74  | بُوعَهْ مَنَهِي كَعِ اِيْبُو                   |
| 8. "   | 83  | دَتَنْ كُورَنْ أَغْ مَرْكََا                   |
| 9. "   | 93  | دَيْنِ وَرِنَانَنْ وَهُوَ كَنْجَعِ نَبِي       |
| 10. "  | 99  | قَنْ كُورَنْ وَهُوَ قَنْرِي سَقُورِ            |
| 11. "  | 106 | بَنْدِيْنِي تَنْابُوهْ عَفْكَوَعِ              |
| 12. "  | 110 | وَسِ دَانَعِ أَكْغِغْ فَنْرَهْ                 |



13. bl. 119

سمعون لمغيبي ارس

14. " 121

تن كورن سمعون اغ لمعهر

15. " 129

تن كورن وهو كغ اجورت

16. " 137

بنديني تذابوة غكغ

17. " 145

ايندجغ مون ثغرنى ووغيون

18. " 149

تن كورن اغكغ جورت

19. " 156

تن كورن فولهر

20. " 163

سمونى بنديني تذابوة غكغ

21. " 175

تن كورن سر نرفت

22. " 178

فن وس فرفت سيد علي جيبغ كوط

23. " 180

وس تقدّر الله كغ اكوغ

24. " 185

تن كورن لمغيبي كغ نبي

Javaansch Handschrift, Gouv.-eigendom, no. 390.

Beginnstrophen :

..... . မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ ဝုဟု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ  
 အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ  
 မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ  
 မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ  
 မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ  
 မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ

Eindstrophen :

တုဟု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ  
 မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ အာတု နာ မိသဒ္ဓါတု နာ





24 bl. 216 als van zang 23 van no. 41.

25 " 222 " " " 24 " " "

Soendasche Hss. Bat. Gen. no. 44 en Gouv.-eig. no. 250.

Beginstrophen: (no. 44).

جِسْمُ كَوْعِجَ أَنْوْ كَادَوَهْ رُوچِن ۞ سَجَادَ أَنْوَهْ أَكَامَ تَيْهْ ۞ كَاكُوْسَتْ  
 نَبِي رَسُوْل ۞ سَبَبَ آيْتِ يَنْوُ سَسُوچ ۞ اَوْتُوْسَن كُوْسَتْ اللّٰه ۞  
 دَفُوْرُجَ مَرْكُ ۞ تَكْسَ لَآئِيْنَ الْمُوورُ ۞ بِيَهْ جَفَ بَرْمَنَا ۞ سُوْرَةَ  
 قُرْآنِ الْعَظِيْمِ ۞ فَاكْمَنَ تَفَاعِيْرَانَ

جَلْمَ سَتَكُوْبُوچَ بَوْمَ ۞ كُوْدَ أَنْوَهْ سَرْتِ اِسْلَامَ ۞ سُوْرِكْنَ تُوْرَةَ بُوِي ۞  
 كُوْدَ مَاچَا اَشْهَدَ ۞ اِنْ لَا اِلَهَ اِلَّا اللّٰهَ لِلّٰهَ ۞ وَاشْهَدُ اَنْ مَحْمَدَ رَسُوْلَ  
 اللّٰهِ ۞ اَرِيْ اَعْتَقَدَ اَوْرُجَ ۞ نِيَا فَعِيْرَانَ كُوْسُوْكِيَهْ ۞ جَبَا تَكُوْسَتْ اللّٰه

Eindstrophen kunnen niet medegedeeld worden, daar beide HSS. het slot missen.

Beginstrophen van de zangen:

1. bl. 2, (no. 250 bl)

جِسْمُ كَوْعِجَ أَنْوْ كَادَوَهْ رُوچِن

2. " 8 " " 7

كُوچَفَ (كَهَجَجَ) نَبِي اَجَجَ مَوْلَهْ

3. " 11 " " 10

رَاجَ قَنْوَانَ عَوْلُونَ دُعِيِي

4. " 13 " " 13

رَجَا قَنْوَانَ اَيُّغَ أَنْوْ نِيِيْشَنَ مَحْمَدَ

5. " 15 " " 15

كَفَرَ كَبِيَهْ فَدَ بُوْدَل

6. " 17 " " 17

سَتَكْسَ رَجَا قَنْوَانَ أَنْوْ بُوْرَةَ

7.	bl. 21	(no. 250 bl.)	20	أَيَا هَج قَوْمٍ مَشْهُورٍ	
8.	"	24	"	23	أَوِيوِي تَيْمَةً مَتَوْرٍ كَارِدِينَ سَمْعُونَ
9.	"	26	"	25	كَوْحَفٍ سَهَجٍ نَكْرٍ
10.	"	30	"	29	رَجَا قَبْطٍ مَرْكَسٍ كَامُؤْمِنٍ
11.	"	33	"	32	كَفَجَعٍ نَبِيٍّ عَوْلُونَ دُعِيٍّ
12.	"	35	"	35	كَفَجَعٍ نَبِيٍّ أَجْعُ أَغَمَّتْ
13.	"	39	"	39	سَعْدُوسٍ تَنْفٍ بَرَعٍ نَهْرٍ
14.	"	42 <sup>1)</sup>	"	46	كَسَمْعُونَ عَجْرُوبٍ كَأَسْرَدَدُو
15.	"	44	"	51	بَرَعٍ مَرْتَدٍ كَرَامَمَتٍ أَرِيكَتٍ عَوْنَمَا
16.	"	47	"	55	تَمَفَكٍ كَدَسٍ سَوْرَعٍ لَقُورٍ كَرْتُو
17.	"	50	"	58	كِيٍّ فِتَّةٍ سَعْدٍ عُدْوَةٍ
18.	"	54	"	62	رَجَا تَبْطٍ مَفَكٍ بَلَدٍ
19.	"	57	"	66	مَلَاكَةِ جِبْرَائِيلَ سَمْعُفٍ
20.	"	59	"	68	كِيٍّ سَمْعُونَ فِتَّةٍ كَابَلْدَنَا
21.	"	63 <sup>2)</sup>	"	73	سَمْعُونَ كَسٍ أَرْنَ فَرَاغٍ
22.	"	"	"	76 <sup>3)</sup>	سَمْعُونَ أَرْنَ فَرَعْنَا

Zeer kleine verschillen in woordenkeus werden niet medegedeeld; wij zagen reeds dat zulks voor het vaststellen der redacties geen belang heeft.

1) Lacune.

2) In den tweeden pada van dezen zang eindigt no. 44 abrupt.

3) In den zevenden pada van dezen zang eindigt no. 250 abrupt.



OPGAVEN OMTRENT VERSCHILLENDE HINDOE-OUDHEDEN  
VOORKOMENDE IN DE CONTROLE-AFDEELING PRAPAG,  
AFDEELING TEMANGGOENG, RESIDENTIE KEDOE.

DOOR

J. v. AALST.

*District Prapag.*

*Onderdistrict Pringsoerat.*

Digelanwétan. No 56.

Vóór de deur der moskee bevinden zich twee joni's.

Geboemén. No 77.

Op een heuvel buiten de desa bevindt zich een bijzonder lang graf (astáná dáwá); aan het eene einde daarvan een behouwen steen, waarschijnlijk de topsteen van een tjandi.

Balong. No 83.

Op de sawahs een joni. Volgens een ouden inlander zouden ten tijde van Resident HARTMAN eenige kostbaarheden hieronderuit zijn gehaald geworden.

Ngropoh. No 87.

Op de sawahs een joni.

*Onderdistrict Pingit.*

Nglarangan. No 71.

Een graf, ter lengte van  $\pm 15$  M. met twee lingga's als grafpaaltjes. In den omtrek veel gebakken steen uit vroeger tijd.

Pijatak. No 93.

In het hier aanwezige zoogenaamde graf werd bij uitgraving gevonden een vierkant van groote gebakken steenen, lengte der zijden  $\pm 3$  M. Voorts overblijfselen van gebakken

steen, waarop bloem-versieringen, etc. waren aangebracht; vijf behouwen steenen alsmede eenige stukken brons, vermoedelijk overblijfselen van speerpunten en dergel.

Pagergoenoeng. No 95.

In het gehucht Plaossan een beschadigde joni.

Onderdistrict Prapaq.

Temandang. No 11.

Een joni  $\pm$  1 M. in het kubiek, welks tuit voorzien is van vier openingen,

Manggoran. No 24.

Op het erf van het desahoofd twee beelden, een man en een vrouw, op één achtergrond, zeer gehavend en niet te herkennen. Vermoedelijk afkomstig uit het district Bandongan.

Boemén. No 33.

Op de sawahs een Ganeça-beeld zonder hoofd. Op den top van een dicht begroeiden heuvel oude graven, waarbij vier lingga's van verschillende grootten.

Koentjén-wétan. No 34.

In de desa een bijzonder lang graf, waarop een beschreven steen,

(Opgenomen in VERBEEK onder No 258.)

Ngepoh. No 36.

Op een heuvel buiten de desa overblijfselen van een tjandi. Men vindt er behalve eenige steenen, twee joni's waarvan de een, wat zelden voorkomt, nog van de daarbij behoorende lingga voorzien is.

Aan den voet van den heuvel ligt een derde joni, met ovaalvormige opening voor den lingga, en verder een beschadigde nandi.

Klepoe. No 40.

Eene beschadigde joni.



## Tempoeran. No. 42.

In het gehucht Libak (dat voor ambtenaren angker is en niet door hen mag betreden worden) een graf (astânâ dâwâ), dat juist dezelfde lengte heeft en met dezelfde grafteekenen is versierd als dat te Pakoendén, district Soemowono, vide aldaar.

## Kemlâkâplâsâ No 44.

In het gehucht Doekoeh veel kali- en gebakken steen op een hoop. Naar oude inlanders beweren, stond hier vroeger een tjandi genaamd Tjandisari en zou de Resident HARTMAN verschillende beelden daarvan hebben laten weghalen.

Op de tegals van het gehucht Djoerang een fundament, bestaande uit twee lagen tjandisteenen op elkaar 3,85 M. in het vierkant. Daarbij twee joni's, een lingga en een welke van onder achtkant is en waarvan het ronde gedeelte is versierd met een vrij vaak op lingga's voorkomende teekening. Ik waag de gissing dat dit een letter is. Opmerking verdienen de vele drie-kantige steenen.

In de desa zelf nog een lingga en een joni.

*Aanteekening.* In het district Prapag komen, behalve de reeds hierboven vermelde, bijzonder veel zoogenaamde astânâ dâwâ, lange graven voor, b.v. in de desa's Ngoewet Wétan, Soropadan, Pangonan, Koepenpaingan, Kalipoetjoeng en Dompjong. Volgens de volksverhalen zouden daarin „wong boeddha”, menschen uit het Hindoe tijdperk van buitengewone afmetingen met hunne wapenen begraven liggen.

Eenige dier graven zijn door mij geopend, doch zonder resultaat.

De door VERBEEK genoemde Sêlâ gâná of Tjandi gâná is niet in het district Prapag aanwezig, evenmin als de desa Bawang of de doekoeh Ngobaran. Wel ligt in het Noorden van het distret Soemowono een berg Soekarini, doch overblijfselen van tjandi's zijn daarop niet te vinden.

*District Soemawana**Onderdistrict Kaloran.*

## Kaloran no. 33.

In het gehucht Batoer een slecht geconserveerd Ganeça-beeld, waarschijnlijk hetzelfde als bedoeld is in VERBEEK No. 225.

## Djaranan No. 42.

Een beschadigde joni.

*Onderdistrict Kandangan.*

## Ngabjéan No. 1.

Een diepe put, in welks nabijheid diverse tjandisteenen.

## Plikon No. 2.

Aan den weg naar Kaloran overblijfselen van een tjandi; veel kali-en gebakken steenen. Een slecht geconserveerd Ganeça-beeld en 7 groote tonvormige steenen, waarschijnlijk gediend hebbende als oempak. (Opgenomen in VERBEEK onder No. 233).

In de sawahs overblijfselen eener tweede tjandi van gebakken steen, waarbij een goed geconserveerde lingga en een stuk van een hollen cylinder.

## Pakoendén No 4.

Een astana dáwá (sekarran pandjang), pendant van die te Tempoeran (Prapag), en daartegenover aan de andere zijde der kali Tingal gelegen.

Het zoogenaamde graf is lang 17 M. en breed 2 M. en beddingvormig opgehoogd met vele Tjandi- en gebakken steenen. Aan ieder uiteinde staat een kidjing (grafpaal), ter hoogte van 90 cM; het voetstuk daarvan is breed 72 en dik 37 cM, terwijl de plaat zelf, welke het voorkomen heeft alsof zij gereed is gemaakt om te beschrijven, beneden 50, boven 55 cM. breed, en 22 cM. dik is. De in dit graf gedane opgravingen hebben niets aan het licht gebracht; men beweert echter dat reeds 25 à 30 jaar geleden hier gegraven is.



Volgens de legende ligt hier begraven de man, die de tjandi Plikon heeft gesticht, terwijl zijne vrouw, eene Modjopaitsche prinses, te Libak (Tempoeran) zou ter aarde besteld zijn. (Opgenomen in VERBEEK onder No 230).

In het gehucht Pigáwanoe is de masdjid gedeeltelijk opgebouwd van tjandisteenen, terwijl een joni er vóór staat.

Volgens de verhalen is deze masdjid zeer oud en zou indertijd bij toeval in het bosch, waarmede toenmaals deze streek begroeid was, ontdekt zijn.

(Opgenomen in VERBEEK onder No. 231).

#### Kedoenglo No. 7.

Op een tegal buiten de desa 2 joni's en een goed geconserveerd tweearmig beeld van Ciwa als Kala (?) met triçoela en knods.

Op eene andere plaats veel gebakken steenen, een nandi en overblijfselen van niet te herkennen beelden (opgenomen in VERBEEK onder No. 232)

#### Lowánásari No. 66

Een badplaats, waarin in der tijd een steenen urn werd gevonden.

(Opgenomen in VERBEEK onder No. 229).

#### Termas No 69.

Een joni en eenige gebakken steenen.

#### Onderdistrict Moentjar

#### Soetjén No. 102.

In het gehucht Mandang zijn in 1887 verschillende zilveren voorwerpen in den grond gevonden.

(Opgenomen in VERBEEK onder No. 226).

#### Onderdistrict Soemáwâná.

#### Kalilingseng No. 116.

Op den heuvel Pertapan een groote lingga met twee ronde steenen ballen, genaamd kontol bimá. Volgens het Javaan-

sche woordenboek van ROORDA is bhima Skr. ook een eigen-  
naam van Qiwa.

(Opgenomen in VERBEEK onder No. 224).

Soesoekan No. 5.

Op den Goenoeng Oengaran (hier Goenoeng Soemawana  
genoemd), de tempelgroep tjandi sangã of gedong sangã.  
beschreven onder VERBEEK No. 148.

Uit bedoelde beschrijving maak ik echter op dat de Heer  
VERBEEK op zijn tocht in November 1889 slechts twee van  
de drie groepen heeft bezocht, waarin men de tjandi Sangã  
kan verdeelen.

Als eene bijzonderheid zij hier vermeld, dat op een der  
in het rond liggende steenen van groep 1 de naam is ge-  
beiteld van A. F. POLAND, met het jaartal 1844.

Waarschijnlijk van de tjandi sangã-groep afkomstig is  
een nandi in de nabijliggende desa Watoegandoe.

*Aanteekening.* Evenals overal elders in de Residentie  
Kedoe vindt men op vele plaatsen steenen loempangs en  
tlawahs ten gebruike bij het stampen van rijst.



## BLADVULLING.

*Arya Panangsang's rechten en pogingen  
tot herstel daarvan.*

*Mededeeling door*  
**Dr. J. BRANDES.**

Voor al na het zoo hoogst belangwekkende opstel van den Heer G. P. ROUFFAER „Het tijdperk van godsdienstovergang (1400 — 1600) in den Maleischen Archipel,” in Bijdr., 6e volgr., VI bl. 111 en volgg., is het zaak om verder zoo veel mogelijk de gegevens te verzamelen, die straks de middelen moeten zijn om over deze nog zoo duistere periode meer licht te ontsteken.

Daarvoor zullen de Javaansche bronnen, ongelukkig zoo schaars voorhanden, evengoed moeten dienen als andere. Ook zij zijn het bestudeeren zeer waard, zooals op een enkel stuk in het volgende blijken kan, waarin eenige bijzonderheden uit de Javaansche overlevering nog eens, eigenlijk zonder meer, volgens de Babad tanah Djawi verteld worden, maar in een anderen vorm dan men ze gewoonlijk ziet medegedeeld.

Over Dëmak regeerden drie vorsten, een vader en twee zijner zonen. De eerste vorst heette Patah, hij werd opgevolgd door Pangeran Sabrang lor, en deze door Pangeran Trënggana.

De kinderen van Patah, die genoemd worden — in de babad pleegt de opsomming volgens ancienniteit te geschieden — waren: 1° de gemalin van een Pangeran Tjërbon, 2° P. Sabrang lor (sterft kinderloos), 3° P. Seda lepen (ook Saba kingkin, de vader van Arya Panangsang), 4° P. Trënggana, 5° Rad. Kaņduruwan (= P. Panggung), en 6° Rad. Pamëkas.

Na den dood van Patah wordt 2<sup>o</sup> Sabrang lor koning.

Deze sterft echter spoedig maar wordt, zooals reeds is gezegd, opgevolgd door Trënggana, d. i. 4<sup>o</sup>, niet door 3<sup>o</sup> Seda Lepen, die zooals een ieder ziet, daarvoor in aanmerking had moeten komen, maar reeds overleden d. w. z. vermoord, was. Seda Lepen liet echter een zoon na, Arya Panangsang.

Hoe nu deze, die dipati van Djipang was geworden, er toe kwam te meenen, dat hem de troon toekwam, behoeft wel niet nader in het licht gesteld te worden.

Of hij in die richting reeds pogingen deed tijdens het leven van zijn oom (die in geslachts-couche tot den laag van zijn vader behoorde; die verhoudingen wegen bij de Javanen zeer zwaar, zooals telkens en telkens weer uit de babads blijkt), komt niet duidelijk uit, maar zeker doet hij het, als deze gestorven is. Wel is de voorstelling in de babad, als zou Sunan Kudus aan hem de voorkeur geven, nu ja, dat is de vorm; voor wie zijn oogen gebruikt, is het duidelijk, dat de zaak uit de relaties zelf reeds voorspoot.

Pangeran Trënggana liet de volgende kinderen na: 1<sup>o</sup> de gemalin van P. Langgar (te Sampang Madura), 2<sup>o</sup> P. Parwata, 3<sup>o</sup> de gemalin van P. Kali Namat (zonder twijfel = Djapara), 4<sup>o</sup> de gemalin van een P. Tjërbon, 5<sup>o</sup> de gemalin van den dipati van Padjang (= Mas Karebet = Djaka Tingkir), en 6<sup>o</sup> P. Timur die of nog jong was of blijkens den naam jong gestorven is.

Trënggana's opvolger was natuurlijk Prawata, maar . . . juist hij was het geweest, die P. Seda Lepen, den vader van Arya Panangsang, had gedood.

Verdubbelde toorn moet hiervan bij Panangsang het gevolg zijn geweest. Verstoken van den troon door den dood van zijn vader, het zij zoo; diens plaats ingenomen door diens jongeren broeder, ook dat ging nog, althans als Panangsang toenmaals nog jong was; maar nu zou zelfs diens moordenaar de plaats innemen, die hij zonder die wandaad rechtens ingenomen zou hebben. Dat was te erg. Pa-



nangsang (in Djipang gezeteld) laat Prawata over hoop steken.

Deze daad heeft intusschen niet zoo dadelijk het gevolg, dat hij gewenscht had. De daardoor opengekomen troon was nu eenmaal overgegaan op het geslacht van een jongeren broeder. De andere rechtstreeksche erfgenamen van deze (Trënggana), zijne dochters, of liever nog de mannen van dezen, hebben in de zaak ook iets te zeggen, in de eerste plaats natuurlijk diegenen, die zich het dichtst bij bevinden. Deze kunnen zich laten gelden, de anderen minder. P. Langgar, hij woont ver weg (op Madura), P. Tjërbon, hij woont ver weg (in Tjërbon), P. Timur, hij is nog jong, en kan dus niet zelfstandig optreden, of is reeds dood, maar P. Kali Namat, die genealogisch na Parwata's dood nu de meeste rechten op den troon had, en ook wel de machtigste dipati was (Kali Namat = Djapara) is in de onmiddellijke nabijheid van Dëmak gezeteld; en dicht daarbij, minstens even dicht bij als Djipang zelf, lag het gewest, waar de dipati van Padjang woonde. Panangsang neemt verder zijn maatregelen. Was de eerste sluipmoord al gelukt, ook met den tweede heeft hij succes, P. Kali Namat komt om. De dipati van Padjang is gelukkiger. Hij ontkomt aan den hem gelegden val, en bindt den strijd, ook opentlijk, met Panangsang aan. Hij eindigt in het voordeel van Padjang, want Panangsang wordt, wel beschouwd ook al door iets dat op sluipmoord gelijkt, van kant gemaakt, en zoo wordt een der schoonzoons van Trënggana heer van Dëmak en van Java.

Trënggana laat als kinderen na:

de vrouw v. P. Langgar, niet belaagd, ver weg;

P. Parwata, belaagd en gedood;

de vrouw v. P. Kali Namat, belaagd en gedood, dicht bij;

de vrouw v. P. Tjërbon, niet belaagd, ver weg;

de vrouw v. D. Padjang, belaagd, niet gedood, dicht bij;

P. Timur, niet belaagd, jong of reeds dood.

Dit geheele beloop is, hoe ingewikkeld ook, zod' natuurlijk, zoo uit zijn eigen aard van zelf sprekend, dat het de aandacht

wel verdient. In gemoede heeft men zich af te vragen of dit wel een verzonnen schema zijn kan. Met den besten wil kan men er niets in zien, wat zou kunnen strekken tot verhooving van de glorie van Djaka Tingkir (de dipati van Pajang), waarom het in dit gedeelte van de babad anders zoo te doen is. Hij speelt er eigenlijk haast geen rol in. In de verdere bijzonderheden van het verhaal worden de daden door anderen verricht. Toch is het in hooge mate ingewikkeld, en loopt het over veel schijven. Ten opzichte van de genealogien in dit en het latere gedeelte van de babad zij men, vooral waar het tijdgenooten betreft, angstig het gegevene te wantrouwen, men is al zeer dicht bij den historischen tijd. Ook schijnen de geographische mededeelingen in de Portugeesche bronnen het waarschijnlijk te maken, dat een verdeeling in (wellicht zelfstandige) regentschappen, zooals de babad die schildert, in het ter sprake gekomen gedeelte van Java, juist bestaan heeft in den tijd hier in quaestie.



EEN HEBREEUWSCH WOORD  
VAN  
MALEISCHEN OORSPRONG?

Mededeeling van

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

---

Dat het Maleisch en het Hebreeuwsch hoegenaamd geene onderlinge verwantschap hebben, is welbekend. Wel is waar zijn onder de vele in het Maleisch voorkomende Arabische woorden enkele van Hebreeuwschen oorsprong, meer dit feit geeft geenszins het recht om te spreken van eenig genetisch verband tusschen beide talen.

Wilden wij nu eenvoudig opmerken dat het Maleisch niets met het Hebreeuwsch gemeen heeft, dan zoude het doel van dit schrijven wel zeer ijdel zijn.

Wij wilden echter den niet der Hebreeuwsche taal machtigen bœoefenaren van het Maleisch mededeelen dat werkelijk laatstgenoemde taal is gebezigd ter verklaring van een Hebreeuwsch woord, en wel op gebrekkige wijze.

In het bekende „Hebräisches und Aramäisches Wörterbuch“ van Gesenius (elfde uitgave) vinden wij s. v. qinnamōn = kaneel de aantekening dat het woord waarschijnlijk niet Semitisch is, terwijl ter verklaring het Maleische *kāji mānis* wordt aangevoerd. Deze etymologie is reeds van ouden datum, doch het ontbreekt ons hier aan litteratuur om de plaatsen waar het woord verklaard wordt na te slaan.

Met het zoo zonderling gespelde Maleische woord is natuurlijk bedoeld *kajoe manis*, dat in het Oud-Javaansch niet anders luidt. Maakt de verklaring zelve een vreemden indruk, de vorm aan de Maleische woorden gegeven is bijkans nog vreemder.

---

VAN OUD BATAVIA.

**Losse Mededeelingen.**

DOOR

**Dr. J. BRANDES.**

*Vervolg Deel XLII, bl. 105 en XLIII, bl. 1.*

De wijzigingen, die de stad voornamelijk door afbraak in deze eeuw heeft ondergaan, zijn van zulk een omvang geweest, dat het nu voor iemand, die noch oude kaarten noch afbeeldingen uit vroegeren tijd kent en tot zijne beschikking heeft, vrijwel onmogelijk is zich van veel zelfs een oppervlakkige voorstelling te maken, en verschillende vraagpunten hebben daardoor slechts voor een betrekkelijk zeer beperkt aantal personen nog aantrekkelijkheid of waarde. Waar de wallen weggebroken zijn en van de poorten, behalve van de Amsterdamsche poort, die geen stadspoort was, maar een poort op het voorplein van het kasteel, geen spoor meer te vinden is, daar heeft het eigenlijk alleen maar een zeker antiquarisch belang te weten bijv. waar indertijd toch wel het Speelmanspoortje heeft gelegen, dat men genoemd vindt, in Deel IV, 1e stuk, bl. 231, bij Valentijn, wiens beschrijving van Batavia, zooals het er vroeger, omstreeks zijn tijd, uitzag, wel de meestbekende is. „Daar is nog een klein poortje, Speelmanspoortje genaamd, staande schuins tegenover de Konijne-gracht; dog van weinig gebruik.” Men vindt het op geen der door mij reeds genoemde plattegronden aangeduid, evenmin als men daarop een aanwijzing aantreft van de ligging van die Konijne-gracht.

Ook bij Barchewitz, tot 1721 in Indië, in seine Ost-Indianische Reise-Beschreibung, bl. 565, waar de naam



evenzoo voorkomt, is de aanduiding niet voldoende om den weg te wijzen, want hij zegt slechts het navolgende, en niets meer, „Als wir zu Lande bisz an die Wasser-Pforte gelanget, kam ein Fändrich aus dem Castelle heraus, und theilete uns Ankömmlinge aus. Mein Camerad, der gewesene Corporal auf Salamme, muste mit der einen Helfte der angekommenen Soldaten unsers Schiffes in das Vierkant, ich aber mit der andern in die Rotterdammer Pforte; hingegen der Corporal von dem andern Schiffe mit seinem Voleke in die Utrechter Pforte und das Spielmans-Pförtgen”.

Toch is tot op zekere hoogte met de beschikbare gedrukte gegevens wel uit te maken waar het ongeveer lag. Daarvoor raadplege men het Ordre-boek voor het garnizoen van Batavia en dies resorte, in het Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, deel VI, bl. 559 — 607, VIII, 450, — 514, en X, 369 — 386, resp. van 1 December 1753 onder Mossel, van 31 Mei 1768 onder van der Parra, en van 5 April 1779 onder de Klerk, bepaaldelijk VI, 573 en 579, VIII, 456 en 500, X, 374 en 382. De eerste plaats is wel de interessantste. Men leest daar in Art. 28, „Wanneer de ronde of patrouilles malkander zullen ontmoeten op de wal of in de stad, zal de geene, welke eerst aangeroepen werd, aan de anderen het parool afgeven; de patrouilles zullen gaan, als volgt: van de Rotterdammer poort na de punt Amsterdam ten half agt en direct wederom; van de punt Amsterdam na de Rotterdammer poort ten negen uren, direct wederom, nog eens ten half twaalf en ten half een wederom; van de Rotterdammer poort na de Nieuwpoort ten agt uren, van de Nieuwpoort na derwaarts ten half tien uren, van de Rotterdammer poort weder derwaarts ten twaalf uren en ten twee uren wederom; van de Nieuwpoort na Hollandia ten negen en ten twaalf uren; van de Diestpoort na de Utrechtse poort ten half negen; van daar na de Diest poort ten half elf; van de Utrechtse na de Diestpoort ten een uren en van daar terug ten drie uren; van de Utrechtse poort na de punt Groningen

ten half agt; van daar terug ten negen uren; het Speelmanspoortje een patrouille van de Utrechtse poort ten half elf, van daar terug ten half twee uren; nog van het Speelmanspoortje na de punt Groningen ten half agt en direct wederom terug; van de punt Groningen na de Vierkants poort ten seven uren en wederom ten agt uren van daar, waarbij altijd een Europees moet praesent wesen; ten half negen van Zeeborg na de punt Groningen, ten half tien van daar na 't Vierkant en direct wederom langs de wal, altijd over de gaanderijen; nog van de punt Groningen ten elf uren na het Vierkant en om half twaalf wederom; om half een na de punt Groningen en direct wederom; die van de punt Groningen ten half twee na Zeeburg en ten twee uren wederom; de Vierkantspoort patrouilleerd langs het zogenaamde Boereverdriet na het zuiker pakhuijs met vier man; de overige patrouilles werden gedaan door twee man; de stads hooftwagt laat patrouilleeren langs de Luterse Kerk ten agt uren als de taptoe heeft geslagen, om de aldaar zijnde herbergen ledig te maken met een ieder te waarschuwen dat hij moet vertrecken; ten negen uren wederom; en militaire of zeevarende personen vindende, in arrest nemen (enz.)."

Zij doet zien, dat het Speelmanspoortje lag tusschen de Utrechtsche poort en de punt Groningen, naar waarschijnlijkheid op ongeveer even verren afstand van beiden, naar gissing dus om en bij de punt West-Vriesland, waar volgens den plattegrond van 1770, evenals bij de punt Overijssel, gebouwen tegen de binnenzijden van de stadswal stonden, die gelegenheid tot het logeeren van militairen gegeven kunnen hebben, zooals dat ook het geval was met de „logementen" bijv. aan de Utrechtsche poort, de Diestpoort, en de Rotterdammer poort. En het schijnt dan ook dat de punt West-Vriesland vooral in aanmerking dient te worden gebracht, omdat Overijssel recht voor een gracht (de Chineesche) lag, West-Vriesland daarentegen, om met Valentijn's uitdrukking te spreken, „schuins" tegenover een andere, de Maleische, die dan



wellicht bij de Hollanders in de wandeling nog een anderen naam had, namelijk de Konijnengracht, want aan een gracht aan de overzijde van de Stadsbuitengracht daar ter plaatse te denken, is vermoedelijk minder juist, aangezien recht over beide die punten zich grachten bevinden, de Gar-naalsrivier tegenover Overijssel en de Klappusrivier tegenover West-Vriesland. Men houde intusschen wel in het oog dat hier slechts veronderstellenderwijze gesproken wordt. Het zou kunnen zijn dat het Speelmanspoortje niet in een der punten was aangebracht, zooals bijv. wel het geval was met de Rotterdammer en de Utrechtsche poorten, maar in een glad gedeelte van de wal of stadsmuur, en dan is het veel moeilijker de ligging of de plaats er van eenigszins nader te bepalen. Dat men op die wijze, d.w.z. op zulke plaatsen in de wal, ook wel poorten aanbracht, kan blijken uit de Landpoort en de Waterpoort van het kasteel, waar verder ook in de gordijnen eensdeels tusschen de punten Parel en Diamant, anderdeels tusschen de Robijn en de Saffier zulke poortjes werden aangetreffen, en leert men ook uit de beide (?) openingen in het noordelijkste gedeelte van de stadsmuur, dat tusschen de punten Zeeburg en Groningen, waarvan men zich, want dat gedeelte van de muur bestaat nog voor een stuk, met eigen oogen nog overtuigen kan. Wel is waar zijn die openingen in dien noorder muur van jongere dagteekening, men vindt ze eerst op de kaart van 1770, en waren het oorspronkelijk slechts doorlatingen, maar te eeniger tijd zijn zij, althans één van hen, van deuren voorzien, zooals zij zich nu nog ter plaatse bevinden.

Art. 46 van dat zelfde Ordreboek, op bl. 579 van deel VI, doet zien dat het Speelmaanspoortje als van hogere militaire betekenis werd beschouwd dan de poorten der stad, die men in tegenoverstelling tot de anderen de burgerlijke zou kunnen noemen, n.l. de Rotterdammer-, de Diestpoort en de Utrechtsche poort. Dat verschil komt ook in verschillende andere plakaten of keuren uit. Hier is het voldoende het genoemde artikel even aan te halen om het te laten zien. „In de quade

moesson zal de vergadering op deselve uur worden geslagen, als bij articul 3 staat vermeld, met dat onderscheid, dat daar de vergaderinge bevorens over de paradeplaats drie maal heen en weer heeft geslagen, alsdan, wanneer het regent, maar eens over en weder zal geslagen worden, in welken gevalle ook niet wordt uijtgeroepen of het volck in de wapens getrocken aan die wagten en posten, daar anders uitgeroepen wordt, als aan de hooft-wagt, 't casteel, de Nieuw-poort, de Vierkantspoort en het Speelmanspoortje; dog als er iemand passeert bij de overige drie poorten (d. z. de drie bovengenoemden, de Rotterdammer-, Diest- en Utrechtsche poort), die 't militaire honneur van een opperkoopman, buijten officieren in 't generaal, word bewesen, zullen de militairen, voor de wagt zittende, opstaan, tot de persoon is gepasseert; waarom geene gemeene militairen bij dag voor de wacht of haar logement zullen vermogen toebak te rooken, kunnen zulks egter doen in de wagt, in hun logement of elders."

Maar toch was de wacht bij het Speelmanspoortje niet groot, daar zij volgens de opgaven in Plakaatboek VIII, bl. 456 en X, bl. 374, bestond uit 1 sergeant, 1 corporaal (of trompetter), 4 gemeenen (Europeesche soldaten) en 8 Inlanders, te zamen 14 man, dus even zwaar of zwak bezet als de punt Groningen, waar evenwel 8 Europeanen en 4 Inlanders waren geplaatst. Wat de poorten of punten van de stad betreft waarop de wacht werd gehouden, blijkt het Speelmanspoortje op drie na het minstbeteekenende te zijn geweest, wat intusschen niet in strijd behoeft te zijn wat hier boven zooeven werd opgemerkt. T. a. p. vindt men de volgende cijfers. Aan de Rotterdammer en aan de Nieuwpoort vond men 27 man op wacht, aan de Vierkantspoort 25, aan de Diestpoort en de Utrechtsche poort 21, aan de punt Groningen en het Speelmanspoortje 14, op Zeeburg 11, op Amsterdam 10 en op Zeelandia 7 man.

Hoe het Speelmanspoortje aan zijn naam is gekomen, is mij niet bekend. De oudste mij bekende vermelding van



den naam brengt ons tot 1721 terug, maar dit zegt zeer weinig, want het poortje zal wel ouder zijn. De peetvader zal men te zoeken hebben in Cornelis Janszoon Speelman, van 1681 — 1684 gouverneur-generaal, maar op welke wijze kan ik niet nagaan, al geven de oude papieren op het Oud Archief hier daaromtrent wellicht voldoende licht.

Het laat zich veel eerder denken, dat Speelman het heeft laten maken, of dat het, onder zijne regeering aangebracht, officieel naar hem benoemd is, dan dat de naam uit soldatenboert zou zijn voortgesproten in aansluiting aan hetgeen er in de wandeling van het kleine poortje aan het kasteel werd verhaald, dat Speelman gebruikte voor zijne nachtelijke escapades, die eens zoo leelijk in den kijker waren geloopt, zie Batavia, enz. II, 31; Weitzel, Batavia in 1858, bl. 70; Valentijn, IV, 1e stuk, 311; en Babad tanah Djawi, het register op Spilman (Speelman) en Elduwelbeh.

Vindt men, zooals gezegd is, op geen der kaarten de plaats van het Speelmanspoortje aangeduid, evenmin ziet men ergens de Prince-steeg aangewezen. Wel is waar komt de naam voor in de legenda van de kaart van 1650, maar de er mede corresponderende letter s zoekt men in de teekening te vergeefs. Waar zij ongeveer lag, is intusschen bekend, want bij Nieuwhof leest men, bl. 199, „In het inkomen uit het kasteel van de Prinsestraet is de Prinsensteegh aan de linke hant,” terwijl Valentijn nog zegt, IV, 1e stuk, 232, „De eerste (straat), die men uit het kasteel komende, ontmoet, is de Princen (of anders ook, dog qualijk, genaamd de Heeren) straat, loopende regt op het stadhuis aan; ter linkerhand van welke men, zoo als men uit het kasteel komt, ook de Princensteeg (of de Theewater-, ook de Heerenstraat genaamd) heeft”.

Ook al vergist Valentijn zich in het laatste weer op zijn beurt, daar de Theewater en Heerenstraat namen zijn ook gedragen door de Nieuwpoortstraat of gedeelten daarvan,

maar niet door de Princensteeg, het blijkt uit beide plaatsen toch duidelijk dat de Princensteeg een zijstraat of slop (?) was in de Princenstraat (die voor het zuidelijke gedeelte, bij vergissing (?) door Daalmans, Indiaanse aanteekeningen, bl. 665, Heerestraat genoemd wordt), aan de linkerhand, als men loopt van het kasteelplein naar het stadhuisplein.

Die Princensteeg had een anderen of beter een bijnaam, als het zoo eens mag worden uitgedrukt, dien men vermeld vindt in het Daghregister bij gelegenheid van een zeer veel gerucht makenden diefstal uit Compagnie's kas, misschien wel de reden, dat deze steeg door Nieuhoff zoo in 't bijzonder, in zijne beschrijving, met voorbijgaan van zoo vele anderen, die toch ook zouden kunnen zijn genoemd, op den voorgrond wordt geplaatst; men vergelijkte hierbij namelijk de in 't oog loopende coincidentie van het vermelden der bijzonderheden omtrent de Jan Ferment straat bij Nieuhoff, bl. 199, en de passage in een vorige mededeeling dienaangaande uit het Daghregister 1668, 19 Juni, bl. 105, te berde gebracht.

De zaak wordt in het Daghregister vrij levendig medegedeeld, Daghregister 1664, 15 en 16 Sept., bl. 360 — 362, als volgt.

Gerard Vreeland was van 1666 — 1672 groot kassier, Valentijn, IV, 1e stuk, 412.

„Des morgens komt de cassier, Gerrit Vreeland, naar dagelijkse gewoonte in de casse, staande naest de logie der adsistenten hier binnen 't casteel; ende vint zijn geldcassen opgebroken en 't gelt daeruit gestolen; ziende met eenen, dat boven aen de zolder een plank opgebroken was, ende daeruit concluderende, dat de dieven daer moesten doorgecomen zijn. d'Heer directeur generael, daer van verwittigt, geeft zijn Edt d'Heer gouverneur sulx te kennen. Gaet met den secretaris Marville, naer de logie. Confineert den adsistent, Welsing, op de punt, de Robijn, omdat hij in zijn bewaring hadde de sleutels van de voornoemde solder daer de voorsz. plank uijtgebroken is, zijnde een kamer, daer enige pijken en ander geweer van de Comps suppoosten des casteels bewaert worden,



ende daer dienvolgende enige suspitie op conde vallen. Men beziet deselve camer, waervan de deur uijtkomt op de gemeene slaepsolder der adsistenten. Men vint, dat enige pannenen van het dak, op de voorsz. camer responderende los gemaeckt zijn ende besluijt daeruijt, dat de dieven eerst door dit dak en daernaer door de soldering van dese camer in de cas moeten gecomen zijn. De adsistenten, die dicht aen dese deur haere slaepplaats hebben, getuijgen, dat zij een nacht of twee te voren op de voorsz. camer groot gerommel en geraes gehoord hebben, meenende, dat de drommel daer begon te spoken. d'Heer directeur, weder beneden gegaen zijnde, laet alle de adsistenten op de plaats van de logie bijeen roepen, doet de rolle oplesen ende absenten noteren, en stelt voorts ordre om de absenten op te zoeken en alle de kisten te visiteren. Doch, eer dat dit laetste noch in 't werk gestelt wort, is het oog geslaegen op het dak, daer eenige adsistenten slaepen ende daer ook de boekhouder van de logie zijn schrijfcomptoir heeft. Men bemerkt, dat in dat dak 2 of 3 vensters uijtkomen, en dat een van dese vensters zodanig gestelt is, dat iemant, daeruijt geklommen zijnde, maer een stap twee of drie behoeft te doen om in de groote camer en van daer tot het dak, daer de pannenen uijtgebroken zijn. Terwijl d'Heer directeur en de secretaris daerop speculeren, comen 2 adsistenten bij zijn E. met namen: Joannes Rijswijk en Joannes Frederiks, ende geven te kennen, dat sij beide haere slaepplaats hadden in het kamertie, daer dat dakvenster in gemaeet was, ende dat aldaer noch een ander adsistent bij haer gelogeert was, genaemt Gilles Coyet; dat gemelte Rijswijk gister, zijnde Zondag, op Coyets koije zittende, en met zijn elleboge op den deken leggende, gevoelt hadde, dat er iets hards onder den deken lagh en, den deken opgelicht hebbende, gevonden hadde 5 packies ende in elk packje 20 rijxdaelders. d'Heer directeur laet Coyet daerop, in presentie van alle de andere adsistenten en dese getuijgen, voor den dag comen en vraegt hem, hoe hij aen die 100 rs quam? Hij bekende, met een verbleking van couleur en een groote

alteratie en beving, dat hij aldaer 200 rds gehad hadde, maer weijgerde te seggen, waer ofte van wien hij die becomen hadde, dervende boven dien wel ronduijt seggen, dat hij ongehouden was verklaring of reden daervan te geven, zoo lang men hem niet bewijsen conde, dat hij er onbehoorlijk aengecomen was. d' Heer directeur laet hem naer de Javaense corps-du-guarde brengen, met scherpe ordre aen den sergeant, Gerrit van der Meer, dat hij sal hebben toe te sien, dat niemant bij hem en come. Ontslaet wijders den onschuldigen Welsing van de punt de Robijn ende committeert den cassier Vreeland, nevens den winkelier, van Meerle, en den ondercoopman, van Dale, om de visite te doen van Coyets slaepplaets en kist, en voorts van alle de kisten der adsistenten. Zij doen de visite, maer en vinden geen geld meer, hoewel Vreelant zeijt, dat hij wel 8 of 9 hondert realen mist. Dan in de goot van het voorsz. dak, ook op het dak, boven en tusschen de pannen in, gevonden een breekbeijtel, een geteert touwtje, een vaem 2 of 3 lang, en 2 van zijne kousbanden. Men vertoont hem die in de Javaensche corps du guarde, maer hij ontkent alles; evenwel segt hij, het geld ontfangen te hebben, niet van eens mans persoon, maer van een juffrouw, die hij niet noemen en wil. Zijn Edt, de heer Generaal, hiervan rapport gedaan zijnde, ordenneert, dat d'heer Overtwater, als president van den Raad van justitie, hem nader examineeren zal. Gelijk geschiet.

„16 d<sup>o</sup> des morgens komt een schoenmaker, burger deser stede, woonende in de Princestraat aldernaest *de Princesteegh*, anders genaemt *des Comp<sup>e</sup> kist*, hier binnen 't casteel, den heere directeur generaal te kennen gevende, dat, terwijl hij voorleden Zondag achtermiddag te bruijloft was gegaan, de gemelte Coyet ten zijnen hadde gebragt een kistje, zonder dat hij wist, wat er in was; alleen dat het wat swaer woeg. Ende alsoo er thans een quaet gerucht wegens Coyet door de stadt liep, hadde hij achterdenken gekregen, en hem beswaert gevonden hetselve te verswijgen. Dit kistie wort dan, op het seggen van dese schoenmaker, uijt zijn huijs gehaelt



en in Comp<sup>s</sup> casse gebragt, zijnde daarin omtrent 500 rds bevonden, in sulken spetie, alsser gemist wort. Coyet, daarover aangesproken en ondervraagt zijnde, valt door de mande, en doet noch verder aanwijzing, dat op het negotie comptoir, daar hij bescheijden was geweest, achter de deur onder het vuile papier, 2 sakjes met gelt liggen. De secretaris Marville wort daarop gecommiteert met 2 leden uijt den achtbaren Raad van justitie en den secretaris, Snoek, om die te gaan zoeken. Zij komen op het negotie comptoir en vinden 2 sakjes met gelt achter de deur in een ton, die daer stond en daer men het vuil papier van tijt tot tijt in gesmeten had om daarna weggeworpen te worden, zonder dat iemand van de andere borsten, die daer zaten en schreven, de reuk van sulk een verborgen wiltbraed eens in de neus gekregen hadden. Somma, het gemiste gelt is ten naesten bij gevonden. Coyet bekent nu, hoe hij het uit de cas becomen heeft, over een slaende met onse gissing, doch verklaert niemant tot zijne hulpe daerin gehad te hebben, maar dat hij het alleen gedaen heeft. Hij wort dan daerop des avonts, aen de armen gevlengelt, uijt de Javaensche corps du garde door den capitain geweldiger met zijn pagien en lacqueijen overgebragt tot achter het stadhuys, daer men al sulke edelluiden gewoon is herberge te verleenen, tot dat zij op het tonneel comen om hare rolle te spelen."

Hoe het met dezen Gilles Coyet is afgeloopen, bleek mij niet, behalve dat voor hem nog een verzoekschrift werd ingediend door Frederik Coyet, gewezen gouverneur van Tajoan (op dat oogenblik mede in gevangenschap), en diens huisvrouw Helena de Sterke, die hem hun neef noemen, doch daarom is het hier ook niet te doen. Wat hier te releveeren viel, was de naam „Compagnies kist,” waarop in het voorafgaande door het gebruik maken van cursieve letters de aandacht reeds gevestigd werd.

Vreemder is een andere zaak. Er bevindt zich naast het gebouw van de Factorij der Nederlandsche Handelsmaatschappij, op de Groote rivier (Kali besar) Oost, noordelijk gedeelte, nu nog een straat of gang, Gang Factorij door de Inlanders genoemd, die eigenlijk al zoo oud is als de stad Batavia zelf, maar zonder dat ergens blijkt hoe die straat heette, want dat de naam Gang Factorij een nieuwe naam is, spreekt wel van zelf.

Reeds op den oudsten plattegrond, die gereproduceerd werd bij Swaving's Batavia's sanitaire geschiedenis onder het bestuur van de Oost-Indische maatschappij, Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde 1878, en bij Brumund, Een en ander van het oude Batavia, Tijdschr. Ind. T. L. en VK., XXV (1879), bl. 362 (oorspronkelijk in de Java-bode van 1860, no. 79, 86, 87, 92 en 94), bij dit laatste op een kleiner schaal, maar langs photographischen weg, vindt men ter plaatse aan den kant van de Heerestraat (Nieuwpoortstraat), in het blok huizen tusschen de Groene en de Leeuwinne gracht, beiden daarnog in wording, een insprong, een soort van inlopend pleintje, een doodlopende gang of slop, zooals men bij geen der andere blokken huizen op die kaart terugvindt, en die reeds doorloopt tot aan den rivieroever toe op de schets van Batavia tijdens de belegering in 1628 van Floris Fors van Berkenrode, in Bijdr. T. L. en VK., N. Rks., II, ook gereproduceerd op den door de firma Kolff & Co. uitgegeven kaart van Batavia van 1866 van G. P. T. Cronenberg, nl. het carton daarop van Colombier, en, als omstreeks 1625, door het Topographisch Bureau te Batavia. Toenmaals namelijk was de rivier nog niet recht gelegd, en de Ooster-stad dus naar de West of rivierzijde nog niet zooveel verbreed als iets later zou geschieden, en men reeds geschied ziet op de kaart van 1650, van Clemend deJonghe, andere uitgave op kleiner schaal in een atlas (?), van 1652, ook in Montanus, Gedenkwaardige gezantschappen enz., Amst. 1669, en in Voyages de Nicolas de Graaf, Amst. 1719, waar de straat haar beslag ge-



kregen heeft, en zooals men aannemen mag voor goed, want zij bestaat nu nog, en men vindt haar achtereenvolgens terug op de plattegronden van 1731, 1751, en 1781, waartegen niet opweegt, dat zij op dien van Heijdt (1739), dien van 1770, en dien van 1820 niet voorkomt.

Die waere afbeeldinge wegens het Casteel ende stadt Batavia gelegen opt groot Eijlant Java, Anno 1650, gedruckt bij Clemendt de Jonghe 't Amsterdam in de Calverstraat, is een bijzonder fraaie kaart, fijn van teekening en toch scherp tot in minutieuse bijzonderheden, wat zeer veel zeggen wil, omdat zij in overeenstemming met de gewoonte van den tijd ons de stad niet slechts in projectie laat zien, maar ten naastebij, misschien wel geheel, en nauwkeurig, behoudens eenige mogelijke abuizen, ons die ook in vogelvluchtbeeld te aanschouwen geeft.

Ongelukkig zijn mij de kaarten van Batavia voorhanden in het oud archief in den Haag niet bekend, en zoo moet hier in 't midden gelaten worden, of deze plattegrond één der twee kaarten is, die genoemd worden in de twee volgende passages.

De G. G. aan Heeren XVII, 12 December 1641 (de Jonghe, opkomst V, 251 en 253).

Wij senden UED. onder No. M. de afteekeningh van dese stadt etc. . . . . doch laeten daeromme niet, wel op hoede te wesen. 't Is sulck doorgodes genade geen openbaar geweld te vreessen sij ende voor heijmelijcke verradersche aenslaegen blijven, als gesezt, op hoede, d'een noch d'ander vertrouwen (wij) niet meer als de verseeckeringh van onse staat gedooft, d'interne vijanden sijn mede van geen consideratie, alsoo de puncten en de redoubten allerwegen wel voorsien ende ge sloten houden, soo is van Batavia's Oostzijde door sluijten van 't canaal door 't rondeel Rotterdam beter als voor desen verseekert, ende God de voorste gheen swarigheid te duchten, mits dat immer en beter wacht in desen vredigen tijt als wel bij openbaren oorlogh doen onderhouden."

Heeren XVII aan den G. G., 26 April 1650 (de Jonge, Opkomst, VI, bl. 15).

„Ende opdat wij oock hier mogen weten de gelegentheit van de landerijen omtrent Batavia ende wie de possesseurs van deselve sijn, sullen UED. ons metten eersten oock toesenden een perfecte caerte van de stadt Batavia ende omtrent liggende landerijen, met annotatie van de namen dergenen, die deselve cultiveren ende in besit hebben, om ons daarvan te mogen dienen.”

Zowel het een als het ander zou mogelijk kunnen zijn, men lette slechts op het jaartal 1650, hoewel op deze kaart van de omgeving van Batavia weinig te zien is, want daar staat tegenover, dat men er noch de Rotterdamsche poort (1636), noch de Vierkantspoort (1639) op aangegeven vindt, zoodat de teekening zelf zelfs ouder dan die jaren schijnt. Trouwens het werd vroeger reeds gezegd, de meeste kaarten zijn slechts wat men noemen kan tot op den tijd bijgewerkte oudere, niet geheel nieuw geteekende of ontworpen afbeeldingen van den feitelijken toestand van het oogenblik.

Desniettemin kunnen zij, vooral als de veranderingen niet velen zijn, en het zich wijzigen slechts langzaam vorderingen maakt, zonder dat er ingrijpende verbouwingen hebben plaats gehad, nog zeer goed een vrij nauwkeurig beeld geven ook voor den tijd na het oogenblik van de vervaardiging. En zoo zal juist die kaart van Clemendt de Jonghe van 1650 ons taliter qualiter de stad vertoonen, zooals zij er uitzag in den tijd, dat Nieuhoff daar vertoefde (1654, 1657, 1659, 1667,—1670). Het is noodig daarop hier te wijzen, want zij is het die ons den weg in de stad moet doen vinden, tot langen tijd later, daar op haar eerst volgt de plattegrond van 1731, en de belangrijkste beschrijvingen van oud Batavia juist dagteekenen uit den tijd tusschen deze beide afbeeldingen. Nieuhoff, die reeds genoemd werd, Aegidius Daalmans, Nicolaas de Graaff, Cornelis de Bruin, François Valentijn en Barchewitz schreven allen vóór dat laatste jaar, bij hun schetsen van de stad, waar-



onder die van de Graaff en die van Valentijn grootendeels naschrijverijen zijn gebleken, moet en kan die plattegrond nog zeer wel gebruikt worden, vooral als men daarbij tevens het oog houdt op die van 1731, te vinden in Dubois's Gouverneurs Généraux, Marre's lofzang op Batavia (?), en het welbekende boek Batavia enz.

Zooals gezegd is vertoont zich de bedoelde straat op den plattegrond van 1650 het eerst voltooid. De rivier is recht gelegd met een breeden weg langs haar henen. Ook aan haren Oostkant. Uit de Heerenstraat (of Nieuwpoortstraat), leidt zij, evenals de Groene-gracht en de Leeuwinegracht, naar dien oever van de Grootte Rivier, waar men, haar medetellende, en bij de Amsterdamsche gracht (vroeger Steenhouwersgracht) beginnende, achtereenvolgens toegangen tot de Heere- of Nieuwpoortstraat vindt langs de Groene-gracht, door het bewuste straatje, langs de Leeuwinegracht (thans Pasar pisang), door een straat langs de noordzijde van het kerkhof der Kruiskerk, en door een straat loopende langs het Hospitaal (thans Javasehe bank), evenzoo aan de noordzijde. Men lette hierbij er wel op, dat toenmaals het Zuiderkerkstraatje van later, dat van het Stadhuisplein vlak bij het Stadhuis naar de Kali besar voert, tegenover de Toko merah, nog niet bestond. Duidelijk geeft de tekening aan, dat het kerkhof aan de zuidzijde dadelijk aan de huizen van het blok daar ter plaatse paalde, en dat de muur ervan zoowel aan de rivierkant als aan dien van de Nieuwpoortstraat tot daaraantoe doorliep, daar dus geen doorgang was.

Dit nl. doet vragen of het mogelijk is wat men bij Nieuhoff aantreft over de dwarsstraten van Batavia's oostelijke helft, beoorlijk te localiseeren, niettegenstaande deze schrijver, zooals reeds elders werd opgemerkt, op het punt van de straten niet duidelijk is.

Zie hier wat Nieuhoff, t.a.p. bl 199, zegt:

„De straten leggen alle op een rechte lijn, en zijn doorgaans dertigh voeten breed, en aen wederzijde, buiten de leningen der huizen, met een voetpat van gebakken steenen bestraet.

„Men heeft 'er acht, zoo rechte als dwersstraten, die alle dicht betimmerd zijn, en wel bewoont worden.

„Waeronder de Princestræet een van de voornaamste is. Zij loopt uit het middelpunt van de burght of kasteel, regelrecht op het raethuis aen, en wort met twee dwersgrachten doorsneden, en in drie deelen verdeilt.

„Naest de Prince- volgt de Heere-stræet, die haer begin aen de noordzijde van de binnen-gracht tegenover het kasteel heeft, en strekt haer, met eene rechte strepe, na het hert van de Nieuwe poort toe.

„D' eerste dwersstræet aan d' Oostzijde der stad voert den naam van den gewezen lautdrost Jan Firment, misschien uit oorzake hij de meeste huizen aldaar heeft doen bouwen.

„De tweede wort de Merkstræet genoemd: daer de derde de Petavijnsstræet geheten tegen aenziet,

„De vierde is de Gasthuisstræet.

„In het inkomen uit het kasteel van de Prinsestræet, is de Prinsensteegh aen de linke-hant.

„Alle dese stræeten en stegen voornoemt leggen aen d' Oostzijde van de groote riviere, daer wij nu zullen met gedaghten overvaren, en aen d' andere zijde weer te lande treden.”

Op het eerste gezicht zou men bij eene vergelijking van de kaart met het juist aangehaalde zeggen, dat het vrij gemakkelijk is de ligging dier dwarsstraten te bepalen, vooral omdat toenmaals de Kwartierstræet (of Nasi-koeningstræet), welke lag in het verlengde van het zuider-kerkstræetje, ook nog niet bestond. Dwarssgangen, dwarsstraten, vindt men in het oostelijke gedeelte van Batavia op de kaart van 1650 er slechts vier, nl. de Jean Fermant stræet, waarover men de vorige losse mededeelingen zie, de stræet in quaestie, de stræet benoorden het kerkhof, en de stræet benoorden het hospitaal. Die naamlooze stræet zou dan de Marktstræet kunnen hebben geheeten. Ongelukkig staat bij Nieuhoff echter, dat de derde dwarsstræet, de Pittavinstræet, „daer- tegen aan zou zien,” wat toch niet anders kan beteekenen



dan dat men van daar er op uitkeek, met andere woorden, dat men die beide straten, de Markstraat en de Pittevinstraat, in elkanders verlengde zal hebben te zoeken, en dan zal daarvoor slechts in aanmerking kunnen komen de Kerkhofstraat (het latere Noorderkerkstraatje) met het verlengde ervan, aan de zuidoende van de Prinsestraat, d.w.z. de noordzijde van het Stadhuisplein, dat toenmaals voor een straat kon doorgaan, omdat men aan die zijde van dat plein twee groote gebouwen vond, de Gemaekte kleeren en stoffemerkt (of Gemaekte kleeren en stoffe hal) en nog een gebouw, waarvan mij de bestemming nog niet duidelijk is.

Over deze markt of hal, waaromtrent men in het Dagregister 1659, 21 Jan. bl 13, niettegenstaande men haar al op de kaart van 1650 duidelijk onderkennen kan, zie beneden, het navolgende leest, „De nieuwe gemaekte cleede passer staende eerstdaechs volmact te sijn, is bij haer Ede goetgevonden aen de cledenvercoopers voor dit jaer tot hondert slechte realen 's maants in pacht te laten, ten aensien d'selve passer tharen lasten, bujten de materialen, die de Comp<sup>e</sup> daertoe alle gegeven heeft, hebben doen opstellen,” bericht Nieuhoff, bl. 202, aldus:

„Aen den Westkant (bedoeld is Noordwesthoek) van het groot plein (bedoeld is Stadhuisplein), na d'eene zijde, tegen (over) het raethuis, staet een huis of beurs, daerin allerhande stoffen en gemaekte kleeren, geschildert en ongeschildert lijnwaet, beneffens veelerleie kramerijen en winkelwaren door de Sinesen verkocht worden.

„De Sinesen hebben aldaer hunne bijzondere winkels, daervoor zij alle maenden drie rijxdaelders aen den pachter betalen moeten, die gehouden is van den ontvang, reken-schap te doen, en het huis schoon en klaer te houden.

„Dit huis of deze beurs is van hout opgebouwt, en met kijate deelen beschoten, die nae boven en toe aen het dak getralijt zijn, om lucht te scheppen.

„Het heeft van binnen vijf doorgangen, die aen wederzijde in onderscheidelijke winkels verdeelt zijn; en van buiten vijf ingangen, die nacht en dag open staen, dewijl de kooplieden des avonds hunne waren opkramen, en des morgens die weer voordoen en ten toon stellen, voor een iegelijk, die lustigh is wat te koopen; daer de Sinesen eenen iegelijk, met ongemeenen ijver, toe aenlokken; 't geen hen niet scheelt of het met bedrogh off oprechtigheid toegaet; indien 'er slechts voordeel aen vast is. Dies men daer voorzichtig moet te werk gaan, of men wort bespot.

„Men kan aldaer anders zijn gerijf beter bekomen, als elders, daer dat volk zijne groote winkels heeft, en geweldigh op zijne achtbaerheit schijnt te staen. Inzonderheit wanneer het iemant aentref, dien zijn baetzuchtigen aert vreemt en onbekent is.”

Het was dus een zeer groote, vaste passerloods, die beschoten en afgeschoten was, ook al bleven de toegangen open. Uit de er bij gegeven afbeelding, bl. 203, kan men er zich nog heden eene voorstelling van maken hoe zij er uitzag, en tevens zien hoe nauwkeurig die plattegrond van 1650, waarop men haar zonder eenigen twijfel reeds in eendere gedaante, met drie langs elkander strekkende daken, terugvindt, in zijne miniatuurtjes de bijzonderheden van de stad en haar gebouwen weergeeft, zoodat men, waar controle minder gemakkelijk is, van haar weer zal mogen uitgaan, als men er zich eene voorstelling van zal willen maken hoe andere onderdeelen van de stad er toen wel kunnen hebben uitgezien. Intusschen blijkt hier tevens dat het zeker niet vreemd zou zijn, als de weg langs die passerloods, hal of markt, aan de noordzijde van het stadhuysplein, of wel de straat, die langs het kerkhof daar van de Groote rivier naar dat plein liep, de Marktstraat zou hebben geheeten, en alsdan zou werkelijk in het verlengde daarvan de Pittavinstraat kunnen hebben gelegen, zij het nu ook al dat die Pittavinstraat het gedeelte was tusschen



de Groote rivier en de Nieuwpoortstraat (Heerestraat), dan wel dat tusschen de Nieuwpoortstraat (Heerestraat) en de Tijgersgracht aan het einde van de Prinsestraat.

Valentijn, die op dit stuk, bl. 232, Nieuhoff sterk gebruikt, men mag zeggen overgeschreven heeft, had deze moeielijkheid gemakkelijk kunnen oplossen, door slechts andere woorden te gebruiken. Hij deed het niet, en Daalmans bespreekt slechts de hoofdstraten, „d' andere sijn maer kleine sijdstraetjes,” bl. 667.

Desniettemin blijft daartegenover toch nog de mogelijkheid bestaan, dat men de Marktstraat niet bij die Gemaekte kleeren en stoffe hal te zoeken heeft, maar zij in werkelijkheid de bewuste op de Groote rivier uitlopende, naamlooze straat is. In die tijden lag namelijk wat men de markt zou kunnen noemen, voornamelijk op den rechter of oostelijken oever van de Groote rivier. Het zal dienstig zijn daarover hier uitvoeriger te worden.

Oorspronkelijk lag de markt op het kasteel(voor)plein. Men behoeft slechts de kaart bij Swaving en Brummund te zien, waarop men oostelijk zelfs „Groote markt,” en westelijk „Vischmarkt” kan lezen, om zich daarvan te overtuigen. Ook blijkt dit duidelijk uit de beschrijvingen van den mislukten overval, waarmede de belegering van 1628 begon, zooals men deze vindt in de Bijdr. T. L. en Vk., deel III; de Jonge, Opkomst V, 127; en het Daghregister van 1628, sub. 22 Aug. en volgg., bl. 342.

Spoedig daarop schijnt zij naar het Stadhuisplein verplaatst te zijn. Dit plein vindt men dan ook in de orde van de lijkstatie van den G. G. Carel Reiniersz Marctvelt geheeten. In het Daghregister 1653, 19 Mei, bl. 71 staat toch: „Die dan (nl. allen die aan den uitvaart deelnamen) uijt het Casteel door de Prinsestraet ende soo voorts over 't Marctvelt ende Tijgersgracht achterom, voorbij de Nieuwpoort in de kerek gecomen sijn.”

Na de rechtlegging der rivier is de markt of liever zijn de markten, want zij waren gesplitst en veelvoudig geworden,

langs de beide oevers van de Grootte rivier gekomen. Vooral Daalmans is op dit punt zeer duidelijk, maar men houde er bij in 't oog, dat hij in 1689 te Batavia was, waar Nieuhoff, onze andere goede voorlichter op dit punt, in 1670 de stad weer verliet.

Bladz. 668 zegt Aegidius Daalmans, Indiaansche aantekeningen, „Agter de westzijde van de kerk (de kruiskerk, de grootte kerk aan het Stadhuisplein) loopt de grootte rivier en tusschen deselvige en de kerk, tot aan het siekenhuis zuidwaars op, loopt een straat, alwaar eenige huizen staan, van Europeanen en eenige Chinesen bewoont. Maar van de kerk noordwaars tot aan den hoek van de graft des kasteelpleins (d. i. de Amsterdamsche gracht) staan niet dan Chineese huizen, en het meest pedakken en seer klein, alwaar sij van allerlei goed, soo eetwaren als ander goed, te koop hebben in hare winkels, als ook voor hare huizen. Dese straat is aldaar wel 40 passen breed en staat in't midden vol kramen, soodat deselvige aldaar gelijk als nog een straatjen maken. Sij is door 2 dwersgragten (daar steene gemetselde bruggen over gemaakt sijn) (nl. de Groene gracht en de Leeuwinnegracht, thans beiden gedempt), die in de grootte rivier loopen, als in drijven verdeelt, soodat sij voor drij besondere markten verstrekt. Op de eerste vind men alderlei groente te koop, op de tweede allerlei visch, en op de derde alderlei vrugten, drooge saaden, wortels etc., en op het einde is de hoender- en eendemarkt. Dese geheele weg is van's morgens tot 's avonds soo vol volcks, dat men daar nauwelijks door kan.

„Over d'ander zijde van de grootte rivier is de straat ook wel soo breed als over dese zijde, dog van de Diestpoort af tot aan de brug, die over de rivier legt, en staan geen kramen op de straat, opdat het gesigte niet soude benomen worden aan veel schoone en grootte huizen, die aldaar staan en meest van Europeanen bewoont wierden.

„Digt bij dese brugge aan de westzijde is een grootte vierkante ronduit (nl. de Middelpunt), alwaar goede wagt en agt stukjes kanon op leggen, waarvan er twee de straat van de



Rotterpammerpoort beschieten konden, twee de straat na d'Uitersepoort, twee de straat na de Diestpoort en d' andere twee de weg na de Rijspasser of Gauwdiefspasser, soodat dese brugge en ronduijt seer na in't midden van de stad leggen, sonder het fort te rekenen.

„De straat van de Rotterdammer- tot aan d' Uiterse poort loopt lijnregt over de brugge ende en scheelt niet veel of legt in't midden.

„In het beginsel van de weg na d' Uiterse poort, op de regterhand, staat ook een kerk (de Portugeesche Binnenkerk), bijna van gedaante en groote als d' andere, dog is van boven plat en sonder tooren, en dient voor de geene die geen hollands verstaan, als Toepassen en andere, alsoo daarin in't Portugees gepredikt werd. Sij staat als d' andere, int midden van een kerkhof, waarvan de groote deure na de straate van de groote riviere staat.

„Aldaar begint de markt, alwaar alleen Chinesen wonen, en duurt tot aan de brugge, die ook over de groote riviere legt (de Hoender-passerbrug), en regt in de straat siet, die voorbij de gragt van het kasteelplein loopt. Daar is nog een (derde) brugge (de Hospitaalbrug) over de groote rivier, digt bij de Diestpoort, 't welk alle de bruggen sijn, die over de groote riviere leggen, waarvan er twee van steen sijn en een van hout.”

Welke der drie bruggen van hout was, zegt Daalmans niet, maar bij Heijdt ( $\pm$  1740) leest men, op bl. 14, „Nahe darbeij (nl. het Middelpunt) ist eine Brücke über die grosse Riviere, welche aber nur von Holtz, und im Fall die Helffte der Stadt entweder durch einen feindlichen Ueberfall oder auch durch innerliche Unruhe bereits übergegangen, so wäre doch durch Niederhauung derselben und Besetzung zweijer andern Brücken ober- und unterhalb der Stadt, die andere Helffte iederzeit im Stande sich lange genug zu defendiren.”

Dan vervolgt Daalmans.

„Op dese markt staan veel kramen, en dan soo is ijder huis een winkel, en heeft nog een kraam voor zijn deure,

dog so wijd daar van, dat het als een straatjen is tusschen haar kraam en haar huis. Aldaar vind men alles te koop bijna, dat in Indien te bekomen is, soowel kostelijkheid als vodden en leuren. Bijna half weeg dese markt staat de vleeshal, alwaar men tweemaal ter weke versch vlees kan hebben, redelijk goed en goedkoop. Digt tegens de laatste brugge (de Hoender-passerbrug) staat de stadswaag, alwaar alles gewogen werd wat er verkogt werd bij ponden; waarmede ijder sig moet tevreden houden.

„Van daar gaat men over een brug van den zijdgraft (d.w.z. een brug die ligt in de richting van de Groote rivier), en men komt op die plaats, alwaar de Vischmarkt en de Rijspasser tegen aankomen, alwaar die huisjes gemaakt wierden, waarvan te voren gewaagt is,” nl. bl. 658, waar men leest: „Over de rivier aan d'ander sijde, regt tegenover fort ende het plein, daar staat de vischmarkt en den rijspasser of rijsmarkt, digt aan de rivier, 'twelk een breede en lange galderije is, met een kromme elleboog, waartegen een vierkant plein legt van 200 passen in 't vierkant. Dit plein wierd alsdan (1689) met eenige kleine straatjes afgedeelt, vol van kleine huisjes om in den dag met groente, betels en areek etc. te koop te sitten, welke tot profijt van de Compagnie verhuurt werden, met voorwaarden van op geen andere plaatsen meer te mogen sitten met groente etc.; dog was nog niet volmaakt, doe ik van Batavia vertrok.”

Voorals men bij dese beschrijving den plattegrond van 1731 (bij Marre; du Bois; Batavia, enz.) vergelijkt, zal men zich gemakkelijk eene voorstelling kunnen maken van de onderlinge situatie dezer markten, waarbij in de allereerste plaats blijkt, dat, hoewel een markt of passerloods gevonden werd op het Stadhuisplein, en men aantoonen kan dat dit plein ook wel het „Marcktveld” werd genoemd, later de eigentlijke markt of de markten toch weer te vinden waren en lagen op de kanten der Groote rivier, bepaaldelijk hare noordelijke helft.

Toch heeft men bij Daalman's beschrijving nog het een



en ander in het oog te houden. In de eerste plaats moet er op gewezen worden, dat hij in zijn zoo hoogst belangrijke beschrijving van Batavia, hoewel er voldoende aanleiding voor hem geweest zou zijn om het te doen, zie bl. 666, geen melding maakt van de Gemaakte kleeren en stoffenmarkt (of hal), van de passerloods op het Stadhuisplein, waardoor men tot de gevolgtrekking komt, dat reeds toenmaals, in 1689, al zegt Swaving in zijn *Batavia's Sanitaire geschiedenis* onder het bestuur van de Oost-Indische maatschappij, *Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde* 1878, bl. 53, „In 1704 verviel deze bazaar, omdat het getal winkels in de stad toenam,” niet meer was wat zij vroeger was geweest, misschien wel al niet meer bestond. In de tweede plaats dat men bij het uittellen der markten of marktdeelingen op den oostelijken oever beginnen moet aan de zuidzijde, met de groote of Kruiskerk als punt van uitgang. In de derde plaats dat de toestand in bijzonderheden niet altijd dezelfde is geweest, noch even te voren, noch later.

Dit kan bijvoorbeeld dadelijk daaruit blijken, dat in 1672 de vleeschhallen van den oostelijken oever naar den westelijken werden overgebracht. *Dagregister* 1672, 16 September, bl. 351, leest men: „Ook is mede goet gevonden de varkens- en vleeshallen, die seer vervallen sijn en 't eene dicht achter de Nederlantse kerk en 't ander even boven de brugh aen de rivier cant over de Groene graght tot groote discomoditeit van de fruijt ende groensel vercoopsters sijn staende, te verplaetsen ende die te brengen aen de over ofte Westzijde van de gemelte groote rivier,” geheel in overeenstemming met de schets van Daalmans in 1689, maar het leert ons tegelijkertijd ook, dat zij, toen Nieuhoff schreef, die tot 1670 te Batavia was, daar nog niet lagen.

Van de vleeschhallen geeft deze laatste, de eerste en oudste, nauwkeuriger beschrijver van oud Batavia, een afbeelding, *Het Slaght ofte Vleeshal op Batavia*, en de navolgende beschrijving:

„Dicht op de kant van de rivier, over't water, staan twee

vleeschhallen of slachthuizen, die op palen en houte stutten gevest, en met kiaten planken beschoten zijn, onder een verheven pannendak. Alle vuiligheden die het slaghten der beesten gemeenlijk met zich slepen, kunnen bequame-lijk in de rivier gesmeten worden.

„Alle weeke wort'er, tot gerijf der inwoonders tweemaal geslagt. De slaghters hebben ieder daer bijzondere banken, om het vleesch uit te veilen, voor zoodanige waerde, als daer d'overheit het op gestelt heeft: hoewel de meesten het selve na hun goeddunken en welgevallen verkoopen, zoo dier alsse kunnen.

„Het runt vleesch gold bij mijnen tijt vier stuivers het pont: desgelijx het verkenstvleesch; maar het schapenvleesch is er dierder, uit oorzake rijke luiden daer zooveel voor betalen.

„Al het vee, dat er geslagt wordt, moet door den pachter gewaerdeert of getaxeert worden: waer van de slaghter, zonder eenige tegensprake, de tiende penning betalen moet. Maer in gevalle de waerdije te hoogh genomen was, na het oordeel van alle de slaghter, zoo moet de pachter het zelfste voor den eigensten prijs behouden.”

Zij werden, vermoedelijk na 1740, toen het blok huizen benoorden de Portugeesehe (Binnen) kerk, op de noorde-lijke helft van de westzijde van de rivier, tijdens de Chi-neesche catastrophie, in de vlammen was opgegaan, die plek ontruimd, en daar een groote markt met loodsen (zie den plattegrond van 1750) gemaakt werd, van daar weer ver-plaatst, maar nu buiten de wallen der stad. „De vleeschhal staat buiten de stad”, zegt Radermacher (Verh. Bat. Gen., I, uitg. 1781, bl. 51), en daar ligt ook nu nog in het westen, beter het zuidwesten, de kampong Padjagalan (van djagal, slachter, dus slachtplaats, slachterij), aan de overzijde van de voormalige stadsbuitengracht, tusschen de Bacherachtsgracht en de Amanusgracht, doorsneden met wat vroeger (reeds bij Heijdt) de Buffelsrivier heette. Daar vond men vroeger, sinds 1740 dan, op de kleine landtong zou men



kunnen zeggen, vóór of naast het (nieuwe) Chineesche hospitaal, volgens den plattegrond van 1820 de Varkensslagerij, gelegen tusschen de Buffelsrivier (ten noorden) en de Seuwsche strass, lees Zeeuwsche straat (ten zuiden), op dezelfde plek, waar op de kaart van 1770 de Bamboesche markt is aangegeven.

Ten opzichte van de vlak bij kampong Padjagalan gelegen kampong Pagërman dient opgemerkt, dat deze naam niet af te leiden is van garam, zout, maar van gërma, chef of houder van een huis met dansmeisjes. Daartegenover kan wel aangevoerd worden, dat de Chinees Conjoek aan de westzijde van Batavia voor eigen rekening zoutpannen had gemaakt, zie Ned. Ind. Plakaatboek, II, 1648, 27 April, bl. 122, maar het is zeer de vraag of deze op de door kampong Pagërman ingenomen plek lagen, en de uitspraak verzet zich er tegen. Het aan Conjoek verstrekte octrooi werd 9 Oct. 1654 weer ingetrokken, Ned. Ind. Plak. boek, II, bl. 199.

Doch keeren wij terug tot de markten.

Tot het verplaatsen van de vleeschhallen van de Oost naar de Westzijde van de rivier gaf het Daghregister als reden op, dat de fruijt en groensel vercoopsters er ongeriet van hadden (omdat zij zoo vlak bij waren); de Groentemarkt lag dus ook aan de Oostzijde van de rivier. Doorredeneerende, men denke aan de vermelding van de Groene gracht met name, zou men zeggen zeker dicht daárbij, want waarschijnlijk is het toch wel, dat de Groene gracht haren naam gekregen heeft van de in de nabijheid liggende Groentemarkt. Inderdaad schijnt de Groentemarkt vóór Daalmans ook noordelijker gelegen te hebben, dan hij aangeeft. Hij noemt de eigentlijke Groentemarkt het eerst, na eerst opgemerkt te hebben, dat de lange markt op den oostelijken oever door de bruggen der dwarsgrachten in drieën of in drie afzonderlijke markten verdeeld werd, waarvan dus de eerste of de Groentemarkt gelegen zou hebben bezuiden de brug over de Leeuwinnegracht, waar intusschen dicht achter de Nederlandsche kerk ook een

der beide hallen stond. De tweede markt, die dan lag tusschen de Leeuwinnegracht en de Groene gracht zou geweest zijn vischmarkt (gedroogde vischmarkt?), en de derde, benoorden de Groene gracht, fruitmarkt, markt voor de bijspijsen (sambalan en medicinale ingredienten, gedroogde zaden en wortels), en hoendermarkt.

Omtrent de ligging van de laatste markt bestaat voldoende zekerheid. De brug over de groote rivier van de Maleische naar de Amsterdamsche gracht leidende, heette ook de Hoenderpasserbrug, zooals o. a. gezegd wordt door het Ned. Ind. Plakaatboek. V, 1750, 23 Jan., bl. 640 „een wat sterken wagt onder het commando van een officier, te leggen aan de noorderbrug over de groote rivier, gemeenlijk de Hoender bezaar genaamt”, en V, 1748, 1 Oct., bl. 568, de bezettingen keeren na de parade, op het plein voor het kasteel, naar hun posten terug, „de Diestpoort marcheert over de Hoenderpassersbrug langs de groote rivier (west), de Uitregtsche poort over de Hoenderpassersbrug langs den Roewa Malacea, . . . de Vierkantspoort over de Hoenderpassersbrug door de Zandzee, . . . enz.”

Over de Hoendermarkt, zegt Nieuhoff, bl. 208. „Omtrent de nieuwe brugh, alwaar men langs de riviere, na de Kruiskerke gaet (Nieuhoff logeerde een tijd lang op de Chineesche gracht, zie bl. 199, het waarschijnlijkste is dat hij van dat punt uit, dus uit het noorden beginnende, redeneert), is de Hoendermarkt, daar de hoendermelkers hun vleugelvee, met heele bennen vol, ter markt brengen. Men koopt er bij wijle een gemeen hoen voor drie stuivers. Maer de welgevoetste en zwaerste zijn dierder. De meeste hoenderverkoopers zijn alle zwarten, die men Mardykers en Toepassen noemt. Langs deze merkt staen verscheide hutjes, van bamboesen gemaekt, daer in allerhande gedrooghde visch, uijen, look, eijeren, potten en pannen te koop zijn.”

Niet even duidelijk spreekt hij over de Groenmarkt. Ook deze begint volgens Nieuhoff aan de „nieuwe brugh”



en lag dus zou men zeggen, aan de overzijde, langs de westzijde, van de rivier. „De Groenmerkt begint aan de nieuwe brugh, zoo zegt hij, en strekt langs de rivier, tot aen den brugh bij de Middelpunt. Aldaer vindt men allerhande slaghe van boom- en aerdvruchten, die de Sinesen en zwarten aen de merkt te koop brengen, en betalen den hondersten penning voor paght en tol. Het krielt'er van vier uren des namiddaghs, tot des avonts toe, van menschen: zoodat men qualijk door den drangh kan heen dringen.”

Lag zij in zijn tijd ook aan de oostzijde, wat in verband met het Daghregister toch wel noodzakelijk is, want anders zou men de hallen juist gebracht hebben naar de plek, waar zij de groenselvercoopsters zouden zijn gaan hinderen, dan lagen zij op elkanders plaats, eene moeielijkheid, die slechts op te lossen is door aan te nemen, dat de eene een ochtend- en de andere, de groentemarkt, een avond-markt was, zooals Nieuhoff met zoo vele woorden dan ook schijnt aan te geven, en zijn bevestiging kan vinden in het „de kraamtjes dewelke op kosten van d'E. Comp. opgericht sijn aan de groote rivier, van de avond-passer af tot de hoenderpasser toe, zal den pagter onder sijne toesicht hebben,” van Ned. Ind. Plakaatboek, IV, 1739, 20 April, bl. 457, en Daghregister 1667, 27 Dec., bl. 406, „verleden nagt tusschen 10 en 12 uren zijn op de Groenmarckt aan de Oostzijde van de rivier 4 pedacken ofte steene woninekjens bijnae geheel afgebrant niet sonder pericul van meerder en grooter ongeluck, 't welck daeruijt soude hebben connen verstaen.” Dat Nieuhoff werkelijk aanleiding geeft tot de opvatting, dat in zijn tijd de Groentemarkt aan de westzijde van de rivier zou hebben gelegen, kan men zien uit de volgende passage in Batavia enz., bl. 145, die hier wordt medegedeeld om tevens in het licht te stellen hoe de schrijvers over Batavia, onder wie de Graaff in dat opzigt zich het werk vooral gemakkelijk heeft gemaakt, elkaar hebben nageschreven. „Bij de brug, die over de rivier

naar de groote Kerk leidt, vindt men de Hoendermarkt, alwaar de hoender- en duivekoopers hun gevogelte met geheele korven vol brengen. Deze lieden zijn alle zwarten, Mardykers of Toepassen genoemd, die hier ook verscheiden bamboesen hutjes hebben alwaar zij allerhande gedroogde visch, nijen, look, eijeren, mitsgaders potten en pannen, verkoopen. Deze Groenmarkt begint bij deselve brug, en strekt zich uit tot aan het Portugeesche Binnenkerkhof, alwaar de Chineezen en zwarten allerhande voorraad bloemen en aardvruchten ter markt brengen, waarvoor zij den honderdsten penning moeten betalen. 's Namiddags van vier uren tot aan den laten avond is hier de grootste drukte." Over deze passage zie men nog beneden.

Dat er 's avonds aan de Oostzijde van de Groote Rivier ook markt gehouden werd, blijkt nog verder. Doch ik kan volstaan met dit hier even te hebben opgemerkt, omdat hier onder, als nader over de Vischmarkt wordt gesproken, het citaat, dat daarvoor dient te worden aangehaald, dit van zelf nader berichten zal.

De markt aan de Westzijde, waarheen de vleeschhallen verplaatst werden, was niet de plaats, waar levensmiddelen werden verkocht. Daar vond men van alles en nog wat, behalve deze, want de vischmarkt (van versehe visch) en de rijstmarkt lagen wel in dezelfde richting, en aan denzelfden kant van de rivier, zooals Daalmans dat aangeeft, maar zooveel noordelijker, benoorden de Maleische gracht, en door een gracht of een brug daarvan gescheiden.

De markt op den westelijken oever van de rivier, heette in de wandeling de Gauwdiefspasser (zie de aanhaling uit Daalmans), zooals weer duidelijk uitkomt bij Valentijn die, IV, 1<sup>e</sup> stuk, bl. 232, het volgende zegt: „Langs de rivier wonen naar de Oostkant meest Chineezen; ook aan de Westkant, vooral omtrent de Diestpoort, heeft men zeer schoone huizen door Hollanders bewoond, alwaar naar de Zuidkant bij de Gasthuis straat nog een steene brug is, gelijk er nog twee zulke aan de Noordkant zijn, daar men van de groote middelbrug af, na de



Westzijde, de Gauwdiefsmarkt heeft, daar allerlei waaren verkogt werden, en daer veel groote huijzen der Chineezen met groote porcelijn winkels zijn. Dese werd zoo genaamd, omdat men daar veel gestolen goed te koop vind; en naar de Oostzijde is een zeer lange markt van alles, dat men bedenken kan, en vooral van't geen men in de huishouding en voor de slaven van noode heeft, die tot aan de Hoenderbrug loopt, en gemenelijk zoo vol slaven en ander volk is, dat men vooral 'smorgens werk heeft, om er door te dringen. Ook heeft men omtrent de Middelpunt, bij die groote brug, een zeer groote markt, daar dagelijks niet dan bloemen verkogt, en weer versch aangevoerd werden, aangezien de jonge Juffers veel werk daarop maken, waarom de jonge Heeren tegen den avond veel kranzen en snoeren koopen, en die aan de jonge Juffers, daar zij dan bij zijn, vereeren, waardoor alle die kraamkens gedurig ledig raken."

Zooals hierboven reeds werd opgemerkt, kwam er na den brand van 1740 op de Kali besar west, noordelijk gedeelte, een groote open plek, die tot pasar werd ingericht, en daarmede zal de geheele Gauwdiefspasser vervallen zijn, wat mede aanleiding tot het verplaatsen der vleeschhallen kan hebben gegeven, en op dien nieuwen toestand ziet dan vermoedelijk wat men vindt in het citaat boven reeds medegedeeld, uit Batavia enz., waarvan de 1<sup>e</sup> editie van 1741 is. Toch zou dat, zooals het door mij boven opgenomen is, ook slechts enkel gewijzigde naschrijverij kunnen zijn.

Na dit alles vinde hier nu ook nog eene plaats wat Barchewitz en Heijdt over de markten mededeelden.

Barchewitz, te Batavia tot 1721, geeft in zijne Ost-Indianische Reise-Beschreibung.

bl. 81, „Die Marckt-Platze oder Passaars sind nahe an dem Vierkant, als nehmlieh ein absonderlichen Reizmarekt, oder Passaar, ein Fisch-marekt, welke allda durch die hierzu bestellte Pasaar-Meister auf Abschlag verkauffet werden; ingleichen ein Obst- und Fleischmarekt. Der vornehmste unter diesen ist der Mohrische Bandar, auf welchem aller-

hand seidene Zeuge, gemahlte Sitzen und bunte und weisse Cattune verkauffet werden. Der Marckt, wo allerhand grüne Küchspeise zu verkauffen ist, nennt man den Gaudibs-Passer. Nicht weit davon ist ein viereckiger Thurn, die Mittel-Bündt genannt, auf dem selben lieget eine Soldaten-Wache, die müssen Acht haben, wenn es Schlägereijen, oder sonsten was giebet auf dem Marckt, so musz die Wache gleich herunter kommen, und die Krackeeler in Arrest nehmen."

bl. 581, „Auf dem Gaudifs-Passaar zu Batavia sitzen die Chinesen in Buden mit allerhand Geld-Sorten: Wer nun Geld verwechseln oder einwechseln will, kann solcher beij diesen Leuten thun. . . . . In der Halle over Fleisch-Banck zu Batavia ist alle Tage wild Schweinen-Fleisch zu bekommen, so kann man auch auf dem Passaar allerhand Gattungen Fische und Austern und überhaupt alles, was man wünschet, haben."

bl. 505, „Ich habe vielmahl mit Verwunderung angesehen, dasz man in dem gleichsam am Ende der Welt gelegenen Batavia auch so gar die Europäischen Küchen-Speisen so wohl als irgend an einen Orte mitten in Deutschland bekommen kan. Denn auf dem Marckte dieser Stadt trifft man in Hauffen Kohl-Rabi, Blumen-Kohl, gemeine Kohl, Radisen, Sellerij, Gureken, Salat und andre Europäische Garten-Früchte das gantze Jahr hindurch an, dasz man davor erstaunet. Auf einen andern Marckte trifft man die delicatessen Austern und Fische in Ueberflusse an."

Heijdt, te Batavia tot 1741, Schauplatz, bl. 51, zegt, „Gleich besser zur Lincken siehet man (op plaat XVII) hinter des Hecken (van den Zuidrand van den vijver van het Speelhuis van den Gouverneur-Generaal op de Groote rivier) eine über die grosse Riviere gebaute Brücke, so die Hüner-Bassaar, oder die Gaudieffs Brücke genennet wird. Sie ist hier in dem Prospect aus Irrthum des Graveurs nicht also, wie ich sie in meinen Original-Zeichnung angewiesen habe, vorgestellt worden, massen dieselbe von Stein mit gewölbten Bögen aufgeföhret ist, und ruhet nicht auf höltzernen



Pfählen, wie sie der Graveur in dem Kupfer angemercket hat.

Bei dieser Brücken ist der Hünen-Bassaar oder Marckt, allwo man allerhand Geflügel haben kan. Die Mardicker, Mohren, Mallayer, Toepassen handeln mit denenselben. Sie bringen dergleichen nebst unterschiedenen in der Sonnen getrocknetem Fleisch und Geflügel, von Wildprät, Enten, etc. wie auch Eyer und allerhand Esz-Waaren, in grosse Menge von Klein-Java dahin. Ein alt Huhn kaufft man gemeinlich vor 3 Stüber Holländisch, welches nach unserem Gelde so viel als 7 oder 7 und einen halben Kreuzer beträgt; die Fetten aber sind etwas theurer. Besser hinaufwärts an der linken Seiten langst der Riviere ist der Groende-Bassaar, oder der grüne Marckt, und Mitten in dem selben ist der obgedachte Nachmittags-Fischmarckt (zie bij Heijdt, bl. 50, en hier beneden). Dieser grüne Marckt, welcher das gantze Jahr durch mit allerhand grünen Waaren besetzt, ist des Nachmittags van 4 bis 6 oder bis halb 7 Uhr, sonder grosse Mühe und Getränge, wegen der vielen Menschen, die allda Fisch, Carwat, Eyer, Tauben, grüne Waaren und getrocknetes Fleisch kauffen, nicht zu passiren. Längst demselben wohnen auch viele Chinesische Silberschmiede und andere Handels-Leute von dieser Nation, die alles, was nur zu erdencken, allda verkaufen. Ja, man findet bey ihnen allerhand Englische, Holländische, Indianische und sogar auch Nürnberger Waaren, als man nur begehret, es sey von Hüten, Degen, Spiegeln, Messern, Gläsern, Medicinen, Haarpuder, Porcelain, eiserne Geschirre, alte Kleider, neue Stoffen, allerhand künstlich gemachte Kästgen, und alles, was nur verlangt wird, ist bey ihnen im Ueberflusz anzutreffen. Ueberhaupt ist längst der gantzen Riviere bis an die Mittel-Pünt, und weiter, alles mit verschiedenen Läden von Kauffman Schafften zu beyden Seiten angefüllet. Neben der Hünen Bassaar-Brücke zur Rechten längst der Riviere hinauf stehet die Waag, und besser hinaufwärts die Fleisch-Hall. Diese Fleisch-Hall ist über die Riviere auf Pfählen gebauet, damit das Blut und anderer

Unrath beym Slachten in das Wasser geschmissen werden kan. Sie ist mit einer hohen Spannung oder Dachwerck versehen. Es wird alle Wochen zweymalen darinnen geschlachtet. Ein jeder Schlachter hat seine besondere Banck, um das Fleisch unter dem Obrigkeitlich-angesetzten Tax zu verkauffen; doch regardiren sie so genau nicht darauf, und verkauffet ein jeder so theuer als er kan. Das Rind- und Schweinen-Fleisch kostet mehrentheils das Pfund 4 Stüber Holländisch; das Schaaf-fleisch aber ist theuer; angesehen, die Reichen dasselbe sehr hoch bezahlen, weiln allda nicht viel Schaaf gezogen wurden. Es ist mehrentheils ein Pächter da, welcher jederzeit das Vieh, so geschlachtet wird, taxiret; wovon die Schlachtere ohne Wiederrede den zehenden Pfennig bezahlen müssen. So aber gedachter Pächter das Fleisch zu hoch, und zwar gegen der Schlachter ihre Meinung taxiret hat, musz er es selbstn behalten. Es ist weiter hinauf noch eine Halle, worinnen allerley, und zwar recht frisches, Wildprät verkauffet wird. Diesen ist das beste vor mich in Batavia gewezen, weil man um einen civilen Preis ein grosses Stück überhaupt zu kauffen haben kan. Das Rind- und Schweinenfleisch aber anbelangend, so ist dasselbe allda bey weitem nicht von dem Geschmack und Gusto als bey uns, massen einen oft von ersterem das Fett als ein Unschlitt am Gaumen hangen bleibt; letzteres aber ist so moltzig, dasz es einem eckelt, wann man es essen musz, zumahlen, so man die Umstände, welche zum offtern mit denen Schweinen vorgenommen werden, auch ihre Proportion, die von den Unserigen weit unterschieden ist, und wovon zu seiner Zeit gehandelt werden soll, in Betrachtung ziehet".

Volledigheidshalve is het zaak aan het voorafgaande nog iets toe te voegen, daar de markten zich op den westelijken oever nog iets verder noordelijk uitstrekten, en er ook van den Waag met een enkel woord gerept dient te worden.

Deze laatste stond, zooals uit de aanhalingen uit Daalmans en Heijdt reeds bleek, en zooals door den plattegrond van



1781 (Radermacher, Verh. Bat. Gen., I) bevestigd wordt, aan het noordelijk einde van de Gauwdiefsmarkt, vlak bij de Hoenderpasserbrug. In deze waag werd na 1661 uitsluitend van een Hollandsche weegschaal gebruikt gemaakt. „In de waag deser stede zal alleen een Hollandse schael gebruikt worden ende geen ander,” Daghregister 1661, 29 Dec., bl. 524, vlg. Ned.-Ind. Plak. II, 1661, 29 Dec., bl. 357; 1665, 21 Dec., bl. 408. 9 Maart 1673, *ibid.* II, bl. 563, werd er een „beëedigd” waagmeester aangesteld, en in 1746 verloor zij veel van hare beteekenis, daar het wegen den 12 Augustus van dat jaar ook buiten de waag werd toegestaan, Ned.-Ind. Plakaatboek 1746, 12 Augustus, deel II, bl. 356. Volgens Ned.-Ind. Plakaatboek II, 1651, 27 Dec. bl. 173, werd er op dien datum een Europeesche waagmeester aangesteld, die buiten den pachter van de waghe alles „pertinent” wegen moest, 't geene ter waghe gebracht werd”. Hem werd toen voorloopig ten zijnen behoeve eene bamboe loods opgeslagen op het kasteelsvoorplein, op den hoek van de groote rivier en de Amsterdamsche gracht. De instelling van een waag te Batavia dagteekent van 1 Nov. 1620, zie Ned.-Ind. Plakaatboek I, 79.

De Hoenderpasserbrug verbond de Amsterdamsche en de Maleische gracht met elkander. Zij lag daar, waar men thans de ophaal- of wipbrug vindt bij den Grooten Boom. Dit groote pakhuis of complex van pakhuizen bestond in Nienhoff's tijd nog niet. Ook nog niet tijdens de andere schrijvers, die hier ons vooral gegevens verstrekken, te Batavia vertoefden. Men vond op de plek door dat pakhuis thans ingenomen, het vervolg van de Vischmarkt en de Rijstpasser, met een open terrein aan de westzijde, dat begrensd werd door den achterkant (?) of oostzijde van de huizen in de Zandzee, terwijl de Rijstpasser als het ware een elleboog vormde. Men zie hiervoor slechts wat Daalmans zeide, en vergelijkte er bij den plattegrond van 1731, die dat duidelijk laat zien, evenals de kleine marktloodjes, die men in 1689 volgens Daalman's bericht bezig

was op te brengen. Op die van 1650 vindt men, naast een open terrein, de vischmarkt en (nog) geen rijstmarkt. Dat dat terreintje te voren altijd open is geweest, is niet zeker. In het Daghregister leest men sub 1641, 18 Juni, bl. 346, „terwille het voorgeschreve recht (een terechtstelling) geschiede, onstondt brand bewesten de rivier, in de bamboese petacken tegenover de vischmarkt, uijt de huijsinge van den capiteijn der Maleijers ende liep met de zeewint soodanigh voort, dat de gantsche buijrt van 't voorschreve huijs af tot de Maleijtse gracht toe, ende voorts om de houck, wel 50 petacken in minder als een halff uijre tijts in de colen lach ende veele haer armoetje verloren hebben.” Men zou zoo zeggen dat deze brand juist op de bedoelde plek moet hebben gewoed.

Over de vischmarkt deelt Nieuhoff, bl. 207, het volgende mede:

„De vischmarkt leit op den Westkant van de groote riviere, en staat op houten stutten, en is met hoogh spoorwerk en pannen overdekt.

„Tegen het midden is een huisje over het water voor den afslager gebouwt: daer alle vischers moeten aenleggen, wanneer zij uit zee komen; alwaer de vangst dadelijk, bij openbaren afslag aen de meestbiedenden wordt opgedragen.

„De vischkoopers of mijnders zijn alle Sinesen, die hunne bijzondere banken hebben, daer zij alle maenden twee rijxdaelders voor moeten betalen, eer zij hunne gemijnde visch mogen uitveilen en verkoopen.

„D'afslager betaelt terstont, na de verkooping, den koop van d'afslage visch, en geniet, voor het verschof der penningen voor ieder reael, twee stuivers.

„Aldaer kan een iegelijk zijn gerijf bekomen, en te merkt gaen, na hem de beurs gespekt is, en zee- of riviervisch, of modder of schelpvisch koopen, zooveel of weinig als hij begeert.

„Deze neering duurt aldaer van des morgens ten tien uuren tot des achtermiddaghs ten vier uuren. Dan ver-



trekken de vischkoopers, achter de vleeschhal, op den kant van het water, alwaer een ongeloofelijke menigte visch aengebraght, en metter haest verkocht wert,

„Aen het Zuid-eind heeft d'afslager een bequame wooning, daer uit hij alles kan overzien, wat' er omgaet.”

Om nog een voorbeeld te geven van de echo-achtigen klank der mededeelingen bij latere schrijvers, worde hier als ter zake dienende ook even de passage over de vischmarkt bij Heijdt weergegeven. „Dieser Bassaar oder Fischmarkt liegt, wie in dem Prospect nachzusehen, gleich neben den Zucker-Pack-haus (dit wordt bij Nieuhoff en Daalmans niet vermeld, wel bij Barchewitz en Valentijn, en schijnt gebouwd te zijn op de plek, waar de rijstmarkt had gelegen). In dessen Mitten ist ein kleines Häuslein unten am Wasser vor den Abschlager erbauet, allwo alle Fischer, wann sie aus der See komen, anlegen müssen, und wo der Fang 10 gleich bei öffentlichem Abschlag an die Meistbietenden überlassen wird. Die Fisch-käuffere sind mehrentheils Chinesen, die ihre besondere Bäncke darzu haben, vor welche ein jeder alle Monat 2 Ducatons bezahlen musz, ehe und bevor sie ihre Gemein-Fische feilbieten und verkauffen mögen. Der Abschlager bezahlt so gleich nach den Abschlag den Kauff für die abgeschlagane Fische, und geniesset für den Vorschusz des Geldes, für einen jeden Reichs-thaler 2 Stüber Holländisch. Allda kan ein jeder nog seiner Bourse mit wohlfeylen und theuren See und Riviere-, wie auch Moder-oder Scheld-Fischen, so viel und so wenig er immer begehret, versehen werden. Diese Verkaufung währet jederzeit von Morgens 10 Uhr, bis des Abends um 4 Uhr; dann gehen die Fischverkauffere an die Seiten der Riviere auf den sogenannten Nachmittag-Fischmarkt, allwo ebenfalls eine erstaunliche Menge von Fischers hingebracht und mit grosser Geschwindigkeit verkauffet wird. Der Abschlager hat jederzeit in einer solchen Gegend, wo er alles übersehen kan, seine Wohnung, damit keine Betrügereyen unterlauffen können,” enz. Heijdt, Schauplatz, bl. 50.

Ook deze beschrijving van Nieuhoff gaat vergezeld van eene afbeelding, terwijl zij op dezelfde bladzijde gevolgd wordt door een pericope over de Rijs of Koorenmerkt, die wel te onderscheiden is van het Rijs *pakhuis*, dat bij het bolwerk Amsterdam gelegen was, zie Nieuhoff, bl. 206.

„De rijs-of koorenmerkt stoot aldaer tegen het Noorden dwers aen, en is na die zelve schikking, als de vischmerkt, gebouwt: behalve dat'er geen toonbakken zijn.

„Men ziet er veelerlei slag van granen, die, tot gerijt der inwoonders, met kleine mate (ganting daer ter stede genoemd) worden uitgemeten, en voor zoodanige waarde verkogt, als de merktgang meebrengt.

„Deze mate houdt gemeenelijk dertien of veertien ponden rijs, en kan gemeenelijk voor zes stuivers gekocht worden.

„D'ijkmeester heeft een bijzondere woning aan het eind, en verzorgt den openbaren ijk, die tweemaal des jaers op het stadhuis, in Lou- en Zomermaent, ten overstaen van twee schepenen, gedaen wordt: alwaer een iegelijk die maten en gewichten gebruikt gehouden is te verschijnen, om die te laten ijken, mits betalende van ieder ijk zes stuivers.”

Uit dit alles blijkt ten duidelijkste, dat men in het oude Batavia, tot op een zekeren tijd de markt, of de markten, vooral vond langs de beide zijden voornamelijk van het noorder gedeelte van de Groote Rivier, waar de levensbehoefden, dus de belangrijkste marktproducten, te koop werden aangeboden op den Oostelijken oever, dien men daarom in dien tijd de markt bij uitstek zou hebben kunnen noemen. Daarom schijnt het niet geheel ongegrond te zijn te vragen of die naamlooze straat, het tegenwoordige Factorij-straatje, niet toch de Marktstraat zou kunnen hebben geheeten? Het kwam aan het licht, dat daaromtrent geen zekerheid was te verkrijgen. Misschien dat het later nog wel uitkomt wat er van aan was, of dat een en ander nu reeds in staat is daaromtrent meer licht te verspreiden.



Aan schrijver dezes zou niets aangenamer zijn dan dat. Men zag het, dat hij zijne opmerkingen slechts *losse* mededeelingen noemde. In werkelijkheid zijn zij ook niet meer, en het doel van het publiceeren er van is dan ook geen ander dan op sommige zaken de aandacht te vestigen, eenige nieuwe bronnen meer bekend te maken, en zoo anderen, beter ingewijden, uit te noodigen zich over het oudere Batavia, ten bate van het publiek, dat in de jongste tijden duidelijk meer belangstelling in de geschiedenis der stad als stad aan den dag legt, uit te spreken.

Met het spreken over markten moest er vrij veel over de Groote rivier gezegd worden.

Het schijnt daarom aangewezen te zijn hier dadelijk nog enkele bijzonderheden te laten volgen, waaruit nog enkele zaken af te leiden zijn, die kunnen laten zien wat daar onder anderen nog meer gebeurde.

Het moet de aandacht getrokken hebben dat Daalmans reeds mededeelt, dat het zuidelijk gedeelte van de Groote rivier in zijn tijd reeds bijna uitsluitend door Europeanen, gegoede, bewoond was, en men moet dus aannemen dat reeds toenmaals, in 1689, daar zoogenaamde rijkelui's huizen te vinden waren. Vooral aan de westzijde werd daar de weg vrij gehouden, en men vond daar geen markt.

Dit kan intusschen ook nog een andere reden gehad hebben, want in het Daghregister leest men sub. 1664, 8 Jan., bl. 5, „Van gelijke is verboden eenige vaertuigen, groot of te kleijn, binnen de stad op de wal te halen om vertimmeren, schoon gemaakt of te gebrand te worden, anders als ter plaetse daertoe geadsigneert, als te weten: aan de riviers Westzijde, tusschen de redoubt Middelsteijn ende de poort Diest, mitsgaders aen de Oostzijde van deselve rivier, aen de tongh tegenover de vischmarkt, op verbeurte van 3 ra.” Vgl. Ned. Ind. Plakaatboek, II, 1658, 21 Juni, bl. 305. Waar de kade of wal voor zulk een doeleinde gebezigd werd, bleef er toch niet veel plaats voor markthouden over.

Onder 1668, 21 Aug., bl. 141, vindt men melding van het volgende besluit, „Nae de middagh is in Raede van India goetgevonden bij edict te gelasten, dat alle groote en swaere boomen, op 12 voeten nae aen de riviercant staende en pericul loopende van te vallen, sullen moeten worden omgehackt, op poene van 3 rds voor d' eerste en 6 voor de tweede reijse, en dat soodanige boomen sullen worden omgevelt tot laste van de gene, die daerinne nalatig sullen bevonden worden, om alsoo voor te comen, dat geen boomen in de rivier comen te storten, mitsgaders het pericul, dat de vaertuijgen ende menschen bij harde afwateringh daerdoor onderworpen sijn”, — blijkens Ned. Ind. plakaatboek II, 1668, 21 Aug., bl. 461, was dit een besluit van algemeene strekking voor „de landen langs de Groote en Krokodillenrivier,” — watzeker medewerkte om meer orde te scheppen en ongelukken te voorkomen, evenals tot waarborg van het behoud van de nuttige werken daar opgericht, de bruggen, moest dienen, Daghregister 1664, 8 Jan., bl. 5, „Niemant en zal na desen de bruggen binnen de stadt mogen gebruijcken om de masten van eenig vaertuijg uijt ofte in te setten, op een gelijke amende van 3 ra ende de schade te vergoeden, die daerbij sal sijn geschiet.”

Het heeft er allen schijn van dat tot dit billijke besluit mede heeft gewerkt de bouw van een nieuwe brug, of wel de vervanging van een oude door een nieuwe, over de Groote rivier. Achtereenvolgens leest men, iets te voren in het Daghregister, 1663, 15 Juni, bl. 239, „Ook sal het fundament van de brugge tusschen de punten, Diest en Grimbergen over de groote rivier werden weggenomen om te sien, hoe dat het gesteld is, en alsdan te resolveeren, op wat wijze men een andere brugge in de plaats sal kunnen maken;” 1663, 17 Aug., bl. 407, „Heden is het fundament van de nieuwe brugge, die over de groote rivier tusschen de punten Diest en Grimbergen sal gemaeckt worden, besichtig en bevonden seer diep te leggen;” 1663, 7 Sept., bl. 443, „Is mede gesien het pourtraict van de nieuwe



brugge, aen de poort Diest over de groote rivier deser stede te maken, ende is goetgevonden deselve alsoo te laeten voortgaen, te weten van steen, sonder vallbrugge;" en 1669, 1 Nov., bl. 441, „Na den middagh is in Raede van India goetgevonden de steene borgh van de sluijs, tegenover de poort Diest gelegen, af te breecken, alsoo deselve pericul loopt van in te storten ende daerover weder een houte brugge te leggen."

Van de drie bruggen over de rivier, men herinnere zich slechts het citaat uit Daalmans, boven medegedeeld, was de oudste die bij de benteng Middelpunt of Middelsteijn, althans in dien zin, dat daar het eerst een brug over de rivier geslagen is. Reeds op den oudsten bekenden plattegrond van Batavia, die bij Swaving, en bij Brumund's opstel, vindt men op die hoogte, maar noordelijker, iets bezuiden de Groene-gracht, een brug over de rivier, die op de kaart van van Berkerode, 1628, mede voorkomt en de Engelsche brug heet, vermoedelijk naar het Engelsche huis, dat weer iets zuidelijker, toenmaals aan den overkant, den westkant van de rivier lag. Die brug werd tijdens de belegering verbrand door de Javanen, zie bijv. Dagregister 1628, 30 Sept., bl. 362, „den viant verleeden nacht een gedeelte van d'Engelsche brugghe aen d'oversijde van de rivier in den brandt staecken," nadat het Engelsche huis reeds den 28 Augustus te voren in de vlammen was opgegaan, *ibid.*, bl. 349, „des avonts raeckte d'Engelsche logie die over de riviere staedt inden brandt, 't grootte hujs brande ghans aff datter anders niet dan de mueren van bleven; 't packhujs daar touwen en ander rommelingh in lach bleef staen, dan naer 'tscheen wilden (de Engelschen) daarvan niet berghen, soo dattet selve als t'gheene noch meer onbeschaedicht blijven staen was, door den brandt vant groot hujs naderhandt geheel verbrande." De latere burg, op die plek, die naar waarschijnlijkheid de brug is bedoeld in den brief van den G. G. aan Heeren XVII, Juni 1631 (de Jonge, *Opkomst V*, bl. 182), lag nog iets zuidelijker, tegenover

de zuidelijke grens van het terrein van de Engelsche loge, aan de noordzijde van de Leeuwinnegracht. Opmerkelijk genoeg mist men op het plan van 1650 (Clement de Jonghe) niet alleen de noordelijkste der drie bruggen van Daalmans, zie boven, de Hoenderpasser-, Basar-, of Gauwdiefsbrug, die van 1655 is, zie Plakaatboek II, 1655, 24 Sept. bl. 207, en daarom bij Nieuhoff (tot 1670 te Batavia) de Nieuwe brug heet, maar ook deze, de Middelpuntsbrug. Maar hoe onwaarschijnlijk het ook moge lijken, dat er in dat jaar 1650 alleen bij de punt Diest over de rivier een brug zou hebben gelegen, het verslag over de amokpartij, dat beneden uit het Daghregister van 1653 zal worden overgenomen, schijnt dat toch te bevestigen.

Tegenover die brug, in het midden dan, wanneer dan ook later weggebroken en weder gelegd, althans vlak bij die plek, lag evenwel „s Compagnies thuijn, gelegen aen de westzijde deser stadt op de groote rivier, besijden over de redoute Middelsteijn, al waer de Maleijtse kerkce althans is staende,” Ned.-Ind. Plakaatboek II, 1660, 16 Maart, bl. 334, een kerk, die vóór zij eigenlijk goed en wel stond, reeds verschillende lotgevallen had gehad, maar eenmaal opgebouwd en in gebruik genomen, tot in het jaar 1808, toen zij verbrandde, daar te vinden was.

De bijzonderheden daaromtrent vindt men in het Daghregister, 1661, 25 Maart bl. 66, „Is goedgevonden de nieuwe Maleijtse kerk aen te besteden en te laten maken 6 voeten hooger, als de drempel van 't kerkhof jegenwoordig iss te weten 3 voeten voor het zakken, daer wij staet op maken, en 3 voeten uijt de grond;” 1661, 12 Augustus, bl. 257, „Nade middag omtrent de klokke 5 uren, hebben kerkmeesteren deser stede, volgens en uijt krachte van de resolutie van den 2<sup>en</sup> deser loopende maend, het onderste of te benedenste deel der muragie van de nieuwe geprojecteerde Maleijtse kerk, van den grond af tot aen de lichte cassijns. ten huijse van Siecqua, Chinees, schepen der stede, ten overstaen van d'heeren majoor, Willem van der Beek, baillu, . . . . .



van den Keere, en twee gecommiteerde schepenen, aan den Chinees, Lisjooko, aenbesteedt, de roede van 12 voeten tot 120 <sup>ra</sup> à 48 stuivers ijder, op de conditien, als bij billetten te voren aengelegen en onder de resolutien van den 2<sup>en</sup> deser geinsereert is; 1663,30 Maart, bl. 104, „Nae den middag is ter vergadering van haar Ed<sup>e</sup>. goedgevonden de nieuwe Maleijtse kerk bij provisie tot een rijsmagazijn te gebruikken;” 1663,3 Juli, bl. 344, „Nae de middag is ter vergadering van haer Ed<sup>e</sup>, op de klachten van den doodgraver op het Nederlands kerkhof, van dat het Maleijts kerkhof te veel dooden nae sich treckt, goedgevonden te ordoneeren, dat de geene, die in 't ziekenhuijs sterven, d'eene week op het eene ende de andere week op het andere kerkhof begraven sullen worden;” 1663,20 Juli, bl. 355, „Nae de middagh is ter vergadering van haar Ed<sup>e</sup> goedgevonden een nieu rijspakhuijs te maecken tusschen de punten Zeeburg en Groningen, alsoo 'er dagelijcx soo veel rijns van buijten aeneomt, dat men geen raad en weet om deselve langer te bergen (dit met het oog op het gebruik, dat ook van de kerk gemaakt werd);” 1664,30 Mei, bl. 219, „Is verstaen, dat het gestoelte der diaconen, in de kerke (de Maleijtse kerk?) gemaect, door kerkmeesters sal betaalt worden en niet door diaconen;” 1668, 14 Oct., bl. 173, „Heden na de middagh is het metselwerk van de Maleijtse kerk aengenomen bij de borgers, Abraham Struijs en Joan de Ruijter tot 15<sup>1/2</sup> rds de roede van een steen dichte in 't vierkant, op soodanige voorwaerden ende conditien, als onder dato 12 deser in het resolutie boeck staet geinsereert;” 1669,3 Sept., bl. 406, „Is mede goetgevonden ende geresolveert het aenhogen van de Maleijtse kerek van buijten langs de muur te besteden aen den capitain, Christiaan Poolman, tegen 8 rds de roede in 't vierkant om, gelijk nu van binnen geschiet, met volontaire soldaten gedaen te worden;” Dagregister 1671, 20 Jan., bl. 248, „Naer den middagh is in Raede van Indie goetgevonden de bamboese kereq ofte loots, daar de Portugese dienst in gedaen word, te laten vernieuwen

en oocq wat rijmer te maeken, naerdien met het opmaken van de inlantse steene kereq nogh al een geruijmen tijt als doorloopen;" als wanneer de kerk dus nog niet voltooid was, ja, het duurde, volgens de mededeeling van Dr. F. de Haan, Uit oud Batavia, de Portugeesche Buitenkerk, bl. 18 en 52, tot 1673 vóór zij werd ingewijd. Van dit jaar is nl. o. a. de „bepaling, dat op de hoogtijden, als Paaschen, Pinxteren ende Kerstijdt, in de nieuwe kerk te Batavia aan de Westzijde des Maandags in de Maleische taal zoude gepreekt worden," Ned. Ind. Plakaatboek, II, 1673, 28 Maart, bl. 564. In dien tusschentijdt was er weder kerk gehouden in het stadhuis, men zie Daghregister 1669, 27 Aug. bl. 393, „Na de middagh is in Raede van Indie op het voorstel van den Eerw. kerekenraedt goetgevonden de voorsael boven op het stadhuijs te laten prepareren om aldaer te konnen predicken des sondaghs voormiddagh in 't Portugees en 's namiddags in 't Maleijts." Voor dezen loop van zaken vergelijkte men het genoemde boekje van Dr. de Haan, bl. 17 en volg., waar uit andere bronnen geput is.

Was in 1651 reeds het besluit genomen een steenen kerk te bouwen, zie de Haan, t. a. p., in 1653 was de Compagnie's tuin, waarvan het Plakaatboek, 1660, zie boven, gewaagt, nog ongerept. De tuin, toenmaals de „Generaels thuijn" genoemd, diende o. a. tot logies voor de Mataramsche ambassade, die in dat jaar te Batavia kwam. Hoewel hier en daar eenigszins geschonden is het relaas dat men over dat verblijf in het Daghregister vindt, zeer interessant, maar te uitvoerig, dan dat het hier in zijn geheel kan worden medegedeeld, men zie het Daghregister 1653, 21 April, bl. 42; 25 April, bl. 45; 1 Mei, bl. 47; 6 Mei, bl. 47; 13 Mei, bl. 63; 21 Mei, bl. 72; 25 Mei, bl. 72; 27 Mei, bl. 73. Hier wordt daarom slechts overgenomen wat direct ter zake dienende is, onder opmerking, dat met den Generaal bedoeld is Gouverneur Generaal Carel Reiniersz, die juist tijdens de aanwezigheid van het gezantschap ter plaatse op



den 18 Mei 1653, „aen een quijnende sieckte deser werelt overleden is, ende naer het andere leven verhuijst,” Dagh-register 1653, 18 Mei, bl. 69, en dat ook de gezanten in den stoet medegingen, id., bl. 70. Nadat de gezanten bij hun aankomst te Batavia, met sloepen tot aan de Steenhouwersgracht (de Amsterdamsche gracht) waren gebracht, werden zij hoffelijk welkom geheeten, en had de presentatie op het Kasteel plaats. Na afloop van deze geleidde men hen weder naar de sloepen terug, en „aldus traden sij al countende, inde chaloupen, waermede sij vorders aende westzijde tot inde generaels thuijn gebracht werden, twelck, tot haer logement geordonneert sijnde, naer de Javaensche wijze sierlijck was toegemaect.” Daarop liet men ook de „Mardykers na de westzijde deser stede voortmarcheeren, om haer wacht aldaer waer te nemen. Want om ons beter van de vreemde Javanen te versekeren ende te weten, wat onder hen omgingh, was geordonneert, onder andere, de poort ofte den inganck van de generaels thuijn door Mardyckers bij nacht te doen bewaecken, met last ende bevel om toe te sien, dat de ambassadeurs of oock haer volck, van niemant beschadicht ofte geaffronteert wierden; enz.”

Aardig is het op den plattegrond van 1650 het plan van die tuin nog te zien, met een fraaie groote poort aan de rivierzijde, hare geschoren overdekte wandelgangen, bloemperken, enz., en geheel het terrein innemende, dat later door de nieuwe kerk, de Portugeesche Binnenkerk, met haar kerkhof in beslag werd genomen.

Een andere pericope van hetzelfde jaar van het Daghregister, 1653, 14 Maart bl. 22 en volgg., schijnt het wel wenschelijk in haar geheel over te nemen, ook al is ook deze nog al lang, maar zij doet den lezer een goede wandeling door de oude stad maken, voornamelijk langs de Groote rivier, onderhands verschillende bijzonderheden op den voorgrond brengende.

„Des morgens, de clocke tusschen 8 en 9 uren, werdt hier aende westzijde van de groote riviere een grouwelijcke

moordt begaen door de slaef van eenen Manuel Ferere, Mardijcker ende ingeseten deser stede, dewelcke over eenige dagen van zijn meester wechgelopen sijnde, nu van buiten door de Nieuwpoorte weder inde stadt comt, gaende de geheele Tijgersgracht langhs henen, voorbij de Steenhoudersbrugh tegenover het casteel ende voorbij de Heestraet tot aende voornoemde rivier om met de ponte ofte schouw, die daer leijt, aende andere sijde over te vaeren, alwaer hij dan vooreerst met de caffer, die daer expresselijk geordonneert was om de schou over en weder te trecken, soo verre in woorden geraeckte, dat hij denselven met een mes een steeck van achter onder d'oxelen toebrecht, alhoewel hem de ander, het mes uijt de handen ontwongen hebbende, uijt de schouw inde riviere dede springen; hij aen de andere sijde overgeswommen sijnde, siet en passant een Chinees, die, met speck en vleesch door de stad omgelopen hebbende, nu juijst ter quader uren daer met zijn craem op de straet stil stondt om sijn goetjen aenden man te helpen ende vast besich was om hetselve door te hacken met een parringh ofte hackmes, dat gelijk de Chinesen daertoe gemeenlijk gebruijken, al redelijk groot, langhwerpich en aen de beijde sijden scherpsnijdende was. Recht eene gadinge, die desen moordenaer socht. Want soo haest en had de Chinees hetselve uijt sijn handen niet gelecht of hij, die daer een wijl op staen loeren hadde, en neemt het terstond van daer en gaet daermede sijnes weeghs sonder sich den Chinees, die hem om sijn parringh weer te hebben, al roepende en scheldende naliep, eens aen te trecken, soo dat deselve, tot aende generaels thuijn gecomen sijnde en merckende, datter niet van vallen soude, sich weder na sijn corven met speck en andere tuijgh, die hij ondertusschen te midden op de straet hadde laten staen, begeven heeft; maer de ander, met de parringh al voortgaende, vind op de hoeck van de voorsijde thuijn in de Uijttertse straet een Maleijsche vrou, genoemt Djago, besich met koeckjens te backen na deses landts wijze voor de



gaende ende comende man, dewelcke hij een sneden onder de rechter arm gegeven hebbende, voorts buiten alle twijfel van cant geholpen soude hebben, bijaldien de meester metselaer, Cornelis Bruijn, alias baes Kees, uijt deselve straet niet te nagang was gecomen, soo dat hij hem van verre siende aenstappen met een blooten degen in sijn handt, dese arme vrouw noch een steeck door haer rechter arm gevende, verlaten heeft; gaende daarmede langhs de groote riviere henen, de hoeck om voorbij de brugge, daer men de punt Grimberge overgaet, en baes Kees hem achterna. Gemoetende onderwegen, even voorbij de herberge, daer het hof van Batavia uijthanght, het kindt van den Chinees Ousiko, dat, noch geen 5 jaren out sijnde, daer onnoosel op de straet stond en speelde; hetselve onder de corte ribbe omtrent de navel soodanigh eene wonde infligerende, dat de groote ende cleijne dermen met een levende worm ende eenige vuylicheijt daer uijt kwamen gelooopen en het teere kindeken daer doot ter neder viel. Een hujs of twee van daer siet hij den Chinees Siau Siecko in sijn deur staen, dien hij mede in 't voorbijgaan een doodelijke quetsure in sijn rechterborst, wel een spanne lang toebrenght; ende een weijnich verder steeckt hij een Chinees Kou-siecko, recht onder het schouderblatt, dat hij dan daer van sterft. De hoeck om gelooopen sijnde, siet hij daer een vrouw van den Chineschen winkelier, Banco, met een kindt op haer schoot; dien hij het kindt met groot geweld eerst van haer afgeruckt ende haer daerna een swaere quetsure omtrent de heupe in haer slinker bil gegeven heeft. Van daer een weijnich voortgaende, vermoort hij de slavinne van eenen Thome Sgevedo, Mardijcker, soo schandelijck, dat het een schrick was om aen te sien; want, behalven vier groote en diepe wonden, diese gekregen hadde, te weten een op de schouder, twee in de rechter arm ende een in de rechterzijde, soo was sij van onder in den buijck tot aen het borstbeen toe soodanigh opgehaelt, dat daer al het ingewant uijstortte. 't Welck hem noch niet genoch sijn-

de, geeft hij een andere slavin, die hem op de hoeck van de (Jonkers) gracht te gemoet quam, een houw over het slincker schouderblatt henen; ende voorts over de brugh van dese gracht gaende, steeck hij eenen Paulo Suaris, Mardijeker, van achter in de rugge, dat hij daer van corts overleden is. Onder-tusschen werdt van seker sergeant, op de punt Nassauw bescheijden, die dit gepasseerde soo eenighsins verstaen hadde, op staende voet derwaerts uijtgesonden een corporael, met namen Jan Jeronimusz Mentser, van Bergen op Zoom, om te sien watter te doen was, zoo dat den moordenaer, die nu tot voor de wooninge van den burger, Nicolaes Snijder, op de voornoemde gracht gelooopen was, siende aende eene sijde den corporael met een halve pijck ende aende andere sijde een deel Chinesen en swarten met stocken ende bamboesen, alsmede baes Kees, hier voren genoemt, met een blooten degen, al te samen op hem aanloopen, uijt vreesse inde gracht gesprongen is, daer hij, na soo veel bloetstoringh, oock de doot heeft moeten besueren. Want als hem de corporael, inde gracht nagesprongen sijnde, de pijck van verre in sijne lendenen geworpen hadde ende sijlieden daer op met den anderen in't morasch in sulcker voegen handtgemeen geworden waren, dat den corporael eijndeljk de parrangh uijt des moordenaers handen ontwel-dicht hebbende, evenwel nochthans door sijne vereregene quetsuren geschapen stontd het hachjen daer te laten slippen. Soo is hem baes Kees met noch een swart te hulpe gecomen en hebben den moordaer met haer beijden omgebracht, hem noch eenige stecken na sijn dootd gevende. Waerna denselven uijt de gracht op het landt getrocken ende vanden baullu met d'ordonnarie gecommiteerden gevisiteert sijnde, is hij van daer voorts overal door de straten vande stede gesleept ende daernaer op het galgevelt in een mick gehangen, tot een proije der vogelen ende tot afschrik van andere, hebbende 4 menschen om 't leven gebracht ende 6 swaerlijk gequets. Nademiddach, de clocke omtrent 4 uren, ontstaet al weder soo grooten oploop dicht



bij de kercke, dat de deuren en vensters overal toegeclapt worden ende een ijgelyk sich met bloot geweer op de been maeckt, niet anders als oft de moordenaar weder levendich geworden was ende onder't volck inde bocht sprongh, sonder dat men eigentlijk wist watter te doen was. Want alhoewel op het gerucht, dat de broeder van den overledenen omtrent het stadhuijs ijemant soude gequetst hebben ende daernaer over de riviere geswommen sijn, den ballu met een grooten hoop gewapent volck alle hoecken en schuijwinckelen van de westsijde deser stadt door ende weder doorsoecken, soo moesten sij nochtans vruchteloos weder naer huijs keeren, sonder de man te hebben connen vinden."

Deze passage leert ons, en het is in verband vooral met hetgeen hiervoren over de bruggen over de Groote rivier werd gezegd, wel waard dit te releveeren:

dat de Steenhouwersbrug lag tegenover het Casteel, tussehen de Tijgersgracht en de Heerestraat (Ned. Ind. Plakaatboek, III 1682, 23 Jan., bl. 89, spreekt van „de Steenhouwersbrugh off de Oostersche Maleijtsche gracht);

dat er in 1653 een pont of schouw was over de groote rivier aan den hoek van de Steenhouwers- of Amsterdamsche gracht, dat dáár dus toen geen brug lag; er kwam er een in 1655, zie Ned. Ind. Plakaatboek, 1655, 24 Sept. 4, II, bl. 207;

dat de Generaels thuijn lag op den hoek van de Uijttertse straet;

dat er aan het einde van de rivier westzijde een brug over de groote rivier was „daer men na de punt Grimberge overgaet," van de punt Diest naar de overzijde;

en ten slotte dat, men zie slechts het eind van het verhaal, er in 1653 ongeveer ter hoogte van het stadhuis, naar waar-schijnlijkheid, zij 't dan ook tijdelijk, over de rivier weer geen brug lag.

Wat van het meeste belang is, is dat duidelijk blijkt, dat de Generaels thuijn en Compagnies tuin van 1660 zonder twijfel een en dezelfde is.

Wat het amokloopen aangaat, zij hier er opgewezen, dat Aegidius Daalmans (1689) reeds zegt, „Soodanige amokspeelders heeft men somtijds op Batavia; dog alsdan sooveel niet als het wel pleeg,” (bl. 654).

Met de Rijst-passer (zie boven) had men, van het Zuiden zijn weg genomen hebbende, het einde dezer markten bereikt. Zij liep, zooals Daalmans dat uitdrukte, met een elleboog, d. w. z. eerst van Zuid naar Noord langs den rivierkant en daarna met een rechten hoek van Oost naar West. Ook dit laatste stuk, dat zich uitstreckte in de richting van de rivier af, lag aan het water. Op die hoogte was de kant van de rivier als met een diepe kreek ingegraven. Er was daar een (soort van) niet doorlopend grachtje, zooals men op een der platen in Valentijn, Oud-en Nieuw Oost-Indien, IV, 1, nog duidelijk zien kan. De plaat die bedoeld is, draagt het opschrift „Gesicht van 't Suijkerpakhuijs, gezien op de brugh van 't Casteel Batavia,” enz. Men beschouwe daar slechts het gedeelte tusschen C (de visch-passer) en A (het suiker-pakhuis). Hoewel niet te zien op den plattegrond van Heijdt ( $\pm 1740$ ), schijnt die kreek of hoe men het noemen wil, tot  $\pm 1781$  bestaan te hebben, op alle andere plans tot en met dat van 1781 (Verh. Bat. Gen. I, Hollandsche uitgave), is zij duidelijk aangegeven.

Zij begrenste de rijstpasar ten noorden, maar was tevens ook de zuidelijke omvatting van een stukje van de stad, dat daar benoorden lag, en dat, behalve aan den westkant, geheel door water omgeven was (door die kreek, door de groote rivier, door het oostelijke uiteinde van de Chineesche gracht), en gevoegelijk een schiereilandje, de landtong kon genoemd worden.

Men vond daar, in ieder geval in 1714, de Ankerwerf, zooals blijken kan uit Ned. Ind. Plakaatboek, IV, bl. 53, 1714, 5 Oct., „En werd voorts een iegelijk zonder onderscheijft bij dezen gelast en bevolen geene kisten off



anderé goederen en bagagie na het Vaderland mede te nemen off te brengen binnen boort der retourshepen, als die alvorens aangegeven en vertoon, mitsgaders besigtigt, gemeeten, en, soo verre niet buijten off boven de ordere en voorsz. reglement, als ook niet grooter als de maat, waerop een ijder is bepaalt, bevonden werdende, geregistreert en met het daertoe g'ordonneerde merk van buijten gebrant en van binnen tegens het deksel genombert sullen wesen door de daertoe gestelde gecommitteerdens, die haere dagelijkse sittinge des voor en namiddaghs met het begin der aenstaende maand November sullen houden binnen het suikerpakhuijs, staende bewesten de groote rivier op de ankerwerf, alwaer een ijgelijk, in gevolge van 't geene voorsz. is, sijne kisten en verdere bagagie, . . . . sal hebben te brengen," enz.

De ligging van het Suikerpakhuis benoorden die streek werd zooeven aangegeven, en daarmede is die van de Ankerwerf evenzoo uitgewezen. Het was deze Ankerwerf, die aan de achter haar liggende Ankerstraat, welke met de Zandzee parallel liep, haren naam heeft doen geven.

Men vond er behoudens het suikerpakhuis nog meer, namelijk ook het Equipagepakhuis, de Houtpakhuisen, de Blokkemakerswinkel en de Smidswinkel, zooals alles uit de plaat van Valentijn gemakkelijk te zien is, en waarvoor zich de eigenlijk gezegde Ankerwerf, aan den kant van de rivier, bevond, dit alles tegenwoordig, evenals het terrein van de oude vischmarkt, rijstpasser, enz., bij de Maleische gracht, ingenomen door de gebouwen van den Grooten Boom, maar, gelijk men ziet, vroeger veeleer een deel uitmakende van de werf of de werven, en dus beter te bespreken bij een behandeling van dezen.

Slechts zij hier nog opgemerkt, dat evenzeer als de toestand daar ter plaatse na Valentijn zich gewijzigd heeft, ook wat hij aantrof niet altijd zoo had bestaan.

Op den plattegrond van 1650 wordt de latere eigentlijke gezegde sloopstimmerwerf, tegenover het kasteel, sub

19 in de legende omschreven met timmerwerf van de Compani, wat men de Ankerwerf, in lateren tijd, pleegde te noemen daarentegen met Timmerwerf der Chienesen, zie no. 17.

En dat was die landtong indertijd inderdaad, zooals blijken kan uit Daghregister 1663, 2 Maart, bl. 68, „Is ter vergadering van haer Ede. goedgevonden het stuck lands ofte de peninsula, tegenover de vischmarkt, aen de ander zijde van de rivier gelegen en tot nochtue bij eenige Chineesen tot houtsagen en repareeren van kleene vaertuijgen gebruijckt sijnde geweest, te verbeteren of te verpachten aen Quaquinj., Chinees koopman dezer stede, om tot den voorsz. dienst van houtsagen en ophalen der gebruijckt te worden, en dat voor den tijt van 3 jaaren voor de somma van 350 rds, ingegaen zijnde van primo Januarij deses jaars en eijndigende ultimo December 1665, onder al sulcke conditien als bij de resolutien te sien.”

In een vorige mededeeling werd terloops genoemd de Zeeuwsche straat.

Tot nog toe trof ik dezen naam alleen aan bij Heijdt. Zij liep zuid van wat op den plattegrond van 1770 de Bamboese markt heette, en ontleende haren naam natuurlijk aan het daartegenover gelegen punt Zeelandia of Zeeland.

Hieruit blijkt, dat de kennis der namen van de vroegere bolwerken, die nu met het verwijderen van de versterkingen zelf, vergeten kunnen worden geacht, in zooverre van belang is, dat zij ons op verschillende punten den oorsprong van de namen van grachten en straten kan geven. Dit is dan ook niet enkel met het reeds genoemde voorbeeld het geval.

Het meest bekend is de Nieuwpoortstraat, die haren naam heeft van het bolwerk Nieuwpoort, waar tevens een nieuwe poort door werdt gemaakt, die dan ook de Nieuwe poort en de Nieupoort heette; vroeger heette deze straat de Heerestraat.

De Amsterdamsche gracht, waarnaar de poort op het groote kasteels(voor)plein, die nu nog gedeeltelijk voorhanden is,



de Amsterdamsche poort heet, heeft haren naam van het bolwerk Amsterdam, terwijl men haar vroeger de Steenhouwersgracht noemde.

De Uijtersche of Utrechtsche straat heeft het bolwerk Utrecht tot peet.

Deze drie voorbeelden vindt men in de stad.

Behalve de Zeeuwsche straat zijn buiten de wallen nog te noemen :

de Groninger gracht naar het punt Groningen,

de Westfrieslandstraat tegenover het bolwerk Westfriesland,

de Gelderlandsche of Sontarsche weg, bij het punt Gelderland of Gelria, en

de Enkhuizerstraat tegenover de ronduijt Enkhuizen.

De beide eerste lagen met de Zeeuwsche straat in de Wester-, de twee laatsten in de Oostervoorstad.

Hoe de punten aan de muren van de stad zelf aan hun namen zijn gekomen, is voor het meerendeel nog zeer gemakkelijk te zien.

Wat men in 1628 aantreft, nl. Vriesland, Groningen, Gelderland, Utrecht, Holland en Zeeland, zijn de provincienamen.

Later vindt men Amsterdam, Middelburg, Delt, Rotterdam, Hoorn en Enkhuijzen, dat zijn de namen van de Kamers van de Oost-Indische compagnie, zie bijv. Meinsma, Gesch. van de Ned. Oost-indische bezittingen, 1, bl. 26, aan de Oostzijde van de stad. Van daar af langs de Zuid en Westzijde van de stad heeten de belangrijkste, grootste bolwerken naar de provinciën: Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Vriesland, Overijssel, en Groningen, almede in de officieele volgorde, als bij die namen van de Kamers, men vergl. bijv. om maar iets te noemen Ned. Plakaatboek I, bl. 55, Gelderland (ende't graafschap Zutphen), Holland (ende Westvriesland), Zeeland, Uijtrecht, Vriesland, Overijssel, Stadt Groeningen (ende Ommelanden). De kleinere punten dragen aan de Zuidzijde en heel in het Noorden in dezelfde richting genomen de namen Vianen, Catsenellebogen, Oranje, Grim-

bergen, Dietz, Nassau en Kuilenburg, alle (?) voorkomende in de titels van den Stadhoudcr (Prins van Oranje, Graaf van Nassau, Heer van Catzenellebogen, Vianen, Dietz, enz.). Nieuwpoort (de Nieuwe poort, maar wellicht vervormd onder invloed van den naam Nieuwpoort, waar in 1600 de bekende veldslag plaats had) en Zeeburg zijn sprekende namen, en Oostfriesland, Leiden en Kampen zijn eerst in lateren tijd aangebracht.

Boven bleek ergens dat Grimbergen op den oostelijken, niet op den westelijken oever van de groote rivier moet hebben gelegen. Men heeft hier een duidelijk voorbeeld er van, dat het gevaarlijk is op een bepaalden plattegrond, zonder vergelijking van anderen, te vertrouwen.

Op den plattegrond van 1770, die op de grootste schaal is geteekend, daardoor bijzonder gemakkelijk en duidelijk is, waardoor men als van zelf geneigd is, hem vooral te raadplegen, vindt men naast de Diespoort, vlak aan den westelijken oever van de groote rivier, Grimbergen geplaatst, aangeduid met n<sup>o</sup> 17.

Op het plan van 1780 (Verh. Bat. 1, 1781) komt den naam niet voor, en vindt men Diestpoort bij de huizen tegen den binnenkant van de wal, daar waar men de Diestpoort op de kaart van 1770 vond.

Huijsers's kaart van 1792, geeft in de legende: 16 Hollandia en 17 Diestpoort, maar daartusschenin Grimberge, evenwel zonder nummer.

Zoo komt men in de meening, dat de kaart van 1770, de eenige van deze drie, die omtrent Grimbergen werkelijk iets laat zien, het richtsnoer op dit punt wezen mag, vooral, omdat men den naam niet aantreft onder de legenda noch van het plan van 1731, noch dat van 1750, terwijl men moeielijk uit den droom geholpen wordt door de stadsschets van Heijdt (1739), die op het onderhavige stuk iets anders leert, maar door de kleine letter en de fijne teekening onduidelijk is. Bij hem vindt men in de Erklärung enz.



sub r Grünbergen en sub s Dies Port, en in zijne teekening de r op de noordpunt van het kleine schiereilandje naast het Hospitaal, dus op den oostelijken oever, en de buiten de wal ongeveer voor de plek waar de Diestpoort lag.

Toen indertijd de losse mededeelingen, waarin van Grimbergen gewaagd is, geschreven werden, was mij dit nog niet opgevallen, en mij baseerende op hetgeen mij als wegwijzer ten dienste stond, plaatse ik deze punt dan ook in de tabellen op de westelijke zijde van de rivier. Ten onrechte, want Daghregister 1663, 15 Juni, bl. 239, geeft „de brugge tusschen de punten, Diest en Grimbergen, over de groote rivier,” boven reeds aangehaald; Daghregister 1653, 14 Maart, bl. 23, „langhs de groote riviere henen, de hoeck om voorbij de brugge, dan men na de punt Grimberge overgaet,” evenzeer reeds gereleveerd; en zooals mede reeds werd aangegeven, wijst Heijdt uit, dat die punt zich op den oostelijken oever bevond.

Dit wordt daarenboven nog bevestigd door de twee volgende passages, die intusschen zulk een overeenstemming vertoonen, dat het zeer waarschijnlijk is, dat de eene van den andere is nageschreven.

Johann van der Behr, die 6 Juni 1644 te Batavia kwam, zegt in zijn Diarium, enz., Jena 1668, bl. 28, „Auch ist die Stadt an sich selbst mit vortrefflichen Püntten versehen, und zwart desseits des Wassers (d.w.z. de Westzijde der rivier), derer 9 denen folgende Benahmungen, Küllenburg, Seeburg, Gröningen, Ober-Iszel, West-Frieszland, Utrecht, Seelandia, Nassau und Düns gegeben sind. Ueber dem Wasser aber an der neuen Pforte, wo die Hauptwache ist, sind der Püntten 5 namentlich, Grümigen (worauf ich 14 Tage zwart mit einen schweren Kranckheit behaftet gelegen), Hollandia, Amsterdam, Gelderland (so wegen der Grösse und Kostbarkeit den andern Püntten weit vorgehet), und letzten Rotterdam,” en Johann Jacob Saar in zijne Ost-Indianische funfzehnjährige Kriegsdienste, etc. 1644—1659, Nürnberg 1672, „Die stadt selbst ist mit treflichen

Aussenwercken eingefangen, als disseits des Wassers, fürs erste, mit der Punte Küllenberg; Fürs ander, Seeburg, worauf ich lange Zeit gelegen; Fürs Dritte, Gröningen; Fürs vierte, OberIssel; Fürs fünffte, WestFrieszland; Fürs sechste, Utrecht; Fürs achte, Nassau; Fürs neunte, Dijes. Ueber dem Wasser, an den neuen Port, wo die Hauptwacht, ist fürs erste, die Punte Grünberg; Fürs ander, Hollandia. Fürs dritte, Amsterdam; Fürs vierte, Gelderland, welches Werck sehr grosz und stattlich ist; Fürs fünffte, Rotterdam," enz.

Ook het plan van 1650 plaatst Grimbergen op den Oostelijken oever. In de legende vindt men het genoemd onder de Oostzij der stad, maar ongelukkig ontbreekt de letter op de kaart, evenals nog verschillende anderen.

Het is wenschelijk de legende van de kaart van Batavia van 1650 hier even ten volle weer te geven, omdat zij enkele bijzonderheden bevatten, die elders niet aangetroffen worden, en omdat zij erg in de war zijn. Zij luiden:

Aenwijsinge van de principale plaetsen des casteels ende stad Batavia.

#### INT CASTEEL.

- A. Generaels huis.
- B. Logement van de Raden van India.
- C. Javaense corps du garde.
- D. Punt Diamant.
- E. Punt Robijn.
- F. Punt Safier.
- G. Punt de Parel.
- H. Punt en bruch vant Casteel.
- I. Waterpoort vant Casteel.

#### OOSTZIJ DER STADT.

- a. Punt Amsterdam.
- b. Punt Middelburch.
- c. Punt Rotterdam.
- d. Punt Delft (lees Enkhuizen).



- e. Punt Gelderlandt.
- f. Punt Orangien.
- g. Nieuwe-poort.
- h. Punt Hollandia.
- i. Punt Grimbergen.
- k. Amsterdamsche gracht.
- l. Tijgersgracht.
- m. Kaijmansgracht.
- n. Mallebaersgracht.
- o. Leewe' gracht.
- p. Groene gracht.
- q. Heerestraat.
- r. Prince staet.
- s. Prince steech.
- t. Bruch straet.
- v. Bandancees quartier.
- w. Mallebaers quartier.
- x. Nieuwe kerek.
- y. 't Stadthuis.
- z. 't Hospitaal.

#### WESTZIJ DER STADT.

- 1. Redut Buijren.
- 2. 't Viercant.
- 3. Punt Cuijlenburch.
- 4. Punt Zeeburch.
- 5. Punt Groeningen.
- 6. Punt Overrijsel.
- 7. Punt Westvrieslandt.
- 8. Punt Uijtrecht.
- 9. Punt Zeelandia.
- 10. Punt Nassouw.
- 11. Punt Diest.
- 12. (ontbreekt).
- 13. Straat Uijtrecht.
- 14. Redout van Cap<sup>n</sup> Silvernagel.

15. Punt Hollandia.
16. Cinees Sieckenhuijs.
17. Timmerwerf der Chienesen.
18. Vismarckt.
19. Timmerwerf van de Compani.
20. 't Spinhuis.
21. De Jonckers straet :

Over het kasteel zwijgen wij hier.

Ten opzichte van de legende van de Oostzij der stad dient er op gewezen te worden, dat men in het plan te vergeefs zoekt naar de letters: i, k, s, t, y, en z. Komt het er bij de beide laatsten niet erg op aan, en is ook de Amsterdamsche gracht met zekerheid weer terug te vinden, — ook al staat er bovendien nog foutief, tot twee malen toe, waar k had moeten staan, nog r, die de Princestraat aanwijst, en daar ter plaatse dan ook gevonden wordt, — dat de drie overigen ontbreken, is jammer, omdat zij juist dubieuze punten raken. De letter i moest ons Grimbergen aanwijzen, s de plaats van de Princesteegh aangeven, en t de ligging van de Bruchstraet.

Na het voorafgaande behoeft men omtrent de ligging van Grimbergen niet meer te twijfelen. Waar de Princesteegh lag, is ons ook zoo om en bij bekend, en daar er op den plattegrond van 1650 slechts één brug over de groote rivier ligt, die bij de punt Diest, schijnt het wel zeker dat met de Bruchstraet de Hospitaalstraat is bedoeld. Dit wordt nog waarschijnlijker, als men ziet, dat in die hoek van de Oosterstad verschillende *cijfers* staan, die er niet behooren, nl. 14 bij de punt Hollandia, 16 bij het Hospitaal of in de Hospitaalstraat (zegge Bruchstraet), en 17 bij de punt Grimbergen. Men lette er even op dat 17 zelfs vormelijk zou kunnen beantwoorden aan i + z, d. i. Grimbergen en Hospitaal, en een eenigszins onduidelijk geschreven t almede aan een 6 het leven zou kunnen hebben geschonken.



De legende van de Westzij der Stad is niet minder bedenkelijk.

1. is de ingang of de reduite aan den ingang van het Vierkant, het andere, oudere Buuren, waarop elders reeds gewezen werd;

2. is het oude, eigentlijke Vierkant zelf, het oude huis van den Generalen ontfangh;

3. staat in de nabijheid van de punt Kuilenburg;

4—11. zijn in orde;

12. ontbreekt geheel, zoowel het cijfer, als de omschrijving;

13. staat in de Utrechtsche straat.

14. slechts bij de punt Hollandia, in de Oostelijke helft van de stad;

15. in de Roëa Malakka;

16. in de Rhinoceros-gracht, ter hoogte van het Chineesche hospitaal, maar ook in de Hospitaalstraat bij het Hospitaal van de Compagnie,;

17. werkelijk eensdeels bij de Timmerwerf der Chiensen, de latere Ankerwerf, maar ook bij de punt op den hoek van het Hospitaal, in de Hospitaalstraat en de Groote rivier, dus bij de brug, die naar de punt Diest voert, in één woord dus bij Grimbergen;

18. bij de Vischmarkt;

19. bij de Timmerwerf van de Compagnie, maar ook bij het Spinhuis op de Rhinoceros-gracht naast het Chineesche ziekenhuis;

20. bij het Chineesche ziekenhuis;

21. in de Lepetstraat, d.i. een stuk van de Jonkerstraat.

Hetgeen dus in tabelvorm geven zou:

Legende.	Westzijde.	Oostzijde.
12. ( <i>ontbreekt.</i> )	12.	12.
13. Straat Vijtrecht.	13. Utrechtsche str.	13.
14. Redout van Cap <sup>n</sup> Silvernagel.	14.	14. Hollandia (h)
15. Punt Hollandia.	15. Roëa Malakka.	15.
16. Cinees Sieckenhuijs.	16. Rhinoceros gr.	16. Hospitaal (z) (Chin. Hosp.)

- |                               |                              |                    |
|-------------------------------|------------------------------|--------------------|
| 17. Timmerwerf der Chienesen. | 17. Timmerwerf der Chienesen | 17. Grimbergen (i) |
| 18. Vischmarkt.               | 18. Vischmarkt.              | 18.                |
| 19. Timmerwerf van de Compani | 19. Timmerwerf der Com.      | 19. Spinhuis.      |
| 20. 't Spinhuis.              | 20. Chineesch ziekenhuis     | 20.                |
| 21. De Jonckersstraet.        | 21. Jonkerstraat             | 21.                |

Het heeft er allen schijn van dat tusschen het ontwerpen van de teekening en het afdrukken der kaart de legenda en de cijfers gewijzigd zijn, en ik veronderstel dan ook, dat zij oorspronkelijk ongeveer als volgt zullen hebben geluid-

12. *Maleische gracht.*
13. *Straat Vijtrecht.*
14. *Jonckers gracht (of Roea Malakka)*
15. *Rhinoceros gracht.*
16. Timmerwerf der Compani.
17. Timmerwerf der Chienesen.
18. Vismarkt.
19. 't Spinhuis.
20. Cinees sieckenhuijs.
21. de Jonckersstraat.

Zoo zou alles geregeld geloopt hebben, en mist men de namen van de Roëa Malakka en de Rhinocerosgracht niet, die men in de Legenda verwachtten mocht en moest. Ja, ik geloof, dat men nog verder mag gaan, en dat men veronderstellen mag, dat de kaart om zoo te zeggen pasklaar is gemaakt voor de uitgave, maar in haar wezen inderdaad van oudere dagteekening is, waarop in het voorafgaande reeds gewezen werd. Tot de wijziging, jammer genoeg zoo ongelukkig uitgevallen, kunnen verschillende veranderingen in de stad sedert het ontwerpen der kaart aanleiding hebben gegeven. Men denke slechts aan de verovering van Malakka in 1640, die ten gevolge had, dat vele Portugeezen naar Batavia verhuisden, waar zij zich vestigden op de oude Jonckersgracht, die tengevolge daarvan den naam van de



Roea Malakka of Malakasche straat kreeg, zie Daalmans, Aant., bl. 670, en Valentijn bl. 233. Een oorspronkelijk Jonckersgracht zou men daarom kunnen hebben vervangen. Op een zelfde wijze zal men de redoute van Cap<sup>n</sup>. Silvernagel in de legenda hebben willen brengen, maar men vergat haar ter plaatse in te schetsen, zoódat men nu niet weet waar men haar zoeken moet, en daarenboven nog in de war gebracht wordt, door dat nommer 14 bij de punt Hollandia op den oostelijken oever van de rivier, waar zij naar alle waarschijnlijkheid, daar zij aan de westzijde zou moeten hebben gelegen, hare plaats niet had. Ik vermoed, dat er Middelpunt of het Middelpunt mede bedoeld is, doch zou dit niet kunnen bewijzen.

Slechts zij hier de aandacht op het volgende gevestigd.

Bij Swaving, Batavia's sanitaire geschiedenis onder het bestuur van de Oost Indische Maatschappij, Ned. Tijdschr. van Geneeskunde 1878, het beste dat tot nog toe, het werd reeds elders opgemerkt, over Batavia's geschiedenis als stad geleverd werd, vindt men op bl. 54 en 87 geconstateerd, dat het Middelpunt oorspronkelijk op den Oostelijken oever lag, en in lateren tijd naar de westzijde werd verplaatst. „Het middelpunt, zegt hij, op de eerste bladzijde, een bolwerk, hetwelk oorspronkelijk tussehen de Rotterdamsche en Utrechtsche poorten aan den *rechter* Groote Rivieroever lag, beschermd”, enz., en op de andere „Boven het Middelpunt, een schans, die na den verfoeilijken aanslag van Pieter Erbeveld 1721 van den *rechter* op den *linker* 50 M. breedten rivierarm verplaatst werd, kwamen,” enz. Daar uit alles telkens weer blijkt, dat Swaving zorgvuldig verzamelde, heeft men te veronderstellen, dat hij ook daar, waar hij zijne bron niet duidelijk aangeeft, wat hij ongelukkig meenigmaal naliet, toch eene behoorlijke reden heeft gehad tot het formuleeren van zijne stellingen, ook dan, als men hem op kleine abuizen, zooals bijv. hier het geval is, kan atrapeeren. Zoo zal het overbrengen van Oost naar West wel juist zijn, al weet ik nog niet aan welke bron Swaving

zijn bericht ontleend heeft, maar vergist hij zich omtrent den tijd, daar Middelsteijn of Middelpunt reeds lang te voren op den westelijken oever lag.

De oudste mij bekende vermelding van deze reduijt maakt reeds melding van die ligging. Zij is van 1658, en werd boven in een citaat uit 1664, waarin zij woordelijk herhaald schijnt te zijn, reeds medegedeeld. Gemakshalve zij zij hier nog even herhaald. „Van gelijke is verboden eenige vaertuijgen, groot ofte kleijn, binnen de stadt op de wal te halen om vertimmert, schoongemaectt ofte gebrand te worden, anders als ter plaatse daartoe geadsigneert, als te weten; aen de riviers westzijde, tusschen de redoubt Middelsteijn en de poort Diest, mitsgaders aan de Oostzijde van deselve rivier, aan de tongh tegenover de vischmarckt op verbeurte van 3 r.” Zoo leest men Daghregister 1664, 8 Jan., bl. 5, en tevens, verkort en met een veel strengere boete (verbeurd verklaring), in het Ned. Ind. Plakaatboek, II, 1658, 21 Juni, bl. 305, waar sub 1660, 16 Maart, bl. 334, mede voorkomt het evenzoo boven reeds aangehaalde „'s Compagnies thuijn, gelegen aan de westzijde deser stadt op de groote rivier, besijden over de redoute Middelsteijn, alwaer de Maleijtse kercke althans is staende.”

Het heeft er dus allen schijn van dat Swaving, of een ander, Pieter Erberfeld (1721), en zijn complot, verward heeft met Klein, alias Pekel (Jan Pekel, 1644), en diens complot, vgl. W. L. Ritter, Jan Pekel alias Klein of de Melattie-kranse, 1644, in Laksmi, 1841, bl. 95 — 136, en in Ritter, Nieuwe Indische verhalen en herinneringen uit vroegeren en lateren tijd, Batavia 1845, I, bl. 52 en volg., en dat naar aanleiding van dien vroegeren aanslag een besluit genomen werd de redoute (Middelsteijn) van den oostelijken oever, waar blijkens het plan van Batavia en naaste omgeving tijdens de belegering van 1629, zie Valenteijn IV, 1<sup>e</sup> stuk, bl. 91, aan de zuidelijke hoeken van de Amsterdamsche gracht, de Groene gracht en de Leeuwinnegracht, aan de rivier-kanten vroeger redouten werden aangetroffen.



Ongelukkig is dit met het Daghregister niet, of nog niet uit te maken, en ben ik niet in staat het in andere geschreven stukken op te sporen of dit juist is dan wel niet. Met het jaar van Klein-Pekel's complot (1644), dat door Behr en Saar, ongeveer in dien tijd te Batavia, resp. bl. 28 en 52 van hun boeken, vermeld wordt, als zijn naam Callin en Caleijn gevende, komt ook de leeftijd van Capitein Jan Silvernagel beter of juist overeen.

Veel kan er van hem hier niet worden medegedeeld. In de lijsten bij Valentijn, IV, 1<sup>e</sup> stuk, bl. 367, trof ik hem niet aan. In Daghregister 1629, 19 Oct., bl. 369, komt hij, tijdens de belegering van dat jaar, voor als toegevoegd aan Willem Jansen, opsiender van de generaele wercken (later zou men dit noemen de Fabryck, hoofd van het Ambachtskwartier, thans chef bijv. van den constructiewinkel), doch zonder den titel van kapitein. Dezen voert hij wel in het Daghregister 1636, waarin hij herhaaldelijk genoemd wordt, gewoonlijk als chef van kleinere vloten, die in de Javazee naar Oost, Noord, en West uitzeilen op expeditie om materialen te halen of de vijanden te belagen en te verjagen. In 1637 vindt men hem, zie Daghregister 1637, 6 Mei, bl. 182, in de Molukken, maar in 1647, zie Ned.-Ind. Plakaatboek, II, 27 Aug., bl. 116, men ziet hoe dicht men bij 1644 is, is hij weder te Batavia, waar hij met François Caron, den raad van Indië, het octrooi krijgt tot het heffen, gedurende twintig achtereenvolgende jaren, van tol op eene door hen te graven gracht, de bekende Antjolsche vaart, die liep van het bolwerk Rotterdam tot aan of in de rivier Antjol, en waarmede nu een gedeelte van het Priok-kanaal samenvalt. Ter aangehaalde plaatse wordt hij „fabryckmeester” genoemd, dat is dus de opperste der genisten, juist de man om zulk een werk tot stand te brengen, evenals Listing en Starekenburch, die later dezelfde betrekking bekleedden, geroepen zouden zijn om niet minder groote werken uit te voeren. Jan Silvernagel zou dus juist de man zijn geweest om,

niet lang vóór 1650, de Middelpunt te verplaatsen, en van daar dat ik hier de gissing heb durven opperen, die hierboven uitgesproken werd.

WELTEVREDEN, April 1900.

J. BRANDES.



**RAPPORT VAN EENE REIS VAN DEN CONTROLEUR  
VOOR DE POLITIEKE AANGELEGENHEDEN VER-  
GEZELD DOOR DEN POENGGAWA VAN  
SOEKASADA GOESTI NJOMAN RAKA  
VAN 27 JANUARI T/M 7  
FEBRUARI 1900.**

**EXTRACT.**

In enz: .

De poeri is aan de wegzijde omgeven door een ruim  $3\frac{1}{2}$  meter hoogen en dikken muur en aan den oost- en zuidkant door kleimuren van 2 à  $2\frac{1}{2}$  meter hoogte. In het front bij den hoofdingang zijn de hooge muren vervangen door een lageren net bewerkten tralie-muur. De binnenruimte is door steenen- en klei-muren, zooals de teekening hierneven aangeeft, in afdeelingen verdeeld, welke door smalle hooge poorten, waartoe gemetselde trappen eenige treden hoog toegang verleenen, met elkaar in verbinding staan. Zij dragen verschillende op den plattegrond vermelde namen en worden ingenomen door woningen en verschillende open en gesloten gebouwtjes. In de „djabatenga” staan twee goede steenen logeergebouwen, waarvan het hoogste en grootste mij tot logies strekte.

Djlantik heeft zijn verblijf in „pamereman” en Anak Agoeng Ktoet Djlantik in de „Madoera”. Anak Agoeng Bagoes Djlantik, de ruim elfjarige broeder van evengenoemden Goesti Ktoet Djlantik, woont bij den stedehouder in, terwijl Anak Agoeng Wajan thans naar zijn grootvader Anak Agoeng Poetoe of Goesti Gdé Poetoe genoemd de poeri besar, het vroegere verblijf van Djlantik, bewoont.

Van enz:





De poenggawa-schappen zijn door den Boekit Penjoe, een van de vele uitloopers van den Goenoeng Agoeng, in tweeën gesplitst.

Op een vasten dag der 35 daagsche maand vergaderen de hoofden van de bewesten dien uitlooper gelegen districten te Selat onder presidium van den poenggawa Selat Goesti Nengah Sebetan, de machtigste van die streek, en beoosten bedoelde grens ter hoofdplaats Karangasem onder de leiding van boven reeds meer genoemden Goesti Gdé Klodan.

De groote afstand, waarop eerstbedoelde poenggawa's van de hoofdplaats verwijderd wonen, is oorzaak van deze regeling.

Op die vergaderingen (sangkepan) worden bestuurs-aangelegenheden besproken en de zaken, welke in de afgelopen maand zich hebben voorgedaan en niet tot eene bevredigende oplossing konden gebracht worden, behandeld en afgedaan.

Aan de poenggawa's is eene zekere rechtsmacht toegekend. Zaken, welke niet tot hunne competentie behooren, worden aan het oordeel van de poenggawa's Goesti Gdé Klodan en Goesti Nengah Sebetan onderworpen al naar gelang die beoosten of bewesten bovenvermelde grens aangebracht zijn. Beide hoofden zijn ook bevoegd tot het opleggen van doodstraffen (danda pati), doch hunne uitspraken worden niet ten uitvoer gelegd dan na goedkeuring en bekrachtiging door den Stedehouder, zoo noodig na raadpleging van de pedanda's. In hooger beroep oordeelen zij over de uitspraken van de andere hoofden, wanneer partijen met hunne beslissingen geen genoegen nemen.

Aan vier poenggawa's met name Goesti Gdé Klodan, Ida Madé Djlantik van Boedakling, Goesti Nengah Djlantik van Djasi en Goesti Nengah Sebetan van Selat is het aan Balische radja's voorbehouden recht geschon-

ken, om zich de nalatenschap toe te eigenen hunner onderhoorigheden, die zonder mannelijke afstammelingen overlijden (tjampoet).

Voorts is Goesti Gdé Klodan ook de Majordomus van den Stedehouder en tevens belast met de administratie van de landsinkomsten. Ter aanvulling en redres van hetgeen omtrent de inkomsten is opgeteekend in het dagverhaal van de reis van den Resident vergezeld van ondergeteekende in April 1898 diene het volgende.

Het recht tot het heffen van in- en uitvoerrechten volgens een door den Stedehouder vastgesteld algemeen tarief is verpacht aan den Chinees Yap Sian Liat, die te Pasir poetih (Laboean kélók) verblijf houdt.

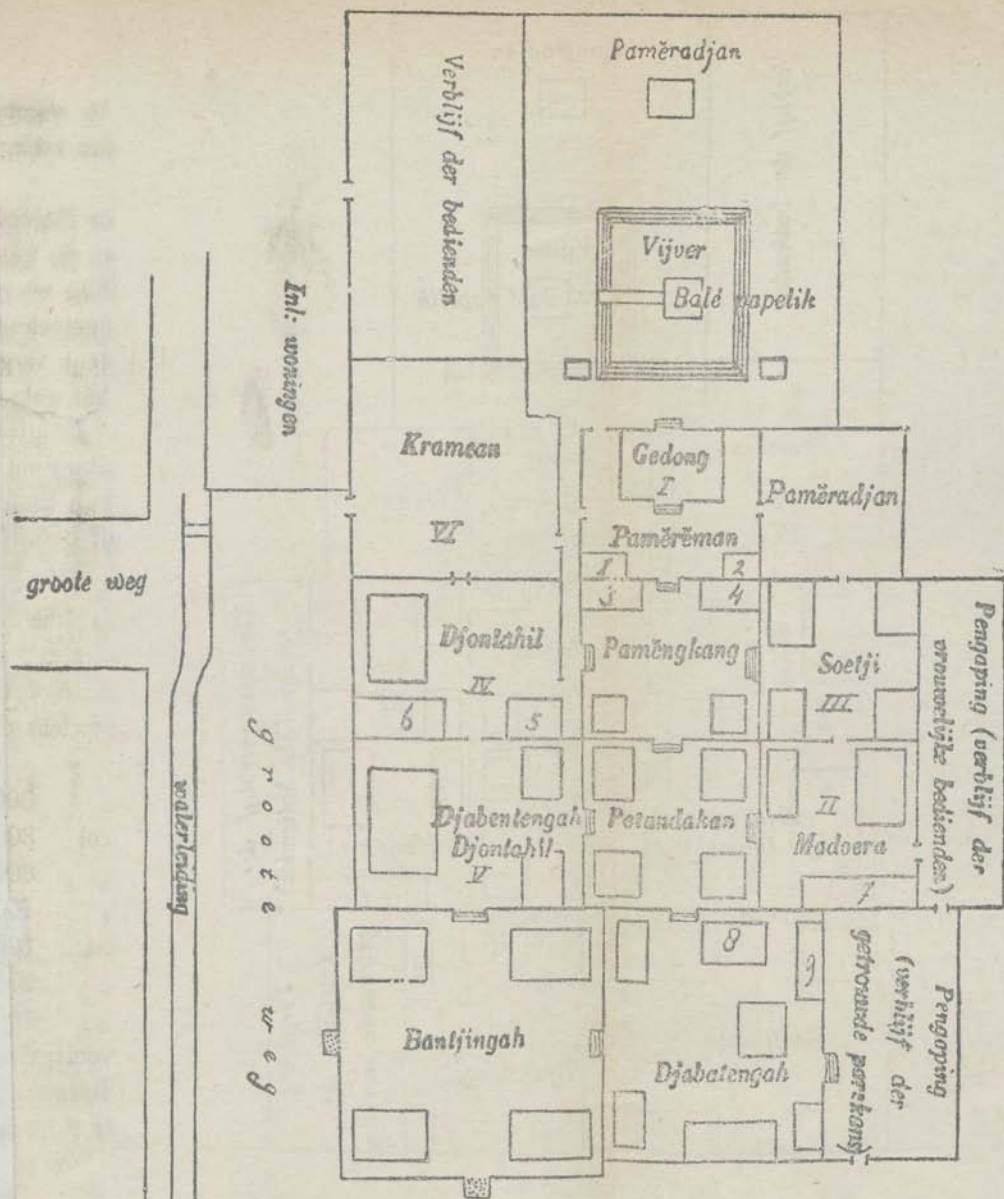
Behalve op deze plaats zijn bandarijen gevestigd te Padang, Gedjoeng, Amed en Tianjar. Tolrechten worden alleen geheven van goederen, welke over zee uitgevoerd en aangebracht worden. Het invoerrecht is zeer laag en wordt berekend naar de waarde, het gewicht of de maat. Het bedraagt voor:

gambir per picol		800 kèpèng
gedroogde en ingemaakte visch per picol		800 "
staafijzer	" "	800 "
rijst	" "	100 "
petroleum	" kist	100 "
arak	" "	200 "
lucifers	" "	100 "

en voor goederen, waarvan het invoerrecht naar de waarde geheven wordt, 2 %. Niet uitdrukkelijk in het tarief genoemde goederen betalen mede 2 % der waarde. Vrijstellingen worden niet verleend. Dit is mede het geval met opzicht tot de uitvoerartikelen, welke hoofdzakelijk bestaan uit landbouwproducten, vee, huiden, zout en mengkoedoebast. Uitvoerrecht wordt berekend naar de waarde, het gewicht of de hoeveelheid en bedraagt voor:

per picol 800 kèpèng





Passer	Porra desan)
I. Verblif van Goesti Gde Djlantik.	1. Geldkamer
II. " " Ktoet Djlantik.	2. Bewaarplaats
III. " " de vrouwen van "	3 en 4. Balé oekiran.
IV. " " de vrouwelijke bedienden.	5 en 6. Keukens.
V. Logeergebouwen voor poengga-wa's.	7. Bergplaats van muziekinstru-menten
VI. Plaats waar allerlei huiswerk verricht wordt.	en 9. Logeergebouwen.

steenen met pannen gedekte gebouwen.

copra	"	"	800 kèpèng
pangi en kemiri	"	"	100 "
inlandsche suiker	"	"	100 "
kapas en kapok	"	"	100 "
andere landbouwproducten als katjang kedelé, komak, dja- goeng, indigo enz.	"	"	100 "
mengkoedoebast	"	"	200 "
zout	"	"	100 "
lontarbladeren	"	stuk	2 "
varkens	"	"	400 "

voor alle andere uitvoerartikelen 2 % van de waarde.

Behalve het uitsluitend recht tot het heffen van tolrechten heeft voornoemde Chinees ook gepacht het recht tot verkoop van opium in het klein en betaalt voor beide pachten samen f 2000 's maands pachtschat.

Runderen worden bijna uitsluitend uitgevoerd van het Seraja gebergte en de kuststreek benoorden den G. Agoeng. Het recht tot het heffen van een uitvoerrecht van runderen en vechthanen is in dit gedeelte van het landschap afzonderlijk verpacht en sedert eenige maanden toegewezen aan een te Tianjar gevestigden Baliër. Van iedere sapi wordt naar gelang van de grootte van 400 tot 1000 kèpèng en van iederen vechthaan 500 kèpèng gevorderd. De pachtschat is gering en bedraagt volgens opgave van den pachter slechts 150 rijksdaalders 'sjaars. De uitvoer van vechthanen is onbeduidend, die van runderen varieert van 100 tot 250 stuks per maand.

Aanteekening verdient nog, dat een te Karangasem woonachtige Chinees, Singé Kam genaamd, tegen betaling van f 100 'smaands aan Anak Agoeng Ktoet het uitsluitend recht tot opkoop van huiden heeft gepacht. Alle huiden binnen het pachtgebied gewonnen moeten aan den pachter verkocht worden tegen een door hem vastgestelden prijs.



Volgens ontvangen opgave geeft hij tegenwoordig 15000 kèpèng per picol.

Het enz:

Van uit Karangasem werden door der verslaggever excursies gemaakt: op 31 Januari naar de lustverblijven sokota, Bogor en nabij Gedjoeng; den 1sten Februari naar de desa's Boengaja, Boemoeng, Tengganan, Pasedahan, Njoeh tebel, Sengkidoe, Mendira, Boegboeg en Timbra; den 2den naar Padang kerta, Saren, Boedakling en Doekoeh Pesawan; den 3<sup>en</sup> naar Sibetan, Selat en over Moentjan naar den dam Badjing nabij de Kloengkoengsche grens; den 5den naar de desa's Tihing tali, Waliang, Pidpid, Babi, Bijas, Toeloepan en Soesoecan. Al deze desa's worden behoorlijk onderhouden. De wegen, die ze onderling verbinden, zijn het zeer geaccidenteerde en steenachtige terrein, dat zij doorsnijden in aanmerking genomen vrij goed te noemen. Alle zijn zij te paard begaanbaar. Voor zoover naar uiterlijke kenteekenen kan geoordeeld worden is de economische toestand niet ongunstig. Ook deze streek is zwaar bevolkt; zóó zelfs dat wegens gebrek aan bouwgrond een deel der bevolking, vooral die van Boegboeg en de desa's op de hellingen van het Seraja gebergte, gedwongen is buiten het landschap, door handarbeid of als landbouwer, hun onderhoud te zoeken. Hoewel de bewoners van eenige der bovengenoemde desa's, van het Serajagebergte en het noordoostelijke deel van Karangasem, door welke streek verslaggever op de terugreis naar Singaradja getrokken was, het niet ruim hebben, werden nergens sporen van bepaalde armoede aangetroffen noch berichten vernomen.

Verder valt ten aanzien van de bewoners der bezochte desa's nog het volgende te vermelden. De desa Tengganan wordt geheel en Timbra grootendeels bewoond door de z. g. Bali-aga of oorspronkelijke Baliërs, die zich behalve door hun zeden en gewoonten ook door de

taal van de overige bevolking onderscheiden. Zij miskennen niet alleen het gezag van den pedanda (Hindoe priester), maar weigeren ook aan de kracht van diens toja tirta (wijwater) te gelooven. Bij hunne godsdienstige feesten wordt zulk een stafdrager niet toegelaten. Hunne dooden worden niet verbrand. De bewoners van de desa Boedakling zyn voor een deel aanhangers van het Boedhisme en worden beschouwd als tot de hoogste kaste te behooren; terwijl hunne priesters veelal eenvoudig Brahmana Bodha heeten.

De landbouw is ook in het thans bezochte gedeelte van Karangasem het hoofdbedrijf der bevolking, dat zij met voorliefde en bekwaamheid uitoefent. Waar over irrigatie-water kan beschikt worden, zijn sawahs aangelegd, overal elders worden rijst, djagoeng en andere eenjarige gewassen op droge velden verbouwd. De laatste rijstooft was gunstig, doch onvoldoende voor de consumptie der bevolking, zoodat door aanvoeren van Boelèlèng, Lombok en Soembawa in het ontbrekende moest worden voorzien. De prijs der ingevoerde rijst was op sommige plaatsen zeer hoog; en bedroeg te Tianjar voor een picol 2de kwaliteit rijst f 6.

Ook de oogst van de z. g. droge gewassen, waarvan de djagoeng voor de bewoners van het Seraja gebergte en het noordelijke deel van Karangasem een belangrijk voedingsmiddel oplevert, viel gunstig uit, terwijl de vruchten evenals in vroegere jaren weder een ruim beschoot gaven. De uitvoer van vruchten naar Boelèlèng en Lombok was niet onbeduidend. Onder de andere landbouwproducten verdienen in de eerste plaats de klappers vermeld te worden, welke in het afgelopen jaar in ruime hoeveelheden geoogst en voornamelijk in gedroogden staat (copra) in den handel gebracht werden. De bereiding van klapperolie voor den uitvoer was eveneens niet onbelangrijk. Volgens opgave van den chineeschen sjabandar beliep de uitvoer van copra en klapperolie  $\pm$  11000 picol.



Met de arencultuur houden zich hoofdzakelijk de bewoners van Tenganan bezig.

Van daar uit wordt een groot deel van Karangasem van toewak en suiker voorzien.

Voor de bevolking van Sengkidoe levert het branden van kalk en voor die van een deel der noord-oostkust de zoutaanmaak een bron van bijverdiensten op.

Wat eindelijk de veeteelt betreft deze bepaalt zich vooral tot runderen en varkens. Hoewel het noord oostelijke deel van Karangasem onvruchtbaar, dor en steenachtig is, wordt daar het meeste werk gemaakt van het fokken van runderen. De veestapel is er dan ook het belangrijkste. De uitvoer naar Boelélèng voor de verscheeping naar andere gewesten en Singapore bedraagt van 100 tot 250 stuks per maand.

Zooals enz:.

*Singaradja*, 24 Februari 1900.

De Controleur,  
(w. g.) Schwartz.

Voor extract conform:  
De Gouvernements Secretaris,  
(w. g.) Paulus.





de gapende mond van de banaspati voor: aan weerszijden toch van bedoelde kamer kan men nog vrij duidelijk de slagstanden van het monster zien. Dit schijnt door Dr. Verbeek niet te zijn opgemerkt.

Boven beoosten en niet ver van bedoelde banaspati werd onlangs bij het openkappen van het terrein tegen een steilen rotswand een groot vierkant, in de rots uitgehouwen, terras blootgelegd, van waar men een prachtig uitzicht heeft op de vlakte van Ngrâwâ, De lijst is ruw geornamenteerd. Een smal stijl trapje, waarvan de leuning aan weerszijden ruw bewerkte tijgers voorstellen, leidt naar gemeld terras. In de omgeving daarvan liggen verscheiden gebakken steenen verspreid, blijkbaar afkomstig van een ingestort gebouw.

537 (pag. 265.)

#### Sanggrahan.

Op het erf van den Assistent Wedono van Sanggrahan werden onlangs in den grond bedolven gevonden de fundamenten van een gebouw van gebakken steen.

Op een kwartier afstands van de woning van genoemden Assistent Wedono treft men tegen het gebergte de overblijfselen aan van een gebouw van gebakken steen en in de nabijheid daarvan langs een steilen bijna ongenaakbaren rotswand een in de rots uitgehouwen waterleiding, welke naar men mij verzekerd heeft, voortloopt tot nabij de tjandi Soemoer-dadi (zie boven) van waar het water schijnt te komen.

539 (pag. 265)

#### Djoendjoeng.

De hier bedoelde oudheden bevinden zich ten rechte in het gebucht Pasir, desa Djoendjoeng.

Van de daar vermelde vier Javaansche graven zijn thans slechts twee aanwezig. Met de grot wordt waarschijnlijk bedoeld een ten zuiden van genoemde graven in den rotswand uitgehouwen kamer, lang 3 m., breed 2 m. en hoog 1.70 m. met opening naar het Westen.

In de omgeving der graven bevinden zich nog verscheidene ruw bewerkte, grootendeels geschonden beelden, op een waarvan in het halssieraad boogvormig het opschrift: dharmma, tapa, hayu, siddha (Not. Dl. 37 pag. 170), 4 jóni's, een hoop gehouwen en gebakken steenen en overblijfselen van een blijkbaar tegen het gebergte gebouwde tjandi, waarvan nog groote brokstukken, deels van basreliefs voorzien, aanwezig zijn.

In den steilen bijna ongenaakbaren rotswand op een hoogte van circa 60 meter boven en ten zuidoosten der graven een uitgehouwen kamer, lang 4.15 m. breed 1.30 m. en hoog 1.50 m. met opening naar het Noordoosten, eerst ongeveer 4 jaar geleden ontdekt. Van bedoelde kamer heeft men een prachtig uitzicht op de geheele vlakte van Ngráwá en Kediri. Op elk der zijwanden is en relief een minnend paar afgebeeld in ontuchtige houding tegenover elkander zittende. Op den middenwand een nog onduidelijker schets van een dergelijke voorstelling.

---

Desa Poetjoeng, district Wadjak, afd. Ngráwá een mannenbeeld, waarvan het hoofd ontbreekt, en een vrouwebeeld, van circa  $\frac{1}{2}$  m. hoogte, ruw bewerkt; een steenen rijsthuisje (loemboeng) met deur naar het Oosten gekeerd en geplaatst op een daarbij behoorend steenen voetstuk.

Geregeld wordt hier op iederen Vrijdag pon of Vrijdag kliwon geofferd.

Er wordt verhaald, dat vroeger op deze plek gevonden zijn een gong, een kenong, een zilveren spiegel, een zilveren doosje en een haarkam, welke voorwerpen aan een padi-snijdster werden uitgeleend, doch door deze nimmer terugbezorgd en dat sedert dien tijd iedere vrouw, die hier gekleed in een baadje of kemben idjon idjon en een roode kain loerik verschijnt, plotseling krankzinnig wordt en dadelijk begint te tandakken, welke krankzinnigheid echter dadelijk ophoudt zoodra zij zich van bedoelde kleederen ontdoet.

---



Desa Kendal boeloer, district Wadjak, afd. Ngråwå.

Twee vervallen tjandi's van gebakken steen op circa 60 pas van elkander verwijderd; de trappen zijn nog gedeeltelijk zichtbaar; twee tempelwachters en twee geschonden vrouwebeelden, alle ruw bewerkt.

Desa Båjå langoe, district Wadjak, afd. Ngråwa.

De overblijfselen van een tjandi van gebakken steen, bekend onder den naam „poenden gilang” gelegen op het erf van Karsakromo; met zeer fraai bewerkt zittend vrouwebeeld, hoog 1.21 m., een daarbij behoorend lotus-kussen en voetstuk hoog 71  $\frac{1}{2}$  c. m. en een diameter van  $\pm$  1.25 m. Aan het beeld ontbreken het hoofd met achterstuk, de linker-onderarm en een gedeelte van de rechterhand; acht groote steenen neuten, waarvan drie het jaartal 1291 dragen; twee kleine vrouwebeelden, waarvan een het jaartal 1323 draagt; een tempelwachter (Not. B. Gen. Di. 37, pag. 169).

Niet ver van genoemde poenden werd eenige jaren geleden in den grond begraven gevonden een bronzen bekervormig voorwerp bestaande uit twee in elkander schuivende stukken [thans door mij aan het Bat. Gen. aangeboden].

De vinder van bedoeld voorwerp deelde mij mede dat dit oorspronkelijk in een uitgehouden steen vast zat. Deze steen bevindt zich thans op genoemde poenden.

(Het is een deurpen met bus, zie Not. B. G. Nov. 1900, *Red.*)

Op circa 60 passen bewesten de poenden twee joni's en een tempelwachter zittend op een kussen van doodshoofden; circa 100 passen bewesten daarvan de overblijfselen van een onderaardsche waterleiding van gebakken steen en een steenen grenspaal.

Op circa  $\frac{1}{4}$  uur afstands bewesten de poenden gilang: de overblijfselen van een tjandi van gebakken steen met nabij gelegen vijver (badplaats?). En twee groote nagakoppen, een en ander bekend onder den naam „bedji Ampel.”

Desa Podjok, district Wadjak, afd. Ngråwå.

Ten zuidwesten van de goenoeng Boedëk de overblijfselen van een tjandi van gebakken steen; vier fragmenten van lijsten voorstellende banaspati-koppen.

Ongeveer  $\frac{1}{2}$  paal ten zuidwesten hiervan de overblijfselen van een tjandi van gebakken steen, een staand mannenbeeld met waterkruik (Siwa?); een staand vrouwebeeld (Doerga?) vierarmig met lotuskussen, waaronder aan de voorzijde een nog niet onteijferde inscriptie (Not. Bat. Gen. Deel 37 pag. 170); een Ganeça, vierarmig, met voetstuk, verder twee ruw bewerkte tempelwachters.

---

Desa Boedjéd, district Wadjak, afd. Ngråwå.

In een bosch een groote ronde vijver bekend onder den naam „telågå Boedjed,” volgens de overlevering een badplaats voor prinsessen. In de nabijheid daarvan de overblijfselen van een tjandi van gebakken steen en eenige steenen neuten.



**AANTEEKENINGEN AANGAANDE DE GEWOONTEN DER  
PAPOEAS IN DE DOREHBAAI, TEN OPZICHTE  
VAN ZWANGERSCHAP EN GEBOORTE.**

DOOR

**J. L. VAN HASSELT.**

*Zending te Dorehbaai (Mansinam.)*

Bij de Papoeas zijn kinderen in 't algemeen zeer gewenscht. Bij onvruchtbaarheid der vrouw wordt gewoonlijk eene tweede genomen. Verstooten der echte vrouw geschiedt niet licht, om geene moeite met de familie te krijgen. Soms dringt de vrouw zelf aan op 't nemen van eene tweede. Bladen en boomschors, (welke, mij onbekend) die in den roep staan de vruchtbaarheid te bevorderen, zijn in gebruik. Bestaat er groote gelijkheid van gelaatsrekken tusschen den vader en den zoon, of tusschen moeder en dochter, dan vreest de Papoea dat vader of moeder spoedig sterven zal.

Groote gezinnen zijn er niet veel. Zes tot acht kinderen is bij den Papoea al een heel gezin. Zijn de vrouwen „*t moe*” om nog te baren, zoo drijven zij de vrucht af. Dit geschiedt vooral ook bij zwangerschap buiten huwelijk, en is waarschijnlijk mede een der oorzaken van de betrekkelijke schaarschte der bevolking. Dit afdrijven geschiedt door manipulatie van knijpen en trappen op den buik, wat zij noemden „*buik dood maken*,” hoewel ook gebruik gemaakt wordt van 't inwendig middel van zekere plantensoort „*papier*” genoemd.

Gedurende de zwangerschap hebben aan de aanstaande moeder geene handelingen plaats, als wrijvingen, baden, bezingen, manipulaties of dergelijke, daar men vreest dat 't kind dientengevolge dood ter wereld zou komen. Is de geboorte van 't kind nabij, dan drinkt de moeder een aftreksel van saijdbladeren (deze plantensoort mij niet bekend) ook wel van

de zoogenaamde „boenga sěpatoe,” algemeen bekend en „sajor gedi.”

Ten einde het proces van de bevalling niet tegen te werken, of eene ontijdige geboorte te bevorderen, mogen man en vrouw tijdens de zwangerschap der vrouw niet eten zekere vischsoorten bekend als „ikan loeja,” zoo ook niet „*Gorropa*” en eene bepaalde schildpadsoort. De vrouw bevalt in een hokje dat beneden 't huis is gereedgemaakt, en blijft hier totdat de kraamzuivering voorbij is, daar de man bevreesd is voor het bloed der kraamvrouw. — Twee of meer vrouwen helpen de barende. De vrouw bevalt zittend of knielend. De barende zit op een mat op den grond uitgespreid, met de knieën omhoog.

Eene der helpsters, nu en dan afgewisseld door eene andere, zit achter de barende, haar rug en lendenen steunende en ophoudende, af en toe ferme schoppen in de lendenen gevende, terwijl de vrouw die vóór haar zit, nu en dan een paar trappen tegen de dijen geeft. Ook gebruikt men een touw voor de barende, die recht op zit om meer steun te hebben.

De „pontianak,” dat schrikbeeld is hier als zoodanig niet bekend. Toch is men niet geheel zonder. De geesten der dooden in 't algemeen en vooral *Narwoer*, een soort luchtgeest die verblijf houdt in de nevelen boven 't woud, wordt gevreesd. Hij heeft de reputatie van de kleine kinderen te dooden.

Om dit onheil te voorkomen wordt vóór de deur der kraamkamer een vuurtje gestookt, en op dit vuur een schelp gezet, gevuld met spaansche peper en *serie* (eene sterkriekende oliesoort) met 't doel dat deze wierooklucht de geesten zal verdrijven. Ook mierennesten of vuil van de mieren worden met dit doel verbrand, en het dragen van amuletten niet verzuimd.

Raakt de vrouw het bewustzijn kwijt dan wordt zij met water begoten. Tegen dwarsligging en meer andere ongewenschte verschijnselen weten zij geen hulp. — Meer dan vroeger wordt thans doelmatige medicijn aangevraagd bij de zendelingen, soms ook persoonlijke assistentie.



Op tweelingen is men niet gesteld; niet zelden wordt één er van vermoord. Sommigen laten ze in leven op hoop van geluk.

De navelstreng wordt eerst afgesneden na de komst der nageboorte. Dit geschiedt met een zeer scherpe bamboe. De nageboorte wordt in een zak gedaan, met aarde gevuld en begraven. Bij 't begraven moet men zorgen datgeen groote schelp tot deksel wordt, want dan krijgt de vrouw geen kind meer. Soms wordt na jaren de nageboorte opbegraven en naar zulk een schelp gezocht.— Moeder en kind worden nu elken dag met koud water gewasschen, na tien dagen baadt men het kind, met bladeren om ziekte te voorkomen. Aan den „helm" zoo die voorkomt, wordt geen bijgeloof geschonken, men werpt die weg. Vroeger werd de navelstreng gedroogd, en als de man van een verre reis terugkeerde, aan een boom gehangen. Was 't een dorre tak, dan was hem dit een teeken van den dood des kinds.

Omtrent de placenta schijnt geen ander bijgeloof te heerschen dan 't zoo even reeds gemelde. Ook heeft de man zich als „kraamheer" voor niets in acht te nemen dan voor de reeds genoemde spijzen.— De kraamvrouw heeft steeds vuur in haar kamertje, zoo men zegt, om de kraamzuivering te bevorderen, doch 't aanhouden van vuur is zeer algemeen ook zonder kraamvrouwen. Het voedsel der kraamvrouw bestaat in sagopap met rauwe papaja, later in gekookte papjabladeren om den toevloed van zog te bevorderen. Voorts moet het kind, het eerstgeboorne nl, in huis blijven tot het gaat kruipen, dan wordt het plechtig naar buiten gedragen en een feest gegeven aan de familieleden.

Tot den leeftijd van *drie* jaren somtijds, maar in den regel toch tot *twee* jaren, wordt het kind gezoogd. Heeft men niet gaarne dat er spoedig een broertje of zusje komt, dan gaat de man gewoonlijk op reis.

Naar „wiegeliedjes" werd onderzoek gedaan, met geen ander gevolg echter, dan dat zij bleken niet te bestaan.

MOEARA LABOEH, 4 Augustus 1881.

*Aan*  
*den Assistent-Resident*

EXTRACT.

*der*  
*13 en 9 Kota's.*

In voldoening aan Uw apostil dd. 19 Mei jl. No. 3 geheim gesteld op de afschrift-missive van den Resident der Padangsche Bovenlanden dd. 14 Mei te voren No 233 geheim, diene het volgende :

De kennis van de onafhankelijke staatjes gelegen tusschen het Gouvernementsgebied der XII Kota's en het Djambische rijk is betrekkelijk gering en hetgeen daarvan bekend is, heeft men door narigten verkregen. In het archief alhier komt niets belangrijks daaromtrent voor ; hetgeen daarin vermeld is vindt men reeds opgenomen in de koloniale verslagen van 1878 en 1880, en in de aantekeningen omtrent Midden Sumatra vervat in de verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen Deel XXXIX 2de stuk.

Dat echter de tot Batang Hari-districten gerekende negorijen a. Poeloe Poendjoeng met Soengei Kamboet en Soengei Daras, b. Si Goentoer met Loeboe Boelang, Si Karbou en Kota Toewa, c. Padang Lawas met Soengei Longko en Si Malidoe, d. Si Tioeng, Tandjoeng Talok kajoe poetih, Soengei Mang Niro en Talok Hiroli gezamenlijk ten Westen zouden grenzen aan het Gouvernements gebied de XII Kota's en ten Zuiden aan Korintji is minder juist, aangezien tusschen voornoemde landschappen en Korintji zich nog bevinden de onafhankelijke rijkjes :



1. Talaoe met Kota Obie en Kota Halang onder Radja Gagah;
2. Soengei Soengkei met Soengei Koenjit onder Radja Sailan;
3. Indamar met Soe-ier en Tandjoeng Alam onder Radja Satic Alam, benevens 4 Batoe-kankong en Soengei Limau onder Radja Itam, welke rijkjes gezamenlijk ten Westen grenzen aan de XII Kota's en ten Zuiden aan Korintjie.

Aanraking enz:

Hetgeen overigens van deze landschappen bekend is, vindt men grootendeels reeds in de koloniale verslagen vermeld. Veel welvaart valt over het algemeen niet op te merken. Ook is de bevolking aldaar vrij gering, van vuurwapenen is de bevolking slecht voorzien; de gewone wapenen zijn pieken en klewangs.

Oostelijk van de zoeven genoemde vindt men de landschappen Tabo, Boenga en Soengei Tabir, gelegen aan gelijknamige riviertjes, rechterzijtakken van de Batang Hari, terwijl zuidelijk en zuid-oostelijk van laatstgemelden gelegen zijn Pangkalan Djamboe, Marangin, Tembesi, Batang Asei, Limoen, Si Rampas en Soengei Tanang. Al deze streken zoude men gevoeglijk onder het sultanaat van Djambi kunnen rekenen.

In enz:

Nabij de rivier Tabo heeft men de volgende doesoens:

1. Panindjawan een vrij groote kampong met  $\pm$  300 huizen en  $\pm$  600 weerbare mannen.
2. Palaijang met  $\pm$  20 huizen en  $\pm$  40 weerb. mann.
3. Kotto Djojo " " 100 " " " 200 " "
4. Oelas " " 80 " " " 200 " "
5. Rantau Doekoe " " 200 " " " 300 " "
6. Soenpandjang) " " 50 " " " 130 " "
- Baroe )
7. Taloeck " " 60 " " " 150 " "
8. Soenboelin " " 30 " " " 60 " "

9. Tanah Toemboe	met $\pm$	20 huizen en	$\pm$	50 weerb.	mann.
10. Loeboe Nioer	" "	100	" "	" "	200 " "
11. Loeboe Landei	" "	8	" "	" "	20 " "
12. Padoekoen	" "	40	" "	" "	80 " "
13. Moeara Tabo	" "	—	" "	" "	— " "

Moeara Tabo aan de uitwatering van de Tabo in de Batang Hari is de verblijfplaats van Pangeran Lipati, neef van den ex-Sultan Taha.

Nabij de rivier Boenga de doesoens:

1. Boeat.
2. Toenggoe Lassie.
3. Doesoen Tampoeh.
4. " Baroe.
5. Moeara Boeat.
6. Doesoen Pandan.
7. " Baroe.
8. Rantau Doekoe.
9. Tebing Tinggi.
10. Bidaro.
11. Doesoen Baroe.
12. Tandjong Agong en nabij de rivier Tabir de doesoens:
  1. Ngao met  $\pm$  10 huizen.
  2. Talantam " " 20 "
  3. Moeara Kiboe " " 20 "
  4. Doesoen Baroe " " 6 "
  5. Batoe Lantjang " " 4 "
  6. Poelau Lebar " " 6 "
  7. Padang Landir " " 10 "
  8. Soeng. Soerian " " 6 "
  9. Poelau Tebakar " " 6 "
  10. Soengei Atab " " 6 "
  11. Tandj. Poetih " " 10 "
  12. Moeara Langgah, " " 6 "
  13. " Djanih " " 20 "
  14. Poelau Aro " " 30 "
  15. Does. Kapoeh " " 30 "



16. Saling	met ±	30	huizen.
17. Rantau Pandj.	" "	50	" "
18. Moera Soengei ) Auer )	" "	6	" "
19. Ambatjang Gedang	" "	6	" "
20. Tamboen Arang	" "	6	" "
21. Pematang	" "	12	" "
22. Taloeck Tjerana	" "	—	" "

Te enz:

Pematang en Taloeck Tjerana zijn de verblijfplaatsen van den ex-Sultan Taha. Ter enz: Taloeck Tjerana is de uitwatering van de Tabir in de Batang Hari. Nabij laatstgemelde plaats heeft men Telok Rendah eveneens verblijfplaats van den ex-Sultan Taha. Nabij de bovenloop van de rivier de Batang Hari heeft men de kampongs of doesoens:

1. Loeboe Oelang Aling met een huis van Radja Loeboe Oelang Aling.
2. Soengei Kilangan met ± 100 huizen ± 150 wrb. mann.
3. " Kamboet " " 100 " " 200 " "
4. " Daras " " 200 " " 200 " "
5. Poelau Poendjoeng " " 100 " " 350 " "
6. Loeboe Boelang " " 40 " " 70 " "
7. Soean " " 25 " " 50 " "
8. Si Goentoer " " 100 " " 400 " "
9. Si Kabau " " 100 " " 350 " "
10. Kotta Toeah " " 100 " " 350 " "
11. Tebing Tinggi " " 40 " " 120 " "
12. Soengei Lansat " " 50 " " 150 " "
13. Tarantang " " 30 " " 100 " "
14. Kandang Tinggi " " 20 " " 70 " "
15. Si Tioeng " " 200 " " 500 " "
16. Poelei " " 45 " " 100 " "
17. Padang Lawas " " 100 " " 250 " "
18. Toedjan " " 50 " " 120 " "
19. Kota Baringin " " 30 " " 100 " "
20. Soengei Langkap " " 100 " " 280 " "

21. Kota Baroe	met ± 40 huiz. en ± 90 wrb. mann.
22. Siè-èk	" " 60 " " " 180 " "
23. Si Malidoe	" " 50 " " " 90 " "
24. Rantau Ambatjang	" " 100 " " " 250 " "
25. Tandjong	" " 70 " " " 150 " "
26. Poelau Pandan	" " 30 " " " 50 " "
27. Taloe Kajoe Poet.	" " 100 " " " 250 " "
28. Soengei Abang	" " 200 " " " 350 " "
29. Haroe Tjina	" " 70 " " " 140 " "

Overigens heeft men nog verscheidene kampongs waarvan het zielental niet is op te geven.

Ten aanzien der communicatie in die streken valt mede te deelen, dat de wegen aldaar bestaan uit voetpaden leidende door zwaar bosch of wel alang-alang-velden, hier en daar geaccidenteerd en door rivieren doorsneden welke bij laagwater voor het meerendeel doorwaadbaar zijn, terwijl anderen weder met sampans of vloten overgestoken moeten worden en met vaartuigjes bevaarbaar zijn.

De wegen die door handelaren uit die streken gevolgd worden om hunne karbouwen naar het Gouvernements gebied der XII Kotta's te brengen zijn, als men van uit de voornoemde XII Kota's gaat:

Van uit Bidar Alam of Loebœ Malakko over de riviertjes Batang Eikar, Soengei Gading, en Soengei Tanang naar Soengei Soengkei. Te Soengei Soengkei heeft men drie wegen die in verschillende richtingen loopen:

De eerste voert in meer Noordelijke richting gaande over de Batang Tanang, de Batang Taloenan langs Simpang Doea (grens van het gebied van Radja Sailan met dat van Toeankoe Kotta Besar) Oeloe Siè-èk naar Padang Boengoes (gebied van Jang di Pertoean di Padang Lawas) en al klimmende naar Kotta Besar, verblijfplaats van Toeankoe Kotta Besar, van daar over de Batang Siè-èk gaande langs de kampong Ampang Koerandjie en Rantau Salat en de Batang Harie overstekende naar Padang Lawas, verder naar Si Goentoer, Poeloe Poendjoeng en Soengei Kamboet.



De tweede of middenste weg voert in Oostelijke richting over de Batang Ganik en de Batang Djoedjoehan langs Lopattan, van daar de Boekit Ganik beklimmende en weder afdalende over de Soengei Dakat langs Indamar, vervolgens over de Batang Djoedjoehan naar Tandjong Alam, van daar over de Batang Asjam (grens van het gebied van Radja Sati Alam met dat van Soetan Taha) langs Kotta Loeboe Pandjang, Poelau Djaramoe, Rantau Iki, Djambak en Poelau Batoe naar Telok Kajoe Poetih aan de Batang Hari. Te Kotta Loeboe Pandjang en Djambak heeft men hoofden met den titel van Rijo Agoeng.

Rantau enz:

Te Poelau Batoe is een hoofd met den titel van Soetan Lipatti.

De derde of zuidelijkste weg voert over de riviertjes de Batang Ganik, Batang Koelei en Batang Djoedjoehan langs Talaoe de verblijfplaats van Radja Gagah, daarna over de Soengei Mangoen langs Kotta Obie en Kotta Halang verder over de Soengei Ipoeh (grens tusschen het gebied van Radja Gagah met dat van Radja Itam) langs Batoe Kankoeng, verblijfplaats van Radja Itam, vervolgens over de Batang Asjam langs Soengei Limau en eindelijk over de Batang Pantei (grens van het gebied van Radja Itam met dat van Soetan Taha) naar Tabo. Tabo is eene vrij welvarende en bevolkte streek. Men vindt er eenige sawahs maar meestal ladangs. Karbouwen zijn er in vrij grooten getale aanwezig. Er zijn aldaar 3 hoofden die het bestuur voeren en wel 1. Rijo Soeka Limo gevestigd te Talok Katimboeng, 2. Rijo Alie gevestigd te Kotta Ambatjang 3. Rijo Anoen gevestigd te Balei Pandjang. Onder deze heeft men Demangs en Patih's. Van Tabo uit leidt een weg verder langs Oelas en Padang Laboeh en Batang Tampoen overstekende langs Bidaro en Tebing Tinggi waarna men de Batang Boenga overgaat om te Sinamat te komen.

Van Sinamat de rivier Soengei Awoel overgaande komt men te Rantau Pandjang. Van Rantau Pandjang gaande

en de Batang Indango overstekende komt men te Tambangdalam alwaar zich een goudmijn bevindt en door Korintjiers goud gegraven wordt. Van Tambangdalam gaande leidt een weg over de Batang Tantan langs de kampong Soenggei Oelak naar Marangin, de verblijfplaats van Pangeran Toemanggoeng.

Te Marangin heeft men twee wegen. De eerste of de linksche weg voert naar Bangko en vervolgens naar de grens van Palembang terwijl de tweede of de rechtsche naar Pangkalan Djamboe en Korintji leidt.

Den eersten weg volgende komt men na ongeveer een kwartier uur gaans te Bangko, verblijfplaats van Ampang Limo.

Men heeft hier een groote mesigit met pannen dak toebehoorende aan den broeder van Pangeran Toemanggoeng.

Van uit Bangko gaande en de Soengei Boengkoer alsmede de Tambesie overstekende, komt men te Rantau Gedang teruggaande en weder de Tambesie overstekende volgt men ongeveer 25 palen ver den weg die stroomafwaarts langs de oevers van de Tambesie leidt om eerst te Loeboek Boeaijo en het  $\pm 5$  palen van daar gelegene Poelau Lintang te komen.

Van Poelau Lintang steekt men weder de Tambesie over, volgt eerst  $\pm 5$  palen ver stroomafwaarts haren oever om dan in oostelijke richting den weg te volgen door het stroomgebied van de Batang Asei welke rivier men alsdan na  $\pm 2$  palen gaans bereikt en die overstekende te Doesoen Tandjong komt.

Van Doesoen Tandjong  $\pm 25$  palen ver in Oostelijke richting gaande komt men aan de Batang Si Tangkoep die haar oorsprong heeft in rawas en uitwatert in de Tambesie.

De tweede weg leidt langs Salimboekoe en de rivier Pangkalan Djamboe overstekende langs de kampong Loeboek Gahoeng om vervolgens weder de Pangkalan Djamboe-rivier overstekende te Kotta Poelau Lajang te komen. Ongeveer 24 palen van Poelau Lajang den weg volgende komt men



te Talang Ranah en na 3 palen gaans verder te Soengei Lampoe.

Vier palen van Soengei Lampoe den weg volgende komt men te Soengei Indaloe en nog  $\pm$  4 palen verder gaande te Soembaroe aan de Boekit Pondok Kainboeboe. Van Soembaroe de Boekit Pondok Kainboeboe opgaande komt men na  $\pm$  24 palen gaans klimmende en dalende door zwaar bosch aan de rivier Batang Panatei in Korintjie. Van Batang Panatei komt men na  $\pm$  24 palen gaans langs de piek van Indrapoera te Boekit Sembilan Tangkoek, en na  $\pm$  26 palen gaan van laatstgenoemde te Boekit Sinaran Nantan.

Na drie dagreizen door zwaar bosch komt men van Boekit Sinaran Nantan te Tamiaij het uiterste eind van Korintjie.

Van het zoevengenoemde Kotta Obie voert nog een weg over de riviertjes Batang Takoelak en Batang Tabo langs Limboer en daarna de Batang Tabo pandak overstekende naar Pamboenian en Oelas.

Van Oelas leidt een weg door bosch langs Apoeng Boeat, Plapat en Kiboer naar Soengei Tabir.

Van Soengei Tabir met een prauw de rivier Tabir afzakken- de komt men in twee en een halven dag aan de Batang Harie.

De hiervoren genoemde rivieren Djoedjoehan, Siè-èk Tabo, Tabir, en Tambesie zijn zijstroomen van de Batang Harie.

In de Djoedjoehan ontlasten zich de riviertjes Tanang Ganik, Koelei, Mangoen en Asjam terwijl de Taloenan een zijriviertje van de Tanang is.

In de Tabo ontlasten zich de rivieren Pantei en Boenga terwijl de Tampoen een zijrivier van de Boenga is.

In de Tambesie ontlasten zich de rivieren Marangin, Boengkoer, Asei en Toengkoop.

Zijriviertjes van de Marangin zijn de Tantan, de Pangkalan Djamboe en de Panatei, terwijl de Batang Indango een nevenriviertje van de Tantan is.

De Controleur van Soengei Pagoe Tegoe en 12 Kota,  
(w.g.) A. van der Ploeg.

NOG EENIGE JAVAANSCHÉ PIAGĒMS UIT HET MO-  
HAMMEDAANSCHÉ TIJDVAK AFKOMSTIG VAN  
MATARAM, BANTĒN EN PALEMBANG.

(Zevende vervolg.)

DOOR

**Dr. J. BRANDES.**

III.

P A L E M B A N G.

(Zesde vervolg.)

No. 18.

Bij schrijven van Palembang 12 September 1900, no. 6456/5, vgl. Not. Bat. Gen. 1900, Octobervergadering, werd een zilveren plaat ten geschenke ontvangen, met het volgende stuk er in gekrast, dat in Maleisch gesteld is, evenals het vroeger reeds bekend gemaakte uit 1809, zie vervolg-Palembang, no. 3, in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXIV. Het wordt hier, evenals dat, in de reeks opgenomen, om zoo volledig mogelijk te blijven. De afmetingen van de plaat zijn 32,8 c. M. op 16,2 c. M., het eerste getal geeft de hoogte, het laatste de breedte aan, want de piagĒm is in korte regels op de plaat, in Arabisch schrift aangebracht.

Het was de resident Couperus, *Sri paduka tuwan resident*, die het aan Pangeran Pandita Ratu, pasirah van de Marga Makakaw, in 1858 uitreikte.

De aandacht dient gevestigd te worden op *نقد براجہ*, *جاهت نومفومرامفق انوا غيچو* in *نومفومفيناوايه* of *فيناوايه* *سااله* en *ساتو عرض = ستو ارال*, *فقدده = فتيندي*, *ممبوات* *يغ سوده نمفاممبوات*.

*Pinawayah* is gelijk aan *pinatuha*, wat mee overeenkomt met *Kamituwa* op Java.

*Nampa*, in de laatste uitdrukking beteekent vermoedelijk: die bekend hebben.



*Patindih* is hoofd, leiden, begeleiden.

*Prawatin* en *Kapala dusun* zijn hier synoniem gebruikt.

دافجت is een schrijffout voor *di peltjat*, en دفيگخ سراهنک en دتفکفخ سراهنک zijn afgeleide vormen van een samengestelde uitdrukking. ممبراوان ten slotte is in overeenstemming met de spreektaal.

بهو این فیانگم تروباوة اولیه سری فانگت توان رسیدنت داری نگرې  
فلمبغ دبریکن فد افسیراه مرگت مکاکو یاییت فقیرن فندیت رانو  
دتیتهن راعیتن دمکاکو منجادی سینداغ مردیکا داری اتوران  
سینداغ مردیکت ترسبت دفصل دباواة این

فصل 1 سکلین راعیت مکاکو دتفکن منجادی اتوران سینداغ  
مردیکا تیداق اوسه ممبراوان اتوران تذد براجہ دفلمبغ سفرة یغتلہ سوداہ  
فصل 2 سکلین فیناوای میستی تفگخ داری فربوانن فرائقکنن

فصل 3 منکال داتغ فریتین فگکیل انوا سوره نفکف اورغ فیناوای  
تادی میستی ممبراوان

فصل 4 داری سکلین اورغیغ ممبروة جاہت نورمفو مرافق اتوا  
غیچو میستی دلاغ سیاف یغ ممبروة ایت اتوا اورغ مکاکو اتوا اورغ  
لاین یغ دیم دمکاکو میستی دتفکف سراهنک فد اوراغ یغ مریت  
فصل 5 ددالم مکاکو تیداق بولیه ادیفکن سلدانو اتوا فرچوریت  
اتوا لاین ۲ بغسا یغ لاری تیداق بولیه دتیریم میستی دفيگخ سراهنک  
فد یغ مرینت

فصل 6 سکلین راعیت مکاکو دانینکن فرگی برداگخ دموار دوا دان  
بانوراج اوگن اکن تنافی میستی ممبراوان تمن سرة ممبراوان سوراة  
جالن داری کفال دوسنن

فصل 7 تیغ ۲ کفال دوسن نفتی دکاسیہ ستو سوراة جالن ایت  
سوراة جالن میستی دسیمفن اولیه کفال دوسن منکال فرائقکنن اکن  
برجالن دموارا دو اتوا داوگن فروانین تادی میستی دکاسہ ستو  
فتیندی یغ بولیه دفرچای ممبراوان ایت سوراة جالن دارة برسماہ  
فرائقکنن یغ اکن ہرنیاگت

فصل 8 فتیندی نادى یغ فیکغ ایت سورا جالن میستی نغغ  
 داری فربوانن اورغ برنیگت داری مککو سمتنارا توره فدا دیا نادى  
 فصل 9 داری یغکواس مرینته ننتی جاگت سفای سکلین راعیت  
 مککو یغ برجالن برنیگت جاثن سمفی دافه ستو ارال دبدان اتوا  
 باراعن دیرامفس اتوا دبواة سوسه منکال اوراغ مککو یغ برنیگت  
 ماسیه دگغکو دیرامفس اتوا بواة سوسه اولیه اوراغ ۲ جاهت تبادا بولیه  
 دیالوان هنداقله لنتس ایت فربوانن دکاسیه ناهو فد افیناوا یغ  
 میستی لنتس حبرکن فد یغ ممیکغ کواس دموارا دو سفای سیاف  
 تمغ سود انمقا ممبرواة ساله بولیه دحوکوم بگمان عداة دامیکین جوگ  
 اوراغ مککو برجالن یغ قیداق باوا سورا جالن سره گغکو اوراغ اتوا  
 رامفس باراعن میستی دتغکف باوا فد یغ مرینته سفای بولیه  
 دحوکوم سفره عاده

فصل 10 تیغ ۲ اوراغ دوسن مککو میستی تغکوغ منغکغ فربوانن  
 اوراغ دوسنن ایت دان منکال اوراغ تربواغ سورا د مککو ملغگر  
 ایت انوران فیناواى میستی سراهنن ایت اوراغ فدا یغ مرینت  
 دان منکال یغ تربواغ سوره تیداق دسراهنن فد یغ مرینت ننتی  
 اوراغ دوسن یغ ممبرواغ سورا فدا ایت اوراغ دتمفوهن فد اوراغ  
 دوسن اف ۲ فربوانن اوراغ بواغ سورا نادى

فصل 11 داری سکلین اوراغ یغ لاری د مککو دان سراهنن فدا یغ  
 مرینته ننتی کفل ۲ یغ منغکف بولیه دافنت بایران ددالم ستو  
 اوراغ یغ دانغکف 10 رفیه

فصل 12 داری سکلین کفال ۲ دان فیناواى یغ دتغکن اولیه یغ  
 مرینته تیداق بولیه دانفجت اتوا دتواق کالو تیداق اد اذین داری  
 یغ مرینته دموارا دوا

فصل 13 لاگی دلاغ تیداق بولیه امبیل دان تاهن اوراغ داری  
 لاین مرگت اتوا دوسن یغ ادا فرکارا اونغ اتو لاین فرکارا سفره یغته  
 سوده این سکلین فیناواى میستی جاگت سره توره جالنگن این فرینته

تربواة دفلمبغ کفد بولن افریل تاهن 1858

ترتفد اولیه سرى فادک توان رسیدنت فلمبغ

COUPERUS.



## VERTALING.

(van de redactie)

---

Dit is een piagëm gemaakt door den resident van Palembang, gegeven aan den pasirah van den marga Makakaw, nl. den pangéran Pandita Ratu, waarin last wordt gegeven de lieden van Makakaw vrij te verklaren, volgens de onder volgende regeling.

### ARTIKEL 1.

De lieden van Makakaw moeten vrij zijn, niet behoeven zij te betalen ten teeken van onderhoorigheid aan Palembang, gelijk tot nog toe.

### ARTIKEL 2.

Alle pinawayah's moeten aansprakelijk zijn voor de daden hunner ondergeschikten.

### ARTIKEL 3.

Telkens wanneer er een oproeping of bevel tot inhechtenisneming komt, moet de genoemde pinawayah dat uitvoeren.

### ARTIKEL 4.

Allen, die zich schuldig maken aan misdrijven, zeerooverij of straatroof, moet verboden worden zulks te doen, zoowel lieden van Makakaw als anderen daar woonachtig; zij moeten gevangen genomen worden, en overgegeven aan de overheid.

### ARTIKEL 5.

In Makakaw mogen geene soldaten of pradjoerits of uit andere streken gevluhte lieden toegelaten worden; zij moeten worden gevat, en overgeleverd aan de overheid.

## ARTIKEL 6

Allen inwoners van Makakaw wordt veroorloofd te gaan handel drijven te Moeara doea en Bata-radja ogan, maar zij moeten niet onvergezeld zijn en een pas bij zich hebben van hun dorpshef.

## ARTIKEL 7.

Aan ieder dorpshef zal een pas gegeven worden, welken hij moet bewaren; telkens wanneer zijne onderhoorigen naar de twee genoemde plaatsen willen gaan, moet de prawat in boven bedoeld zorgen voor een vertrouwd begeleider die den pas draagt in gezelschap van den man die wil gaan handel drijven.

## ARTIKEL 8.

Genoemde geleider moet aansprakelijk zijn voor de daden van den man uit Makakaw die handel gaat drijven zoolang hij dezen vergezelt.

## ARTIKEL 9.

De aangestelde overheid moet er voor waken dat de lieden uit Makakaw die handel gaan drijven geen molest ondervinden, of hunne goederen worden geroofd, of last hun wordt aangedaan. Wanneer lieden van Makakaw die handel drijven toch worden beroofd of gemolesteerd door slecht volk, mogen zij zich niet zelve recht verschaffen, doch moeten deze daad onmiddellijk ter kennis brengen van hun pinawayah, die er onmiddellijk van moet kennis geven aan den gezaghebber in Moeara-doea, opdat een ieder die bekend (?) (wellicht: die klaarblijkelijk, nampak) schuldig te zijn (is), gestraft kunne worden naar de gewoonte. Zoo moeten ook zij die uit Makakaw zijnde op reis gaan zonder pas, of die anderen molesteeren of hunne goederen rooven, gevangen worden, en voor de overheid gebracht worden, om gestraft te kunnen worden naar de gewoonte.



## ARTIKEL 10.

Alle bewoners van Makakaw moeten verantwoordelijk zijn voor elkanders daden. Wanneer iemand te Makakaw wordt aangewezen als overtredende de regelingen, moet de pinawayah dien man overleveren aan de overheid; geschiedt dat niet, dan wordt op dengeen die de aanwijzing gedaan heeft, alles wat die andere man heeft gedaan, verhaald.

## ARTIKEL 11.

Vluchtelingen in Makakaw worden overgeleverd aan de overheid, en de hoofden die hem vangen, kunnen eene betaling krijgen, 10 gulden op elken gevangene.

## ARTIKEL 12.

De hoofden en pinawayah's die door de overheid zijn aangesteld mogen niet worden afgezet of geweerd zonder toestemming van de overheid te Moeara-doea.

## ARTIKEL 13.

Verboden is gevangen te nemen en in gevangenschap te houden menschen van andere marga's of dorpen wegens eene schuld of vordering welke ook. Hiervoor moeten de pinawayah's waken, en zij moeten deze artikelen helpen ten uitvoer leggen.

Gedaan te Palembang, April 1858.

Geteekend door den Resident van Palembang,

COUPERUS.

# HINDOĒSTĀNĪ EN MALEISCH.

## MEDEDEELING

VAN

DR. PH. S. VAN RONKEL.

---

Dat de islām, en met dien godsdienst de hier te lande populaire mystiek en een groot deel der Moslimsche legendarische verhalen welke met name in de Maleische litteratuur zijn aan te treffen, geenszins uit het stamland des islāms, doch uit Indië tot deze gewesten gekomen is, is reeds meer dan eene hypothese.

Onderzoekingen op tweeërlei gebied, religieus-historisch en litterair-historisch, hebben aangetoond dat uit Hindoëstān de islām zich over den Indischen Archipel heeft verbreid.

Om die onderzoekingen, vooral op het in de tweede plaats genoemde terrein, uit te breiden en voort te zetten, zal het noodig zijn kennis te nemen van de voornaamste talen welke in Hindoëstān draagsters van den islām zijn geweest, of wel, eene belangrijke Moslimsche litteratuur hebben aan te wijzen. Voornamelijk de betrekkingen tusschen de litteratuur dier talen en die van het Maleisch en zijne verwanten zullen moeten vastgesteld worden; een onderzoek naar de lexicografische betrekkingen — de uit die talen in die van deze beneden-windsche landen overgegangene woorden — zal daarmede noodwendig gepaard gaan.

In de eerste plaats valt de aandacht op het Perzisch en het Hindoëstānī; de eerste langen tijd de hof-, officieele en litteraire taal van een groot deel van Indië, de laatste, na haar verdringen van het Perzisch, de over geheel Hindoëstān bekende taal, beide eene uitgebreide Moslimsche litteratuur bezittende.

Over het Perzisch en zijnen invloed op het Maleisch —



voornamelijk in litterairen zin--zal thans niet gehandeld worden; daaromtrent is reeds het een en ander bekend gemaakt, terwijl nog veel op dat punt is te onderzoeken welks vermelding buiten het bestek dezer mededeeling valt.

Sprekende wij thans over het *Hindoestānī*. Wij kunnen slechts vermelden hetgeen aangaande verwantschapsbetrekkingen tusschen deze taal en hare letterkunde eenerzijds en de Maleische taal en litteratuur anderzijds bekend is. En zulks is nog zeer gering.

Wat wij van verband tusschen de *Hindoestānī* en de Maleische *litteratuur* weten, is slechts dat er in eerstgenoemde Moslimsche werken—religieuze zoowel als profane—voorkomen welke, ook in het Maleisch bestaan. Doch omtrent de verhouding dier werken in de beide talen opgesteld is nog niets bekend gemaakt.

Op *lexicografisch* terrein is iets meer als bekend te vermelden. Er zijn in het Maleisch *Hindoestānī* woorden.

Werndly vermeldt dit reeds in de voorrede voor zijne in 1736 verschenen Maleische spraakkunst, doch de aard van het „Hindostaansch” is hem duister, gelijk blijkt uit zijne mededeeling dat het Maleisch „rijkelijk voorzien is van Hindostaansche woorden, herkomstig uit de Tellingasche en Malabaarsche sprake, en bijzonder uit de Sanskritaansche tale, welke de heilige taal der Brachmannen, en van den ouden Heidenschen godsdienst is”. Evenwel, blijkbaar bedoelt hij met „Hindostaansch”: uit *Hindoestānī* afkomstig. Verder kan men in bijna elk Maleisch woordenboek gewaar worden, doch in bijna geen enkele spraakkunst lezen, dat onder andere talen ook uit het *Hindoestānī* woorden door het Maleisch zijn geleend.

De in de woordenboeken opgegeven leenwoorden bedragen nog geen veertig, gering inderdaad in vergelijking met de meer dan driehonderd uit het Perzisch overgenomen woorden. Of er Arabische en Perzische woorden door tusschenkomst van het *Hindoestānī* in het Maleisch gekomen zijn is nog niet onderzocht.

Waar zoo weinig over een dergelijke quaestie bekend is, is het van nut en belang elk feit dat, hoe onbeduidend ook op zich zelf, in verband met het nog onontgonnen terrein: de betrekkingen tusschen Maleisch en Hindoëstān en beider litteraturen, als vermeerdering onzer nog luttele kennis dienaangaande belangrijk is, te vermelden en te classificeren.

Zulk eene vermelding is het doel dezer „mededeeling.”

In de handschriftenverzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bevindt zich een Maleisch manuscript van 323 bladzijden in quartoformaat in 1847 geschreven, gecatalogiseerd onder no 24.

De inhoud wordt gevormd door een aantal verhalen, waarvan enkele zeer bekend zijn, en ook in andere werken, als de Maleische versiën van het Papegajenboek en van den Hitopadeça, voorkomen; de verhalen zijn samengevoegd in een bundel aan welken de titel *Boenga Rampai* gegeven is. In hoeverre het geschrift verwant is aan het zesde boek, eveneens *Boenga Rampai* genaamd, van het omvangrijke en veelsoortige werk Boestānoe 's Salāṭina zal thans niet onderzocht worden. Evenmin wordt nu eene verhandeling over de in Hs. no 24 voorkomende vertellingen aangeboden; het doel is slechts één feit, dat van beteekenis is voor het bovenvermelde vraagpunt, en in deze *Boenga Rampai* is aan te treffen, te constateeren en bekend te maken.

Bijna alle in den bundel aanwezige verhalen spelen in de bovenwindsche landen, de *nēgari atas angin*, in Perzië en Indië dus. Een *radja Hindoëstān* en lieden uit de *nēgari Hindoëstān* treden in verschillende vertellingen op; avonturen in Ceilon beleefd worden uitvoerig beschreven.

In een dier in Indie spelende verhalen treedt een *orang Hindi* op, een koopman Zenggi Farma genaamd. Hij heeft eene ontmoeting met de schoone Zoelaichah, uit Soeratte atkomstig, die in de afwezigheid van haren man zich bezig hield met groenten planten en verzorgen.

Hij wordt bekoord door die vrouw met de geel-witte huids-



kleur, in dat land slechts door zwarten bewoond, hij nadert het voorerf van hare woning en spreekt haar aan.

„Maka Zenggi Farma heran dan bĕrtambah ghajrat dalam hatinja, gĕrangan asal orang dari nĕgri manakah pĕrampoean ini. Maka Zenggi Farma laloe masoeklah sĕraja katanja:” zoo lezen wij op blz. 168 in verstaanbaar Maleisch, en daarna wordt de aanspraak van den Hindōe aldus in schrift weĕrgegeven:

معاف بی صاحب مہر بانگمی کرو ہمکو ایک ذرہ ثانی قیلاؤ نہایہ  
قیاسہ

Onmiddelijk treffen ons in deze aanhaling enkele bekende Arabische woorden, ook een Perzisch woord trekt de aandacht, doch het geheel is geschreven in het Hindōestānī. De analyse van den zin is als volgt:

معاف, moe<sup>2</sup>āf, in het Perzisch en Hindōestānī gebruikelijke vorm voor het Arabische معافی, Part. Pass. III van den stam عفو; de beteekenis is: vergeven, gĕexcuseerd.

بی is eene schrijfwijze voor بی بی bibi: dame, mevrouw. صاحب beteekent in het Arabisch: heer, meester, in het Perzisch en Hindōestānī wordt het veelal als aanspraakstitel voor meerderen gebezigd.

مہر بانگمی is van Perzischen oorsprong. مہر, mihr, beteekent liefde, vriendschap, مہر بان, met het formativum بان, beduidt: vriendelijk, vriendschappelijk, lett. mihr hebbende. Hiervan wordt in het Perzisch het substantivum gevormd مہر بانی = vriendschappelijkheid, met het suffik ī, in welks plaats gī treedt wanneer het woord dat eene abstracte beteekenis ontvangt op een h eindigt. Dit is hier niet het geval; de in het Hindōestānī voorkomende vorm مہر بانگمی is dus eigenlijk onzuiver.

کرو is de imperativus pluralis van den infivitivus کرنا karnā, (verg Perz. kardan, Sanskr. kṛ.) = maken. Het

wordt zeer dikwijls in samengestelde uitdrukkingen gebruikt, hier behoort het bij het voorgaande woord dat zijn object is.

هَمْكُو hamko bestaat uit ham, pron. pers. der 1<sup>e</sup> persoon meervoud, en ko, de postpositie die dativus en soms accusativus kan aanduiden, en vóór zich den zgn. casus obliquus vereischt.

اَيْكُ ek = een (vgl. Perz. jek, Skrt. eka).

ذِرَّةٌ dzarrah is Arabisch en beteekent atoom, zeer geringe hoeveelheid. De uitdrukking اَيْكُ ذِرَّةٌ komt dikwijls voor in den zin van: een weinigje, een beetje.

فَانِي moet gelezen worden فَاْنِي, het is het Hindoëstānī پَانِي pānī = water.

ثِيْلًاو moet gelezen worden ثِيْلًاو, het is het Hindoëstānī پِلَاو pilāo: imper. van pilānā. Deze vorm is de causative van pīnā, drinken. Causativen van transitieve verba hebben, zooals van zelf spreekt, een dubbelen accusativus, een het object van het oorspronkelijke werkwoord, hier de woorden ek dzarrah pānī, en een het object van het causatieve werkwoord, hier hamko.

نَهَايَةٌ beteekent in het Arabisch: uiterste, eind, grens; in het Hindoëstānī wordt het gebruikt als bijwoord om hoogen graad aan te duiden bij adjectieven.

ثِيَّاسٌ kan gelezen worden ثِيَّاسٌ, en ثِيَّاسِي. Het eerste پِيَّاسٌ pijās, beteekent dorst, doch voor dat substantivum is hier geen plaats. پِيَّاسَا pijāsā, is het adjectivum dorstig, de enkelvoudsvorm levert geen bezwaar op daar ham, hoewel meervoud, ook ter aanduiding der 1<sup>e</sup> pers enk. gebezigd wordt. Het laatste پِيَّاسِي kan zijn اپِيَّاسِي: het femininum van het voorgaande, wat hier uitgesloten is bij pijāse, de casus obliquus sing. van het adjectivum pijāsā en de nominat. plur. van dat woord. Het laatstgenoemde zoude hier niet geheel ongepast zijn.

Doch ongetwijfeld vormen de twee laatste woorden van de





